

VU Research Portal

Over classicisme

Goudriaan, K.

1989

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Goudriaan, K. (1989). *Over classicisme: Dionysius van Halicarnassus en zijn program van welsprekendheid, cultuur en politiek*. [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

OVER CLASSICISME

*Dionysius van Halicarnassus
en zijn program van welsprekendheid, cultuur en politiek*

DEEL I

door

KOEN GOUDRIAAN

Amsterdam
1989

OVER CLASSICISME

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Goudriaan, Koen

Over classicisme : Dionysius van Halicarnassus en zijn
program van welsprekendheid, cultuur en politiek / Koen
Goudriaan. - [S.l. : s.n.]
Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. - Met lit. opg., reg.
ISBN 90-9002631-2
SISO 923.1 UDC 930.85(38)"-00"(043.3)
Trefw.: Dionysius van Halicarnassus / cultuurgeschiedenis ;
Griekse Oudheid.

ISBN 90-9002631-2

Copyright: 1989 K.Goudriaan

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ter nagedachtenis aan G.J.D. Aalders H.Wzn.

VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

OVER CLASSICISME

*Dionysius van Halicarnassus
en zijn program van welsprekendheid, cultuur en politiek*

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan
de Vrije Universiteit van Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
dr. C. Datema,
hoogleraar aan de faculteit der letteren,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der letteren
op donderdag 26 januari 1989 te 15.30 uur
in het hoofdgebouw van de universiteit, De Boelelaan 1105

door

KOEN GOUDRIAAN

geboren te Haarlemmermeer

Amsterdam
1989

Promotoren: prof. dr. D.M. Schenkeveld
prof. dr. P.W. de Neeve
Referent: prof. dr. A.B. Breebaart

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf (xv)

Lijst van afkortingen van Dionysius' werken (xix)

INLEIDING (1)

Schaarse biografische gegevens - (4) receptie van de rhetorische geschriften - (7) ten onrechte aan Dionysius toegeschreven werken - (8) Aelius Dionysius van Hal. en Dionysius van Hal. de Musicus - (10) receptie van het historiografisch werk - (11) *Sitz im Leben* - (12) Dionysius' belezenheid - (14) dynamische denktrant en afzijdigheid van de technografie - (18) aard van Dionysius' litteraire kritiek - (20) werkwijze - (21) chronologie van Dionysius' werken

DEEL 1: WOORDKUNST EN MAATSCHAPPIJ (29)

Invloed van de rhetorica in het openbare leven - (30) werkzaamheid van de organen van de *polis* - (30) *Hand. der Ap.* 19,23-40 - (32) volksvergaderingen - (34) rechtbanken - (34) de Raad - (35) constitutionele veranderingen - (36) deelname van de massa - (38) verondersteld verval van de welsprekendheid in de hellenistische periode - (39) de *scholê*, de *declamatio* - (46) het theater - (47) *scholê* en theater subversief? - (49) de sofisten - (49) betekenis van de term "s sofist" - (52) de sofisten bij Philodemus - (56) onderbreking en wederopbloei van de rhetorica - (64) besluit

DEEL 2: DIONYSIUS OVER WOORDKUNST (69)

2.1 Dionysius' genre (69)

Dionysius' genre is de *politikos logos*

2.1.1 De *politikos logos* (71)

Betekenis van de term *politikos logos* - (72) herkomst - (72) pseudo-Hippodamos: filosofische achtergrond? - (73) Philodemus - (73) *Rhetorica ad Alexandrum* - (74) Hieronymus van Rhodos - (75) discontinuïteit? - (75) de *politikos logos* bij Isokrates

2.1.2 *Agôn* en *epideiktikê* (77)

Politieke (agonale) en niet-politieke welsprekendheid - (78) Dionysius vooral geïnteresseerd in politieke rhetorica - (79) realiteitsgehalte van Dionysius' program - (80) communicatiesituaties - (82) het theater; *Comp.* 11,6-14b - (82) invloed door Plato

2.1.3 Dionysius' oordeel over Isokrates (85)

Isokrates en Demosthenes - (85) Dionysius ambivalent tegenover Isokrates - (86) schamen en spreken - (88) epideiktiek - (89) voor Dionysius is het werkelijke politieke debat de norm - (89) geen waardering voor "litteratuur" - (90) *hypokrisis* - (92) Dionysius' voorkeur voor het politieke debat geen *epideiktikê* - (94) *hypokrisis* - (95) samenvatting

2.1.4 Dionysius en het "Aristotelisch paradigma" (97)

Recapitulatie - (97) knelpunten in de door Dionysius gehanteerde *ars rhetorica* - (97) Aristoteles' *Rhetorica*; de drie genres - (99) dubbelzinnigheid van het epideiktisch genre - (102) combinatie van het derde genre en de schrijfstijl; *hypokrisis* - (103) toenemend belang van de *lektikos topos* - (104) Theophrastus en het debat over de beste *lexis* - (105) tussenbalans - (107) andere ontwikkelingen in de *ars rhetorica* tot Dionysius' tijd - (107) Philodemus scheidt sofistischerhetorica en politiek; zijn opvatting het meest modern - (111) actualiteit van Philodemus' politiekeen - (112) doorbraak bij Quintilianus - (114) samenvatting

2.1.5 De Demosthene 15 (116)

Gemengde stijl voor gemengd publiek - (117) opbouw van *Dem. I* - (118) teleologische gedachtengang; de betekenis van Demosthenes - (120) taalniveau en hoedanigheid van het publiek - (121) samenhang tussen *Dem. I* en *De Oratoribus Antiquis* boek I - (123) politieke betekenis van Dionysius' rhetorische opvattingen - (125) politiek en rhetorica convergeren bij hem - (127) samenvatting van hoofdstuk 2.1

2.2 De élite en de massa (129)

Dionysius' publiek - (129) tweedeling: élite en massa - (132) de *polis* - (133) *paideia*: kenmerk van de élite - (133) Dionysius' opvatting van (*enkyklios*) *paideia* - (136) Dionysius stileert naar klassieke voorbeelden - (139) opinie over de massa en haar oordeelsvermogen - (141) élite en massa op elkaar aangewezen

2.3 Het oordeel van het publiek: de twee *kritêria* (142)

Thuc. 27 - (143) de leer van de twee *kritêria*: de overige passages - (150) samenvatting - (151) bij Dionysius geen irrationalisme - (152) evenmin rationalisme - (153) Dionysius niet beïnvloed door de *kritikoi*

2.3.1 Dionysius: ontwikkeling en vernieuwing (155)

Breuk in Dionysius' ontwikkeling? - (156) de doctrine van *De Compositione Verborum*: het *kalon* en het *hêdy* en de drie woordschikkingstijlen - (160) de structuur van *Comp.*; is *Comp.* een *technê*? - (166) elementen uit *Comp.* ook in vroegere werken - (170) late formulering van de leer van *kalon* en *hêdy*, maar geen breuk

2.3.2 Het *kalon* en het *hêdy* (173)

Recapitulatie en vooruitblik - (174) stijlqualiteiten: drie of twee hoofdgroepen? - (177) Meerwaldts tweedeling - (178) de *pathê* en het *kalon* - (179) - vooruitblik op de analyse van het *kalon* en het *hêdy*

2.3.2.1 (180)

Klankqualiteiten en -effecten geassocieerd met het *hêdy* - (181) evenzo m.b.t. het *kalon* - (183) *charis* en *pinos* - (184) kinetische en haptische terminologie - (184) publiekseffecten van het *kalon* en van het *hêdy* - (188) betovering en bedwelming - (188) theatraliteit - (190) *êthos* en *pathos*; ambivalentie van de *hêdonê* - (191) *apatê* - (192) recapitulatie

2.3.2.2 (193)

Kallos - (194) de "schone woorden"; Theophrastus en Dionysius - (198) de "schone woorden" en de leer van de *synthesis* - (199) fragmentering van het stijlideaal van Aristoteles en Theophrastus - (200) D.C. Innes

2.3.2.3 (201)

Inhoudelijke aspecten van het *kalon* en het *hêdy* - (201) het "schone" prevaleert - (203) het *kalon* is de norm - (203) overgang van stilstaande in ethische kwaliteiten - (205) *kalê hypothesis* - (206) het ethisch-politieke waardenpatroon - (207) de vier kardinale deugden - (208) Helleens cachet - (210) de fundering van de norm in de publieke opinie - (213) en in instanties daarbuiten: de voorouders en de "klassieke" literatuur - (215) recapitulatie van de leer van *kalon* en *hêdy*

2.3.2.4: besluit (215)

2.4 *Mimêsis* (218)

Definities van *mimêsis* en *zêlos* - (218) methode van onderzoek

2.4.1 *Mimêsis* en *zêlos* (220)

Wilamowitz' opvatting van *mimêsis* - (220) *mimêsis* en *zêlos* in combinatie - (221) stijl als object van *mimêsis* - (223) overgang naar het ethische - (226) *mimêsis* en taaltheorie - (227) Plato, *Staat* 396ab - (229) tussenbalans - (230) *De Dinarcho* - (233) de interpretatie van M. Untersteiner - (236) twee soorten *mimêsis*; "natuurlijk" tegenover "technisch" - (239) het *archetypon* - (240) *Imit.* B VI.I: de gelijkenissen van de lelijke boer en van Zeuxis - (242) de echtheid van dit hoofdstuk - (244) Platonische trekken

2.4.2 Taal en werkelijkheid; stijl en inhoud (246)

Relatie taalklanken en buitentalige werkelijkheid - (246) impressie en expressie - (248) geen scherpe grens tussen stijl en inhoud - (249) het *prepon*

2.5 Samenvatting: beoordeling en nabootsing (251)

DEEL 3: GESCHIEDSCHRIJVING (263)

3.1 Historiografische theorie (263)

Inleiding

3.1.1 Geschiedschrijving en redenaarskunst (264)

Historiëen en *politikoi logoi* - (265) Thucydides' stijl - (267) de stijl van historiografie: debat - (268) Dionysius' opinie - (270) het publiek van de geschiedschrijver: de velen en de politieke élite - (272) vergelijking met Strabo - (274) redevoeringen en verhalende gedeelten

3.1.2 Het nut van de geschiedenis (274)

Nut en genoeg; discussie met Verdin - (277) nut ook in ethische zin

3.1.3 Hoge priesteres van de waarheid (279)

Vraagstelling - (279) research - (281) *teknêria* en *martyriai* - (282) *akribeia* - (283) *enargeia* - (284) "tragische geschiedschrijving"? - (286) waarheid in nuances - (287) *êthos* en *diathesis* - (288) *kolakeia* en *phthonos* - (290) samenvatting

3.1.4 Veelvormigheid (291)

To polymorphon en *metabolê*; de opvatting van Gozzoli - (291) kanttekeningen bij Gozzoli - (294) historiografische genres - (296) de *archaiologia*

3.2 Dionysius en Rome (299)

Recapitulatie - (300) Dionysius' politiek program - (300) *status quaestionis* - (305) Emilio Gabba - (307) het *Principaat* - (309) Grieken en Romeinen - (310) de geschiedenis als anticlimax - (312) acculturatie - (314) ethnische vermenging - (314) afstamming en beschaving - (317) *polyanthrôpia* - (319) Rome als *polis* - (320) het *Imperium* als hegemonie van de *polis* Rome - (321) *AR* III,2-31: het geval Alba Longa - (324) het voorbeeld van de Atheense hegemonie - (326) Rome als voorbeeld-*polis* - (328) evaluatie

3.3 Samenvatting (330)

DEEL 4: STAAT EN OPVOEDING (337)

Inleiding

4.1 De *Constitutie van Romulus* (339)

4.1.1 De pamflettheorie (339)

Status quaestionis; Taeger - (339) Pohlenz - (341) kritiek - (342) Von Premierstein en Kornemann - (343) Gabba - (345) Ferrara - (346) Balzdon - (347) pamflettheorie moet worden verworpen - (348) patroon van contradicties - (349) contradicties tussen CvR en *AR* - (355) tegenstrijdigheden buiten de CvR - (356) tegenstrijdigheden binnen de CvR - (357) Dionysius' coherentie - (354) conclusie

4.1.2 Het schema van de *politeia* (360)

Inleiding - (361) de *topoi* - (362) de *Constitutie van Romulus* - (364) Plato, *Wetten* IV,715e - XII,969b - (366) Isokrates, *Areopagiticus* 11-56 - (368) Aristoteles, *Politica* VII en VIII - (369) De wetgeving van Servius Tullius (*AR* IV,13,1-25,2) - (370) besluit

4.2 Ethica en rhetorica in de *Constitutie van Romulus* (371)

Prooemium - (373) tweede prooemium - (374) *AR* II,28: dwang en inzicht - (375) wetten en gebruiken - (375) hiërarchie - (376) de deugden - (376) *to kalon* - (377) plaats van de rhetorica - (379) invloed van Plato en Aristoteles

4.3 De goden en hun cultus (381)

Inleiding - (381) analyse van *AR* II,18,2b-23

4.3.1 Dionysius' theologie (384)

Ethisch-pedagogisch gezichtspunt overheersend - (385) de *theologia tripertita* - (388) betekenis van Plato in dit verband - (389) het schema van de *theologia tripertita* niet bij Dionysius - (390) Varro is niet Dionysius' (enige) bron - (392) apotheose en goddelijkheid van Romulus bij Varro - (395) en bij Dionysius - (397) Dionysius' eschatologie - (398) afsluiting over Dionysius en Varro - (399) demonologie en goddelijke epifanieën - (404) Dionysius' theologie samengevat - (404) overeenkomsten tussen Dionysius en Plato - (410) Dionysius hangt af van Plato

4.3.2 Cybele (412)

Analyse van *AR* II,18-20 - (412) beschrijving van de Cybele-cultus - (412) Dionysius' omissies en hun betekenis - (417) Cybele Phrygisch, niet Trojaans - (418) Dionysius ooggetuige? - (418) de Cybeledienst als negatief voorbeeld - (420) afwijzing van de mythen - (421) religieuze feesten en muziek - (423) de typen van de goden - (425) decorumverlies alleen toegestaan aan vreemdelingen - (427) de *choroi* in *AR* VII,72,5-12 - (428) mythe, rite en theater - (429) theorie van de *katharsis* afgewezen - (431) verdediging van de mythen door Aristoteles en Strabo - (433) Dionysius' puritanisme

4.4 Samenvatting (434)

DEEL 5: FILOSOFISCHE ACHTERGROND (439)

5.1 Filosofische aanzetten in Dionysius' werk (439)

Recapitulatie van eerder besproken filosofische aanzetten

5.2 Dionysius' werk tussen filosofie en rhetorica (442)

5.2.1 Isokrates' "ware filosofie" (442)

Philosophia in de Isokrateïsche betekenis - (443) dit begrip bij Dionysius niet centraal - (446) theoretisch en praktisch - (447) vergelijking met Strabo - (449) Dionysius spreekt als rhetor - (449) debat tussen filosofen en rhetoren bij Cicero - (452) en bij Philodemus - (452) Dionysius verdedigt de filosofen tegen de rhetoren

5.2.2 Dionysius en de filosofie (455)

Lijst van door Dionysius genoemde filosofen - (456) Dionysius kent contemporaine Peripatetici - (457) scholing bij de Peripatos onbewijsbaar - (458) vermelding van wijsgerige *dogmata* - (459) de stijl van de filosofen - (460) aanwezigheid van meer filosofisch materiaal vermoed; aanpak - (461) *Dem.* 32 - (461) parafrasen en *flosculi* - (464) aanloop voor verder onderzoek

5.2.3 *Status quaestionis* (466)

Atticismestrijd - (466) Rostagni c.s. - (467) verbinding grammaticale en rhetorische theorieën - (468) eclecticisme? - (468) Costil - (469) Kennedy - (469) Gombrich

5.3 Dionysius en Isokrates (470)

Dionysius' kerngedachten ontleend aan Isokrates? Hubbell - (471) Hubbells argumenten getoetst - (473) Isokrates' leer van de *logos* - (478) vergelijking tussen Isokrates en Dionysius - (480) conclusie

5.4 Gewenning en rede; *kalon* en *hêdy* (481)

Verwantschap tussen Dionysius' ethica en die van Plato, (Isokrates) en Aristoteles - (482) het slothofdstuk van de *Nicomachische Ethiek*; *ethê* en *logos* - (484) het *kalon* en het *hêdy* elders bij Aristoteles - (487) Aristoteles' *Rhetorica* - (489) Plato's *Wetten* - (491) het *kalon* en de best opgeleiden - (493) transcendentie van de norm? - (493) verwerkelijking van de norm - (495) wet en prooemium - (495) Isokrates' *Areopagiticus*; overeenkomsten met Plato's *Wetten* - (498) het oordeelsvermogen van het volk - (498) *nomos* of *logos* - (499) toenadering tussen Plato en de late Isokrates - (500) samenvatting: *paideia* in de *polis* volgens de klassieke filosofen

5.5 Het oordeelsvermogen van de massa (504)

Recapitulatie van Dionysius' stijltheorie - (504) de drie *charaktêres tês lexêds*; de opvattingen van Hendrickson en Bonner - (506) *mixis* of *mesotês* - (508) een leer van twee stijlen; Theophrastus *Peri Lexêds* fr. 24 Schmidt - (510) Bonners these acceptabel - (510) de publiekscategorie bij Dionysius en de Peripatos - (513) het procédé van overtuigen (*peithein*); rationeel en irrationeel; spreiding van het oordeelsvermogen - (513) Isokrates - (514) Plato - (516) Aristoteles - (516) *lexis* en *hypokrisis* - (518) summatietheorie - (519) gebruiker en maker van een product - (520) *ethismos* - (520) Theophrastus - (521) samenvatting

5.6 De *politikos logos* (522)

Recapitulatie - (522) genres van woordkunst in Plato's *Wetten* - (524) wet en prooemium - (524) de wetten bij Plato en bij Isokrates - (526) tussenbalans - (526) Aristoteles - (527) de pseudo-Pythagorische geschriften - (529) vergelijking tussen Dionysius en pseudo-Hippodamos - (534) conclusie: verwantschap

5.7 Een soort muziek (536)

Inleiding

5.7.1 Plato (537)

De behandeling van de cultus in *Staat* en *Wetten* - (537) Plato's opvoedingsideaal in de *Staat* - (539) *mimêsis*; correspondentie tussen het zedelijke en het esthetische - (541) *metabolê* - (543) de *Wetten*; pedagogische waarde van de koordans - (544) Plato's leer van de *kinêsis*, fundament onder ethiek en esthetiek - (549) het *kalon* als *nou kinêsis* - (550) de *aisthêseis* - (551) relatie tussen opvoeding en esthetiek - (553) classicisme

5.7.2 Dionysius en Plato (555)

Dionysius' relatie tot Plato - (556) de plaats van de cultus in de *politeia* - (557) de *politikos logos* het muzisch genre bij uitstek - (557) Dionysius over *metabolê*; tweespalt in zijn denken - (559) *metabolê* in Plato's *Staat*; Plato's epische *rhêtôr* - (561) Dionysius' afhankelijkheid van Plato: *mimêsis*-

(562) *kalon* en *hêdy* - (563) akoestische terminologie - (564) Dionysius en het theater: tweespalt - (565) mengsel van pessimisme en optimisme

5.8 Het atticistisch manifest (566)

Het *Prooemium*; Attische en Aziatische Muze - (567) de rol van de Romeinen; Desideri en Gabba over de politieke boodschap in het *Prooemium* - (568) kritiek: politiek, doch met mate - (569) de barbaarse Muze en de muzikale modi - (573) de plotselinge omkeer ten goede - (574) Augustus niet bedoeld - (576) Dionysius' classicisme

DEEL 6: BESLUIT (581)

Terugblik op Dionysius' beschavingsideaal - (586) Dionysius en de realiteit

APPENDIX A: DE ATTICISMESTRIJD (595)

Inleiding

§ 1 Erwin Rohde versus Georg Kaibel (596)

Betekenis van de tweede sofistiek als program van "Bildung"; "formale Bildung" of kennisoverdracht - (597) Rohde - (599) Kaibel

§ 2 De "Schulkrieg" (601)

Desideri's weergave van het debat - (601) de strijd om het Duitse gymnasium - (603) "formale Bildung" - (605) optreden van Wilamowitz - (605) uiteenlopende standpunten over modernisering

§ 3 Rohde en Nietzsche (607)

Meerduidigheid van het begrip "formale Bildung" - (608) Nietzsche over rhetorica en taal - (610) over het gymnasium - (612) Nietzsche en Herder - (612) Nietzsche en Rohde

§ 4 De kring om Wilamowitz (613)

Prosopografie - (614) Wilamowitz' *Antigonos von Karystos* - (616) essentie van de ideeën van de groep-Wilamowitz - (616) "Bildung" door wetenschap; Plato - (618) anticlassicisme - (619) toch geen relativisme - (620) wetenschap en "allgemeine Bildung" - (623) Nietzsche en Wilamowitz beide élitair, maar tegengesteld

§ 5 Rohde: palinodie? (624)

Rohde gaat gedeeltelijk om - (626) atticisme betreft taal, niet stijl - (627) atticisme betreft geschreven literatuur - (628) continuïteit in de rhetorische traditie - (628) de declamatie

§ 6 Wilhelm Schmid (630)

Splitsing van het debat - (630) Schmid's *Der Atticismus*: Dionysius' poging tot herstel van *Kunstprosa* - (633) inaugurele oratie (1898) - (635) evaluatie - (635) Schmid door Wilamowitz c.s. niet serieus genomen

§ 7 Het atticisme: Norden, Schmid, Radermacher, Wilamowitz (638)

Engere en ruimere opvattingen van atticisme - (638) Nordens *Kunstprosa* - (638) Schmid - (639) Radermacher - (639) Wilamowitz - (640) oorsprong van het atticisme: diverse theorieën - (641) Norden: atticisme en analogie - (643) atticisme en massa - (643) het continuïteitsprobleem

§ 8 De sofistiek: Hans von Arnim (645)

Arnim's *Dio von Prusa* - (645) sofistiek, rhetorica en filosofie als "Bildungsideale" - (646) historie van de sofistiek: een zandloper - (647) continuïteit in de sofistieke traditie - (648) modernisme in Arnim's denkbeelden - (649) "formale Bildung" en "Wissenschaft" - (652) Arnim's Platonisme - (653) Aristoteles, *Rhetorica* I,1355b17vv. - (654) Dionysius uitgerangeerd - (654) evaluatie

§ 9 Wilamowitz: een mislukte synthese (658)

Hermes-artikel van 1900 - (655) oppervlakkige werkwijze - (658) Wilamowitz' verwerking van Arnim's *Dio von Prusa* - (660) verdiensten van Wilamowitz' artikel - (661) Wilamowitz' invloed

§ 10 Paul Wendland: Hellenistische-Romeinse cultuur (662)

Hfdst. IV in mineur - (662) hfdst. V in majeur; de diatribe - (664) de discussie ebt weg

§ 11 Dionysius van Halicarnassus en de atticismestrijd (666)

Kaibel - (667) Rohde - (667) Schmid - (669) Dionysius' slechte reputatie - (670) Hubbell - (670) Eduard Schwartz - (674) Bux en Pohlenz

§ 12 Besluit (676)

APPENDIX B: De aan Dionysius toegeschreven definitie van rhetorica (678)

SUMMARY (683)

Overzicht van Dionysius' bewaarde werken (697)

GLOSSARIUM: Grieks (701) Latijn (711)

Lijst van gebruikte afkortingen (715)

Editie van Dionysius' werken (716)

LITTERATUUR (717)

Sleutels bij de literatuurlijst (735)

Index locorum (745)

WOORD VOORAF

Deze studie zou oorspronkelijk handelen over de politieke theorie in het werk van Dionysius van Halicarnassus; in de prolegomena zouden de rhetorische achtergrond van Dionysius' denkbeelden over politiek en zijn historiografische theorie worden geschetst. Maar de prolegomena zijn tot een zelfstandige studie geworden. En achteraf gezien is ook op deze manier, vanuit een rhetorische invalshoek, de politieke theorie in ruime mate aan de orde gekomen. Dionysius' ideeën over rhetorica en cultuur zijn nu eenmaal op de *polis* geconcentreerd en dus sterk "politiek" getint. Voor de titel "Over classicisme" is gekozen omdat oriëntatie op de klassieke auteurs én de klassieke geschiedenis een kernstuk van Dionysius' denkbeelden uitmaakt.

Het is de bedoeling van dit boek Dionysius' denkbeelden over welsprekendheid en cultuur (*paideia*) als samenhangend program te beschrijven. Dát hij zo'n program had moet misschien als het voornaamste resultaat van deze studie worden beschouwd. Om tot dit resultaat te komen is de nadruk, met name in het centrale tweede deel, vooral gelegd op de interne logica van Dionysius' gedachtengangen, minder op vergelijking met andere auteurs. Uitstapjes naar (bijna-)tijdgenoten zoals Philodemus, Cicero en Demetrius, de auteur van *Over Stijl*, zijn dan ook beperkt gehouden; alleen op enkele hoofdzaken vindt confrontatie plaats. Daarentegen is veel aandacht besteed aan de wijsgerige herkomst van Dionysius' ideeën; Plato in het bijzonder blijkt voor hem belangrijker te zijn geweest dan tot dusver vermoed.

De opzet van de studie is globaal als volgt: In de Inleiding worden Dionysius' leven en werkmethoden geschetst. Ook worden enige gegevens gepresenteerd over de aandacht die Dionysius' rhetorisch en geschiedkundig werk in de late oudheid en in de Byzantijnse periode genoot. Biografische gegevens over Dionysius daarentegen zijn schaars; het is vrijwel onmogelijk hem in Rome in een bepaalde kring te situeren. Als *Sitz im Leben* dient veeleer de gehele hellenistische cultuurwereld omstreeks het begin van de jaartelling. Aan een bespreking daarvan is deel 1 gewijd. De culturele en politieke situatie is zodanig dat aan toepassing en realisatie van Dionysius' program niet op voorhand behoefde te worden gewanhoopt; het belang van welsprekendheid nam eerder toe dan af. In deel 2 wordt op Dionysius' rhetorische theorie in eigenlijke zin ingegaan; in deel 3 komen zijn historiografie, zijn opvatting over het verloop van de geschiedenis en over de verhouding van Grieken en Romeinen aan de orde. Het pièce

de résistance van Dionysius' *Antiquitates Romanae* is de zgn. *Constitutie van Romulus*; deze passage in het tweede boek levert - we zijn dan in deel 4 - de start tot verdiept inzicht in de samenhang die bij Dionysius bestaat tussen zijn gedachten over welsprekendheid, die over *paideia* en die over politiek, en wijst dwingend in de richting van de klassieke filosofen, Sokrates, Aristoteles, maar vooral Plato. Ook Dionysius' theologische denkbbeelden sluiten bij ditzelfde gedachtencomplex aan, en deze wijzen eveneens naar Plato. Het 5e deel is dan gereserveerd voor een systematische bespreking van de wijsgerige oorsprongen van Dionysius' denksysteem; en deel 6 is een besluit.

Als "Appendix" is een behandeling van de Atticismestrijd in Duitsland opgenomen. Het idee hiervoor werd ingegeven door de gelijksoortige, maar minder overtuigende, behandeling van dit onderwerp door Paolo Desideri (1978). De Appendix is wat uit haar krachten gegroeid; de auteur voert tot zijn verdediging aan dat althans hemzelf de cultuurproblematiek waarom het bij Dionysius gaat niet zonder grondige studie van dit spannende debat zou zijn ontvankelijk geworden. Dionysius kwam uit dit debat met besmeurd blazoën te voorschijn; wie de auteur van deze studie van de bedoeling verdenkt zijn sujet te willen wreken zit er wellicht niet helemaal naast.

Dit boek is geschreven vanuit een primair historische belangstelling. Daarom is op rhetorische details niet teveel ingegaan, evenmin op taalkundige. Wie juist vanuit belangstelling voor de rhetorische doctrine dit boek ter hand neemt zal dus zeker (bedoelde, maar ook onbedoelde) lacunes constateren. Andere omissies zijn het gevolg van gebrek aan tijd, ruimte en energie. Zo was ook een behandeling van de redevoeringen in de *Antiquitates Romanae* voorzien, maar daarvan is het niet gekomen. De bespreking van de *Constitutie van Romulus* moest summier blijven, behalve voor de m.i. zeer belangrijke passage over Cybele in II,18-20. Aan de *Constitutie van Romulus* dient nog eens een aparte studie, bijvoorbeeld in commentaarvorm, te worden gewijd. De behandeling van Dionysius' Nachleben in de Inleiding maakt geen aanspraak op volledigheid.

Om de lezer te gerieven is het Grieks naar de noten - en naar de in afwijkende typografie gepresenteerde uitweidingen - verbannen. Griekse en Latijnse termen die moesten worden gebruikt worden in een Glossarium verklaard. Voor Plato is gebruik gemaakt van de vertaling van X.de Win, *PLATO, Verzameld werk* (Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1962-5). T.a.v. de spelling van Griekse eigennamen is de volgende regel gehanteerd: namen van bekende personen of plaatsen krijgen hun Latijnse

vorm, op onbekende namen is de transcriptiewijze toegepast die ook bij de Griekse termen is gebezigd. Dus Socrates, Heracles, maar Meneklês, Biôn, Nikêtês. Alleen wordt Isokrates met -k- gespeld (afkorting Isokr.), om verwarring met Dionysius' *De Isocrate* (afk. *Isocr.*) te voorkomen. Auteursnamen worden verkort volgens de lijst in *LSJ*; maar Ar. = Aristoteles, niet Aristophanes; en DH staat voor Dionysius van Halicarnassus. Voor de manier waarop Dionysius' werken worden geciteerd wordt verwezen naar de hiernavolgende lijst. Achterin zijn, behalve een bibliografie, ook enkele sleutels tot de bibliografie opgenomen; eveneens een beknopt overzicht van Dionysius' geschriften.

Degenen die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze dissertatie wil ik dankzeggen.

Het is verdrietig dat prof. dr. G.J.D. Aalders de voltooiing van mijn proefschrift niet heeft mogen meemaken. Hij was het die me voorstelde de politieke theorie in het werk van Dionysius van Halicarnassus te bestuderen. Van zijn grote deskundigheid op het gebied van de politieke ideeën in de oudheid en op het terrein van de oude geschiedenis in het algemeen heb ik veel geleerd. Gedurende een groot deel van de tijd waarin ik aan de dissertatie werkte heeft hij me begeleid, aangemoedigd en waar nodig afgeremd. Zijn aandacht voor mijn werk zowel als voor mijn persoonlijke welstand verflauwde niet. Aan de indrukwekkende wijze waarop hij zich voor me heeft ingezet zal ik een warme herinnering bewaren.

In de laatste fase waren prof. dr. D.M.Schenkeveld en prof. dr. P.W. de Neeve mijn begeleiders. Het werk aan Dionysius bracht me op het (voor mij) gladde ijs van de antieke rhetorica; het trof goed dat D.M.Schenkeveld me daar opving. Voor de efficiënte en sportieve manier waarop hij zich met mijn dissertatie heeft ingelaten ben ik hem erkentelijk. P.W. de Neeve moest zich i.v.m. mijn proefschrift bezighouden met een terrein dat nogal ver van het zijne afligt; hij heeft daar geen probleem van gemaakt. Van gesprekken met hem over methode en aanpak heb ik veel opgestoken. Ditzelfde geldt voor zijn kritische opmerkingen, niet het minst die over redactie, stijl en lay-out van mijn boek. De referent, prof. dr. A.B. Breebaart, dank ik voor de vlotte manier waarop hij zich door het omvangrijke manuscript heeft heengewerkt. Dr. S.R. Slings deed waardevolle suggesties ter verbetering van het Engels van de Summary.

De Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (nu NWO) heeft mij 2 1/2 jaar vrijgesteld voor het werk aan Dionysius. In een later stadium heb ik een half jaar studieverlof vanwege de faculteit

der letteren van de Vrije Universiteit genoten. Ik ben blij nu te kunnen tonen dat deze lange termijn-investeringen enig profijt afwerpen.

De technische staf van de letterenfaculteit is me bij de afwerking behulpzaam geweest. Hans Varkevisser en Annemieke Schoonenboom bleven glimlachen toen ze mijn verrichtingen aan de computer bijstuurden. Julian Orton bewees wat hij waard is bij de vermenigvuldiging van het boek.

Tenslotte wil ik mijn ouders en mijn gezin noemen. Mijn ouders spoorden me aan de weg naar een universitaire studie in te slaan; dit was allerm minst vanzelfsprekend. Nel, Lydia en Joost krijgen me nu weer terug na me zo lang in bruikleen aan de wetenschap te hebben afgestaan.

LIJST VAN AFKORTINGEN VAN DIONYSIUS' WERKEN

Prooem. = *Prooemium* op *De oratoribus antiquis*

Lys. = *De Lysia*

Isocr. = *De Isocrate*

Isaeus = *De Isaeo*

Dem. = *De Demosthene*

Imit. = *De Imitatione*

I Amm. = *Epistula I ad Ammaeum*

Pomp. = *Epistula ad Pompeium*

Comp. = *De Compositione*

Thuc. = *De Thucydide*

II Amm. = *Epistula II ad Ammaeum*

Din. = *De Dinarcho*

AR = *Antiquitates Romanae*

De *Antiquitates Romanae* worden naar boek, hfdst. en paragraaf geciteerd, doorgaans naar de Loeb-ed. van E.Cary (oorspr. 1937-1950). Van de rhetorische geschriften worden *Prooem.*, *Lys.*, *Isocr.*, *Isaeus* en *Comp.* geciteerd naar Aujac (1978) resp. Aujac (1981), met aanduiding van hfdst. en paragraaf; de overige naar de Teubner-ed. van Usener en Radermacher (1899-1904/1929), met aanduiding van hoofdstuk, pagina en regel, maar *Pomp.* naar hoofdstuk en paragraaf.

Een overzicht van de inhoud van Dionysius' werken is te vinden op pag. 697vv.; voor de edities zie pag. 716.

INLEIDING

Dionysius¹⁾ de zoon van Alexander uit Halicarnassus arriveerde in 30/29 v.C., "in het midden van de 187e olympiade", in Rome, na de beëindiging van de burgeroorlog door Octavianus (*AR* I,7,2). Volgens zijn eigen mededeling was hij meer dan twaalf generaties jonger dan Plato²⁾. Indien men 30 jaar voor een generatie rekent is Dionysius dus niet vóór 67 v.Chr. geboren en was hij meer dan een generatie jonger dan Cicero. In de hoofdstad van het rijk maakte hij kennis met Q.Aelius Tubero, een historicus uit een aanzienlijke Romeinse familie³⁾; op zijn verzoek schreef hij een verhandeling *Over Thucydides*⁴⁾. Ook sloot hij vriendschap met de vader van Metilius Rufus; voor de zoon bestemde Dionysius zijn werk *Over Woordschikking*, als verjaarscadeau (*Comp.* 1,1-4). Met deze jongeman hield Dionysius "dagelijkse oefeningen" in de welsprekendheid⁵⁾; de pupil zou zijn Griekse eloquentie in praktijk kunnen brengen toen hij proconsul van Achaea en legaat in Galatia werd⁶⁾. Voor het overige legde Dionysius contact met geleerden, zowel met deskundigen op het terrein van de oude Romeinse geschiedenis (*AR* I,7,3) als met de rhetor Caecilius (*Pomp.* 3,20); later zou hij met dankbaarheid terugkijken op de *paideia* en het andere goeds dat hij in Rome had ontvangen (*AR* I,6,5). Behalve met rhetorisch onderricht bracht hij in Rome zijn tijd door met het leren van Latijn en met het verzamelen van materiaal voor zijn *Antiquitates Romanae*; toen hij dit magnum opus publiceerde, onder het consulaat van Claudius Nero en Calpurnius Piso (7 v.C.), had hij er dus 22 jaar aan

1) Het beste portret van Dionysius en zijn omgeving: Bonner (1939) 1-24.

2) *Pomp.* 1,15. Plato werd geboren in 427 v.Chr.

3) Een zoon werd consul in 11 v.Chr. Over de identiteit van de historicus Tubero, die van zijn vader Lucius die eveneens als historicus genoemd wordt (Cicero, *Ad Quintum fratrem* I,1,10), en die van de consul van 11 v.C. zie Bowersock (1965) 130 met ntt. en de daar genoemde literatuur; T.P.Wiseman, *Clio's cosmetics* (Leicester U.P. 1979) 136-138.

4) *Thuc.* 1(325,5); 55(418,20); *II Amm.* 1(421,13). In *AR* I,80,1 citeert Dionysius met instemming Tubero's geschiedwerk.

5) *Comp.* 20,23; 26,17v.

6) Dionysius interpoleerde de naam der Metilii in de lijst van Albaanse geslachten: vgl. *AR* III,29,7 met Livius I,30,2. Zie Bowersock (1965) 132 n.2.

gewerkt¹⁾. Het geschiedwerk leverde hem een vermelding in de geografie van Strabo op, de enige van zijn tijdgenoten die hem noemt²⁾. Als deskundige op het gebied van rhetorica wordt hij voor het eerst door Quintilianus vermeld³⁾. Onder de Griekse declamatoren opgesomd door Seneca Maior komt hij niet voor. Dit betekent op zichzelf nog niet dat Dionysius niet als declamator optrad; maar zijn opvattingen over de functie van welsprekendheid die verderop in deze studie aan de orde komen geven weinig aanleiding te denken dat hij dit deed.

Meer biografische details zijn over Dionysius niet bewaard; zijn sterfdatum weten we niet. Enig licht valt nog op zijn levensloop door de vriendschap met Caecilius⁴⁾: Dionysius en Caecilius deelden blijkbaar dezelfde idealen. Bonner heeft in detail aangetoond dat hun stijlopvattingen op enkele ondergeschikte punten na convergeerden, en dat er tussen de twee vrienden ook overeenstemming bestond over de toepassing van de vergelijkende methode (*synkrisis*) - Caecilius ging een stap verder dan Dionysius door Demosthenes en Cicero, een Griek en een Romein, tegenover elkaar te plaatsen - en vooral in hun bestrijding van het asianisme⁵⁾. Zowel Dionysius als Caecilius interesseerde zich voor historiografie, zowel in theorie als in de praktijk; Cavallaro heeft gemeend in Caecilius de auteur van het in 1892 door von Arnim gepubliceerde *Ineditum Vaticanum* te herkennen en op basis hiervan de historiografische tendenzen van de twee vergeleken⁶⁾.

Voor het overige hebben we nog wel de namen van enkele kennissen van Dionysius, maar dat helpt ons niet verder omdat deze personen zelf verder onbekend zijn. Cn.Pompeius Geminus, aan wie één van Dionysius' brieven is gericht, mag wellicht worden geïdentificeerd met de auteur van een astronomisch handboek; Germaine Aujac kan gelijk hebben dat deze Pompeius niet in Rome woonde omdat Dionysius met hem niet rechtstreeks

1) AR I,3,4; 7,2.

2) Strabo XIV,656: Dionysius als συγγραφεύς, geschiedschrijver; dus niet als leraar rhetorica.

3) Quintilianus III,1,16.

4) J.Tolkiehn, "Dionysius von Halicarnassus und Caecilius von Calacte", *WKPh* 25 (1908) 84-86.

5) Bonner (1939) 6-10.

6) Cavallaro (1973/4); Schultze (1986) 122 met n.8; Sacks (1983) 78.

maar via een zekere Zenon contact had (*Pomp.* 1,1)¹⁾. Demetrius, aan wie Dionysius zijn *De Imitatione* opdroeg (*Pomp.* 3,1), en Ammaeus, de adres-saat van twee brieven én van het werk *De oratoribus antiquis* in de versie die ons is bewaard gebleven (d.w.z. *Prooem.*, *Lys.*, *Isocr.*, *Isaeus*, *Dem.*)²⁾ blijven in het duister. Misschien moeten we ze zoeken in de kringen van die "respectabele sofisten" met wie Dionysius in *Thuc.* 50 (409,13) debatteert. Wellicht mogen we Dionysius zelf ook tot deze sofisten rekenen; evenals deze houdt hij zich immers bezig met het geven van stilistisch onderricht op basis van bestudering van de klassieken. Tussen Dionysius en de Romeinse schrijvers en dichters van de auguste-ïsche periode is er geen aantoonbaar verband.

Vermoedens zijn er over Dionysius' positie in Rome meer dan eens geuit. Q.Aelius Tubero zou zijn beschermheer zijn geweest³⁾, en Dionysius lid van Tubero's "salon". Dionysius zou hebben verkeerd in een litteraire, resp. professorale "kring", waarin hij behalve Caecilius ook mannen zou hebben ontmoet als Theodorus van Gadara, de auteur van *Over het Verhevene*, de auteur van het traktaat *Over Stijl* (die Demetrius heette), en Manilius⁴⁾. Pavano bracht in navolging van Rostagni Dionysius en Caecilius met Apollodorus van Pergamon in verband, Caecilius als Apol-lodorus' directe leerling⁵⁾. Hurst oppert de mogelijkheid van connecties, via Caecilius, met Timagenes en de kring om Asinius Pollio⁶⁾; Schultze acht zelfs verbindingen met de latere keizer Tiberius mogelijk⁷⁾. D.Marin heeft

1) Geminus, *Introduction aux Phénomènes*. G.Aujac ed. (Parijs 1975) xxii/xxiii; Aujac (1978) 26 n.1. G.C.Richards, "The authorship of the *περὶ ὕψους*", *CQ* 32 (1938) 133v. dacht dat Pompeius de auteur van *Over het Verhevene* was; maar zie Schultze (1986) 122 n.6.

2) *Prooem.* 1,1; *Dem.* 49(236,9); 58(252,14).

3) Bowersock (1965) 130 n.1. Aelius Dionysius van Halicarnassus, auteur van een lexikon in 5 boeken (Photius, *Bibl. cod.*152), zou een nazaat van onze Dionysius zijn geweest en onder Hadrianus hebben geleefd: Het *nomen gentile* kán de lexikograaf via zijn voorvader aan de Aelii Tuberones te danken hebben; maar voor de verschillende Dionysii zie het vervolg van de tekst.

4) Roberts (1900); Goold (1961); Aujac (1978) 13 nt.

5) Pavano (1936) 36; A.Rostagni, "Il Sublime nella storia dell' estetica antica", *ASNP* ser. VI,2 (1933) 175-177 = *Scritti Minori* I (Turijn 1955) 478vv. Vgl. ook L.Radermacher, *Gnomon* 17 (1941) 234; Pavano (1942).

6) Hurst (1982) 848.

7) Schultze (1986) 123.

in Dionysius de auteur van *Over het Verhevene* willen zien¹⁾, nadat eerder al aan zijn correspondent Pompeius deze eer was te beurt gevallen²⁾. Niet al deze suggesties zijn even onzinnig als die van Marin, maar bewijsmateriaal ontbreekt. Feit is dat de ons bekende tijdgenoten over Dionysius zwijgen, op Strabo na.

Voorzover onze gegevens reiken begint de receptie van Dionysius' retorische geschriften in de loop van de eerste eeuw n.C.³⁾. Ze bereikt een eerste hoogtepunt in de tweede eeuw; de Anonymus Seguerianus noemt Dionysius "het richtsnoer voor retorische oefening"⁴⁾. Een Oxyrhynchus-papyrus uit de 2e eeuw bevat een Thucydides-commentaar; in de inleiding wordt gepolemiseerd met Dionysius' kritische behandeling van Thucydides' *pragmatikos topos*⁵⁾. Ook Harpocration, Diogenes Laertius en Hermogenes kennen hem⁶⁾. Toen Georg Kaibel in 1885 Dionysius met de tweede sofistiek in verband bracht was hij dus op het goede spoor. In de derde eeuw is het stil rondom Dionysius, tenzij een aanhaling door

1) Marin (1955) en (1956).

2) Zie hiervóór pag. n.

3) Quintilianus III,1,16; IX,3,89; 4,88. In de aan Plutarchus toegeschreven *Vitae decem oratorum* wordt Dionysius tweemaal geciteerd, samen met Caecilius (836a; 838d). Maar volgens de jongste uitgever, M.Cuvigny, Plutarque, *Oeuvres Morales*, t.XII (Parijs 1981) 25-34, gaat een flink deel van het materiaal in de levens van Lysias, Isokrates, Isaeus en Dinarchus op Dionysius terug (zie de woordelijke overeenstemmingen opgesomd p.29/30 nt.); als Dionysius' geplande *De Hyperide* wél is geschreven kan ook voor deze redenaar uit Dionysius zijn geput. Omdat Dionysius en Caecilius de jongste geciteerde auteurs zijn is een datering van de *Vitae X Oratorum* in de eerste eeuw n.C. niet onmogelijk. - Dionysius' naam ontbreekt in Περὶ Ὑψους en in Theons *Progymnasmata*.

4) Anon. Seguerianus, Τέχνη τοῦ πολιτικοῦ λόγου, *Rhetores Graeci* (ed. L.Spengel; Leipzig 1853) 460: Διονύσιος δὲ ὁ Ἀλικαρνασσεύς, δὲν κανόνα ἂν τις εἴποι δικαίως τῆς περὶ ῥητορικῆς μελέτης; uit "Harpocration", met een citaat uit *Lys.*9,3; zie Aujac (1978) 60; en voor de datering van de Anon.Seguer. Kennedy (1972) 616v.

5) POxy. 853 = Pack (1965) nr.1536. Besproken Strebel (1938) 48-50 (met oudere literatuur in n.164). De identiteit en de datum van de auteur van het commentaar zijn onbekend; Gudeman, art. "Scholien", *RE* 2 (1921) 686v. houdt Caecilius van Caleacte voor de auteur van de polemische inleiding. Vgl. ook Luschnat (1954) 19v.

6) Harpocration 113.6 Dindorf (zie Us.-Rad. I,295). Diogenes Laertius X,3 noemt Dionysius onder de bestrijders van Epicurus; Usener en Radermacher (II,250) brengen dit in verband met Dionysius' pamflet *Ter verdediging van de politieke filosofie*, vermeld in *Thuc.*2(327,21). Hermogenes noemt Dionysius eenmaal bij naam, op neerbuigende toon: Περὶ ἰδεῶν I,12 p.311,8 Rabe; maar volgens Aujac (1981) 47 - vgl. Aujac (1978) 61 - is hij met Dionysius' werk heel vertrouwd.

Porphyrus op onze Dionysius van Halicarnassus mag worden betrokken¹⁾. Een papyrus uit deze tijd haalt, anoniem, een stijloordeel van Dionysius over Thucydides aan²⁾. Vervolgens noemt Libanius zijn naam³⁾, en omstreeks 400 stelt Eunapius "Dionysius uit Carië" als criticus op één lijn met Cassius Longinus, die bij deze gelegenheid "een levende bibliotheek en een rondwandeland museum" wordt genoemd⁴⁾. Het wordt gewoonte Dionysius en Longinus met Hermogenes samen te voegen tot een illuster drietal van critici; we vinden dit het eerst bij Lachares⁵⁾, dan ook in de rhetorenscholia⁶⁾ en in een anecdoton⁷⁾. Lachares (1e helft 5e eeuw) was, blijkens een toevallig overgeleverd fragment⁸⁾, vooral geïnteresseerd in Dionysius' metrische analyses in *De Compositione Verborum*. Zijn schoolgenoot, de neoplatoonse filosoof Syrianus, verwerkte talrijke citaten uit Dionysius' werk in zijn Hermogenescommentaren⁹⁾. Daaronder bevonden zich Dionysius' definities van *zêlos* en *mimêsis*¹⁰⁾ en zijn formulering van de drieslag aanleg - instructie - training (*Imit.* fr. A II); in dit

1) Porphyrius, *Comm. op. Ptolemaeus' Harmonica* (ed.Düring) 92,28 en 94,24; zie hierna p. 10. Volgens B.Keil, *Nachr. d. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen*, Philol.-hist. Klasse (1907) 219 zou Longinus Dionysius hebben herontdekt, maar hij levert daarvoor geen bewijs.

2) *PVindob.gr.* 29247, geschreven tussen 190 en 250 n.Chr. Zie Luschnat (1954) 29v.

3) Libanius, *Proleg. Demosth.* p.6Reiske / VIII,607 ed.Foerster (Leipzig 1915); zie Usener-Radermacher I,295v.

4) Eunapius, *Vitae Sophistarum* IV,1,3 (p.456Boissonade = p.352/4Wright).

5) Graeven, *Hermes* 30 (1895) 292 r.4vv.

6) Keil, *Nachr. d. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wiss.* (1907) 220.

7) Cramer, *An.Ox.* III,159; vgl. Kaibel, *Hermes* 34 (1899) 108 nt.: "Michael Italicus".

8) Uitgegeven door H.Graeven, *Hermes* 30 (1895) 289-313.

9) Voor citaten uit *Lys.*, *Isocr.* en *Isaeus* zie Aujac (1978) 61 en haar apparaat; voor *De Compositione Verborum* : Aujac (1974) 10; Aujac (1981) 47 en apparaat. Ook een aantal fragmenten uit *De Imitatione* hebben we aan Syrianus te danken: *Imit.* A II; A III; A V; B VIII; B IX en B X. Volgens Keil, *Nachr.d.Königl.Sächs.Gesellsch.d.Wiss.* (1907) 220 zou zelfs alles wat we van dit geschrift over hebben via Syrianus tot ons gekomen zijn; de Atheense Academie zou het laatste exemplaar ervan hebben bezeten. Maar Keil ziet blijkbaar de epitome van boek II, bewaard in Paris.gr.1741, over 't hoofd.

10) *Imit.* fr. A III; zie § 2.4.1.

laatste geval merkt Syrianus op dat Dionysius Plato volgt. Volgens Bruno Keil waren Lachares en Syrianus gezamenlijk de initiatiefnemers tot een renaissance van de stijl leer in neoplatoonse kringen¹⁾. Aujac denkt dat de hernieuwde, en blijvende, aandacht voor Dionysius bij Syrianus en latere Hermogenescommentatoren vooral daaraan te danken is dat Hermogenes zelf op Dionysius had teruggesproken; maar Lachares' interesse voor Dionysius stond los van de interpretatie van Hermogenes²⁾. Dionysius wordt ook genoemd in de Thucydidesbiografie van Marcellinus³⁾.

Gedurende de Byzantijnse periode wordt uit Dionysius' geschriften geput bij de samenstelling van scholiën en rhetorische werken⁴⁾. Toen in de negende en tiende eeuw als tegenhanger van het Hermogenescorpus de verzameling met oudere rhetorische geschriften werd samengesteld waarvoor Paris.gr.1741 (tiende eeuw) het voornaamste handschrift is, kregen daarin naast Aristoteles' *Poetica* en *Rhetorica*, Theophrastus' *Karakters* en Demetrius ("van Phaleron"), *Over Stijl*, ook enkele werkjes van Dionysius een plaats, waaronder *De Compositione Verborum*⁵⁾; voor een deel van Dionysius' rhetorisch oeuvre is dit manuscript de oudste tekstgetuige (ms. P). Ook in het van uitgebreide scholiën voorziene Hermogenescorpus zelf wordt op ruime schaal aan Dionysius ontleend; Paris.gr.1983 is daarvan het oudste handschrift⁶⁾. Aujac (1974) 41-44 neemt aan dat Photius (9e eeuw) en Arethas (plm. 900) in de samenstelling van dit corpus een maatgevend aandeel hebben gehad. De anonieme rhetor van wiens hand de eindredactie van deze scholiën is zou Arethas zelf geweest kunnen zijn; hij vult de notities uit Dionysius die Syrianus

1) Keil, *Nachr. d. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wiss.* (1907) 220. Vgl. Wilson (1983) 38-41.

2) Aujac (1974) 10 (Syrianus) en 12 (Lachares). Een anoniem metrisch traktaatje bewaard in Paris.gr.1983 (*RhGr* III,719) put uit de "technologie van Lachares die hij zelf aan Dionysius ontleent"; zie Aujac (1974) 32v.

3) Marcellinus, *Vita Thuc.* 26. Invloed van Dionysius ook elders in de *Vita*, bv. in de namen van de drie stijlen in hfdst. 39; vgl. Schmid (1894) 136v.

4) Usener-Radermacher I,253/4; 283-296; II,197-202; 214-217.

5) Behalve *Comp.* ook de epitome van *De Imitatione* boek II, de 2e brief aan Ammaeus en de pseudo-dionysiaanse *ars*. Zie H.Rabe, "Rhetoren-corpora", *RhM* 67 (1912) 321-357, met name 337-343; D.Harlfinger - D.Reinsch, "Die Aristotelica des Parisinus Gr. 1741", *Philologus* 114 (1970) 28-50; Aujac (1974) 15-25; Wilson (1983) 139.

6) Rabe, *RhM* 67 (1912) 323-332; Aujac (1974) 20; 32-35. De scholiën zijn gepubliceerd in het VIIe deel van Walz' *Rhetores Graeci*.

al in zijn Hermogenescommentaar had opgenomen aan met uitgebreide eigen excerpten en maakt daarbij geen geheim van zijn bewondering voor Dionysius¹). Invloed van Dionysius op Photius en Arethas is ook anderszins geconstateerd²). Het andere oude Dionysius-handschrift, Laurentianus 59,15 (=ms. F) zou eveneens de werkzaamheid van Photius en Arethas verraden³). Ook na de Byzantijnse renaissance, in de elfde eeuw, geniet Dionysius nog aandacht: Een anonieme auteur, die de aan Dionysius toegeschreven definitie van rhetorica aanhaalt, noemt hem "Dionysius de grote, de leraar en vader van onze kunst"⁴). Van Michael Psellos (11e eeuw) kennen we een excerpt uit *De Compositione Verborum* ingevoegd in een brief⁵). Laat-Byzantijs is de epitome van *De Compositione Verborum* die is overgeleverd in het rhetorencorpus van Maximus Planudes⁶).

Dionysius' naam had in de Byzantijnse tijd zo'n goede klank dat men hem het auteurschap toekende van werken die in het geheel niet van hem zijn. Dit was het geval met de in Paris.gr.1741 overgeleverde *technê*; de toeschrijving daarvan aan Dionysius is mogelijk al oud⁷). In de tiende eeuw vermeldt de samensteller van het handschrift Paris.gr.2036 het traktaat *Over het Verhevene* als "van Dionysius Longinus", resp. "van Dionysius of Longinus". "It is not that the name Dionysius Longinus is an impossible one, but that Dionysius and Longinus are exactly the names which we should expect to be attached to an anonymous work of

1) Aujac (1974) 10v.; 14; 35v.; 40; 43. Loftuizingen op Dionysius: *RhGr* VII,964.

2) Aujac (1974) 42 met de daar geciteerde litteratuur; Wilson (1983) 104.

3) Aujac (1974) 25-32; Aujac (1978) 30v.; maar zie ook Wilson (1983) 148.

4) Διονύσιος ὁ μέγας ὁ τῆς ἡμετέρας τέχνης καθηγητῆς καὶ πατὴρ ἀγαθὸς γενόμενος: *RhGr* VI,17,9vv. (= Usener-Radermacher II,197) op naam van Doxapatres gesteld, maar Rabe, *RhM* 62 (1907) 582 nt. toont aan dat dit niet juist is; zie ook de appendix over de aan Dionysius toegeschreven definitie.

5) Afdrukt *RhGr* V,598-601. Zie K.Fuhr, "Exzerpte aus Dionys von Halikarnass und Hermogenes", *Berl.philol.Wochenschr.* 25 (1905) 141-144; Aujac (1974) 12. Voor Photius' aansluiting bij Dionysius' litteraire kritiek zie ook Wilson (1983) 148; 169-172.

6) Rabe, *RhM* 67 (1912) 332-337; Aujac (1974) 6-9; 36-39.

7) Editie Usener-Radermacher II,253vv.; de τέχνη als geheel (in 11 hoofdstukken) is anoniem overgeleverd, maar aan het begin van hfdst. 10 wordt Dionysius' naam genoemd (Us.-Rad. II,359). Usener en Radermacher (II,xxii/xxiii) dateren de toeschrijving "na Hermogenes"; Aujac (1974) 15: "ancienne".

criticism in the late empire and in Byzantine times"¹). Een populaire definitie van rhetorica, die in werkelijkheid misschien op Lollianus teruggaat, wordt eveneens op Dionysius' naam gesteld (zie. App. B). De aandacht die Dionysius in zijn beoordeling van klassieke redenaars gaf aan hun woordkeus (*eklogê onomatôn*) maakte hem in de ogen van lateren tot een grondlegger van het lexikale atticisme en tot auteur van een atticistisch woordenboek; en zijn belangstelling voor de muzikale aspecten van proza was er de oorzaak van dat men ook musicologisch werk met hem associeerde. Toen deze toeschrijvingen op interne gronden onhoudbaar bleken zag men toch van de naam Dionysius van Halicarnassus niet af maar verzoon één of enkele dubbelgangers/nazaten.

Men kende in de Byzantijnse tijd een atticistisch lexikon in 5 boeken op naam van een zekere Dionysius, door Photius (excerpt in *Bibl. cod.152*) Ἀίλιος Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς genoemd (=Dionysius B); daarnaast zijn er sporen van een muziektheoretisch en -historisch oeuvre op naam van Dionysius (=Dionysius C), door Suidas toegeschreven aan een Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς die onder Hadrianus leefde. Omstreden is of Dionysius B en C identiek zijn; algemeen geaccepteerd is het gegeven dat er in Hadrianus' tijd een Dionysius van Halicarnassus leefde die van de Augusteër Dionysius (A) afstamde. M.i. verdient het aanbeveling Dionysius B en C gescheiden te houden en aan beiden elke relatie met Dionysius A te ontfagen. Standaardbespreking: L.Cohn, *RE* V (1905) 986-991. Fragmenten van het atticistische lexikon: E.Schwabe, *Aelii Dionysii et Pausaniae atticistarum fragmenta* (Leipzig 1890); H.Erbse, "Untersuchungen zu den attizistischen Lexika", *Abh.d.deutschen Ak.d.Wiss.zu Berlin. Philos.-hist.Klasse* (1949) nr.2, 1-256. Voor Dionysius C zie nog C.Scherer, *De Aelio Dionysio musico*. (Bonn 1886).

De voornaamste gegevens zijn de volgende: Suidas heeft (a) een lemma s.v. Διονύσιος Ἀλεξάνδρου Ἀλικαρνασσεύς (=Dionysius A); deze zou voorouder zijn geweest van de onder Hadrianus levende atticist (=Dionysius B) (b) een lemma s.v. Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, levend t.t.v. Hadrianus, een sofist, en μουσικός genaamd omdat hij een uitgebreid musicologisch oeuvre naliet (=Dionysius C). Hoewel deze lemmata elkaar direct opvolgen wordt er tussen Dionysius B en C geen verband gelegd.

Het lexikon van Dionysius B is in de Byzantijnse periode veel gebruikt, meestal anoniem maar niet zelden expliciet (zie Cohn, 989). Gewoonlijk wordt de auteur óf Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς genoemd óf, met een Romeins *nomen gentile*, Aelius Dionysius (zo meestal bij Photius en Eustathius); Eustathius 368,29 (=Erbse fr. *Praef.II*) heeft Ἀίλιος Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, en verklaart dat de lexikograaf, i.v.m. zijn afkomst, erop stond dat de inwoners van Halicarnassus als Hellenen, niet als Cariërs werden beschouwd. In de vroegste vermelding, door Phrynichus (*RhGr* V,486/ VII,973, uit ms.

¹) Zie de inleiding van D.A.Russell op zijn editie, "Longinus" *On the Sublime* (Oxford 1964; 2e druk 1970) xii/xxiii; citaat op p. xxiii.

Paris.gr. 1983/ 2971) is echter alleen sprake van Διονύσιος, en Helladius (4e eeuw n.C.) spreekt, bij Photius, *Bibl. cod.* 379, éénmaal van Διονύσιος (529b), éénmaal van Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς (532a), maar in het laatste geval kan Photius in de tekst hebben geïntervenieerd.

De verwijzingen naar de musicus (Dionysius C) zijn veel zeldzamer (Cohn, 986); de Byzantijnse citaten spreken, anders dan Suidas, alleen van Διονύσιος, en de enige die Suidas lijkt te ondersteunen is Porphyrius' *Commentaar op Ptolemaeus' Harmonica* (ed. Düring): Die heeft éénmaal Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς (92,28); éénmaal Διονύσιος ὁ μουσικός (37,15) en enkele malen Διονύσιος (94,24; 104,14).

Tenslotte is nog relevant dat Syrianus, *In Hermog. status* 4,19Rabe (= *RhGr* IV,40) het eerste boek *De Imitatione* van Dionysius A aanhaalt als van Διονύσιος ὁ πρεσβύτερος; hij associeerde dus reeds twee Dionysii (maar niet: "van Halicarnassus").

Er wordt dus van ons gevergd te geloven dat Dionysius uit Halicarnassus, waarschijnlijk als betrekkelijk jonge man, in 30/29 v.C. naar Rome trok, daar een bescheiden leven leidde als auteur van rhetorisch en historiografisch werk, in contact trad met Aelius Tubero, en omstreeks het begin van de jaartelling stierf zonder veel directe sporen na te laten; dat vervolgens 4 à 5 generaties later een nazaat van hem in de openbaarheid trad met een atticistisch lexikon, of musicologisch werk, of beide, een nazaat die eveneens uit Halicarnassus afkomstig was - afstammend van een in Halicarnassus door Dionysius verwekte en niet naar Rome meegenomen zoon, óf van één die vanuit Rome weer naar Halicarnassus was teruggekeerd? Schultze (1986) 122; 141 denkt dat Dionysius zelf op het eind van zijn leven naar zijn geboorteplaats is teruggekeerd, maar dat is een slag in de lucht - en die op de trotse Romeinse naam Aelius kon bogen. Dat is allemaal wat veel van het goede. Men zou kunnen opmerken dat litteraire belangstelling wel vaker generaties lang in een familie bleef, en daarbij op het huis van Zeno van Laodicea kunnen wijzen: Zeno's zoon, de rhetor Polemo, werd onder Augustus koning van Pontus; een late afstammeling was de beroemde sofist Polemo (2e eeuw n.C.); zie Bowersock (1965) 143v. Maar juist deze "parallel" maakt duidelijk waar de schoen wringt: Besef van familieverwantschap kan het in een koninklijke dynastie als die van Zeno gemakkelijk enkele eeuwen uithouden, maar geldt dit ook voor een genealogie uitgaande van iemand als de in bescheiden verhoudingen levende Dionysius A?

Het is dus veel aantrekkelijker aan te nemen dat Dionysius B en C niets met Dionysius A en met elkaar te maken hebben, en dat alleen byzantijnse pseudo-geleerdheid ze met elkaar in verband heeft gebracht. De naam Dionysius is zo frequent dat verwarring gemakkelijk kon ontstaan; men haspelde bv. ook Dionysius Thrax en Dionysius van Halicarnassus door elkaar (toeschrijving van de op naam van Dionysius A gestelde definitie van rhetorica aan Dionysius Thrax door Doxapatres, *In Aphthonium*, *RhGr* II,104,7); er was ook een lexikograaf die Dionysius zoon van Tryphon heette. Suidas zou dan een laat stadium van deze geleerdheid vertonen, waarin men weer begon te differentiëren wat, bijvoorbeeld op chronologische gronden niet aan één persoon kon worden toegeschreven. Iets dergelijks kan zich ook t.a.v. Philostratus hebben voorgedaan (en vgl. de 4 Harpocrations).

Er zijn maar twee gegevens die zich tegen deze oplossing verzetten: Eustathius 368,29 t.a.v. Dionysius B en Porphyrius, *In Ptolem. Harm.* 92,28 t.a.v. Dionysius C. Beschouwen we eerst Eustathius 368,29 nader. Erbse plaatst deze tekst onder de fragmenten van Aelius Dionysius "*e praefatione*" (vgl. Wentzel, *Hermes* 30 (1895) 375), niet op grond van de tekst zelf maar blijkbaar alleen omdat Aelius Dionysius hier over zijn afkomst lijkt te spreken. Maar doet hij dit ook echt? M.i. kunnen we de mededeling "Ἀλικαρνασσός, ἐξ ἧς ὄρμητο Αἴλιος Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς" even goed voor rekening van Eustathius laten, die tot een dergelijke interpretatie kwam nadat hij (uit Photius?) voor (Aelius) Dionysius het ethnikon Ἀλικαρνασσεύς had overgenomen. Aan de lexicograaf zou dan alleen de verhandeling over het Dorische karakter van Halicarnassus en het Attische karakter van Milete kunnen worden toegeschreven (er staat niet dat er in Halicarnassus Attisch gesproken werd; voor de differentiatie van Hellenen in Attici en Doriërs, contra Wentzel, zie ook fr. δ 11). Eustathius belet ons dus niet Dionysius B geheel van Dionysius A los te koppelen.

Wat Porphyrius, *In Ptolem. Harm.* 92,28 betreft: Porphyrius bespreekt de termen in gebruik voor de notie "interval"; één daarvan is *diastêma*, een term die soms het "verschil" aanduidt maar die in de muziek meestal als synoniem van *logos* (proportie, dus: interval) wordt gebezigd; als getuigen voor dit laatste worden o.m. aangevoerd Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, Archytas en Euclides. Düring gaat er in zijn comm.ad loc. van uit dat deze Dionysius van Halicarnassus dezelfde is als ὁ μουσικός in 37,15). Maar kan hier (en dan ook in 94,24) niet de Augusteïsche rhetor zijn bedoeld? Dionysius heeft het woord διάστημα voor "interval" in *Lys.* 11,3 en *Comp.* 11,15 (daarnaast λόγος in *Dem.* 2(131,1); en vgl. *Comp.* 21,5). Passages als de onderhavige uit Porphyrius kunnen dus in een latere periode (de Byzantijnse) tot persoonsverwarring tussen Dionysius A en C aanleiding hebben gegeven; gelijkstelling van de atticist met de augusteïsche rhetor kan al eerder hebben plaatsgevonden, blijkens de genoemde plaats uit Syrianus (*RhGr* IV,40).

Ook van Dionysius' historiografisch werk zijn de sporen te volgen. Plutarchus heeft voor een aantal biografieën van Dionysius' materiaal gebruik gemaakt: Voor het *Leven van Romulus* en dat van *Coriolanus* wordt dit algemeen aangenomen; voor de levens van *Numa* en *Camillus* is het echter omstreden en voor het *Leven van Poplicola* wordt het onwaarschijnlijk geacht¹⁾. Kaibel toonde in 1885 invloed van Dionysius op Aristides' *Lof op Rome* en op Appianus aan²⁾. Dionysius' chronologie van de Albaanse koningen in de voorgeschiedenis van Rome (*AR* boek I)

1) Zie Schwartz, *RE* 5 (1905) 943-945; B.Scardigli, *Die Römerbiographien Plutarchs. Ein Forschungsbericht* (München 1979): Romulus (p.17-21); Numa (p.22-26); Poplicola (p.27-29); Coriolanus (p.30v.) en Camillus (p.32-34). Dionysius wordt expliciet geciteerd *Vita Romuli* 16; *Comp. Alcib. et Coriolani* 2; *Vita Pyrrhi* 17 en 21; *Quaestiones Romanae* 282d.

2) Kaibel (1885) 497-507.

wordt aangehaald in Eusebius' kroniek¹); een theologische passage uit het tweede boek van de *AR* wordt uitvoerig geciteerd in Eusebius' *Praeparatio Evangelica*²). Cyrillus van Alexandrië schrijft aan Dionysius de theorie van het aniconisme van de oudste Romeinen toe, ten onrechte³). Een vijfde eeuwse papyrus bevat een episode uit het leven van Coriolanus die misschien uit de epitome van de *Antiquitates Romanae* stamt⁴). In de negende eeuw las Photius zowel de *Antiquitates* in hun complete gedaante als Dionysius' epitome ervan in 5 boeken⁵); en in de tiende eeuw werden gedeelten uit de *Antiquitates* opgenomen in de excerpten die keizer Constantijn IX Porphyrogennêtos liet aanleggen.

Het gemis aan respons bij zijn meer bekende tijdgenoten wordt dus ruimschoots vergoed door de aandacht die Dionysius in later eeuwen genoot, maar voor een juiste bepaling van de Sitz im Leben van Dionysius' werk helpt dit ons toch niet verder. We hebben wel enig houvast aan de opmerkingen die Dionysius zelf maakt over het publiek dat hij met zijn werk beoogt. In *AR* I,6,4/5 zegt hij dat hij met zijn *Antiquitates Romanae* aan de Romeinen van zijn tijd de grote daden van hun voorouders als spiegel wil voorhouden; hij beschouwt zijn werk als een tegenprestatie voor de opvoeding en al het andere goeds dat hij in Rome genoten heeft. Ook zijn betrekkingen met Metilius Rufus en Q.Aelius Tubero zouden erop kunnen wijzen dat hij aan een Romeins lezerspubliek heeft gedacht. Andere aanduidingen van zijn beoogd publiek zijn echter meer algemeen gehouden. Aan het slot van de inleiding op de *Antiquitates Romanae* zegt hij te denken zowel aan beoefenaars van de *politikos logos* (d.w.z. redenaars), als aan theoretische wijsgeren, en daarnaast aan een breed leesgraag publiek (*AR* I,8,3); in het voorwoord op boek XI spreekt hij het algemene publiek en de met de leiding over de steden (*poleis*) belaste politici aan (*AR* XI,1,2-5). Maar als hij, eveneens in de inleiding

1) In de Armeense vertaling: J.Karst ed., Eusebius *Werke: Die Chronik*. GCS 20 (Leipzig 1911) 126vv. Zie O.Leuze, *Die römische Jahrzahlung* (Tübingen 1909) 177-209, met name p.208; A.E.Samuel, *Greek and Roman chronology* (München 1972) 251.

2) *AR* II,18,2-21,1 geciteerd Eusebius, *Praep.Evang.* II,8,1-12.

3) Cyrillus, *Contra Julianum*, PG 76 col.796. Verwarring met Plutarchus? Zie Gabba (1984) 867 n.23; zie hierna § 4.3.1.

4) *PAntin.* I,19; Pack (1965) nr.2211.

5) Photius, *Bibl.* 64b/65a (cod.83 en 84).

op de *Antiquitates Romanae*, zijn programma uiteenzet blijkt dat het zijn bedoeling is bij de Grieken misverstanden weg te nemen over de geschiedenis van Rome en over het recht van de Romeinen om over de bewoonde wereld te heersen. Hierop heeft zijn voornaamste stelling, die van de Griekse afstamming van de Romeinen, betrekking; de Romeinen zijn geen barbaren en dus de wereldheerschappij niet onwaardig (*AR* I,4)¹). De voorstelling van een oorspronkelijk Rome onder Romulus met alle trekken eigen aan de Griekse *polis*, en met een Griekse constitutie (zie verder hfdst. 4) zal toch eerder bij de Grieken dan bij de Romeinen tot de verbeelding hebben gesproken.

Dionysius laat de moderne lezer dus enigszins in verwarring achter tegenover de vraag wie hij nu eigenlijk als publiek in gedachte heeft gehad; over die kwestie is dan ook al veel inkt gevloeid²). In deze studie wordt van de veronderstelling uitgegaan dat Dionysius, ongeacht de gebruikers aan wie hij zijn rhetorisch en historiografisch werk opdroeg, in ieder geval binnen een Grieks referentiekader bleef. Met andere woorden, als hij zijn werk dan al bedoelde als bijdrage in de opvoeding van Romeinse jongelui, was dat toch om hen bij te brengen hoe ze zich in hun toekomstige carrière als bestuurders in de stedelijke samenleving van de oostelijke helft van het rijk hadden op te stellen. Melitius Rufus kreeg van Dionysius les in Griekse welsprekendheid én in Griekse cultuur. Aan de Romeinen moest worden voorgehouden dat zij de Griekse normen en waarden dienden te respecteren; tegelijk moesten de Grieken de Romeinen - die immers óók echte Grieken waren en zich als Grieken hadden leren gedragen - als meester accepteren, en dat was in Dionysius' opvatting mogelijk op een wijze die hun zelfrespect intact liet. In hetgeen hierna komt zal het Griekse referentiekader van Dionysius' werk van verschillende kanten worden belicht; dan zal blijken of de zoëven geformuleerde werkhypothese de juiste sleutel biedt. Allereerst wordt in deel 1 een schets gegeven van de plaats die de welsprekendheid in onderwijs en samenleving van het hellenistische Oosten innam.

Blijven we over de meer uitwendige aspecten van Dionysius' leven grotendeels in het duister tasten, over zijn persoonlijkheid en zijn bedoelingen lichten zijn geschriften ons wel in. Het eerste dat opvalt is

1) Zelfde teneur in *AR* I,89/90, de samenvatting van het aan de mythologische voorgeschiedenis van Rome gewijde eerste boek.

2) Zie hfdst. 3.2 pag. 300vv.

zijn buitengewone eruditie; de beroemdheid die "Dionysius uit Carië" om deze reden in de late oudheid genoot (Eunapius, *VS* IV,1,3) is verdiend. Zijn belezenheid in de oude Griekse "litteratuur" is buitengewoon. Dichters in het epische, lyrische en tragische genre passeren de revue, evenals wijsgeren, geschiedschrijvers en uiteraard vooral redenaars; als hij over geschiedschrijvers en redenaars handelt demonstreert hij de grootheid van de klassieke vertegenwoordigers van elk genre door hen te vergelijken met hun minder illustere voorgangers en tijdgenoten, en er is geen reden aan te nemen dat zijn oordelen daarbij op tweedehandslectuur berusten¹⁾. Dat hij daarnaast weinig tijd overhield om zich ook in de Romeinse litteratuur te verdiepen - anders dan voorzover nodig was voor de samenstelling van de *Antiquitates Romanae*²⁾ - valt licht te begrijpen, al is het curieus dat hij Cicero nergens noemt. Behalve in de Griekse klassieke litteratuur zelf is hij ook thuis in het wetenschappelijk apparaat dat eromheen is ontstaan: Dionysius kent de *pinakes* (catalogi) van Callimachus en de Pergameense filologen³⁾ en beoefent ook zelf echtheidskritiek, waarbij hij zich beroept op een werk over homoniemen van Demetrius van Magnesia (één generatie ouder dan Dionysius zelf)⁴⁾. Hij past chronologische argumentatie toe, niet alleen t.b.v. dit pseudepigraphieonderzoek en als hulpmiddel bij het samenstellen van de biografische schetsen die aan zijn verhandelingen over de redenaars voorafgaan, maar ook om te bewijzen dat Demosthenes niet bij Aristoteles in de leer kan zijn geweest (*I Amm.*); bij het schrijven van de *Antiquitates Romanae* komt hem deze vaardigheid eveneens van pas (bv. *AR* I,74: berekening van de stichtingsdatum van Rome). Ook in een verscheidenheid aan biografische bronnen weet hij de weg⁵⁾. Verderop in deze studie zal blijken

1) Gozzoli (1970/1).

2) Schultze (1986) 129 n.56: ook hier geeft DH blijk van een grote belezenheid; de Griekse en Romeinse bronnen die hij noemt (vaak als enige) zal hij zelf in Rome hebben geraadpleegd.

3) *Din.* 1(297,15); vgl. *Isaeus* 6,1; *Dem.* 13(157,6); *Din.* 10(312,1).

4) Demetrius: *Din.* 1(298,2vv.). De *Dinarcho* is het enige bewaard gebleven echtheidskritische onderzoek van Dionysius, maar hij heeft een zelfde methode ook toegepast op Andocides, Lysias, Isokrates, Isaeus (*Isaeus* 2,2; zie Usener-Radermacher I,289; maar wellicht wordt hier op de kritische studie over Lysias gedoeld) en Demosthenes; zie Usener-Radermacher I,281-296. Over de methode van Dionysius' pseudepigraphie kritiek zie p. 230vv.

5) Hermippos: *Isaeus* 1,2. - Aphareus: *Isocr.* 18,2. - Kephisodoros: *Isocr.* 18,4; vgl. *I Amm.* 2(259,7); *Pomp.* 1,16.

hoezeer hij op de hoogte was van het rhetorische en stijlkritische werk van de vroege Peripatos (Aristoteles, Theophrastus, Demetrius van Phaleron, Hieronymus van Rhodos). Een specialist in grammaticale theorie was Dionysius daarentegen niet; toch was hij wel geïnformeerd over de in zijn tijd gangbare theorieën¹).

Met de rhetorische *ars* was hij zonder enige twijfel vertrouwd. Hier valt echter op dat hij in de loop van zijn schrijverschap steeds vrijer met de *technê* is gaan omspringen; Bonner heeft daarop al in 1939 gewezen²). Een vergelijking tussen *De Lysia* en *De Demosthene I* resp. *II* laat die evolutie onmiddellijk zien³). Eerstgenoemd geschrift somt, na een biografische inleiding, in hoog tempo en zeer schematisch de items van de rhetorische *technê* op: eerst de *lektikos topos* ("rubriek stijl"), uiteenvallend in een lange reeks van stijlkwaliteiten (*aretai*); dan de *pragmatikos topos* ("rubriek inhoud"), opgedeeld in een overzicht over Lysias' prestaties in elk van de taken van de redenaar (*officia oratoris*), in de oratorische genres en de delen van de redevoering (*partes orationis*); tenslotte een reeks voorbeelden. *De Demosthene I* is een diepgaande en persoonlijke analyse van de bijzonderheden van Demosthenes' stijl (*lexis*) in vergelijking met die van Thucydides, Lysias, Isokrates en Plato; en nadat Dionysius de leer van de *synthesis* (woordschikking) heeft uitgewerkt in een apart geschrift komt hij in *De Demosthene II* op zijn geprivilegieerde auteur terug om van diens werk de *synthesis* aan een nader onderzoek te onderwerpen. De onderscheidingen van de *ars* zijn hier geheel naar de achtergrond gedrongen. Exposés van een meer wijsgerig gehalte, hoewel zelfs in *De Lysia* niet geheel afwezig (hfdst. 11 en 13) nemen in *De Demosthene* een ruimere plaats in.

Dionysius veroorlooft zich in ieder geval grote vrijheid in het gebruik van technisch-rhetorische terminologie, vanuit de neiging om dezelfde dingen telkens anders te willen zeggen. *Variatio* is hem meer waard dan de toepassing van een rigide esoterische terminologie; de betrekkelijk geringe waarde die hij aan technische instructie in de rhetorica toekent komt dus ook in zijn taalgebruik tot uitdrukking. Daarbij zal hij de

1) Schenkeveld (1983).

2) Bonner (1939) 99v. De reconstructie van de door Dionysius gehanteerde *ars* door Kremer (1907) is zeer nuttig, maar het voor Dionysius kenmerkende komt men zo niet op het spoor.

3) Beide geschriften behoren tot de hoofdreeks; *De Lysia* is zeker vroeger dan *De Demosthene*. Voor *De Lysia* vgl. Bonner (1939) 43vv.

behoefte hebben gehad de door hem gepropageerde voor niet-specialisten, voor het grote publiek toegankelijke stijl ook aan eigen werk te demonstreren. Pogingen om elementen van zijn doctrine aan bepaalde bronnen toe te schrijven *alleen* op grond van zijn termgebruik zijn dan ook bijzonder riskant; verwijten van inconsistentie mogen niet te snel worden gedaan¹⁾.

Dionysius gebruikt niet alleen meerdere uitdrukkingen voor eenzelfde begrip, er zijn ook voorbeelden te noemen van termen die hij op verschillend niveau - bv. zowel in de *lektikos* als in de *pragmatikos topos*- en in verschillende betekenissen bezigt. Dit geldt o.a. voor *metabolê*²⁾ (variatie); *koros*³⁾ (verzadiging); *kairos*⁴⁾ en *theatrikos*⁵⁾, alle gebruikt op twee niveaus. Contextgebonden is de betekenis van *technê*: neutraal "kunst, techniek, ambacht", bv. *Thuc.* 4(329,21); toegespitst "door opleiding verkregen vaardigheid", bv. in *Lys.* 11,5: *ponos* (inspanning) en *technê* tegenover *physis*; ook *Dem.* 47(232,6) en *Thuc.* 34(381,18); nog meer toegespitst: "stelsel van regels": *Comp.* 12,6; *Din.* 7(307,11).

In een technische verhandeling verwacht men dat de auteur naar systematiek streeft; Dionysius' denken en schrijven is niet systematisch in de zin van statisch, maar dynamisch. Begrippen als *hêdy* (het aangename) en *kalon* (het edele) - in deze studie uitvoerig te behandelen - zijn denk- en spreekfiguren of classificatieschema's die afhankelijk van de context naar wisselende begripsinhouden verwijzen. Deze inhouden worden dan voor de gelegenheid in een tweeledig schema ondergebracht, zó dat één deel tendeert naar het *hêdy*, het andere naar het *kalon*. Wat voor *hêdy* en *kalon* geldt gaat op voor een reeks begrippenparen: *terpsis-ôphleia* (genot en nut); *physis* - *technê* (aanleg en verworven vaardig-

1) Anders bv. Schenkeveld (1975) 101vv., vooral 107. Een voorbeeld van een mislukte argumentatie op basis van terminologie (*harmonia/ synthesis*) wordt besproken in 2.3.1 pag. 160 n. 2 (G.Aujac).

2) *Metabolê* i.v.m. de inhoud in *Pomp.* 3,12, maar n.a.v. de σύνθεσις in *Comp.* 11,6; 12; 13,1/2 en 19; maar in *Comp.* 19,12 weer i.v.m. ἐπεισοδίου.

3) *Koros* bv. in *Comp.* 12,4 en *Thuc.* 51(411,11) i.v.m. διάλεκτος (stijl), maar in *Pomp.* 3,11/12 (en vgl. *AR* I,8,3) i.v.m. de inhoud.

4) *Kairos* in *Lys.* 11,2 en *Comp.* 12,6 in de λεκτικὸς τόπος, maar in *Imit.* B VI(210,8) en *Pomp.* 6,11 i.v.m. de inhoud.

5) Θεατρικός: *Thuc.* 2(327,15); 5(331,10) en 7(334,2); *AR* III,18,1; VII,70,1 en wellicht ook *Prooem.* 1,3 van de inhoud gezegd; maar in *Isocr.* 12,4 en *II Amm.* 2(424,12) i.v.m. de σχήματα.

heid); *alogon* - *logikon kritêrion* (niet-logisch en logisch oordeelsvermogen); *idiôtês* - *technitês* (leek en specialist); *polloi* - *oligoi* (de velen en de weinigen); *phauloi* (nietswaardigen) en *chariesteroi* (lieden van smaak). Deze begrippen zijn connotatief, komen vaak als paren voor, en daarbij wordt met het eerste lid steeds het natuurlijke, ongebondene aangeduid, met het tweede daarentegen het aspect van reflectie, tucht, ordening, verfijning. Het hanteren van begrippenparen is voor heel Dionysius' denkwijze kenmerkend. In *Dem.* 8 wordt Demosthenes' stijl beschreven als een selectie van eigenschappen ontleend aan de stijlen van zijn voorgangers; hij is "groots en simpel, bijzonder en eenvoudig, vreemd en gewoon, geschikt voor het feest en voor de praktijk, streng en innemend, gespannen ontspannen, aangenaam en scherp, ethisch en pathetisch"¹⁾. Het zal echter in de loop van deze studie duidelijk worden dat in de wijze waarop Dionysius zijn hier als "dynamisch" gekenmerkte denkwijze ontwikkelt verre van incoherent is en dat zij een hechte theoretische achtergrond heeft.

Soms geeft Dionysius van deze begrippenparen een antithetische formulering; soms telt hij beide elementen van het paar bij elkaar op. Maar hij kiest niet principieel en definitief voor één van de twee. Het gaat bij deze begrippenparen om twee polen waaromheen de delen van de te beschrijven werkelijkheid kristalliseren, dus om een meer of minder. Beslissende betekenis heeft het de juiste verhouding van de twee polen te vinden. De passage *Thuc.* 34(381,15vv.) is een duidelijke illustratie van deze denkwijze: Daar wordt de *heuresis* (*inventio*; het vinden van de stof) "meer" tot het terrein van de *physis* gerekend, *chrêsis* (organisatie van de stof) "meer" tot de *technê*. Eerstgenoemde is bij Thucydides boven alle kritiek verheven, in de tweede is hij echter nalatig, en de gebrekkige *chrêsis* schaadt dan ook de *heuresis*. Beide elementen hebben elkaar nodig. Tussen de genoemde begrippenparen bestaan geen vaste relaties²⁾. Wel worden vaak afhankelijk van de kontekst twee of meer paren met elkaar in verband gebracht.

Fricties ontstaan als Dionysius deze dynamische denkwijze in contact brengt met het rigide stelsel van de retorische *ars* zoals dat in zijn tijd

¹⁾ *Dem.* 8(143,18vv.): μεγαλοπρεπή λυτήν, περιττήν ἀπέριτον, ἐξηλλαγμένην συνήθη, πανηγυρικὴν ἀληθινήν, αὐστηράν λαράν, σύντονον ἀνειμένην, ἡδέϊαν πικράν, ἡθικὴν παθητικὴν. Vgl. ook de twee reeksen stijlqualiteiten in *Lys.* 13,3/4; *Dem.* 2 en *Dem.* 4, te bespreken 2.3.1 pag. 171v.

²⁾ Geigenmüller (1908) 34 is te schematisch.

gangbaar was; dit geldt zeker voor de fundamentele tweedeling tussen *pragmatikos* en *lektikos topos*¹⁾.

Dionysius distantieerde zich echter uitdrukkelijk van technografische activiteit. Dit blijkt uit enkele verspreide opmerkingen waarin hij zijn eigen retorische werken typeert. Om zijn geschriften aan te duiden bezigt Dionysius een veelheid van termen, zoals *graphê* (geschrift), *pragmateia* (werk), *syntaxis* of *syntagma* (opstel)²⁾; een enkele maal ook *hypomnêmatismoi* (commentaren, d.w.z. notities ter herinnering)³⁾. Op één van de laatstbedoelde plaatsen - *Dem.* 46(231,20) - maakt hij verschil tussen het "commentaarkarakter" (*hypomnêmatikos charaktêr*) dat hij zijn eigen werk wilde meegeven en het "schoolse karakter" (*scholikos charaktêr*) dat het zou aannemen als hij zich in een veelheid van voorbeelden zou verliezen⁴⁾. In *Comp.* 22,8 vinden we ongeveer hetzelfde onderscheid: Nadat hij een reeks auteurs heeft opgesomd die alle stugge *synthesis* beoefenen weigert hij van elk van hen een voorbeeld te geven: zijn opstel zou daardoor eerder een "geleerd" (*scholikon*; lett. "schools") dan een "instructie"boek (*parangelmatikon*) worden. Voor de moderne lezer ligt het niet onmiddellijk voor de hand tussen "schools" en "instructief" onderscheid te maken. Dionysius bedoelt dat hij slechts *parangelmata* ("instructies", "vingerwijzingen") wil geven, om richting te geven aan een leerproces dat hoofdzakelijk op dagelijkse oefeningen (*kath'hêmeran gymnasiai*) is gebaseerd, zoals hij in *Comp.* 26,17/8, dus aan het eind van dit instructieboek, Metilius Rufus nog eens op het hart drukt. Eerder had hij zich bij Metilius ook al eens beroepen op de dagelijkse training die deze van hem kreeg (*Comp.* 20,23), om zich de moeite te kunnen besparen van al te gedetailleerde regelgeving voor het bereiken van een aangename en edele *synthesis*⁵⁾. Eén keer heeft Dionysius zich wel laten overhalen een "schools" werkje te schrijven: de *Tweede brief aan Ammaeus* over de eigenaardigheden van Thucydides' stijl. Ammaeus had

1) Hier speelt echter nog een bijzonderheid mee, die in 2.4 wordt behandeld (*mimêsis*).

2) Materiaal verzameld door Rabe (1893), maar te schematisch verwerkt.

3) *Dem.* 46(231,20): *De Demosthene II.* - *Dem.* 49(236,11): *De Imitatione.* - *Pomp.* 3,1: *De Imitatione.* - *Thuc.* 1(325,3): *De Imitatione.* - *II Amm.* 1(421,11) : *De Oratoribus Antiquis.*

4) Usher vertaalt: "it would be in danger of assuming the character of a text-book instead of an essay". Vgl. Schultze (1986) 123.

5) Voor de vraag of *De Compositione Verborum* een *technê* is zie § 2.3.1.

zich ontevreden betoond met de globale behandeling daarvan in *De Thucydide*; Dionysius had daar een veelheid van stijlbijzonderheden geïllustreerd aan slechts enkele omvangrijkere passages, maar Ammaeus wenste van elk détail een voorbeeld gepresenteerd te krijgen. Dionysius merkt op dat wat Ammaeus wil eigenlijk de vorm is die men aan *technai* (systematische handboeken) en *eisagôgai* (inleidingen) geeft, maar stemt er voor één keer toch in toe - zijn bewoordingen stralen weinig enthousiasme uit - de "didaktische vorm" (*didaskalikon schêma*) te beoefenen en niet de "illustreernde" (*epideiktikon*)¹⁾ (*II Amm.* 1(422,3vv.)). Inderdaad volgt Dionysius in *II Amm.* het procédé dat we ook ontmoeten in talrijke passages van Aristoteles' *Rhetorica* en waarbij puntsgewijs voorbeelden worden aangevoerd²⁾. De *tweede brief aan Ammaeus* bleef een uitzondering; doorgaans hield Dionysius zich verre van een casuïstische benadering van het object van zijn onderwijs. Van drie factoren die hij, in navolging van Plato en Isokrates, als doorslaggevend beschouwde voor succes in de *politikos logos* - "geschikte aanleg, nauwkeurig onderricht en ingespannen oefening"³⁾ - hechtte hij de meeste waarde aan de op *mimêsis* gebaseerde oefening; en zijn "stijlkritische"

1) ἐπιδεικτικοῦ P + editio princeps; ἀποδεικτικοῦ alii + Usener, misschien in de war gebracht door ἀποδείξεως, *II Amm.* 1(421,14) en 2(422,10). Vgl. ook de manier waarop Dionysius zijn globale behandelwijze motiveert in *Thuc.* 25(364,3vv.).

2) Usener (1889b) 71vv.; 99vv. vermoedde dat Dionysius afhing van commentaren van Alexandrijnse grammatici; vgl. de γραμματικὴ ἐξήγησις in *Thuc.* 51(410,15vv.) en 55(417,22vv.). De al genoemde *POxy.* 853 bewijst dat het omgekeerde - commentaren ontleen materiaal aan Dionysius - tenminste ook goed denkbaar is. Strebel (1935) 50 n.170 citeert Usener met instemming hoewel hij op p. 24-26 (zie vooral 25 n.83 over Didymus) erkent dat er geen gegevens zijn over hellenistische Thucydides-commentaren. Voorzichtige instemming met Usener bij Ros (1938) 65-68 en Luschnat (1954) vooral 23vv.; 42; 49. Welke vorm die commentaren hadden wordt niet duidelijk. Luschnat (1954) 49 spreekt van "Glossensammlungen" naast wetenschappelijke commentaren; Ros (1938) 67 lijkt toch vooral aan de laatste te denken. Ros noemt als argument voor Dionysius' afhankelijkheid van commentaren o.a. afwijkingen in volgorde tussen de opsomming in *II Amm.* 2 en de feitelijke behandeling in *II Amm.* 3vv. Als voorbeeld noemt hij de bespreking van wisseling van geslacht in *II Amm.* 11(430,15vv.) waar eigenlijk bijzonder casusgebruik aan de orde is, en de passage *II Amm.* 12(432,3vv.), waar in een bespreking van casuswisseling ook een geval van tempuswisseling wordt genoemd. In beide gevallen citeert Dionysius een zin uit Thucydides waarin zich twee bijzonderheden voordoen. Volgens Ros bracht het Thucydidescommentaar dat DH hier gebruikte hem er telkens toe ook het tweede geval te bespreken. Maar waarom zo ingewikkeld? Kan Thucydides' tekst hem niet op dit idee hebben gebracht? Als hij mechanisch een commentaar zou hebben gevolgd moeten Dionysius' voorbeelden gerangschikt zijn in de volgorde van Thucydides' tekst, *quod non*. Voor een andere kijk op de relatie tussen DH en de commentaren zie óók Ros (1938) 65 n.36.

3) *Imit.* A II: φύσις δεξιὰ, μάθησις ἀκριβής, ἄσκησις ἐπίπνοος. Vgl. Plato, *Phaedrus* 269d (Syrianus: ἀκολούθως...τῷ θεῷ Πλάτωνι); Isokr. XIII,17

essays kunnen vrijwel zonder uitzondering als begeleidingsboeken bij deze oefening worden beschouwd¹⁾. Voor de aan bijzondere auteurs gewijde geschriften (*Lys.*, *Isocr.* en *Isaeus* met *Prooem.*; *Dem.*; *Thuc.* met *II Amm.*) is dit zonder meer duidelijk, en hetzelfde geldt ook voor *Imit.* en *Comp.*; de *brief aan Pompeius* bestaat grotendeels uit excerpten uit *Dem.* en *Imit.*²⁾. Alleen de *eerste brief aan Ammaeus* en *De Dinarcho* hebben op het eerste gezicht minder met *mimêsis* te maken. In werkelijkheid is Dionysius' echtheidskritiek, waarvan *De Dinarcho* het enige bewaard gebleven specimen is, erop gericht het fundament onder de *mimêsis* te leggen door onechte en dus inferieure redevoeringen te elimineren³⁾. En in de *eerste brief aan Ammaeus* kan Dionysius zeer wel de bedoeling hebben gehad in het geval van Demosthenes, de volmaakte redenaar, vast te stellen dat niet het technisch onderricht (van Aristoteles) in zijn vorming de hoofdrol heeft gespeeld, maar retorische training⁴⁾.

Indien men dus Dionysius' retorische geschriften als "litterair-kritische" essays kwalificeert, doet men er goed aan voor ogen te houden dat deze "litteraire kritiek" bij Dionysius een heel andere, veel sterker op toepassing gerichte, functie had dan zij in onze eeuw heeft. Die waarschuwing is niet overbodig: Germaine Aujac oppert de mogelijkheid dat Dionysius met *De Compositione Verborum* in de luwte van de litteraire kritiek, zijn geliefde arbeidsveld, zou zijn teruggekeerd nadat hij was teleurgesteld in de rol die de welsprekendheid en het onderricht daarin in het werkelijke leven nog kon spelen⁵⁾. Met zo'n suggestie miskent men

1) Schultze (1986) 125 n.31 (n.a.v. Strabo, 656): "This would also bear out the idea that Dionysius' teaching was more or less casual and incidental to his main pursuit" (i.e. historiografie). Dat Dionysius slechts nu en dan les gaf lijkt me onjuist.

2) Voor een uitvoeriger behandeling van *mimêsis* zie 2.4; de daar genoemde passages komen uit praktisch alle geschriften van Dionysius.

3) Paragr. 2.4.1 pag. 230vv.

4) Bij alle gevaren die een vergelijking van Dionysius met de humanisten uit het tijdvak-Erasmus aankleven kan men toch niet nalaten op een parallel te wijzen. "L'humaniste est profondément anti-intellectualiste. Il est plus littéraire que scientifique, plus fidéiste que rationaliste. Au couple dialectique - scolastique, il oppose pour le lui substituer le couple philologie - rhétorique": J. Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Age* (2e druk; Parijs 1985) 176. Le Goff wijst ook op de humanistische herwaardering van Plato; voor Dionysius en Plato zie hierna deel 5.

5) Aujac (1981) 12: "Peut-être aussi prenait-il plus nettement conscience, à une époque où il devait commencer lui-même à rédiger les *Antiquités romaines*, du peu d'efficacité qui accompagnait souvent l'enseignement de la rhétorique, voire de sa totale vanité. Revenant

Dionysius' bedoelingen volledig; als er in zijn carrière al sprake is geweest van evolutie, dan is dat er zeker geen geweest van toenemende resignatie.

Vergelijkt men Dionysius' program met het optreden van de Alexandrijnse geleerden, van wie hij in een aantal opzichten de erfgenaam is, dan constateert men ook hier een verschil: Dáár een van de wereld afgewend leven gewijd aan de zuivere wetenschap; bij Dionysius een poging om de verworvenheden van de Alexandrijnse filologie voor een breder publiek en voor de praktische welsprekendheid productief te maken, zonder de wetenschappelijke standaard al te zeer aan de praktijk op te offeren. Vergeleken met de hellenistische filologen, kortom, is Dionysius de niet-specialist. In vergelijking met de contemporaine rhetoren is hij de niet-scholasticus; hiervan geeft hij éénmaal een pregnante formulering, als hij zichzelf aan de zijde van de *enkyklios paideia*, de all-round cultuur, opstelt, tegenover diegenen die zich slechts met het alledaagse deel van de rhetorica bezighouden (*Comp.* 25,29)¹.

Om al deze redenen is het niet moeilijk bij Dionysius in détails tegenstrijdigheden te ontdekken. Dat hij vrij met de *ars rhetorica* omgaat betekent echter niet dat hij zich aan willekeur te buiten gaat. Het is toch mogelijk een doorgaande lijn, zo niet een "systematiek", in zijn denken op te sporen. Aan die taak zal deze studie gewijd zijn. Het vierde deel, dat over de *Constitutie van Romulus* handelt, moet bovendien duidelijk maken dat Dionysius, met hulp van klassieke voorbeelden, in staat was grotere tekstgehlen met een consistente opbouw te componeren.

Anders dan de *Antiquitates Romanae* zijn Dionysius' rhetorische geschriften vaak gelegenheidswerkjes geweest. Dit geldt zeker voor de twee brieven aan *Ammaeus* en die aan *Pompeius*; misschien ook voor het werk *De Imitatione*, dat voor een zekere Demetrius geschreven werd (*Pomp.* 3,1). En voor het schrijven van *De Thucydide* onderbrak Dionysius een ander werk dat hij juist onderhanden had - *Thuc.* 1(326,9) - : het verzoek van een man van het formaat van Q.Aelius Tubero om een aparte studie over Thucydides kon blijkbaar niet geweigerd worden. Het duidelijkst ligt het bij *De Compositione Verborum*, een

donc à son domaine de prédilection, celui de la critique littéraire, Denys a sans doute préféré mettre au point, en les appliquant à Démosthène, les critères de jugement et la doctrine particulière de la *synthesis*".

1) Voor het concept van *enkyklios paideia* zie 2.2 pag. 133vv.

verjaardagsgeschenk, dat dus onder tijdsdruk moest worden geschreven.

Voorbeelden van tussentijdse wijzigingen van zijn plan zijn er in Dionysius' geschriften ook wel te vinden. Het eerste deel van *De Demosthene* is zoveel grootschaliger opgezet dan de verhandelingen over Lysias, Isokrates en Isaeus dat men wel heeft betwijfeld of dit de oorspronkelijk beoogde voortzetting van het eerste boek *Over de Redenaars* is; daarbij komt dat de polemieken, het bewijs van Demosthenes' superioriteit over Isokrates en Plato, nu een veel groter plaats inneemt dan voorheen¹⁾. Maar een dergelijke verschuiving in de opzet, in dit geval wellicht ingegeven door de bijzondere betekenis die Dionysius aan Demosthenes hechtte, is toch wat we van hem kunnen verwachten. Herhaaldelijk maakt Dionysius plannen voor werken die, naar het zich laat aanzien, nooit geschreven zijn²⁾. Verwijzingen naar het tijdsgebrek waarin hij verkeert vinden we in Dionysius' geschriften meer dan eens, al spelen hier ook stilering en de behoefte de *kairos* (de juiste maat) in acht te nemen een rol³⁾. De indruk die zo ontstaat is dat Dionysius' verhandelingen heet van de naald aan zijn adressaten worden toegezonden of gepubliceerd, en dat hij daarbij in elk geschrift zijn jongste inzichten verwerkt, zodat het in theorie mogelijk zou moeten zijn de ontwikkeling van zijn opvattingen te traceren door zijn geschriften in de juiste volgorde te plaatsen.

De vraag of Dionysius een ontwikkeling heeft doorgemaakt is echter moeilijk te beantwoorden. Aanknopingspunten voor een ingrijpende ommekeer in Dionysius' levensgang na zijn aankomst in Rome ontbreken geheel, en daarmee ook de mogelijkheid om verandering van inzichten met uitwendige feiten in zijn carrière in verband te brengen. Dit bewijst nog niet dat dergelijke veranderingen er niet waren; ze kunnen echter alleen opgemaakt worden m.b.v. de chronologie van zijn geschriften. Pogingen om die chronologie vast te stellen zijn er meer dan eens gedaan, maar tot een *communis opinio* is het daarbij niet gekomen⁴⁾. Er zijn wel aanknopingspunten in kruiselingse verwijzingen in Dionysius' geschriften, zodat enkele ervan onderling kunnen worden gedateerd; maar ze zijn niet

1) Tukey (1909b) 396; literatuurlijst sleutel 3; en hierna p. 121vv.

2) Overzichten bij Kalinka (1922/3) 160v. en Aujac (1978) 21v.

3) Bv. *Dem.* 42(223,5vv.); 49(236,5); *Thuc.* 41(394,16). Voor *Comp.* zie § 2.3.1 pag.

4) Een *status quaestionis* is te vinden in sleutel 3 bij de literatuurlijst.

toereikend om alle werken in één reeks te plaatsen. De verleiding is dan groot ook inhoudelijke argumenten - ontwikkeling in het systeem van Dionysius' *ars rhetorica*, bv. - te gaan gebruiken ter vaststelling van de volgorde van de geschriften; maar de risico's van deze methode zijn groot. Ten eerste hecht Dionysius, zoals we gezien hebben, er niet aan tot in finesses een technisch rhetorisch systeem te volgen. In de tweede plaats is de methode zelf in feite een *petitio principii*. Men doet er dus beter aan zich t.a.v. de chronologie van Dionysius' werk te beperken tot een inventarisatie van hetgene dat in ieder geval vast staat. Dat is het volgende:

a. In chronologisch opzicht wordt een *hoofdreeks* gevormd door deze geschriften: *De oratoribus antiquis I* (= *Lys.* + *Isocr.* + *Isaeus* + *Prooem.*, als één geheel gepubliceerd) - *De Demosthene I* (hfdst. 1-33) - *De Compositione* - *De Demosthene II* (34-58) - *De Dinarcho*¹⁾.

b. Evenzo kan men een *nevenreeks* opstellen bestaande uit *De Imitatione* boek I t.m. III - *De Thucydide* - *Ep.II ad Ammaeum*²⁾.

c. De *brief aan Pompeius* werd geschreven na voltooiing (maar vóór publicatie?) van *De Imitatione* I en II, maar vóór *Imit.* III (dat wellicht nooit voltooid is); ook is *Pomp.* later dan *De Demosthene I*³⁾.

d. Onbekend blijven: 1. De relatieve datering van de hoofd- en de nevenreeks. 2. De datering van *Ep.I ad Ammaeum*. 3. De tijdsverhouding tussen de rhetorische geschriften en de *Antiquitates Romanae*⁴⁾.

Er is echter nog een reden om voorzichtig te zijn met beweringen omtrent Dionysius' ontwikkelingsgang. Zelfs al zouden we de volgorde van Dionysius' geschriften wel volledig kunnen vaststellen zou men toch

1) De door mij als geldig beschouwde aanknopingspunten zijn: *Prooem.* 4,4/5 (vgl. 1,1); *Lys.* 34,1; (*Isaeus* 1 t.m.4, samengevat 5,1: nauwe samenhang *Lys.* - *Isaeus*); *Isaeus* 19/20, vooral 19,2 en 4; 20,4; 5; 7; *Dem.* 1(127,4v. met Syrianus' citaat); 2(130,20); 4(135,3); *Comp.* 18,14; *Dem.* 49(236,11); 50(239,14); 57(251,5) in combinatie met *Din.* 11(313,21) en *Din.* 13(320,12), aangenomen dat het in alle drie de gevallen om hetzelfde echtheidskritische werk gaat; en *Din.* 1(297,2vv.).

2) *Thuc.* 1(325,3); *II Amm.* 1(421,11). Daarentegen is de verwijzing naar een *pragmateia* over Demosthenes in *Thuc.* 1(326,9) onbruikbaar, omdat niet duidelijk is of dit werk over *lexis*, inhoud of echtheidskritiek gaat. *II Amm.* is ook later dan *De Oratoribus Antiquis*: *II Amm.* 1(421,9).

3) *Pomp.* 1,5; 2,1; 3,1.

4) Bij de redactie van noten met veel bewijsplaatsen heb ik deze volgorde aangehouden: *Prooem.*; *Lys.*; *Isocr.*; *Isaeus*; *Dem.* 1-33; *Imit.*; *I Amm.*; *Pomp.*; *Comp.*; *Dem.* 34-58; *Thuc.*; *II Amm.*; *Din.*; *AR*. Daarmee pretendeer ik niet dat dit de historische volgorde is geweest.

rekening moeten houden met het doel waarvoor en het onderwerp waarover hij elk van deze werken schreef. Het zou onjuist zijn te menen dat we in elk van de werken de gehele Dionysius voor ons hebben, en dat onderlinge verschillen dus een wijziging in zijn opvattingen inhouden. Men zou dan kunnen constateren dat hij pas later een voorkeur voor Demosthenes opvatte en in zijn jongere jaren Lysias als het stijlvoorbeeld bij uitstek beschouwde, gezien de lof die hij in *De Lysia* aan deze auteur toezwaait. Men ziet dan echter over het hoofd dat Dionysius in *De Lysia* nu eenmaal de kwaliteiten van Lysias' stijl als onderwerp (*hypothesis*) gekozen heeft en (bv.) over Demosthenes nog niet hoeft te spreken; dat hij daarbij aan Lysias' elegantie (*charis*) aandacht geeft spreekt vanzelf. En ook in *De Lysia* signaleert Dionysius reeds de beperkingen waaraan Lysias als stijlvoorbeeld onderhevig is: " Verheven en pathetisch is zijn stijl niet" (*Lys.* 13,4): als hij dit constateert heeft Dionysius reeds Demosthenes' absolute superioriteit in gedachten. Hetzelfde geldt met name voor zijn beoordeling van Isokrates; de warme bewoordingen waarmee Dionysius in *Isocr.* 4-10 Isokrates' edele onderwerpen (*kalai hypotheseis*) aanprijst hebben sommigen ertoe gebracht te menen dat Dionysius ten diepste een Isokrateeër was, of dat hij tenminste in vroege stadia van zijn ontwikkeling een Isokrateïsche fase heeft meegemaakt (dit denken bv. Costil en Aujac)¹. In werkelijkheid vinden we de reserves t.a.v. Isokrates' geschiktheid als stijlvoorbeeld die in *Dem.* 18 breed worden uitgemeten óók al vermeld in *Isocr.* 2,4-7 en 12,3-4. In *De Isocrate* had Dionysius meer aandacht voor datgene waarin Isokrates slaagde, in *De Demosthene* meer voor zijn falen, maar als geheel veranderde zijn opvatting niet. De methode van echtheidskritiek die in *De Lysia* 11/2 - dus in een erkend vroeg werk - wordt geschetst verschilt niet van de methode toegepast in *De Dinarcho*, een laat werk. Daarmee wil niet gezegd zijn dat Dionysius in het geheel geen ontwikkeling doormaakte. De brede opzet die hij in *De Demosthene* kiest is een stap voorwaarts vergeleken met de summiere behandeling van Lysias, Isokrates en Isaeus. Aan de leer van de twee *kritêria*, van het *kalon* (edele) en het *hêdy* (aangename) en die van de *synthesis* (woordsamenvoeging) besteedt Dionysius in later werk meer aandacht dan in het vroege; toch vindt men deze theorieën *in nuce* ook al in *De Lysia*. In détails heeft Dionysius

¹) Aujac (1978) 24vv.

zichzelf ook wel tegengesproken¹⁾.

Globaal gezien lijkt het vruchtbaarder naar de constanten in zijn overtuiging en naar de coherentie daarbinnen op zoek te gaan dan naar een evolutie. Ook Dionysius' verwijzingen in latere werken naar vroeger maken het aannemelijk dat hij deze steeds voor zijn rekening is blijven nemen. In de *tweede brief aan Ammaeus* 1(421,9vv.) refereert Dionysius zowel aan de behandeling van Thucydides die hij "vroeger in de aan jouw (= Ammaeus') naam opgedragen commentaren over de oude redenaars" gegeven had als naar de meer recente in *De Thucydide*; al het belangrijke over Thucydides is daar al gezegd, en Dionysius laat merken dat hij verdere illustratie eigenlijk overbodig acht. We blijven dus in Dionysius' lijn wanneer we, in afwijking van bijvoorbeeld Bonner (1939) en Costil (1949), voor een synchrone benadering van zijn opvattingen kiezen; het zal dan vanzelf wel blijken of op sommige punten een verschuiving in zijn ideeën moet worden geconstateerd²⁾.

1) Bijvoorbeeld t.a.v. taaltheorie in *De Compositione Verborum*: Tussen *Comp.* 16,2: ἡ φύσις ἡ ποιοῦσα μιμητικοῦς ἡμᾶς τῶν ὀνομάτων (vgl. ook 5,1) - natuurlijke oorsprong van de taal - en *Comp.* 18,2: τὰ γὰρ ὀνόματα κεῖται τοῖς πράγμασιν ὡς ἔτυχεν - taal berust op willekeur - is geen verzoening mogelijk. Het betreft hier overigens een tegenspraak binnen één werk: dat wijst toch nauwelijks op evolutie, eerder op onvoldoende verwerking van stof die Dionysius maar matig interesseert.

2) Zie pag. 121vv. over de verhouding van *Dem.* tot *De Oratoribus Antiquis*; en § 2.3.1 over de vraag naar ontwikkeling en vernieuwing bij Dionysius i.v.m. het thema van het *kalon* en het *hêdy*.

WOORDKUNST EN MAATSCHAPPIJ

.

1 WOORDKUNST EN MAATSCHAPPIJ

In een eredecreet van plm. 100 v.C.¹⁾ voor Polemaios, een verdienstelijk politicus uit de stad Kolophôn, wordt gememoreerd hoe deze zich, na zijn ephebie, ter voorbereiding op een optreden als politiek leider in woord en daad, naar Rhodos heeft begeven om aldaar bij de beste leraren (in de rhetorica) in de leer te gaan. We kennen zowel uit de late republiek als uit de vroege keizertijd tamelijk veel rhetoren die politiek actief waren in hun steden of als buitenlands gezant namens die steden. Bowersock heeft de gegevens verzameld; vooral Strabo levert er veel²⁾. Sommige van deze rhetoren-politici waren pro-Romeins, andere, zoals Mêtrodôros van Skêpsis, kozen in 88 v.C. voor Mithridates van Pontus³⁾. Bowersock beschrijft ze als typische vertegenwoordigers van de oligarchische bovenlaag waartoe ze behoorden. Ook vele politiek actieve filosofen, Posidonius voorop, behoorden tot deze krigen. Op de eigenlijke politieke activiteit van deze rhetoren gaat Bowersock echter niet in.

Hoe groot was de werkelijke invloed van de rhetorica in het openbare leven van de steden in de oosthelft van het Romeinse Rijk? Deze vraag moet aan de orde worden gesteld om Dionysius' uitgangspunt -de centrale plaats die het gesproken woord in de *polis* behoort in te nemen -op realiteitsgehalte te kunnen toetsen. Welke rol speelden in het hellenistische Oosten de politieke vergaderingen nog in de *poleis* als opinie- en besluitvormende vergaderingen? Welke betekenis hadden feest- en andere bijeenkomsten in dit verband? Hoe groot was het aandeel van de rhetorica in de opleiding van toekomstige leidinggevende personen? Meer in het algemeen: hoe was omstreeks het begin van onze jaartelling de culturele situatie m.b.t. de plaats van het gesproken (en geschreven) woord in de samenleving? Daarover enige korte opmerkingen; aan een uitputtende behandeling kan niet worden gedacht, te minder omdat er over dit onderwerp weinig voorstudie is gedaan.⁴⁾

1) L.Robert, *Festschrift Zêpos*; ik ken de inscriptie alleen uit Pleket, *Lampas* 14 (1981) 173.

2) Bowersock (1965) 5v.; 86v. en 143-5 (het huis van Polemo van Laodicea); vgl. Bowersock (1969) 8v.

3) Bowersock (1965) 5v.

4) Zie literatuurlijst sleutels 12 en 15.

De gangbare opvatting over het wel of niet voortleven van de politieke organen - *ekklësia*, *boulê*, *dikastêrion* - in de Griekse steden, en over de reikwijdte van de daar gevoerde discussies, komt er op neer, dat de instituties gehandhaafd bleven, maar dat ze steeds meer gingen functioneren als democratische façade en geen werkelijke volksinvloed meer garandeerden. Enerzijds trokken de stedelijke rijken steeds meer aan de touwtjes, anderzijds verminderde de betekenis van de stedelijke politiek in het algemeen, doordat de *poleis* met handen en voeten aan de koningen, later aan de Romeinen, waren gebonden. En zowel de koningen als de Romeinen zouden de oligarchisering hebben bevorderd¹⁾. Een recente bespreking is die van De Ste Croix²⁾; ook deze sluit zich - afgezien van het marxistische cachet - aan de algemene benadering aan.

Men legt dus aan de politieke organen, vooral aan de volksvergadering, uitsluitend de reikwijdte van de politieke besluitvorming die er plaats vindt als maatstaf aan. Er is te weinig aandacht voor het feit dat politieke meetings, zolang ze nog plaats vinden, ook dienen voor consensusvorming en voor legitimering van - inderdaad, vaak elders genomen - besluiten. In termen van de antieke rhetorica: de communicatie in de politieke vergaderingen betreft steeds minder de *amphisbêtoumena*, steeds meer de *homologoumena*³⁾. Het belang van de eredecreten mag men in dit verband niet onderschatten; het is enigszins misleidend om over het ontbreken van "any real political activity", "genuine political activity"⁴⁾ te spreken.

Een interessante episode vinden we in de *Handelingen der Apostelen*: het oproer dat in Ephesos, hoofdstad van de provincie Asia, ontstaat als

1) Zie literatuurlijst sleutel 12.

2) De Ste Croix (1981) 300-326 met ntt. op p. 609-617; 518-537 met ntt. op p. 659v.; bij hem ook de oudere literatuur.

Ik maak in het volgende gebruik van de materiaalverzameling van De Ste Croix; deze is intussen verre van compleet (bv. aan Alexandrië wordt nauwelijks aandacht besteed, zoals hij zelf ook op p.306 erkent t.a.v. de *dikastêria*. Op p. 312 signaleert De Ste Croix het ontbreken in de moderne litt. van een systematische bespreking van de volksvergadering in de post-klassieke tijd. In zijn eigen interpretatie legt hij sterk de nadruk op de interne factoren die in de *poleis* tot reductie van het democratische gehalte leiden.

3) Vgl. 2.1.4 pag. 99-101.

4) De Ste Croix (1981) 526v.

gevolg van het optreden van de apostel Paulus¹⁾. De zilversmid Demetrius, die zijn nering in Artemissouvenirs in gevaar ziet door de prediking van Paulus, belegt een vergadering van de ambachtslieden in zijn bedrijfstak; deze loopt uit op een oproer in heel de stad. Het komt tot een spontane volksvergadering in het theater. Omdat enige medewerkers zijn meege-sleurd, wil Paulus zich ook onder de volksvergadering (*dêmos*- vs.30) mengen, maar hij wordt daarvan door vrienden weerhouden. De volksvergadering zelf (*ekklêsia*- vs.32) is verward, de meeste aanwezigen weten niet waarover het gaat. De Joden schuiven een zekere Alexander naar voren, en deze gebaart dat hij een pleidooi wil houden (*apologeisthai*)²⁾, maar als de menigte merkt dat hij een Jood is maakt ze hem het spreken onmogelijk door twee uur lang te scanderen: "Groot is Artemis der Ephesiërs". De stadssecretaris redt de situatie door een kalmerende toespraak te houden. Hij wijst de menigte erop dat er in de stad een regelmatige procesgang bestaat die men ook in dit geval zou moeten volgen: er worden procesdagen (*agorai*- vs.38) gehouden, waar de proconsul zitting houdt; en als men een verdergaand onderzoek wil is de reguliere volksvergadering (*ennomos ekklêsia*) competent (vs.39). Een ongemotiveerde samensholing (*systrophê*) is echter gevaarlijk, en wekt (bij de Romeinen, uiteraard) de verdenking van oproer (*stasis* - vs.40). Dan wordt de bijeenkomst ontbonden.

Een betere illustratie van het belang van de welsprekendheid is nauwelijks denkbaar. De passage leert ons het volgende: (1) Er was niet zoveel voor nodig om in een grote Griekse stad een volksoproer te veroorzaken. (2) Dit oproer had mede een patriottisch karakter ("groot is Artemis der Ephesiërs"; en vgl. de toespraak van de secretaris in vs. 35: de stad Ephesos als tempelbewaarster). (3) Het theater was, althans in Ephesos, blijkbaar de aangewezen plaats om een spontane volksvergadering

1) *Acta Ap.* 19,23-40. De Ste Croix noemt de passage, maar gaat er niet diep op in. Zie L.Cracco Ruggini, "La vita associativa nelle città dell' Oriente Greco", in D.M.Pippidi (ed.), *Assimilation et résistance* (Boekarest-Parijs 1976) 468.

2) Waarom een verdedigingsrede? Ik interpreteer de situatie als volgt: De patriottische aanhang van Artemis is slechts gebrekkig ingelicht over het specifieke van Paulus' leer; ze zien in hem een populaire Joodse rabbi en stellen dus de hele Joodse gemeenschap verantwoordelijk. Daartegen verweert Alexander zich, die namens de Joodse gemeente spreekt (προβαλόντων τῶν Ἰουδαίων). In het verslag in de *Acta Ap.* wordt begrijpelijkwijls niet teveel aandacht besteed aan het feit dat de Joden bijna het slachtoffer waren. E.Mary Smallwood, *The Jews under Roman Rule* (Leiden 1976), noemt dit voorval niet.

te houden (het is niet uitgesloten dat men er ook de reguliere hield)¹⁾. (4) Er bestond een reguliere volksvergadering²⁾, blijkbaar met een brede samenstelling (anders had de secretaris er niet met succes naar kunnen verwijzen), die juridische bevoegdheid bezat. (5) De secretaris houdt een (knappe)³⁾ redevoering en bereikt daarmee het gewenste doel. Een *stasis* wordt voorkomen door de macht van het woord.

Vanzelfsprekend mag men niet generaliseren. Waren de verhoudingen in Ephesos representatief voor die in heel het hellenistische Oosten? Zeker is wel dat Ephesos niet alleen stond. Posidonius rapporteert de toespraak die de filosoof Athênîôn in 88 v.C. te Athene hield tot een spontaan bijeengekomen volksvergadering, om verslag uit te brengen van zijn gezantschap naar Mithridates die zojuist was begonnen Asia tegen de Romeinen in opstand te brengen. Athênîôn's demagogie leidde - volgens Posidonius' relaas - tot zijn verkiezing als strateeg en tot Athenes afval van Rome⁴⁾. Cicero vertelt in zijn rede *Pro Flacco*⁵⁾ over de procedure in de volksvergadering in Griekse steden (stemming bij handopsteken, na algemeen debat). Hoewel in Cicero's beschrijving rekening gehouden moet worden met overdrijving in het kader van zijn verdedigingsrede, en met oud-Atheense reminiscenties⁶⁾, bevestigt hij toch het beeld dat Posidonius en *Acta Ap.* 19 geven. Hij besteedt met name aandacht aan de voorname rol die de lagere volksklassen, de leken (*imperiti*)⁷⁾, op deze vergaderingen spelen - men vergelijkte Dionysius, *Dem.* 15 en *Thuc.* 49-51. Ook

1) De Rhodische volksvergadering kwam in het theater samen: Cicero, *De Rep.* III,48; vgl. *Pro Flacco* 16. Zie verder pag. 47.

2) Voor *ἐννομος ἐκκλησία* vgl. *IG* IX,1,1; 2; 3 (Antikyra); IX,1,122; 124 (Elateia); *Arch.Eph.* 1917 nr.304 (Kyretiae)(alle tweede eeuw v.C.). Zie G.Busolt, *Griechische Staatskunde* I (3^e druk; Munchen 1920) 447 n.1.

3) Hij speelt immers in op de religieuze en patriottische sentimenten van zijn gehoor!

4) Posidonius, *FGrH* 87 fr.36= Athenaeus V,47-53; in hfdst. 50/1 Athênîôn's toespraak tot de *αὐτόκλητος εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ὄχλων συνδρομή*.

5) Cicero, *Pro Flacco* 15-24; 57v.; 63. Ik volg de Ste Croix (1981) 310-312.

6) Het tot stand brengen van *psêphismata* door handopsteking is een Atheense gewoonte!

7) *Pro Flacco* 19 en 58. Vgl.18: *Opifices et tabernarios atque illam omnem faecem civitatum quid est negoti concitare?* en 57: *quid in contione seditiosa valeat oratio.*

nog in Plutarchus' *Praecepta reipublicae gerendae*¹⁾ wordt gesproken over het gezag van volksvergaderingen (naast de raad, rechtbanken en beambten); dit gezag is wel bedreigd door de tendens teveel aan de Romeinen over te laten. In dit geschrift stipt Plutarchus bij herhaling de macht van het gesproken woord aan, die hetzij ten goede kan worden aangewend (814a vv.; 818c: de politicus verzet zich met overredingskracht, instructie en dreigementen tegen de begeerten van de massa²⁾), hetzij ten kwade (814c: het aanhalen van verkeerde voorbeelden uit de geschiedenis, zoals Marathon, Eurymedon en Plataeae, kan men beter aan de sofistenscholen overlaten!).

Zijn deze passages heel expliciet, vermeldingen van volksvergaderingen³⁾ zijn toch niet zeldzaam in onze bronnen, ook al ontbreken

1) Plutarchus, *Praec.reip.ger.* 815a: ἐκ τούτου δὲ καὶ βουλὴ καὶ δῆμος καὶ δικαστήρια καὶ ἀρχὴ πᾶσα τὴν ἐξουσίαν ἀπόλλυσιν. Zie de Ste Croix (1981) 310-312; deze legt de nadruk op de nietigheid van het Griekse politieke bedrijf t.o.v. de Romeinse overheid - zie hierover ook Aalders (1982) 54-57 - en op de samenwerking tussen centrale overheid en élite. Mij gaat het in dit verband evenzeer om de wisselwerking élite - massa.

2) Πείθων καὶ διδάσκων καὶ δεδιττόμενος διαμαχέται ταῖς τοιαύταις ἐπιθυμίαις! Zie DH, AR II,11,3 en 28,1: DH en Plutarchus spreken dezelfde taal!

3) Ik beperk me hier in hoofdzaak tot de late hellenistische en vroege keizertijd.

Athene: Het omvangrijke materiaal is bewerkt door D.J.Geagan, *The Athenian constitution after Sulla* (Princeton, 1967) 64-67; 83-90; 140-145; 150-152; 154-159. Het overgrote gedeelte betreft eredecreten, maar de competentie van de ἐκκλησία is daartoe niet beperkt (Geagan,87-9). Geagan analyseert ook de variërende relatie tussen de δῆμος en de βουλὴ: beide organen konden blijkbaar zelfstandig decreten uitvaardigen, maar samenwerking via een προβούλευμα kwam ook voor. (p.64-67; 81vv.). Over de vraag wie er recht had in de volksvergadering voorstellen te doen is veel discussie geweest (Geagan,8). Geagan concludeert (87): "It is possible that every son of Athenian parents still had the right to attend the sessions, but without having had the ephebic training he was probably relegated to a passive role, except in the matter of voting; and all of the recorded votes appear to have been unanimous", maar dan zijn we al in de 2^e/3^e eeuw A.D. Geagan beschouwt de laatste decennia van de eerste eeuw v.C. als een democratische reactie tegen de constitutie die Sulla aan Athene had opgelegd (21; 64; 85), ondanks de notitie van Dio Cassius (LI,2,1) dat Augustus in 31 v.C. de steden strafte met het afnemen van de bevoegdheden van de ἐκκλησία: "It hardly seems likely that Augustus deprived the demos as a whole of its power" (p.83 vgl. Bowersock (1965) 85v.). "The demos fades out of the picture in the later years of the second century" (91). Hansen, *GRBS* 18 (1977) 132v. met ntt. noemt inscripties uit de 1e eeuw v.Chr. met aantallen voorstemmers voor een decreet: *IG II*²,1051; 1053, r.11-13; 1344, r.44; *Arch.Eph.* 1884, p.167v.; en (2^e eeuw A.D.) *IG II*²,1353.

Amisos: Plinius, *Ep.X*,110.

Magnesia: O.Kern, *Inscripfen von Magnesia am Maeander* (Berlijn 1900) 92b19; 94,14-15; 92a14-16.

Halicarnassus: Michel, *Recueil d'Inscr. grecques* (Parijs 1900) 455 (2^e eeuw v.C.); *BCH* 14 (1890) 95 r.4 (moeilijk te dateren)

Tarsus: Dio Chrysost. XXXIII,37; XXXIV,16-21.

Prusa: Dio Chrysost. XLV; XLVI; XLVIII,1.

Apamea in Phrygië: *IGRR* IV,779 (107 A.D., de eerste van een reeks eredecreten

verder concrete aanwijzingen voor oratorische activiteit. Na de slag bij Actium ging het gerucht dat Octavianus in de Griekse steden de bevoegdheden van de volksvergadering zou afschaffen¹⁾; maar het is niet waarschijnlijk dat dit ook is gebeurd. Voor rechtbanken samengesteld uit *politai* zijn de aanwijzingen schaarser, maar evenmin geheel afwezig; zo werden op Rhodos nog in de Romeinse tijd *dikastai* financieel vergoed²⁾. Merkwaardig is dat Dionysius, die vooral geïnteresseerd is in de rol die de overtuiging speelt in de wisselwerking élite-massa, voor de raad geen belangstelling had. Deze werd in een toenemend aantal *poleis* een oligarchisch instituut met raadslieden die voor het leven zitting hadden en uit de ex-magistraten en/of de rijkere families werden gerecruteerd³⁾. Denkbaar is dat een consensus binnen deze élites vaak niet eerst gecreëerd behoefde te worden maar al bestond, zodat er aan welsprekendheid niet veel behoefte meer was. Een veiliger verklaring voor Dionysius' geringe interesse voor de raad is evenwel dat hij de driedeling van de

uitgevaardigd door raad, volksvergadering en inwonende Romeinen).

Kibyra: *IGRR* IV,903; 904; 905; 913; 916-9 (datum?).

Assos: *IGRR* IV,248 = R.Merkelbach, *Die Inschriften von Assos* (Bonn 1976) nr.13; *IGRR* IV,249 = Merkelbach nr.19; *IGRR* IV,250, zie *ZPE* 13 (1974) 280 en Merkelbach nr.20; *IGRR* IV,254 = Merkelbach nr.21.

Anaphe: *IG* XII,3,249 r.39.

Milete: A.Rehm, *Didyma - Die Inschriften* (Berlijn 1958) II,218 II r.4; 342 r.6vv.; *SIG*³ 683, r.66.

Stratonikeia: *ILS* 8780; *SEG* IV,245.

Rhodos: Cicero, *De Rep.* III,48.

Rhegion: *SIG*³ 715 = *IG* XIV,612; zie Forni, *Kokalos* 3 (1957) 61-69; De Ste Croix (1981) 523.

Elea (Velia): Forni, *ibidem*.

In Cyrenaica lijkt de volksvergadering te hebben ontbroken, resp. niet veel invloed te hebben gehad: zie de gegevens bij De Ste Croix (1981) 534v. Oligarchisch waren, naar het schijnt, ook de meeste steden van Sicilië.

De laatst bekende volksvergaderingen waren in Oxyrhynchus (*POxy.* I,41; zie De Ste Croix (1981) 314) en Antiochië-in-Pisidië (een Rom. kolonie; inscr. Anderson, *JRS* 3 (1913) 284-7; zie De Ste Croix (1981) 533), beide tegen 300 A.D.

1) Dio LI,2,1; vgl. Bowersock (1965) 85v.

2) Vgl. De Ste Croix (1981) 300v.; 306; 315v.

Athene: de volksvergadering als rechtbank: *IG* II², 1100 = *SEG* XV, 108 (tijd van Hadrianus); zie Geagan 88.

Rhodos: De Ste Croix, "Political Pay outside Athens", *CQ* 25 (1975) 48-52. De testimonia zijn: Cicero, *De Rep.* III,48; Ps.- Sall., *II Ep.ad Caes.* 7,12; Dio Chrysost. XXXI, 102; Epict., *Diss.* II,2,17.

Tarsus: Dio Chrysost. XXXIII,37.

Aphrodisias en Plarasa: *OGIS* 455 (*senatusconsultum* van 39 v.C.).

3) De Ste Croix (1981) 308.

retorische *ars*, - symbouleutisch, dikanisch en elpideiktisch genre -, eenvoudig op drie instituten projecteerde: *ekklêsia*, *dikastêrion*, *panêgyris*; maar ook dan blijft het opvallend dat hij voor het eerste genre de volksvergadering kiest en niet de raad. Dionysius noemt als onderwerpen die in de volksvergaderingen aan de orde komen: oorlog en vrede, invoering van wetten, staatsinrichting : *Thuc.* 49(408,12); *Isocr.* 12,4. Zijn dat geen anachronismen? Liet de aanwezigheid van de Romeinen nog een vrije discussie over vérstrekkende beslissingen als die over oorlog en vrede en over de constitutie toe? Omdat volledig vrije beslissingen over dergelijke onderwerpen onmogelijk waren, neemt men vaak stilzwijgend aan dat er dan ook geen discussie meer over was. Maar ten eerste was ook ná Actium een van Rome onafhankelijke opstelling niet ondenkbaar geworden, getuige de opstandigheid in Athene in A.D. 13¹⁾; zelfs t.t.v. Dio van Prusa²⁾ was er nog rivaliteit tussen de Griekse steden. Ook constitutionele veranderingen lagen nog binnen de grens van het voorstelbare. Zo hebben de Alexandrijnen met Augustus en Claudius gecorrespondeerd over de instelling van een *Boulê*³⁾. Soms bracht de keizer zelf veranderingen aan, maar ook dan zal overleg zijn gevoerd met de organen van de desbetreffende *polis*⁴⁾. Stedelijke wetgeving binnen de door Rome gestelde grenzen was ongetwijfeld normaal. Ten tweede, zelfs als er in de steden geen werkelijke politieke beslissingen werden genomen - in "samenwerking" met Rome - , dan nog kon een *consensus* alleen tot stand komen na een discussie waarin óók de *pax Romana* en de door Rome afgedwongen constituties ter sprake kwamen.

Wat de rechtbanken betreft: Dionysius had vooral voor de *dikai*

1) Zie (Bowersock) 1965 106v.; de datum is onzeker. Heel dit hfdst. van Bowersock ("Opposition among the Greeks") is van belang, m.n. 103-108. Zie ook Suet., *Aug.* 47: *Urbium quasdam, foederatas sed ad exitium licentia praecipites, libertate privavit* met De Ste Croix (1981) 304; vgl. de samenzwering in Kibyra onder Tiberius in *IGRR* IV,914. In de tijd voor Actium was tweedracht en opstandigheid endemisch, blijkens de toon waarop Cicero zijn broer prijst in *Ad Q.fr.* I,1,25: *nullas esse in oppidis seditiones, nullas discordias*. Men hoeft dan niet te denken aan omwentelingen van de omvang die ze tijdens de Mithridatische oorlog hadden; een voorbeeld is de rebellie in Dyme in 116-114 v.C. (*SIG*³ 684 = Sherk, *Roman Documents from the Greek East* (Baltimore 1969) nr.43; vgl. A.Fuks, "Social Revolution in Dyme in 116-114 B.C.E.", *SchHeros* 23 (1972) 21-7).

2) Dio Chrysost. XXXIV,48; 51; De Ste Croix (1981) 312

3) P.M.Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford 1972) I,94 en II,175v. (met een bespreking van de meningen over deze episode). Voor ingrepen van Rome in de constituties van Griekse steden zie Touloumakos (1967); vgl. De Ste Croix (1981) 523 en 525.

4) Cyrene: *SEG* IX,8.

dêmosioi (publiekrechtelijke processen) belangstelling: in het algemeen ernstiger zaken, zaken waarbij leven en dood, ballingschap, verlies van burgerrecht, gevangenschap en confiscatie de inzet waren (*Thuc.* 49). Voor zover de schaarse bronnen toelaten lijkt de werkelijke situatie zo te zijn geweest dat juist belangrijker zaken aan keizerlijke of provinciale jurisdictie toevielen, en dus onttrokken werden aan de steden¹⁾. Anderzijds beroept Cicero er zich op dat hij de Griekse steden in Cilicia hun eigen rechtspraak liet²⁾; en nog Plutarchus acht het denkbaar dat in Griekse steden confiscatie van andermans goed en verdeling van publieke goederen³⁾, aan de orde komen- al vindt hij dit dan ook uiterst ongewenst.

Dionysius beschrijft de groeperingen uit de lagere bevolking die de volksvergadering bezoeken: "boeren, vissers en zeelui, en ambachtslieden" (*Dem.*15), "het straatvolk, de ambachtslui en handwerkers en de overige ongeschoolden" (*Thuc.*50). Deze opsommigen zijn enigszins rhetorisch, maar ze vinden toch een parallel bij Cicero, *Pro Flacco* 17: *sutores et zonarii* ("schoenlappers en gordelmakers"); 18: *opifices et tabernarios et illam omnem faecem civitatum* ("handwerkslui en kraamhouders en heel dat schuim van de steden"- Dionysius is wel iets minder oncomplimenteus). In de *Constitutie van Romulus* laat Dionysius onzekerheid ontstaan over de vraag welke categorieën wel en welke niet in het Romeinse burgercorps moeten worden opgenomen. In *AR* II,28,1 worden banausische taken opgedragen aan vreemdelingen en slaven, en worden ambachtslui en handelaars dus buiten de *polis*gemeenschap gesloten, maar in II,9,1 geeft de *plebs*, één van de twee standen in de *polis* Rome zich, behalve aan de landbouw en veeteelt ook over aan "gewinbrengende ambachten". Een dergelijke tegenspraak heeft eensdeels een achtergrond in de klassieke Griekse politieke theorie (zie hfdst. 4.1.), maar is toch van dezelfde orde als de debatten die over kwesties van burgerrecht later in sommige

1) Zie de voorbeelden genoemd De Ste Croix (1981) 612 nt.31 (keizerlijke hof) en 32 (stadhouderlijke hof). Vergelijk ook het optreden van *conventus civium Romanorum*: op Sicilië: Cicero, *II Verr.* II,32-34 (ook aanwijzingen voor eigen rechtspraak); 70; III,28; en in Cyrene ten tijde van Augustus: *SEG* IX, 8 (met de door De Ste Croix (1981) 535 genoemde litt).

2) Cicero, *Ad Att.* VI,1,15; 2,4; zie De Ste Croix (1981) 316 met nt 29.

3) Plutarchus *Praec.reip.ger.* 818c; of is dit ook een anachronisme?

Griekse steden werden gevoerd¹⁾. Meer in het algemeen kan men parallelie zien tussen de tweedeling élite - massa die Dionysius ten grondslag legt aan zijn retorische theorie en de door velen geconstateerde oligarchisering in de Griekse steden na de klassieke tijd²⁾. Voor het verkeer tussen de *poleis* onderling hecht Dionysius groot belang aan diplomatieke redevoeringen (*Thuc.* 36-41); dat deze in de praktijk ook werkelijk belangrijk waren is door Bowersocks *Augustus and the Greek World* duidelijk geworden.

De balans opmakend kan men constateren dat, mits de idée fixe van in volledige vrijheid door de *poleis* zelf genomen politieke beslissingen wordt losgelaten er speelruimte genoeg was voor "symbouleutische", d.i. politiek-adviserende welsprekendheid. Meer nog: deze rhetorica kon van doorslaggevend belang zijn bij de vorming en instandhouding van een voor Rome gunstige consensus onder de bevolkingen van de Griekse steden. De bronnen laten niet toe tot een even stellige uitspraak over procesredevoe-

1) Polybius XXXVIII, 12,5 vermeldt met nadruk de aanwezigheid van een πλήθος ἐργαστηριακῶν καὶ βαναύσων ἀνθρώπων ὅσον οὐδέποτε op de vergadering van de Achaïsche Bond in Korinthe waarop aan Rome de oorlog werd verklaard.

Messene: *IG* V,1,1433,r.11 en 38 (1^e eeuw v.C.): uitsluiting van (een deel van) de τεχνῖται en χειροτέχναι; vgl. A.Wilhelm, "Urkunden aus Messene", *JÖAI* 17 (1914) 1-119 en De Ste Croix (1981) 525.

Alexandrië: Zie Fraser (1972) I,796v.

Cyrene: Flavius Josephus, *AJ* XIV,114v. (uit Strabo): vier klassen, nl. burgers, boeren, metoiken en Joden.

Taucheira: Inscriptie gepubliceerd door J.M.Reynolds, *Arch.Class.* 25/6 (1973/4) 622-30; vgl.L.Moretti, *RF* 104 (1976) 385-98; De Ste Croix (1981) 535. De Ste Croix interpreteert de frase ποτὶ τοῦ δῆλου [καὶ πόλει] (eventueel te lezen als πολίτας) als indicatie van meer en minder geprivilegieerden.

Tarsus: Dio Chrysost. XXXIV, 21-23 met De Ste Croix (1981) 532 en 612 nt.22 (uitsluiting van linnenwevers).

Athene: een geprivilegeerde groep οἱ ἐκκλησιάζοντες κατὰ τὰ νομιζόμενα: J.H.Oliver, *The Sacred Genusia*. *Hesperia* Suppl.VI (1947) nr.24, p.108-120, met *Hesperia* 30 (1961) 231-236; 402. Geagan (1967) 86.

Histra: Pleket, *Epigraphica II*, (Leiden 1969) nr.21, r.25v. met De Ste Croix (1981) 528 (en verdere litt.)

Pogla: *IGRR* III,409: minder en meer geprivilegieerde burgers (πολίται en ἐκκλησιασταί).

Sillyum: *IGRR* III,800 en 801: idem. Zie De Ste Croix (1981) 532. Van een andere orde, maar goed vergelijkbaar is *SEG* XXVII 261 (Beroia, plm. 150v.C.), waar voorzieningen worden getroffen voor de παῖδες in het gymnasium, maar waar (de zonen van?) τῶν ἀγοραίων τέχνη κεχρημένων worden uitgesloten; zie Pleket (1981) 161.

2) In de litterair-kritische werken draagt de tweedeling een niet-geinstitutionaliseerd karakter. De vroegste voorbeelden van een institutionele tweedeling (*bule* en *plebs*) in de Griekse stadsbevolking stammen uit de brieven van Plinius (*Ep.* X,79,3; 116,1); zie De Ste Croix (1981) 530. In de loop van de tweede eeuw A.D. sluiten de oligarchen hun rijen en ontstaat geleidelijk een *ordo curialis* (De Ste Croix (1981) 308; 466; en 531: onderscheid δημόται en βουλευταί). In de *Constitutie van Romulus* is de tweedeling wel een vast instituut, uiteraard omdat het daar over patriciërs en plebejers gaat.

ringen te komen; hier moeten we bij Dionysius misschien sterker met anachronisme rekening houden.

Deze stand van zaken weersprekt de theorie die lange tijd opgeld heeft gedaan, dat het verval van de Griekse welsprekendheid inzette met de generatie na de dood van Alexander de Grote, op het moment dat Athene zijn politieke vrijheid aan Macedonië verloor. Deze theorie vinden we al bij Blass in 1865, en vervolgens ook bv. in Wilamowitz' *Aristoteles und Athen* van 1893, en in Hans von Arnims *Dio von Prusa* van 1898¹⁾. De theorie leek op het eerste gezicht zo plausibel, dat ze voor de waarheid kon worden aangenomen: toen Macedonië Athene had bedwongen was er voor het vrije debat in de volksvergadering geen ruimte meer. Maar bij enig nadenken wordt het ongerijmde van deze stelling duidelijk: hoeveel machtswisselingen heeft alleen Athene al na 322 v.C. doorge maakt, en hoe vaak kreeg het daarbij - al was het maar voor kort - de kans het heft in eigen hand te nemen. Waarom heeft de Chremonideïsche oorlog (267-261 v.C.) geen klassieke redevoeringen opgeleverd vergelijkbaar met Demosthenes' philippica's? Om welke reden is de eerder genoemde redevoering van Athênîôn van 86 v.C., die we slechts toevallig via een Posidoniusfragment kennen, niet in een canon opgenomen? Deze vragen zijn moeilijk te beantwoorden, maar in ieder geval maakten de politieke omstandigheden de rhetorica niet overbodig. Trouwens ook Blass en Wilamowitz - om hen nog maar eens te noemen - wisten wel dat in de eeuwen rondom het begin van de jaartelling de politieke en forensische redevoering in het Griekse Oosten nog (of:weer?) bloeide²⁾.

Nu meenden de voorstanders van deze theorie te kunnen wijzen op antieke voorgangers die eveneens het verval van de rhetorica met de ondergang van de vrije *polis* in verband leken te brengen³⁾. Men kon zich beroepen op de bewering van Dionysius dat vanaf Alexanders dood de Attische Muze begon te kwijnen en van haar plaats werd gedrongen door een onbeschaamde Aziatische rhetoriek (*Prooem.* 1) - wat hij hiermee dan ook precies bedoeld mag hebben. Er zijn enkele notities die de naam van Demetrius van Phaleron aan het verval van de rhetorica verbinden: Cicero

1) Blass (1865) 11; U.v. Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen* (Berlijn 1893) 169vv.; Arnim (1898) 81 en vgl. 7/8: samenhang "Vulgärrhetorik" en democratische polis. Zie voor het nu volgende: Heldmann (1982) 8-31.

2) Blass (1865) 60/1: een zelden gesignaleerd maar nog waardevol aperçu over dit onderwerp; vgl. Wilamowitz (1900) 16.

3) Heldmann (1982) 98-122.

zegt van hem: "deze boog als eerste de redevoering om"¹⁾ en Quintilianus refereert: "van hem zegt men dat hij als eerste de welsprekendheid op een hellend vlak heeft gebracht"²⁾. Dit gegeven is aangegrepen door Blass, om te betogen dat het verval niet pas dateert van het optreden van de beruchte asianist Hegesias van Magnesia, maar reeds van Demetrius³⁾. Men knoopte ook aan bij een motief uit de antieke bronnen dat de transplantatie van de rhetorica naar Klein-Azië, of liever naar Rhodos, betreft: het bekende gegeven dat Aeschines, na zijn nederlaag tegen Demosthenes in 330 v.C., naar Carië en Rhodos zou zijn uitgeweken en daar een school zou hebben gesticht. We kennen dit gegeven alleen uit auteurs van de Keizertijd⁴⁾ en hebben geen enkele manier om te controleren hoe onafhankelijk deze traditie is van de Rhodische rhetorica die vanaf het eind van de tweede eeuw v.C. bloeide. Tenslotte wordt de samenhang tussen politieke vrijheid en het verval van de welsprekendheid ondubbelzinnig geformuleerd door de anonieme auteur van *Over het Verhevene* (hfdst.44) en door Tacitus, *Dialogus de Oratoribus* 36-41. In een recente monografie heeft Konrad Heldmann echter benadrukt dat de theorie vóór beide laatstgenoemde auteurs inderdaad niet voorkomt en in eerste instantie is ontworpen met het oog op de ondergang van de Romeinse republiek⁵⁾. Er is geen bewijs dat hellenistische auteurs deze gedachtengang ook toepasten op de achteruitgang van de *polis*; Dionysius dateert het verval van de rhetorica wel vanaf Alexanders dood maar geeft hieraan geen politieke uitleg⁶⁾.

Met het motief van het teloorgaan van de Griekse vrijheid is ook

1) Cicero, *Brutus* 38: *Hic primus inflexit orationem*. Vgl. *De Oratore* II,95: *Posteaquam extinctis his omnis eorum memoria sensim obscurata est et evanuit, alia quaedam dicendi molliora ac remissiora genera viguerunt*; hier wordt behalve Demetrius ook Dêmocharês genoemd. Heldmann (1982) 104vv. is van oordeel dat Cicero in *Brutus* 38 niet echt aan het verval van de rhetorica denkt; hij wijst erop dat zijn oordeel over Demetrius, protagonist van de gematigde stijl (*Orator* 92-96) positief uitvalt; en Quintillianus zou hem hierin zijn gevolgd.

2) Quintilianus X,1,80: *is primus inclinasse eloquentiam dicitur*.

3) Blass (1865) 9vv.; 16-19.

4) Quintilianus XII,10,19; Ps.-Plutarchus, *Vitae X Oratorum* 840de; Philostratus, *VS* 481.

5) Heldmann (1982) vooral 24-31. Dat Heldmann, 286vv., Pseudo-Longinus ná Tacitus' *Dialogus* dateert, doet er voor mijn betoog niet toe; zie rec. door C.O.Brink, *Gnomon* 57 (1985) 141-144.

6) Heldmann (1982) 122-131.

veelvuldig dat van het opkomen van de *declamatio* (Grieks: *meletê* of *scholê*), de oefenredevoering over fictieve onderwerpen, verbonden. "Il est remarquable que ce type de discours d'école, qui tourne délibérément le dos à la vie, ait fait son apparition au temps de Démétrios de Phalère (...), c'est-à-dire précisément au moment où la perte de la liberté politique enlève toute signification profonde à l'éloquence réelle; l'éloquence d'école subsiste, mais, découronnée de sa fin, elle devient un but par elle-même et s'organise en conséquence" (Marrou)¹⁾. Ook aan de declamatie wordt de naam van Demetrius van Phaléron verbonden; Quintilianus memoreert de theorie dat het "in Demetrius' tijd bij de Grieken de gewoonte is geworden om in redevoeringen gefingeerde stof nagebootst van rechtszitting en beraadslagende vergadering te behandelen"²⁾. Dit gegeven hangt met het voorgaande samen, in die zin dat met Demetrius de welsprekendheid zich uit het openbare leven terugtrok in de declamatiezaal en dat daarmee het verval intrad. Omdat voor een goed inzicht in de ontwikkeling van de rhetorica in de hellenistische periode de positie van de declamatie niet zonder belang is moet hierop iets dieper worden ingegaan.

De eerste bij wie we de theorie van Demetrius als initiatiefnemer van de declamatie aantreffen is Eduard Norden: "Den tieferen Grund für den Niedergang der attischen Beredsamkeit hat ein unbekannter griechischer Rhetor, dessen Urteil wir bei Cicero (Brut.37) lesen, darauf zurückgeführt, dass sie bei dem Mangel grosser nationalgriechischer Stoffe sich von der Öffentlichkeit in die Schulstube zurückzog: als Repräsentanten dieser Richtung hat er Demetrios von Phaleron genannt"³⁾. Maar Heldmann⁴⁾

1) Marrou (z.j.) 303.

2) Quintilianus II,4,41: *Nam fictas ad imitationem fori conciliorumque materias apud Graecos dicere circa Demetrium Phalerea institutum constat.*

3) Norden (1898) 127. De theorie komt bij Norden niet helemaal uit de lucht vallen. Blass (1865) 57-59 bespreekt Quintilianus II,4,41 in samenhang met de notities over Aeschines (zie noot 5 pag.) en concludeert dat de declamatie wel in Demetrius' tijd, maar door Aeschines is uitgevonden. Rohde (1886) 177 zag samenhang tussen de declamatie en het asianisme enerzijds (mogelijk aangespoord door formuleringen van Blass (1865) 56-59), tussen declamatie en politieke onvrijheid anderzijds; maar hij dateerde deze ontwikkeling "tenminste in de tijd van Cornificius (=Auctor ad Herennium) en Cicero". Erg gefundeerd is Rohdes theorie niet, zoals blijkt uit de krasse tegenspraak inzake Hybreas van Mylasa (p.177 genoemd in verband met het asianisme en "politische Unfreiheit", maar op p.175 terecht! - als politiek leider).

4) Heldmann (1982) 119v.

wijst drie zwakke punten in Nordens theorie aan: (1) Quintilianus, onze enige echte bron, neemt zelf de theorie niet voor zijn rekening en twijfelt ook aan de gefundeerdheid ervan bij zijn zegslieden¹⁾. (2) Quintilianus brengt de theorie ter sprake n.a.v. een behandeling van diverse vormen van retorische oefening, niet i.v.m. het verval van de welsprekendheid. (3) Als Norden zich voor zijn *Schulstube* als tegenhanger van *grosse nationalgriechische Stoffe* op Cicero's *Brutus* beroept pleegt hij inlegkunde: Cicero beperkt zich strikt tot de stillistische kant van het oratorische bedrijf en rept niet van de ondergang van de Atheense democratie, het verlies van vrijheid van meningsuiting of welk politiek onderwerp dan ook.

Heldmanns weerlegging van Norden is overtuigend. Dat geldt minder voor zijn verklaring van de manier waarop de theorie van Demetrius' vaderschap van de *declamatio* is ontstaan: Demetrius' naam was nu eenmaal verbonden geraakt met het verval van de retoriek; dan kon men hem ook nog wel een ander negatief gewaardeerd verschijnsel toedichten.

Voor een alternatieve verklaring van de Demetrius/*declamatio*-these kan men aanknopen bij een opmerking die Heldmann op p. 121 maakt: "Entscheidend war dass ihm (d.w.z. Demetrius van Phal.-KG) das, was Xenokrates nicht erreicht hatte, gelungen war: *processerat in solem et pulverem*". Cicero, *Brutus* 37, moet ons uitgangspunt zijn, omdat Norden daarnaar verwijst. Vermoedelijk heeft Cicero's *palaestra* in:

non tam armis institutus quam palaestra

in combinatie met *e Theophrasti doctissimi hominis umbraculis* aan Norden het woord *Schulstube* in de pen gegeven. En het is niet ondenkbaar dat Quintilianus' zegslieden eveneens door Cicero's uitdrukking op dit spoor zijn gezet. Wat precies zegt Cicero? Hij plaatst tegenover elkaar *naturalis* en *fucatus nitor*, en illustreert die dan resp. met *arma* en *palaestra*. Hij vergelijkt dus de soldaat met de atleet (Zie A.E. Douglas, *M. Tulli Ciceronis Brutus* (Oxford 1966), comm. op *Brutus* 37; en vgl. Kleocharês van Myrleia, bij Photius, *Bibl. cod.* 176, p. 121b9-15). Quintilianus X,133, plaatst, eveneens i.v.m. Demetrius van Phaleron, de spierballen van de atleet tegenover de pezen van de soldaat:

non athletarum toris, sed militum lacertis opus esse.

De conclusie is dat we bij *palaestra* niet moeten denken aan de *Schulstube* i.t.t. het openbare debat over nationaal-Griekse aangelegenheden, maar gewoon aan het worstelperk van de atleet. Dat ligt ook voor de hand; het feit dat men hier dan toch aan de declamatie heeft gedacht zou veroorzaakt kunnen zijn door contaminatie met een andere passage uit Cicero, *Orator* 42: *...in illo epidictico genere, quod diximus proprium sophistarum, pompae quam pugnae aptius, gymnasiis et palaestrae dicatum, sprellum et pulsum foro*. Hier vinden we twee paren tegengestelden, namelijk:

¹⁾ Quintilianus II,4,42: *An ab ipso id genus exercitationis sit inventum, ut alio quoque libro sum confessus, parum comperi; sed ne ii quidem, qui hoc fortissime adfirmant, ullo satis idoneo auctore nituntur.*

1. *pompa* tegenover *pugna* (dit kan nog allerlei betekenen)

2. *gymnasia* + *palaestra* tegenover *forum*: dat men hier in het eerste lid aan de declamatie denkt is wel goed voorstelbaar. Tussen het beeld van *Brutus* 37 en de realiteit van *Orator* 42 is de overgang ook nog wel enigszins vloeiend; als tussenschakel kan men zich een wending als *Isocrates(...)* *palaestrae quam pugnae magis accommodatus* (Quintilianus X,1,79) voorstellen.

We keren nog even terug naar *Brutus* 37. De frase *non tam armis institutis quam palaestra* wordt in de Loeb-editie door H.M.Hubbell vertaald: "yet his training was less for the field than for the parade-ground", dus alsof er twee dativi stonden en geen ablativi; Hubbell moet bij zijn vertaling ook al aan de declamatietheorie hebben gedacht. In werkelijkheid staat er dat Demetrius zich in de *palaestra*, d.w.z. in *Theophrasti doctissimi hominis umbracula*, voorbereide op het publieke debat, en vervolgens *processerat in solem et pulverem*, zich in de zonnehitte en het stof stortte. Hij heeft zich dus niet "von der Öffentlichkeit in die Schulstube zurückgezogen" (Norden), maar juist omgekeerd (zoals we allemaal al wisten, denk aan Demetrius' politieke carrière). En de *palaestra* blijkt hier geen declamatiezaal; zoals Cicero het elders (*Orator* 95) nog een keer zegt: mensen zoals Demetrius die de zoete en fraai aangeklede gematigde stijl beoefenen komen meestal uit de filosofenschoelen voort:

E philosophorum scholis tales fere evadunt.

We moeten dus concluderen dat Norden voor zijn theorie over Demetrius als uitvinder van de declamatie geen been had om op te staan. Dat heeft Wilamowitz in zijn bekende artikel uit 1900 niet belet Nordens bewering met graagte over te nemen; hij spreekt daar van: "die Übung der fictiven Gerichtsrede, die Declamation, die ungleich wichtiger war als die wirkliche. Gerade in der Declamation, hat sich seit den Tagen des Demetrios von Phaleron und Zopyros sehr wenig geändert"¹⁾. Gesteund op Wilamowitz' autoriteit gingen Demetrius' declamaties in de wetenschappelijke literatuur een bloeitijd tegemoet²⁾. Op grond van deze theorie hebben bv. Jander³⁾ en Kunst⁴⁾ enkele op papyrus bewaarde prozafragmenten waarmee ze niet goed raad wisten het etiket declamatie, *meletê*, meegegeven. In werkelijkheid is uit de gehele hellenistische periode geen

1) Wilamowitz (1900) 21.

2) Men vindt ze bijvoorbeeld nog bij Reardon (1971) 76/7; Kennedy (1963) 271; Russell (1983) 18. Voorzichtiger Bonner (1969) 12; twijfel bij W.Morel - W.Kroll, art "Meletê", *RE* XV,1 (1931) 499v.

3) Jander (1913) nr.42 (= *PHibeh* I,15); Pack (1965) nr.2496 etc.

4) Kunst (1923) p.4-13 (= *PBerl.* 9781; Pack nr.2511).

symbolleutische oefenredevoering bekend¹⁾.

De reconstructie van de geschiedenis van de Griekse declamatie kan dus niet aanknopen bij de verspreide en misleidende notities die bewaard zijn over de mogelijke rol van Demetrius van Phaleron. Een veel veiliger uitgangspunt is de relatief goed gedocumenteerde Romeinse declamatiepraktijk van de late republiek en de vroege keizertijd.

De *declamatio* in de eigenlijke zin is een semi-openbare (voor een kring van genodigden bestemde) of openbare rhetorische voordracht met amusement- en showkarakter. Uitgaande van het voorwoord op de *Controversiae* van Seneca Maior heeft Bonner, *Roman declamation in the late Republic and early Empire*, het ontstaan van de Romeinse *declamatio* getraceerd. Bonner gaat terug tot het optreden van Hermagoras (tweede eeuw v.C.). Deze gaf het voorschrift *theseis* (abstracte onderwerpen) te oefenen op de rhetorenscholen; vervolgens werden de *theseis* ook ingebed in concrete situaties, als *hypotheseis* (onderwerpen gebonden aan plaats en persoon; de *peristasis* maakt van de *thesis* een *hypothesis*), en als zodanig geoefend. Zo ontstonden in de forensische rhetorica de *controversiae*, in de deliberatieve de *suasoriae*; ook Hermagoras' systeem van de *staseis*, van zoveel belang voor de forensische rhetorica, werd aangeleerd in de vorm van *controversiae*. Via de *Rhetorica ad Herennium* en Cicero's *De Inventione* kunnen we de geschiedenis van deze twee soorten *declamationes* (en ook de opkomst van de term) volgen. In Cicero's latere jaren begint de *declamatio* (en dan vooral de *controversia*) de school- en privésfeer te verlaten; Cicero zelf houdt voor zijn vriendenkring *declamationes*²⁾. En in de vroege keizertijd wordt dit algemeen: de *declamatio* wordt een society-gebeuren.

Daarnaast vinden er, volgens Bonner, tegelijkertijd nog twee ontwikkelingen plaats: de *declamatio* neemt als oefening op de rhetorenschool een steeds groter deel van de cursus in beslag, en de thema's worden veel minder realistisch³⁾. Met name het Griekse aandeel in de thematiek wordt in Rome groter. Bonner legt er de nadruk op dat in de republikeinse (school)fase van de *declamatio* de onderwerpen nog tamelijk realistisch waren: in *suasoriae* waren ze vaak ontleend aan de recente Romeinse

1) Marrou (z.j.) 304 noemt voor symbolleutische declamaties alleen voorbeelden uit de tweede sofistiek.

2) Cicero, *Tusc. Disp.* I,4,7; II,11,26 (maar hier wel litteraire inkleding).

3) Bonner (1969) 31vv.

geschiedenis, in *controversiae* sloten ze nauw aan bij de bestaande Romeinse rechtspraktijk¹). Maar Bonner noemt toch ook enkele Griekse onderwerpen die in Rome als thema dienden: mythologische voor de *controversiae*²), vierde-eeuws politieke voor de *suasoriae*³). In het begin (Auctor *ad Herennium*; Cicero, *De Inventione*) nemen deze Griekse voorbeelden een bescheiden plaats in, en meestal dienen ze om punten van Romeins recht te demonstreren. Maar in de *controversiae* van Seneca zijn ze zeer talrijk geworden en onrealistisch; fantastische en sensationele onderwerpen domineren, al dienen ze ook hier als illustratie van Romeinse juridische details⁴).

Mag men deze ontwikkeling in Rome beschouwen als de weerspiegeling van een - misschien vroeger ingezette - gelijksoortige evolutie in Griekenland? In de *Tusculanae Disputationes* I,4,7 geeft Cicero de term *scholae* als Grieks equivalent van *declamationes*; en Dionysius gebruikt deze term in *Dem.* 44(228,11) vermoedelijk in dezelfde betekenis. Nu noemt Bonner⁵) *meletê* (oefening) en andere termen als de Griekse equivalenten van *declamatio*. Liggen deze *meletê* en de *scholê* in elkaars verlengde, zijn ze onderdelen van dezelfde ontwikkeling? Wellicht mogen we er nog een gegeven bij betrekken: In zijn polemieek met Timaeus in boek XII laakt Polybius de redevoeringen in diens werk, omdat ze zo onecht zijn, "alsof iemand in een *diatribê* een redevoering afsteekt over een opgegeven onderwerp (*hypothesis*), om een staaltje van zijn kunnen ten beste te geven" (XII,25a3-5; 25k8/9). Russell⁶) denkt dat Polybius hier met de *diatribê* de declamatie bedoelt; als dit zo is zou het de vroegste vermelding ervan zijn.

1) Kennedy (1963) 319 suggereert dat in de *controversiae* vanaf het begin "lurid cases of criminal law, mythological examples, impractical situations" de boventoon hebben gevoerd (d.w.z. al bij Hermagoras); ook in Kennedy (1972) 331vv., is hij veel sceptischer over het realiteitsgehalte van de rhetorica dan Bonner.

2) Bonner (1969) 15, en de voorbeelden uit Cicero, *De Inventione* op p.27v.

3) Bonner (1969) 1vv.; 23.

4) Quintilianus X,1,69-72; vgl. Bonner (1969) 37; D.A. Russell (1979) 117v.: "It would appear that, from quite an early period, the *μελέτη*, whether *suasoria* or *controversia*, deliberative or forensic, involved a very natural attempt to combine instruction with amusement".

5) Bonner (1969) 20 n.3. Volgens F. Lasserre (1979) 162, is *μελέτη* een schriftelijke oefening; maar vgl. Russell (1979) 117 en Marrou (z.j.) 303v.

6) Russell (1983) 19v.

Griekse symbouleutische thema's kan Bonner in *Ad Herennium* en *De Inventione* niet ontdekken; hij wijt dit (p.23) wat *Ad Herennium* betreft aan de auteur, die als Romein dergelijke onderwerpen zal hebben vermeden; dit is inderdaad denkbaar. Bij de *controversiae* is vooral de overeenkomst in thematiek met het theater (de Nieuwe Komedie, de mime) interessant (Bonner, p.37). Hebben we hier de achtergrond van Dionysius' verfoeiing van de *theatrikê anaideia* (schaamteloosheid van het theater) in *Prooem.* 1? Eén *controversia* in Cicero's *De Inventione* gaat over Horatius' zustermoord: juist in verband met die episode spreekt Dionysius in *AR* III,18,1 over "schokkende gebeurtenissen die gelijken op in het theater vertoonde omwentelingen"¹⁾.

Voor de reconstructie van een continue ontwikkeling in de oefenredevoering vanaf de klassieke *epideixis* tot de latere *meletê* en *scholê* ontbreken echter teveel tussenschakels. Zoals we hebben gezien is met de notities betreffende Demetrius van Phaleron niets aan te vangen. Bonner zelf gaat nog vroeger terug: Antiphons tetralogieën²⁾. Ook Steidle laat de *meletê* vóór Demetrius beginnen: hij denkt aan een "enger dem realen Leben verhaftetes" voorstadium bij Isokrates³⁾; deze liet zijn leerlingen oefenredevoeringen houden *pros ton kairon* (met het oog op de situatie): een correctie op de sofistieke methode die met *vaste* voorbeeldredevoeringen werkte. T.a.v. de *controversiae* vermoedt Bonner een oorsprong bij Aeschines; maar dit berust op de pas uit de keizertijd stammende beweringen over Aeschines' schoolstichting op Rhodos; Bonner aarzelt zelf⁴⁾. Men had ook kunnen wijzen op een Epicurus-citaat bij Philodemus⁵⁾, waar sprake is van epideiktische redevoeringen over oorlog en vrede e.d.; de vraag is echter of het daar niet veeleer over feestredevoeringen gaat i.p.v. over oefeningen.

Voor het bestaan van de declamatie als publieke voordracht - dááaraan denkt Dionysius, *Dem.* 44(228,11) zonder enige twijfel - bezitten we dus

1) Cicero, *De Inventione* II,26,78; DH, *AR* III,18,1: πάθη θεατρικαῖς ἐοικότα περιπετείαις.

2) Zo ook Russell (1979) 117.

3) Steidle (1952) 282. De door Steidle genoemde oefeningen van de gentleman Ischomachos in Xenophon, *Oec.* 11,20 en van Demosthenes (Plutarchus, *Dem.* 8,1vv.) zijn geen goede parallellen: het gaat daar niet om schooloefeningen.

4) Bonner (1969) 12v; vgl. Bowersock (1969) 8v.

5) Philodemus, *Rh.* II,257,iva,4vv. Sudh. = fr. 20,4 Arrighetti.

alleen laat-hellenistische getuigenissen, en de veiligste veronderstelling is dat zij in Dionysius' tijd een betrekkelijk nieuw fenomeen is.

Zoëven is gesuggereerd dat Dionysius' afkeer van het theater daarmee zou kunnen samenhangen dat de declamatie gaandeweg de fantastische, pathetische en/of zedeloze onderwerpen die men in het theater vertoonde begon over te nemen. Maar men mag ook niet uitsluiten dat Dionysius aan werkelijke dramatische opvoeringen in het theater heeft gedacht. Hij wekt de indruk zelf aan theaterbezoek te hebben gedaan, en daarbij niet alleen muziekuitsvoeringen te hebben bijgewoond (*Comp.* 11,6vv.), maar ook spelers van tragedies en komedies aan het werk te hebben gezien: *Dem.* 53(244,5-11). Nu is de beschrijving van het theater in *Comp.* 11 sterk gestileerd naar voorbeelden in Plato's dialogen¹⁾; we mogen haar dus niet zonder meer als bron voor het theater in Dionysius' tijd gebruiken. Andere bronnen bevestigen evenwel dat de opvoering van tragedies en komedies in het theater nog een levende werkelijkheid was. Plutarchus beschrijft een uitvoering van Euripides' *Bacchae* in 53 v.Chr. aan het koninklijk hof in Armenië²⁾; ook Philodemus bevestigt dat drama's in zijn tijd nog worden gespeeld, zij het zonder gedante koorpartijen³⁾. Strabo zegt dat de theaters overstroomden wanneer er de mythen werden vertoond⁴⁾; Philo vermeldt een uitvoering van Euripides' *Auge*⁵⁾; en nog Dio Chrysostomus maakt mee dat tragedies worden gespeeld, zij het ook zonder de koorgedeelten⁶⁾. Of deze genres op hun retour waren is daarbij moeilijk te zeggen; in de moderne literatuur over dit thema wordt soms de indruk gewekt dat vanaf de vroege keizertijd de tragedie tot een

1) Zie § 2.1.2.

2) Plut. *Crass.* 33,3.

3) Philodemus, *De musica* 70 Kemke.

4) Strabo I,2,8.

5) Philo, *Quod omnis probus lib.* 141.

6) Dio Chrysostomus XIX,5. Meer materiaal bij G.M.Sifakis, *Studies in the history of hellenistic drama* (2e druk; Londen 1968) 120-2; Sir Arthur Pickard Cambridge - J.Gould-D.H.Lewis, *The dramatic festivals of Athens* (2e druk; Oxford 1968) 296.

leesdrama was verworden¹⁾. Daartegen pleit dat de colleges van *Dionysou technitai* (toneelartiesten) in de late hellenistische tijd bleven functioneren en in de vroege keizertijd nog een toekomst tegemoet gingen²⁾; op agonistische festivals in de eerste eeuw v.Chr. werden ook prijzen uitgelooft voor de opvoering van oude en nieuwe tragedies en komedies³⁾. Bij deze poëtische genres voegt zich nog de *mimos*, het geïmproviseerde volkstoneel. In de keizertijd bestond de *hypothesis-mime*, waarin de stof van een succesvolle tragedie of komedie werd nagespeeld; mogelijk gaat dit type mime ook al op de hellenistische tijd terug⁴⁾. Als (doorgaans) proza-genre kan de mime hebben bemiddeld bij de overbrenging van stof uit tragedie en komedie naar de declamaties. Alles bijeen genomen zijn deze gegevens echter niet toereikend om de vraag te beantwoorden in welke mate en in welk tempo poëtische / dramatische genres in het openbare leven en in de volksgunst terrein verloren aan rhetorische uitvoeringen.

Men zou nog kunnen vermoeden dat Dionysius' verzet tegen het theater en zijn gereserveerde houding tegenover de *scholê* een politieke achtergrond hebben, in die zin dat ze als potentieel subversief beschouwd werden. De gegevens die over het theater bekend zijn geven hiertoe wel enige aanleiding. De boven behandelde passage uit *Handelingen der Apostelen* laat het theater zien als toneel van een - nog in de kiem gesmoorde - opstandige beweging; de onregelmatige verkiezing van Athênion tot strateeg in Athene vond eveneens in het theater plaats⁵⁾. Er zijn nog enkele gevallen rondom het begin van de jaartelling bekend waarin het theater de plaats is voor een volksbeweging die de overheid uit de hand dreigt te lopen. Tijdens de Alexandrijnse pogrom van

1) Lesky (1971) 905. Een systematische materiaalverzameling over theateruitvoeringen (naar genre: tragedie; komedie; mime; pantomime) in de laat-hellenistische en vroege keizertijd is mij niet bekend; de in de tekst gestelde vraag is dus moeilijk te beantwoorden. Als tussenvorm tussen leesdrama en werkelijke tragedie kan men nog denken aan solistisch *voorgedragen* (delen uit) drama's; Dionysius' formulering in *Dem.* 53 laat deze mogelijkheid open.

2) Pickard-Cambridge, *Dramatic festivals* 295vv.

3) Dit staat vast voor de Amphiaraia in de periode na Sulla's optreden in Griekenland: *IG VII*, 416-420.

4) De *hypothesis-mime*: Plutarchus, *Quaest.conv.* 712e. Lesky (1971) 838v.; H.Wiemken, *Der griechische Mimos. Dokumente zur Geschichte des antiken Volkstheaters* (Bremen 1972).

5) Posidonius, *FGrH* 87 fr.36, p.246,26 Jacoby.

38 n.C. is het theater de verzamelplaats van een tierende menigte die door prefect Flaccus tevreden gesteld moet worden door de geseling van enkele tientallen leden van de Joodse Raad¹⁾. Philo vertelt ook²⁾ dat een menigte in het theater van Alexandrië in vervoering raakte toen Euripides' *Auge* werd opgevoerd en daarin het woord "vrijheid" viel. Maar natuurlijk mag niet vergeten worden dat het theater ook de gebruikelijke plaats is voor de reguliere volksvergadering³⁾.

Dat ook de *scholê* een bron van politieke onrust was valt niet direct te bewijzen. Maar een passage uit Plutarchus, *Praecepta rei publicae gerendae* 841a, laat zien dat enige achterdocht van de autoriteiten jegens de *scholê* niet misplaatst was. Volgens Plutarchus "zijn de magistraten in de steden zo dwaas aan te sporen tot het navolgen van de prestaties en gezindheid van de voorouders en van daden die niet in overeenstemming zijn met de tegenwoordige situatie en verhoudingen; zo brengen ze de massa's het hoofd op hol"⁴⁾. Hij haast zich te zeggen dat de nationale Griekse geschiedenis natuurlijk ook stichtelijke voorbeelden levert, zoals de Atheense amnestie na de verdrijving van de dertig, maar besluit dan (814c) dat "Marathon en dergelijke voorbeelden, die de massa doen zwellen en hinniken van trots, beter in de sofistenscholen gelaten kunnen worden"⁵⁾: de sofistenschool dus als inofficiële en mogelijke subversieve bron van massabeïnvloeding, die naar Plutarchus' mening geen invloed op de officiële kanalen mag gaan uitoefenen.

1) Philo, *In Flaccum* 74.

2) Philo, *Quod omn. prob. lib.* 141. Zie De Ste Croix (1981) 319.

3) Athene (klass.tijd): Thuc. VIII,93; Lysias XIII,32.

Samos: *SIG*³ 976,r.4 (2^e eeuw v.C.).

Halicarnassu s: Michel, *Recueil d'inscr.gr.* 455.

Ach.Bond te Korinthe: Polybius XXXVIII,12,7.

Rhodos: Cicero, *De Rep.* III,48.

Vgl. ook Posidonius, *FGrH* 87 fr.36 p.246,19 Jacoby: τὸ δὲ θέατρον ἀνεκκλησίαστον (uit de rede van Athênion).

Litt.: Geagan (1967) 85-88; Touloumakos (1967) 87; J.Colin, *Les villes libres de l'Orient gréco-romain et l'envoi au supplice par acclamations populaires* (Brussel 1965) 105 n.3 (materiaal).

4) Plutarchus, *Praec.rei publ.ger.* 814a: οἱ δ' ἄρχοντες ἐν ταῖς πόλεσιν ἀνοήτως τὰ τῶν προγόνων ἔργα καὶ φρονήματα καὶ πράξεις ἀσυμμέτρους τοῖς παροῦσι καιροῖς καὶ πράγμασιν οὕσας μμεῖσθαι κελεύοντες ἐξαίρουσι τὰ πλήθη.

5) Plutarchus, *Praec.rei publ.ger.* 814c: τὸν δὲ Μαραθῶνα (...) καὶ ὅσα τῶν παραδειγμάτων οἶδεῖν ποιεῖ καὶ φρυάττεσθαι διακενῆς τοὺς πολλούς, ἀπολιπόντας ἐν ταῖς σχολαῖς τῶν σοφιστῶν.

Dit brengt ons bij de sofisten en hun optreden. In de tijd waarin Dionysius leefde was de eerste grote bloeitijd van de sofistiek al lang voorbij (de attische "Verlichting" van de 5e en 4e eeuw v.C.), en de tweede sofistiek (vanaf eind eerste eeuw na C.) moest nog komen. Er waren echter wel sofisten in de tijd waarin Dionysius leefde. Zelf schrijft hij eenmaal¹⁾ een stijloordeel over Thucydides waarmee hij het oneens is toe aan "enkele respectabele sofisten", en hij polemiseert met hen op een zodanige manier dat de indruk ontstaat dat hij met tijdgenoten, en vermoedelijk zelfs met collega's, de degens kruist. In de Augusteïsche periode waren er dus lieden die, niet persé in pejoratieve zin, "sofisten" werden genoemd, en Dionysius was mogelijk één van hen²⁾.

Nu is het voorkomen van sofisten in de hellenistische periode een gecompliceerde aangelegenheid. In het begin van zijn *Vitae Sophistarum*, waar hij de te behandelen beroepsgroep definieert, onderscheidt Philostratus naast een aantal "filosofen die men voor sofisten hield" ook een groep "sofisten in eigenlijke zin", die zich geheel toededen op rhetorisch onderricht en op de uitoefening van de voordrachtskunst³⁾. Tot de laatsten rekent hij de sofisten van de klassieke Atheense periode: Gorgias, Kritias, Isokrates, als laatste Aeschines (bien étonnés de se trouver ensemble); dan slaat hij enkele eeuwen over (hij noemt slechts drie namen van personen die ons volslagen onbekend zijn), en komt met één sprong bij Nikêtês van Smyrna, die optrad tegen het eind van de 1e eeuw n.C.; met Nikêtês begint de tweede sofistiek. Tussen Aeschines en Nikêtês valt dus een gat van bijna vier eeuwen, maar ondanks dit bijna volledige gebrek aan gegevens verbindt Philostratus toch de eerste en de tweede sofistiek. In de moderne literatuur over dit onderwerp gaat men er meestal eveneens van uit dat er tussen de oude Atheense sofisten en die van de keizertijd een, zij het precaire, continuïteit bestaat; voor de klassieke formulering van deze theorie is Hans von Arnim (1898) verantwoordelijk.

Het is echter de vraag of dit juist is. Toetsing en weerlegging van de

1) *Thuc.* 50 (409,13). De term "solist" komt bij Dionysius nog enkele malen voor, hetzij in negatieve zin, hetzij verwijzend naar het verleden: *Isocr.* 1,3; 4; *Comp.* 18,22; 24; 26; 27; 25,32; *Dem.* 44 (228,23); *Thuc.* 46 (402,18); *Din.* 11 (316,19).

2) Maar Strabo, XIV 656 noemt hem historicus (συγγραφεύς).

3) Philostratus, VS 484.

these van continuïteit in de "solistiek" vergt een behandeling die te omvangrijk zou zijn om in deze studie over Dionysius te kunnen worden opgenomen; de auteur bereidt een dergelijke behandeling voor ter vervanging van de verouderde studie van Brandstaetter (1894)¹). Enkele resultaten kunnen hier wel meegedeeld worden: Een nieuwe materiaalverzameling van het gebruik van de termen "*sophistês*" en afgeleiden levert voor de hellenistische periode en de vroege keizertijd (3e, 2e, 1e eeuw v.C. en 1e eeuw n.C.) plm.430 voorkomens op. Het overgrote deel daarvan valt op enkele late auteurs (Philodemus, Philo, Plutarchus, Dio), maar het opvallendst is de spreiding voor de 3e en 2e eeuw v.C.: plm.48 gevallen voor de derde eeuw, vrijwel geen voor de tweede.

Minstens zo belangrijk als deze kwantitatieve spreiding is een kwalitatieve tweedeling die uit het materiaal naar voren komt. Vanaf het eind van de klassiek-Atheense periode worden de term "*sophistês*" en de daarvan afgeleide woorden op twee heel verschillende manieren gebruikt: Allereerst om er een beroepsgroep mee aan te duiden van (vaak rondtrekkende) specialisten die onderricht geven in een variëteit van leerstofgebieden, en wel tegen betaling; het gebruik van de term in deze zin is meestal niet complimenteus. Men treft deze gebruikswijze in alle denkbare literaire genres aan: filosofisch proza, historiografie, komedie en satire, epigram. Dit is de sofist als *sociale categorie*; men zou ook kunnen zeggen: de sofist-van-vlees-en-bloed. De tweede toepassing heeft met de eerste gemeen dat ze evenmin complimenteus is, maar daar houdt de overeenkomst op; deze tweede sofist is een filosofische categorie, die de uiteenzettingen en de debatten van wijsgeren in platonische en aristotelische trant bevolkt (misschien ook die van epicureeërs en stoïcijnen). Deze sofist wordt gekenmerkt als de *pseudo-filosoof*, wiens argumentaties lijden onder het ontbreken van een solide epistemologische basis en de toepassing van bedrieglijke logica (daaruit vloeien dan ook eventueel aberraties op ethisch gebied voort). *Deze twee sofisten gaan voortaan elk hun eigen weg.* De tweede sofist, de pseudo-filosoof kon pas geboren worden nadat Plato en Aristoteles aan het wijsgerig bedrijf strikte kentheoretische en logische regels hadden opgelegd. Belangrijk is dus, dat deze sofist in de wijsgerige discussie voortleeft zonder dat de relatie met de echte sofist, de man van vlees en bloed, onderhouden wordt; zoals in een preek de farizeeër als afschrikwekkend type aan de gemeente kan worden voorgehouden zonder dat aan een werkelijke

¹) Voorlopige publicatie in Goudriaan (1988).

farizeeër wordt gedacht. De realiteit van de farizeeër blijft beperkt tot de communicatie tijdens de kerkdienst, die van de sofist - pseudofilosoof tot het wijsgerig betoog. Deze vergelijking tussen de farizeeër en de sofist-pseudofilosoof gaat echter in zoverre mank dat er naast dit type sofist ook een échte sofist bestaat, die men op straat kan tegenkomen en bij wie men in de leer kan gaan.

We laten de sofist als pseudofilosoof en de klassieke sofisten voor wat ze zijn, en beperken ons verder tot de sofisten als sociale categorie¹). In déze sofisten, de beroepsgroep van de leraren, heeft men de voorlopers van Philostratus' sofisten te zien, die immers ook mensen van vlees en bloed waren, geen filosofische abstracties. Binnen deze categorie moet opnieuw een tweedeling worden aangebracht, ditmaal een chronologische. De sofist-leraar van de 3e eeuw v.Chr. is iemand anders dan zijn soortgenoot van de 1e eeuw; daartussen ligt een breuk, die gemarkeerd wordt door het vrijwel ontbreken²) van materiaal uit de 2e eeuw v.C. De sofist van de 3e eeuw v.C. heeft zich nog niet exclusief toegelegd op de rhetorica; die behoort weliswaar ook tot zijn pakket, maar daarnaast is hij thuis in grammatica, synonymiek, logica enz., kortom een breed scala van vakken zoals dat ook bij de sofisten van de 4e eeuw v.C. het geval was geweest. Essentieel is dat de sofist zich laat betalen: ook hier is er dus continuïteit met de 4e eeuw v.C. Het oordeel dat over deze sofist geveld wordt valt dan ook gewoonlijk negatief uit. Opmerkelijk is ook dat in de Stoa een discussie is gevoerd over de vraag of het voor een wijze (dus een stoïcijn) wenselijk of toelaatbaar is te *sophisteuein* (voor geld onderricht te geven), en dat men hier niet geheel en al negatief tegenover stond; Chrysippus althans achtte het in bepaalde omstandigheden voor een wijze geoorloofd een gesalarieerde baan aan te nemen³). Maar als geheel zitten de sofisten toch wel in de hoek waar de slagen vallen.

Als de sofist, na een eeuw te zijn weggeweest (tenminste uit de bronnen), in de 1e eeuw v.C. weer opduikt is hij een ander mens geworden. Niet alleen is hij nu een specialist in de rhetorica, en rhetorica

¹) In E.Ch.Welskopf (ed.), *Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihr Fortleben in den Sprachen der Welt* (Berlijn 1981vv.) schittert de sofist door afwezigheid.

²) Alleen Agatharchides, bij Photius, *Bibl.* 250 (446b16); Kritolaos bij Philodemus, *Rh.* I,23,iv,21+35 Sudh. = 51,iv,21+35 Longo; II,70 fr.vii,3+5+8 Sudh.; II,200 fr,xiii(?); Ps.-Pythagorica: 101,18 en 21, en 112,13 Thesleff (maar datum?): al deze gevallen zijn problematisch.

³) Van Cleanthes is een boektitel bekend *Peri tou ton sophon sophisteuein*: Diog. Laert. VII,175 = *SVF* I,481.

alleen (uiteraard mét de daaruit voortvloeiende pretentie dat hij politici opleidt voor hun taak); hij is nu ook zelfbewuster geworden, schroomt niet zo nu en dan zichzelf of zijn collega's de titel "solist" met enige trots toe te kennen, en ook wordt hij soms (niet altijd!) door anderen als zodanig gewaardeerd. Dat we hier met een solist van de nieuwe stijl t e doen hebben klinkt ook enigszins door in een passage van Philo Judaeus¹); deze contrasteert het wijsgerig onderricht gegeven door de Alexandrijnse secte der Therapeuten in gunstige zin met het vertoon van virtuoze welsprekendheid zoals men dat bij "de rhetoren of de tegenwoordige solisten" pleegt aan te treffen. In de 1e eeuw v.C. komt ook het gebruik op van de term *sophistikê* in de betekenis waarin wij nu het woord "solistiek" hanteren, als aanduiding voor oratorische en litteraire vaardigheid.

In het bronnenmateriaal waarop dit tableau van twee duidelijk te onderscheiden perioden in de activiteit van de "solisten" berust neemt Philodemus' *Rhetorica* de voornaamste plaats in. Philodemus koppelt de *sophistikê* los van de politieke welsprekendheid en van de daarop voorbereidende opleiding. *Sophistikê* is bij hem een techniek gericht op de compositie van geschreven en geïmproviseerde verhandelingen (*logoi*) en op het geven van showvoordrachten (*epideixeis*); Philodemus beoordeelt haar in beginsel gunstig. Tegelijk probeert hij de geschriften van Epicurus en de andere schoolstichters, m.n. Metrodorus, zó uit te leggen dat deze zijn positieve waardering van de solistiek lijken te delen²). Daartoe moet hij zich echter in gewrongen exegese van de kanonieke geschriften begeven, en zo verraaft hij juist dat de school van Epicurus, of althans de vertakking waartoe hijzelf behoort, anders is gaan denken over rhetorica en solisten. Deze kentering in het denken van de Epicureeërs over de plaats en de waardering van de solisten in opvoeding en samenleving moet samenhangen met een werkelijke verschuiving die er in de aard en de functie van de solistiek is opgetreden. M.a.w. de ommezwaai van (sommige) Epicureeërs is een aspect van een meer algemene cultuurverandering die in de loop van de hellenistische periode (tussen de 3e en de 1e eeuw v.C.) heeft plaatsgevonden.

Op die cultuurverandering moet straks nader worden ingegaan. Eerst wordt de figuur van de solist-nieuwe-stijl geschetst, de solist zoals die

1) *De vita contemplativa* 31: οὐ ῥήτορες ἢ οὐ νῦν σοφισταί; vgl. *De posteritate Caini* 101.

2) Voor details wordt verwezen naar Goudriaan (1988) en naar de aangekondigde studie.

aan Dionysius en zijn tijdgenoten bekend was. De informatie wordt in hoofdzaak geput uit Philodemus' *Rhetorica*; enige voorzichtigheid is dus wel op haar plaats, gezien de miserabele toestand waarin Philodemus' tekst verkeert. Welnu, de sofist is een leraar rhetorica die de pretentie heeft zijn leerlingen voor te bereiden op het echte werk in de politiek en advocatuur.

Daartoe opent hij een school, *didaskaleion* (Philod. *Rh.* II,251,xlvii Sudh.), waar de vaders hun zonen tegen betaling (bv. II,259,v^a,17vv. Sudh.) naar toe sturen; het bezoek van de student aan de sofistenschool heet *eis sophistou phoitan* (bv. 73,xv,14vv. Longo), voor de cursus vindt men de welbekende term *diatribê* (II,252,xlviii,3 Sudh.; 262,viii^a Sudh.). De leeftijd waarop dit onderwijs genoten wordt, en de plaats die het onderwijs van de sofist inneemt t.o.v. andere soorten onderwijs blijven wat in het duister; éénmaal (71,xiv,18vv. Longo) lijkt Philodemus te zeggen dat de vaders die geen al te hoge dunk hebben van de sofistiek dit onderwijs beperkt houden tot de *paides* (dus tot plm. 14 jaar); dit zou inhouden dat vele anderen nog tot op latere leeftijd bij de sofist bleven. Elders worden de scholen (*didaskaleia*) van de sofisten zonder aanduiding van rang- of volgorde naast die van de grammatici en de filosofen gezet (251,xxxii,7vv. Longo). De vaders hebben niet altijd de verwachting dat het onderwijs van de sofist iets tot de politieke bekwaamheid van hun zonen zal bijdragen; maar ook dan vinden ze het schoolbezoek nog goed als algemene vorming (75,xvi,2vv. Longo). Overigens merkt Philodemus zuur op dat velen uitstekend in het openbaar leren spreken zonder ook maar enige vorm van sofistich onderwijs te hebben genoten (II,261,vii^a,12 Sudh. (o.a.); ook II,252,xlviii Sudh. (en 239,xxix,5vv. Longo)) en, nog zuurder, dat niet zelden het onderricht van de sofist een natuurlijke aanleg vernietigt of de onderwijsgenietende traint in een stijl die hem voor de massa onverstaanbaar maakt (73,xv,30vv. Longo; II,253/4,xlix Sudh.). Aan de andere kant pretenderen sommige sofisten dat van hun onderwijs niet alleen rhetorische vaardigheid de vrucht is, maar ook morele verbetering: de protreptiek vervat in redevoeringen van lof en blaam (I,216,xxxv^a, 14vv. Sudh.).

Over de vorm die het onderwijs van de sofisten aanneemt kunnen we uit Philodemus ook iets opmaken. De cursus wordt ten dele gevuld met *akroaseis* (lezingen) van de leraar (II,254,xlix,17 Sudh.; tekst gerestaureerd), deels met bestudering van de handboeken waarin het rhetorisch

systeem is vervat¹⁾, deels met oefeningen (*meletai*; waarschijnlijk zijn declamaties bedoeld). Bij deze oefeningen wordt, behalve op compositie, ook op voordracht (*hypokrisis*) gelet; trouwens, ook de handboeken bevatten voorschriften dienaangaande, maar dit noemt Philodemus een dwaasheid uitgevonden door het jongste verleden (I,200,xviii^a,18). In een merkwaardige passage lijkt Philodemus te impliceren dat het ook denkbaar is dat men zich in de rhetorica bekwaamt door een *sophistikou biblion*-blijkbaar een litterair werk geschreven door een sofist - ter navolging te bestuderen buiten de sofistenschool om²⁾. In ieder geval neemt bij de sofisten die Philodemus op het oog heeft de *mimêsis*, de navolging, een grote plaats in; de objecten van imitatie zijn niet alleen voorbeeldredevoeringen van de leraar - zó was het al bij Isokrates - maar ook redes van klassieke redenaars (zowel *empraktoi*, mannen van de praktijk, zoals Demosthenes, als sofisten van het type Isokrates) (II,97 fr.vii): Philodemus' sofist is dus tot op zekere hoogte een classicist! Verschillende genres zijn in het curriculum vertegenwoordigd: aan de ene kant forensische, deliberatieve en gezantschapsredevoeringen (247,xxxi,2 Longo), anderzijds redevoeringen van lof en blaam zoals de sofisten ze zelf graag houden³⁾.

Het door Touloumakos⁴⁾ en anderen voor de keizertijd beschreven fenomeen van sterke oriëntatie op het klassieke tijdperk wordt ook al aangetroffen bij Philodemus' sofisten; dit blijkt uit een passage waarin hij met de sofistiek de spot drijft: "Stel je een generaal voor die de strategie voor de slag bij Marathon voorbereidt. Iemand vraagt: "Hebt u Marathon bezocht?" "Nee". "Hebt u een gedetailleerde beschrijving van de plaats?". "Nee". "Waarom probeert u dan een strategie op te stellen als u niet eens weet of de plaats bestaat?" Zo zijn de adviseurs van de steden die door

1) Veel *termini technici* bijeen II,251/2,xlvii/xlviii: *syntaxeis*, *syngrammata*, *technai* = handboeken; *parangelmata*, *paradedomena* = leersysteem

2) II,252,xlvii,32v. Als ik Philodemus goed begrijp opponeert hij tegen iemand die dit naar voren brengt om er het belang van de sofistiek mee te onderstrepen; Philodemus riposteert dat er zijn die goede sprekers zijn geworden zonder enige studie van welk sofistieke litterair produkt dan ook; dit moet dan bewijzen dat de sofistiek voor de politiek irrelevant is.

3) Vgl. I,213/4,xxxii^a Sudh. Als overkoepelende term gebruikt Philodemus eenmaal (II,262,viii^a,2v.) de uitdrukking *politikoi logoi*; dit betekent zoiets als "redevoeringen voor breed publiek"; we vinden de uitdrukking eenmaal in de ps.-Pythagorica en dan vooral bij DH.

4) Touloumakos (1971); Cracco Ruggini (1971); Bowie (1974).

de sofisten zijn wijs gemaakt" (*Rh.* I,333/4,xviii Sudh.). Kenmerkend is het voorbeeld dat hij kiest: Marathon.

Als nevenprodukt van zijn pedagogische activiteit zendt Philodemus' sofist ook een gevarieerd litterair oeuvre in het licht: technische verhandelingen, lofredevoeringen en mogelijk ontplooit hij ook logografische activiteit (I,242,xi Sudh.; kontekst onzeker). Uit Dionysius, *Thuc.* 50 (409,13) kan hieraan nog worden toegevoegd dat sommige sofisten geschriften produceren die wij litterair-kritisch zouden noemen, ter begeleiding van de op *mimêsis* gerichte bestudering van de klassieken.

We mogen ook aannemen dat de sofisten zelf voordrachten hielden om hun kunnen te tonen en leerlingen aan te trekken. Philodemus levert geen beschrijving van zo'n evenement, maar hier komt Philo ons te hulp: In de al genoemde passage over de alexandrijnse Therapeuten schildert hij een séance van deze secte, die we in alle opzichten als het tegenbeeld van een sofistenvoordracht kunnen beschouwen¹⁾: "De oudste en meest deskundige in de leer komt naar voren en spreekt, met rustige blik en rustige stem, vol overleg en bezonnenheid, geen show gevend van virtuositeit in het spreken, zoals de redenaars of de sofisten van tegenwoordig, maar in de gedachtengang waarheid nastrevend en die vertolkend, een waarheid die niet het ene oor in en het andere uit gaat, maar die via het gehoor in het hart doordringt en beklijft. Alle anderen luisteren rustig toe en geven van hun instemming slechts blijk door een blik of een hoofdknik". We moeten het hier uitgesproken oordeel over waarheidsgehalte en duurzaamheid van het door de Therapeuten voorge dragene wel voor Philo's rekening laten, maar we kunnen m.i. rustig aannemen dat het er aan sprekers- en toehoorderszijde precies omgekeerd aan toeging vergeleken bij een sofistenvoordracht: De sofist zou er een act van maken, en zijn publiek zou van zijn *enthousiasmos* of van zijn ontstemming blijk geven door luid applaus, resp. getrappel en gejoel. In technische termen gezegd: Bij de Therapeuten is de rol van de *hypokrisis* tot het uiterste teruggedrongen.

Het beeld van de sofist van omstreeks het begin van de jaartelling dat zo ontstaat vertoont grote overeenkomst met dat van de tweede sofistiek²⁾; het type van de gevierde redenaar dat later beroemdheden als Polemo en Herodes Atticus zou voortbrengen kondigt zich al aan. Wel

1) Philo, *De vita contemplativa* 31.

2) Een goede beschrijving is nog altijd die van Rohde (1875) 288 vv.

krijgt men de indruk dat vergeleken met de allure van hun opvolgers in de tweede eeuw n.C. de roem van de sofisten over wie het hier gaat nog bescheiden is; het valt ook op dat de aanduiding "s sofist" pas in de late 1e eeuw n.C. in graf- en ereinscripties begint te verschijnen, dus exact tijdens de generatie waarmee Philostratus de tweede sofistiek laat beginnen¹⁾. Op het periodiseringsprobleem dat hiermee verbonden is kan in dit bestek niet worden ingegaan.

Wel is het zinvol stil te staan bij de cultuurverandering die zich halverwege het hellenistische tijdvak voordeed. Ze wordt gemarkeerd door de betekenisverandering van de term "s sofist" tussen de 3e en de 1e eeuw v.C. Eerder zagen we al dat de geschiedenis van de Griekse declamatie niet verder terug gevolgd kan worden dan tot een punt in de 2e eeuw v.C. Deze twee gegevens in combinatie lijken er op het eerste gezicht toch op te wijzen dat de bedoelde verandering bestond uit het afnemen van de betekenis van welsprekendheid in de politieke praktijk en een verschuiving in de rhetorica ten gunste van de epideiktiek. Maar uit het eerder in dit hoofdstuk gepresenteerde materiaal kwam al naar voren dat we rekening moeten houden met onverminderde relevantie in de late hellenistische periode en de vroege keizertijd van overtuiging door het gesproken woord in volksvergadering en rechtbank. En hierna te vermelden gegevens suggereren dat in de late hellenistische tijd globaal een toename van rhetorische activiteit plaatsvond. De vraag naar de verhouding van sofistiek en politieke werkelijkheid moet misschien zó gesteld worden: In hoeverre berust de rhetorische praktijk op training in de rhetorenschool? We hebben gezien dat volgens Philodemus veel politici goede sprekers werden zonder stage bij de sofisten te hebben gelopen. Is het niet mogelijk dat in het hellenisme de rhetoren pas in de loop van de 2e eeuw v.C. invloed begonnen uit te oefenen op de opleiding van de aspirant-politici? Men zou voor het tegendeel op de redevoeringen in Polybius' geschiedwerk kunnen wijzen, en op de bekende samenhang tussen de historiografie en de rhetorica. Maar het is opvallend dat Polybius in zijn bespiegelingen over het nut van voorbeeld-redevoeringen

¹⁾ Bowersock (1969) passim. Een verklaring hiervoor (en dus voor het eigenlijke ontstaan van de tweede sofistiek) is moeilijk te geven. Het zou kunnen zijn dat vanaf eind 1e eeuw n.C. de sofisten ook uit de hoogste rangen werden gerecruteerd van een maatschappij waarvan de stedelijke bovenlaag zich in toenemende mate afsloot; maar dit vergt nader onderzoek.

voor a.s. staatslieden wél met Timaeus polemiseert, niet met rhetoren¹⁾, en dat hij alleen aan geschreven redevoeringen lijkt te denken. Zó bezien was de Griekse cultuur in de eerste fase van het hellenisme overwegend een schrijfcultuur; tegelijk werden ettelijke functies in het gemeenschapsleven die later aan de rhetorica (dus: aan proza) zouden toevallen nog vervuld door poëtische genres. Vele tekenen wijzen erop dat de klassiek-Atheense scholing in en de cultus van het gesproken woord in de eerste tijd na Alexander de Grote in de hellenistische buitengewesten niet heeft wortel geschoten; uitzonderingen zoals Aeschines op Rhodos bevestigen de regel. Andere "litteraire" genres genieten al vroeg belangstelling, o.a. op school: Homerus, tragedie en komedie. De historiografie neemt in de 3e eeuw v.C. een grote vlucht. Maar de rhetorica kan niet in gelijke mate meekomen. In het omvangrijke Zeno-archief zijn papyri van diverse poëtische genres gevonden, maar geen rhetorische²⁾ en tevergeefs zoekt men er, tussen allerlei beroepsgroepen, naar rhetoren en sofisten.

Er zijn meer aanwijzingen voor een onderbreking van de rhetorische traditie in de vroege hellenistische tijd gevolgd door een wederopbloei van de rhetorische activiteit in de tweede helft van de hellenistische periode. Een fragment van de catalogus van de bibliotheek van Rhodos uit 2e/1e eeuw v.C. dat epigrafisch bewaard is laat ons een aantal boektitels zien geordend alfabetisch op auteursnaam, en wel voor de letters Δ, Ε, Η en Θ: aan dit fragment te zien was de bibliotheek gespecialiseerd in politiek en rhetorica, maar de enige hellenistische redenaar die wordt vermeld is Hegesias³⁾. Deze Hegesias van Magnesia (fl. 250 v.C.) is een geval apart. Men heeft in Hegesias de grondlegger van de asianistische school willen zien; maar sinds de studie van Lynch⁴⁾ spreken we niet zo gemakkelijk over filosofische scholen, laat staan over rhetorische, en onze gegevens wijzen ook duidelijk in een andere richting. Hegesias zelf blijkt

1) Polybius XII,25. Hier zit m.i. ook de fout van C.W.Wooten III, die in zijn o.l.v. G.A.Kennedy tot stand gekomen dissertatie *A rhetorical and historical study of hellenistic oratory* (Chapel Hill 1972) de door Polybius genoemde politici met de rhetoren van het slag van Hegesias en de Apollonii tot één categorie redenaars verenigt.

2) *P.L.Bat.* XXI, p.189.

3) A.Maiuri, *Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos* (Florence 1925) 14v.nr.11 (en vgl.nr.4); M.Segre, *RFIC* 63/13 (1935) 214-222; 64 (14) (1936) 40. Vgl. de bibliotheekcatalogus van Piraeus, *IG* II²,2363, uit plm. 100 v.C., met vermelding van een rede van Demosthenes.

4) Lynch (1972) *passim*, vooral p.150vv. (commentaar op Diodorus Sic. II,29,4-6); wat voor filosofenscholen gold zal *a fortiori* voor rhetorenscholen zijn opgegaan.

zich namelijk wel als een navolger van Charisios en van Demosthenes beschouwd te hebben, en Charisios op zijn beurt van Lysias¹⁾. Maar dat behoeft geen leraar-leerling-relatie geweest te zijn, en ná Hegesias breekt de continuïteit helemaal af: Er is geen verbinding tussen hem en het zogenaamde asianisme dat we in de tweede helft van de 2e eeuw v.C. zien optreden. Hegesias wordt blijkbaar juist dáárom zo vaak genoemd omdat hij de enige was tot wie de asianistische (d.w.z.: Kleinaziatische) rhetoren hun stamboom konden opvoeren. Strikt genomen staat niet eens vast dat hij in zijn vaderstad Magnesia is opgetreden: men kan even goed aan Athene denken. Intussen is er dus ook geografisch discontinuïteit: de klassieke rhetorica heeft Attica als centre of excellence, de nieuwe (vanaf de late 2e eeuw) vinden we vooral in Klein-Azië inclusief Rhodos.

De elementen van een cultuur van het gesproken woord duiken in de bronnen de een na de ander op in de 2e eeuw v.C., vaak pas in de 1e eeuw v.C. Strabo's notities over beroemde rhetoren reiken niet verder terug dan tot de 2e eeuw v.C.²⁾. In de attische ephebeninscripties verschijnen de rhetoren pas na 86/79 v.C., en dan nog spaarzamer en later dan de filosofen³⁾. De vroegste inscripties die rhetoren vermelden zijn: een korenwet uit Samos uit de 2e eeuw v.C., waar "rhetor" de technische betekenis heeft van "indiener van een voorstel"⁴⁾; een inscriptie uit Eretria van eind 2e eeuw v.C.⁵⁾ - de geëerde is hier de gymnasiarch - ; één ter ere van een rhetor, nog wel een Romein uit Delos (1e helft 1e eeuw v.C.)⁶⁾, en één uit Antiochië aan de Meander

1) Agatharchides, *Geogr. Graeci Minores* I, p.121 = Photius, *Bibl. cod.* 250 p. 446a; Cicero, *Brutus* 286.

2) Terecht opgemerkt door Wooten (1972) 40/1. Ondanks tekortkomingen elders in deze dissertatie is wat Wooten hier zegt over de herleving van de rhetorica in de 2e eeuw v.C. in Klein-Azië overtuigend.

3) Pélékidis (1962) 266/7. De reeks met in aanmerking komende inscripties begint met *IG* II²,1006 (van 123/2 of 122/1^a; Pélékidis p.184; 205); rhetoren worden vermeld in *IG* II²,1039, r.17/8 (na 80/79 v.C.); *IG* II²,1042, r.c6/7 en 18vv. (plm.41/0 v.C.).

4) *SIG*³ 976 r.88: ἐὰν δέ τις πρύτανις προθῇ ἢ ῥήτωρ εὔπηι ἢ ἐπιτοάτης ἐπιψηφίσῃ...

5) *SIG*³ 714.

6) Robert (1938) 13vv.: "le plus ancien de ceux qui y furent honorés". Men kan hier ook noemen *SIG*³ 734 = Guarducci (1926) nr.xxiv (Delphi, 94 v.Chr.), ter ere van de Athener Ammōnios, die πολλοὺς μὲν καὶ καλοὺς εἰς τὰς (...) (τῶν θεῶν)(...) τιμὰς

(zelfde tijd); deze laatste is interessant omdat het hier de rhetor Diotrophês betreft die we uit Strabo als sofist kennen¹⁾. Van de hellenistische literatuur is weliswaar weinig bewaard, maar dan nog is de schaarste aan vermeldingen van rhetoren en rhetorica opvallend. Het grootste contingent wordt geleverd door de Stoa, waar men de rhetorica als tweelingwetenschap van de dialectiek bedreef²⁾. Op een plaats waar men de rhetorren in ieder geval zou verwachten ontbreken zij: Als Telês de categorieën van opvoeders opsomt die de jongeman het leven zuur maken noemt hij wel degenen die de schrijfkunst, de muziek en de geometrie onderwijzen, naast diverse soorten sportleraren, maar niet de rhetoren³⁾. In de Latijnse literatuur wordt eenmaal van *rhetorica* gerept in een Ennius-fragment⁴⁾; dan moeten we tot Lucilius wachten voordat we weer een rhetor ontmoeten⁵⁾ (Plautus en Terentius leveren niets op). De eerste rhetor - als advocaat in een rechtszaak - in de papyri is van plm.10 v.C.; voorheen kende Egypte alleen *synêgoroi*⁶⁾. De vroegste vermelding van een sofist in de papyri is van de late 1e eeuw n.C.: een student beklaagt zich bij zijn vader dat het in Alexandrië zo moeilijk is om aan leraren (*sofisten*) te komen⁷⁾. De stroom epigrafische vermeldingen van sofisten

πλεονάκις διατέθεται λόγους.

1) *SEG* XXXI,899; Strabo XIII,630 en XIV,659.

2) Zie de index van *SVF*. Van ander kaliber is Posidonius' *akroasis* Πρὸς Ἑρμαγόραν τὸν ῥήτορα (als we deze woorden als titel mogen opvatten; fr. 43 = T 39 Edelstein-Kidd = T 17 Theiler = Plut. *Pomp.* 42,5): polemie! Ditzelfde geldt voor Aristôn van Chios, πρὸς τοὺς ῥήτορας (Diog. Laert. VII,160). Nog enkele voorkomens in wijsgerige teksten: Ps.-Plato, *Alc.* 144e3; 145a2; 145e7 (begin 3e eeuw v.C.?); *Ar.* 370e2 (1e eeuw v.C.?).

3) Telês, p. 50 r.3vv. Hense.

4) Ennius fr.V,28: *alii rhetorica tongent*.

5) Lucilius, fr. 86 Marx = 76 Krenkel: *Crassum habeo generum, ne rhetoricoterus tu seis*.

6) *PLond.* II,354 r.19; uit 1e eeuw na C.: *POxy.* 37,I 4; *POxy.* 2435 r.54; *PFlor.* I,61,r.14; 24; *PHamb.* 29 r.10; *PVindob.Worp* 1 r.7; 14; 19. Voor de *synêgoroi* zie R.Taubenschlag, "The Legal Profession in Greco-Roman Egypt", in: *Opera Minora* II,159-165 (oorspr.1951); en idem, *The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri* (2e druk; Warschau 1955) 507/8; en de literatuur genoemd in het commentaar op *PVindob.Worp* 1. Volgens Taubenschlag kwamen de *rhêtores* in de Romeinse tijd i.p.v.de *synêgoroi*; maar uit de gegevens in *Opera Minora* II,164, blijkt dat de twee categorieën in de 1e eeuw n.C. naast elkaar vermeld werden.

7) *POxy.* 2190.

begint ongeveer op het tijdstip waarop Philostratus de tweede sofistiek laat beginnen. Er is misschien één vroeger geval, een recent door Dieter Knibbe uitgegeven inscriptie van Ephesos, waaruit blijkt dat ten tijde van het tweede triviumviraat door het Romeinse rijksbestuur privileges werden verleend aan *paideutai* (opvoeders), sofisten en artsen. Maar bij deze tekst is wel enige terughoudendheid geboden: Klaus Bringmann houdt hem voor een onofficiële en late (tijd van Trajanus) vertaling van een senaatsbesluit en denkt dat *sophistai* hier een oorspronkelijk *rhêtores* weergeeft¹⁾

De spreiding van papyri met retorische inhoud volgt globaal ditzelfde patroon van een toename in de laat-hellenistische periode, al moeten we hier iets minder stellig zijn: er zijn enige papyri met vermoedelijk retorische inhoud uit de 3e eeuw v.C.²⁾, en men kan er niet zeker van zijn dat een onderzoek naar de spreiding van bv. Plato-papyri een geheel ander beeld te zien zou geven. Het vroegste retorische Demosthenescommentaar dat we kennen is een papyrusfragment uit de 1e eeuw na C.; volgens Lossau leefde de redacteur van dit commentaar in de 1e helft 1e eeuw v.C.³⁾. Informatie over *enkômia* (lofredes)⁴⁾ en over *agônes* (wed-

1) D.Knibbe, *ZPE* 44 (1981) 1-10; vgl. *Repertorium der Inschriften von Ephesos* VII nr.4101; K.Bringmann, "Edikt der Triumvirn oder Senatsbeschluss? Zu einem Neufund aus Ephesos", *Epigraphica Anatolica* 2 (1983) 47-75. Maar Bringmann komt tot zijn late datering van deze tekst o.a. op grond van de overweging dat *sophistae* niet vóór plm. 100 n.C. tot de gewone uitdrukking voor "Professor der Rhetorik" is geworden; daarvan ben ik niet zo zeker.

2) (1) *PHibeh* I,15: toespraak van een Atheense generaal (Leosthenês?); volgens Jander (1913) nr.42 fictief en in verband te brengen met de declamaties, maar zie boven p. 42 (= Pack (1965) nr.2496 = Jacoby, *FGrH* 105A6).

(2) *PBerl*.9781 = Kunst (1923) 4-13, een *meletê*(?), gebaseerd op Demosthenes' *Tegen Leptines* (= Pack nr.2511).

(3) *PHibeh* I,26: Anaximenes, *Rhet. ad Alex.* 15,3-31,20 (III v.Chr.; = Pack nr.88).

(4) *PHibeh* I,13 = Jander (1913) nr.37, een fragment van Hippias *peri mousikês*, door Jander gerangschikt onder de *logoi epideiktikoi* (= Pack nr. 2438).

(5) *PPetrie* I,10 = Jander (1913) nr.39: een *protreptikos logos* (= Pack nr.2523).

(6) *PMil.Vogl.* III,123: fragmenten van *enkômia* op Minôs, Rhadamanthys en Tydeus (1e helft III v.Chr.; = Pack nr.2525).

(7) *PHeid.Siegmann* 192 (midden III v.Chr.; = Pack nr.2538: "attic oratory?")

(8) *PHeid.Siegmann* 193 (III v.Chr.; = Pack nr.2539: "attic oratory or philosophical dialogue?")

(9) *PHibeh* II,227 (plm. 280-240 v.Chr.; = Pack nr.2842: "prose (speech, dialogue or treatise)").

(10) *PHibeh* II,229 (plm. 280-240 v.Chr.; = Pack nr.2843: "prose (oratory or philosophy?)").

(11) *PHamb.* 131 (III v.Chr.; = Pack nr.2302: "rhetoric (or oratory?)"). Vgl. Russell (1983) 3/4; 19/20.0

3) *PLit.Lond.* 179 = Pack nr.307; Lossau (1964) 111-123.

strijden)¹⁾ in diverse oratorische genres is weer onveranderlijk laat-hellenistisch, terwijl epigrafische gegevens over lofdichten en over wedstrijden in poëziegenres ook voor de 3e en 2e eeuw v.C. beschikbaar zijn. In de late hellenistische tijd werden eveneens veel *akroatêria* (gehoorzalen) gebouwd, maar die zetten behalve rhetorische declamaties ook voordrachten van historiografisch en filosofisch werk en van poëzie op het program²⁾.

4) *JHS* 11 (1980) 249 nr.23 (Boudroun=Hierapolis-Kastabala); 1e eeuw v.C.: een ering van Onésiklês de zoon van Diodôros, "dichter van epische verzen, nieuwe komedie en jamben en schrijver(!) van lofredevoeringen". De overwinnaarslijsten van de Amphiaraiia uit de tijd van Sulla's verovering vermelden telkens naast een "epische" ook een proza-lofrede: *IG* VII,416; 418; 419; 420; zie Frei (1900) 36-41; Robert (1938) 21vv. Een opmerkelijke ering in Delphi in 157 v.C.: de historiograaf Aristotheos van Troizên wordt geëerd, omdat hij "lofprijzingen op de Romeinen, de algemene weldoeners der Hellenen" heeft gehouden: *SIG*³, 702; vgl. Guarducci (1929) nr.xxi en p.641; Robert (1938) 25; Momigliano (1978) 63.

De epigrafische gegevens over poëtische *enkômia* gaan globaal in tijd vooraf aan die in proza: Guarducci (1929) nr.xii (Delos, 146/5 v.C.): *enkômia*; xiii (Lamia, 3e/2e eeuw v.C.): *δείξεις* (...) *ἐν αἷς τὰς πόλιος ἀξίως ἐπεμνάσθη*; xvi (Delos tegen 100 v.C.): *enkômion*; xvii (Lamia, 218/7 v.C.): *ἐπιδείξεις* (...) *τῶν ἰδίων ποιημάτων ἐν οἷς περὶ τε τοῦ ἔθνους τῶν Ἀιτωλῶν καὶ τῶν προγόνων τοῦ δάμου ἀξίως ἐπεμνάσθη*; xxi (Delphi, 160 v.C.): lyrische voordrachten *πρέποντα ποτὶ τε τὸν θεὸν καὶ τὰν πόλιν ἀμῶν ἐν* xxi (Delphi, plm. 118 v.C.): zelfde genre. Vergelijk nog nr.xxxvi (Teôs, 2e eeuw v.C.), waarin ene Meneklês wordt geëerd door de stad Priansos op Kreta omdat hij, als gezant, ter ere van Priansos een mélange van dichterlijke en historiografische stof ten beste heeft gegeven.

1) Frei (1900) 36-41; 71vv.; Robert (1938) 21vv. Materiaal voor *agônes* in andere muzische genres is in ruime mate beschikbaar voor de 3e en 2e eeuw v.C.; rhetorische voordrachten worden pas in de 1e eeuw in het wedstrijdprogramma opgenomen; op de Amphiaraiia in Oropos (*IG* VII,416; 418; 419; 420), op de Sôtêria in Akraiphnia (*IGS* I,2727) en op de Tamynea op Euboea 'Εφ.ἀρχ. 1869 p.347 n.412.

2) *Akroatêria*; Aigai (2e eeuw v.C.): L.Robert, *Etudes anatoliennes* (Parijs 1937) 74-81. Vitruvius V,11 (exedrae in een gymnasium); *Acta Ap.* 25,23; Philo, *De Congr.* 64.

De bouw van *akroatêria* kan niet exclusief met de herleving van de rhetorica in verband worden gebracht; in diverse takken van wetenschap en litteraire kunst was het van ouds gebruikelijk publieke voordrachten (*akroaseis*) te houden. Historiografie: Dio Chrys. VIII,9: Diogenes van Sinope hoort op de Isthmiën *πολλῶν συγγραφέων ἀναγινωσκόντων ἀναίσθητα συγγράμματα*; Athenaeus X,432b: *Μνησιπολέμου ἀνάγνωσιν ποιησαμένου τῶν Ἱστοριῶν* (aan het hof van Antiochus de Grote, plm.200 v.C.; vgl. Epinikos' spotlied op Mn.: *παρέδειξε τοῖς πολλοῖς*); Guarducci (1929) nr.xxi: Aristotheos van Troizên (Delphi, 157 v.C.); *Inscr.v.Delphi* 2724 (Zenodotos van Troizên, te Delphi plm. 140-110 v.C.: Romeinse historiën; zie Ziebarth (1914) 123); Cicero, *Ad Att.* XVI,2,6; Seneca, *De ira* III,23,6: *Timagenes historias recitavit* (t.t.v. Augustus); vgl. Rohde (1876) 304 nt.1; Momigliano (1978) 59-75. In Rome ontstaat de gewoonte van voordracht uit historiografisch werk in de tijd van Augustus (Suet. *Aug.* 89,3); Asinius Pollio zou de eerste zijn geweest, zie Kennedy (1972) 306v.- Grammatica: Polybius XXXII,2,5 (Isokratês, 159 v.C.). -Medicijnen: *IG* IX,1,104 = Guarducci (1929) nr.xxviii (Elateia, 2e eeuw v.C.).- Filosofie: *SEG* I,368 (Samos, plm.200 v.C.): eredecreet voor de Peripateticus Epikratês van Hêrakleia; zie Pleket (1981) 171; *BCH* 9 (1885) 425 n.38 = *IG* VII,2849 = Guarducci (1929) nr.xxvii (Haliartos, 2e/1e eeuw v.C.); en herhaaldelijk in de Attische ephebeninscripties (*IG* II/III², 1028,34/5; 1029,17/8; 1040,26v.; 1041,10v(?); 1042,18vv. en c7/8, alles 1e eeuw v.C.).- Epische poëzie:

Dit alles betreft de uitwendige aspecten van de woordcultuur. Zoeken we naar een interne evolutie in het rhetorica-onderwijs, dan blijkt deze te beginnen bij Hermagoras, dus omstreeks het midden van de 2e eeuw v.C. Vanaf dat moment volgen de ontwikkelingen elkaar snel op: de "querelle des philosophes et des rhéteurs" breekt uit, de rhetoren proberen de praktijk van de politiek en de rechtszaal in hun invloedssfeer te trekken; men twist over algemene en specifieke onderwerpen (de *theseis* en de *hypotheseis*). Op een bepaald moment ontstaat een classicistische tendens: tegenover de zgn. asianistische stijl ontwikkelt zich de atticistische, een canon van klassieke voorbeeldredenaars wordt gevormd. De introductie van het woord *sophistai* om er de leraren rhetorica mee aan te duiden kan wellicht ook met dit classicisme in verband worden gebracht. Kijken we vanuit deze dynamische periode terug naar de tijd vóór Hermagoras, dan vinden we daar niet eens stagnatie, maar een leegte.

Het omslagpunt ligt omstreeks of kort voor 170 v.C. Onder het jaar 169 vermeldt Polybius een rhetor die, aan Egyptische zijde, een rol speelt in de onderhandelingen met de bezettingsmacht van Antiochus IV¹). In 167 laat de Rhodische politicus Astymêdês, volgens een expliciete vermelding van Polybius²), de rede die hij na de slag bij Pydna voor de Senaat in Rome gehouden had publiceren. In 161 worden wijsgeren en rhetoren Rome uitgezet krachtens een *s.c.de philosophis et rhetoribus*³). Dan

BCH 13 (1889) 250 nr.13 = Guarducci (1929) nr.xii (Aristôn van Phokaia, Delos, plm.146/5 v.C.); *FD* III,1,273 = Guarducci (1929) nr.iv (Delphi, plm.132 v.C.); *BCH* 4 (1880) 352 = Guarducci (1929) nr.xvi (Delos, tegen 100 v.C., een curieus geval: de grammaticus Dioskouridês dicht een lofdicht in Homerische trant en laat dit door zijn leerling, de episch-melische dichter Myrinos, te Knossos voordragen). -Melische poëzie: *SIG*² 721 = Guarducci (1929) nr.xi, en *IG* VII,373 = Guarducci (1929) nr.xi (resp. Delos en Oropos, midden 2e eeuw v.C.): de dichter Amphiklês van Delos.- "Voordrachten door woord en instrument" (*akroaseis logikas te kai organikas*) werden gehouden door Hêgêsimachos van Athene (*SEG* II,184, tussen 171 en 146 v.C., van Tanagra?).- Niet gespecificeerde *akroaseis*: *OGIS* 339 r.74 = Michel, *Recueil* (Sestos, plm.125 v.C.); *AM* (1908) 380,14 en (1910) 404,8 (Pergamon, late koningentijd): eerbewijzen voor gymnasiarchen.

(Als synoniemen van *akroasis* komen in de hellenistische periode de termen *deixis* en *epideixis* voor: Guarducci (1929) nrs.xiii; xiv; xvii; xxi; xxii; xxxvii en b.).

1) Polybius XXVIII,19,6.

2) Polybius XXX,4,11; vgl. F.della Corte, "Rodi e l'istituzione dei pubblici studi nel II sec.a.C.", *Atti della Reale Acc.delle Scienze di Torino*. Cl.di sc.morali, storiche e filologiche 74 (1938) 255-272.

3) A.Gellius, *NA* XV,11; Suet. *Rhet.*1; I.Bruns - O.Gradenwitz, *Fontes Iuris Romani Antiqui* (7e druk; Tübingen 1909; herdr. Aalen 1969) 170.

worden de aanwijzingen dat er iets gaande is steeds sterker. In zijn polemieken met Timaeus in bk.XII vergelijkt Polybius de redevoeringen in diens werk met een *diatribê*. Meer dan een terloopse vermelding is dit niet; jammer genoeg weten we niet wanneer het XIIe boek is gepubliceerd, volgens Walbank toch wel na 146¹⁾. Men kan ook denken aan de bij Athenaeus bewaarde notitie, geput uit twee hellenistische auteurs, volgens welke in de steden en op de eilanden van de Middellandse Zee een vernieuwing van heel de *paideia* was opgetreden toen Ptolemaeus VIII Physkôn een vervolging tegen grammatici, filosofen enz. in zijn hoofdstad was begonnen en dezen, elders een goed heenkomen zoekend, tot lesgeven hun toevlucht moesten nemen om in hun levensonderhoud te voorzien²⁾. Ook deze vervolging kunnen we niet dateren; bovendien komen juist de rhetoren in het rijtje niet voor; maar men zou zich kunnen voorstellen dat de genoemde grammatici mede de hand hebben gehad in de verbreiding van de kennis van de attische redenaars.

Ons bronnenmateriaal vertoont dus een leemte aan gegevens over rhetorische activiteit van vrijwel elke soort tussen een tijdstip in de derde eeuw v.C. en een datum rond 170 v.C. Eveneens is er een leemte in het materiaal over de sofisten als sociale categorie tussen de derde en de eerste eeuw; bovendien is de sofist van de latere periode niet meer dezelfde als die van de derde eeuw v.C.: Ligt dit aan de bronnen of weerspiegelt dit de historische werkelijkheid? Historici van de hellenistische cultuur zijn terughoudend geweest met de toepassing van het *argumentum ex silentio*, dus met de gedachte dat afwezigheid van materiaal ook op afwezigheid van het verschijnsel duidt. In het algemeen gaan ze juist uit van ononderbroken continuïteit in het rhetorisch bedrijf vanaf de klassieke periode, en erkennen hoogstens perioden van laag- en hoogconjunctuur op de *agora* en in andere oorden van welsprekendheid. De these van continuïteit tussen eerste en tweede sofistiek kristalliseerde zich uit in de discussie in Duitsland in het laatste kwart van de vorige eeuw onder bijzondere wetenschapshistorische omstandigheden, en werd definitief vastgelegd door von Arnim (zie Appendix Atticismestrijd). De hier gegeven reconstructie veronderstelt dat het *argumentum ex silentio* wél geldig is. Dat dit, bij de spaarzaamheid van ons bronnenbestand over de hellenistische periode, een riskante werkwijze is moet worden erkend;

1) F.W.Walbank, *A historical commentary on Polybius I* (Oxford 1957) 292-297.

2) Meneklês van Barka en Andrôn van Alexandrië, bij Athenaeus IV, 184bc.

maar voor de tegenovergestelde aanpak geldt dit niet minder.

Accepteert men de hier voorgestelde methode, dan volgt eruit dat in de professioneel-rhetorische activiteit - onderwijs, voordracht, productie van rhetorische geschriften; het houden van politieke of forensische redevoering op basis van praktijkervaring is iets anders - zich een onderbreking heeft voorgedaan gedurende een flink deel van de derde en het begin van de tweede eeuw v.C. De opvatting van Dionysius, dat na de dood van Alexander de Grote de rhetorica begon te kwijnen, zit er dan niet zo ver naast. Veel aspecten van rhetorische bedrijvigheid die we in hun laat-hellenistische gedaante kennen zouden toen betrekkelijk recent zijn geweest; t.a.v. *hypokrisis* als leergebied hebben we het getuigenis van Philodemus dat dit inderdaad zo is. Het ontstaan van een op *mimêsis* gebaseerde onderwijsmethode en dus van classicisme zou gezien moeten worden niet tegen de achtergrond van een quasi-onveranderlijke rhetorische traditie, maar tegen één van een zich in snel tempo vernieuwende cultuur van het gesproken woord.

DIONYSIUS OVER WOORDKUNST

DIONYSIUS OVER WOORDKUNST

2.1 Dionysius' genre

De in deel 1 gepresenteerde schets van de culturele en politieke omstandigheden in de oostelijke helft van het Romeinse Rijk omstreeks het begin van de jaartelling was erop gericht een indruk te geven van de verscheidenheid aan communicatievormen en -genres waarin het gesproken woord een rol speelde. Deel 2 moet meer duidelijkheid verschaffen omtrent Dionysius' bedoelingen, zijn rhetorisch program, het genre dat hij met zijn stijlkritisch werk op het oog had en de relatie waarin dit stond tot de historische werkelijkheid. Daarbij zullen rhetorische (c.q. stijlkritische) en historiografische aspecten in eerste instantie als één geheel worden behandeld; later zal op Dionysius' historiografische theorie nog apart worden ingegaan.

Dionysius' litterair-kritisch oeuvre staat in dienst van de bevordering van die welsprekendheid die zich bezighoudt met serieuze vraagstukken en die de rhetorisch geschoolden in staat stelt zich in een leidinggevende positie in de samenleving nuttig te maken. In het prooemium op het eerste boek *De Oratoribus Antiquis* duidt Dionysius zijn ideaal aan als "filosofische rhetoriek" (*Prooem.* 1,2), "oude en bezonnen rhetoriek" (*Prooem.* 2,2) en "politieke filosofie" (*Prooem.* 4,2; vgl. de "ware filosofie" van *Isocr.* 4,4). Deze omschrijvingen kunnen echter niet als genrebenamingen in eigenlijke zin worden opgevat. Voorzover men Dionysius op een standaardterminologie kan vastleggen moet veeleer de uitdrukking *politi-kos logos* (voorlopig te vertalen als "politieke redevoering") als genrebenaming worden beschouwd. Aan de betekenis van dit complexe begrip zal de eerste paragraaf van hoofdstuk 2.1 worden besteed; op de herkomst ervan kan pas veel later in deze studie worden ingegaan (hfdst. 5.6). Dionysius' *politikos logos* valt niet samen met één van de traditionele genres van de antieke rhetorica. Wel kiest hij ondubbelzinnig voor de "politieke" welsprekendheid, een woordkunst die de doorslag moet geven in vergaderingen waarin op een beslissing wordt aangestuurd; dit zal in een volgende paragraaf worden verduidelijkt (2.1.2). Daarna komt Dionysius' beoordeling van Isokrates aan de orde; deze levert interessante aanvullende informatie omtrent de betekenis die Dionysius aan zijn eigen werkzaamheid als leraar rhetorica hecht (2.1.3). In een aantal opzichten staat de kijk die Dionysius op de functie van de

rhethorica heeft op gespannen voet met het schema van de *ars rhetorica* dat hij hanteerde; ook aan dit onderwerp wordt een uiteenzetting gewijd (2.1.4). Deze omtrekkende bewegingen - via Isokrates en het "Aristotelisch paradigma" - hebben als bijkomend voordeel dat ze ons ook in staat stellen het kenmerkende van Dionysius' opvattingen in vergelijking met moderne noties over "litteratuur" en "fictie en werkelijkheid" te preciseren. Dienen deze benaderingen er vooral toe Dionysius' bedoelingen af te grenzen tegen andersoortige opvattingen van woordkunst en aan te geven wat hij met zijn program *niet* beoogt, in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk (2.1.5) komen enkele passages aan de orde die duidelijk maken wat Dionysius met zijn *politikos logos* wél bedoelt en die als uitgangspunt kunnen dienen voor de grondiger verkenning van Dionysius' program die de volgende hoofdstukken in beslag zal nemen.

Als protagonist van een renaissance der Griekse letteren - de eerste classicistische beweging in de Europese "litteratuur" - roept Dionysius met zijn optreden en program onwillekeurig vergelijking op met humanisten van later eeuwen, met name met die van de Europese Renaissance van de 15e en 16e eeuw. Dionysius zowel als Erasmus - om alleen deze namen te noemen - kwamen op voor een meer verzorgde stijl; beiden grepen daarbij terug op de modellen uit een voorbije eeuw; beiden traden, als "geletterden", in contact met lieden machtiger dan zichzelf. Deze overeenkomsten zouden de verschillen doen vergeten; aan het eigensoortige van de antieke classicist die Dionysius was is daarom dit hoofdstuk gewijd, evenals de daarop volgende.

2.1.1 De *politikos logos*

"Deze drie zaken zullen ons optimale kwaliteit in *politikoi logoi* verlenen, evenals in elke andere kunst en wetenschap: gunstige aanleg, nauwkeurige instructie en ingespannen oefening"¹⁾: Dit is een, kennelijk programmatisch bedoelde, uitspraak uit het eerste boek *De Imitatione*, bewaard door de filosoof Syrianus. Op deze in het oog springende, en op talrijke andere plaatsen is *politikos logos* de term waarmee Dionysius de vorm van welsprekendheid aanduidt die hij propageert. Een definitie ervan is niet bewaard gebleven; de onder Dionysius' naam wel overgeleverde definitie van rhetorica²⁾ is vermoedelijk onecht en in ieder geval komt de uitdrukking *politikos logos* er niet in voor. We zien de betekenis van de term *politikos logos* een heel gamma doorlopen. Soms ligt het accent op de publieke rol die de redenaar speelt, en is de *politikos logos* een rede die daadwerkelijk wordt gehouden ten gehore van een menigte, in de volksvergadering of voor een jury. Elders lijkt de nadruk meer op de inhoud te liggen: de *politikos logos* als een verhandeling over een politiek onderwerp in enigerlei vorm. Soms ook staat het esthetische aspect voorop: *politikos logos* is in dat geval de aanduiding voor verzorgde "litteratuur" en bijna een technische term op het gebied van de stijl³⁾. Zoekt men naar een kernbetekenis dan vinden we die misschien in *Comp.* 26,7: de *politikos logos* wordt daar gecontrasteerd met de *idiôtês logos*, het private gesprek. Dit laatste heet "breedsprakig en zwetserig", de *politikos logos* daarentegen "opzettelijk gevormd en volgens de regels van de kunst"⁴⁾. Het eigenaardige aan de *politikos logos* is dus zijn speciaal, opzettelijk gevormd karakter; dit maakt dat hij slechts gehanteerd kan worden door de specialist, de redenaar - politicus.

1) *Imit.* A II (200,4) = Syrianus, *In Hermog. status* 4,19Rabe (IV,40 n.6 Walz): τρία ταῦτα τὴν ἀρίστην ἡμῖν ἐν τε τοῖς πολιτικοῖς λόγοις ἔξιν καὶ ἐν πάσῃ τέχνῃ τε καὶ ἐπιστήμῃ χορηγήσει· φύσις δεξιὰ, μᾶθησις ἀκριβής, ἀσκησις ἐπίπονος.

2) Zie Appendix B.

3) Het materiaal over de πολιτικός λόγος is verzameld door Brandstaetter (1894). De precieze betekenis van de uitdrukking hangt steeds van de kontekst af; de πολιτικός λόγος kan zo genoemd worden "quia est artificiosior, quia astrictior sermone cotidiano, vel quia simplicior poetica dialecto, vel quia perspicuitati imprimis studet": Brandstaetter (1894) 168. Zie ook Aujac (1978) 175 en de gegevens verzameld in § 2.1.5 pag. 125v.

4) *Comp.* 26,7: resp. λόγου τὸν μὲν ἰδιώτην (...) τὸν ἀδολέσχην (...) καὶ φλύαρον (vgl. *Din.* 1(317,7): εὐτελής τε ὦν καὶ κενὸς καὶ οὐκ ἀπέχων ἰδιωτικῆς φλυαρίας) ἐν τὸν δὲ πολιτικόν, ἐν ᾧ τὸ πολὺ κατεσκευασμένον ἐστὶ καὶ ἐντεχνον.

Gorgias zou poëtische dictie in de *politikos logos* hebben geïntroduceerd omdat hij niet wilde dat de redenaar in zijn spreken op de gewone burger zou gelijken: *Lys.* 3,3v.; *Imit.* B VIII en IX (215,4 en 11)¹⁾. De gewone man moest juist onder de indruk van de spreker komen²⁾. Lysias koos de tegenovergestelde weg: om de *idiôtês* te overtuigen sprak hij diens taal en hield de redevoering eenvoudig (*Imit.* B IX (215,12)) "Lysias' stijl is doorzichtig en duidelijk ook voor diegene die ver van de *politikoi logoi* lijkt af te staan"³⁾. Dit laatste behoeft niet te betekenen dat Lysias' redevoeringen niet tot de *politikoi logoi* kunnen worden gerekend. Lysias' kunst bestond er weliswaar in "de gewone man uit te beelden" (*Lys.* 4,5)⁴⁾, maar juist daarin vertoonde hij de hoogste beheersing van de kunst. Ook Lysias' *logos* was dus "kunstmatig", en als zodanig, misschien, *politikos*. Verderop zal worden betoogd dat in de relatie van de specialist en zijn taalgebruik tot de gewone burger voor Dionysius inderdaad een - of het - kernprobleem van de rhetorica gelegen is.

Naar de herkomst van de term *politikos logos* is gespeurd door Carolus Brandstaetter, in een in 1894 gepubliceerde dissertatie. Eén van de belangwekkendste voorkomens van dit begrip is door hem echter niet opgemerkt. De term duikt op in een passage in het pseudo-Pythagoreïsche, op naam van Hippodamos overgeleverde geschrift *Peri Politeias*⁵⁾. In dit hellenistisch⁶⁾ pseudopythagoricum is *politikos logos* de term voor het overredende woord dat op de *politai* (burgers)-in-den-brede een opvoedende werking uitoefent: een populair-protreptische *logos* dus. In de context waarin de uitdrukking voorkomt wordt gewaarschuwd tegen de gevaren van het optreden van de sofisten en worden atheïstische opvattingen afgewezen, in de geest van het tiende boek van Plato's *Wetten*. In aanmerking genomen de filosofische tendens die in het

1) Vgl. *Lys.* 3,4: οὐ πόρρω διθυράμβων τιῶν ἔνια φθεγγόμενος, met een toespeling op Plato, *Phaedrus* 238d.

2) *Lys.* 3,3: καταπληττόμενοι τὸν ἰδιώτην.

3) *Lys.* 4,2: Ἡ δὲ Λυσίου λέξις ἅπασά ἐστι φανερά καὶ σαφὴς καὶ τῷ πάντι πόρρω δοκοῦντι πολιτικῶν ἀφροσύνας λόγων.

4) *Lys.* 4,5: οὐκ ἐν τῷ διαλλάττειν τὸν ἰδιώτην, ἀλλ' ἐν τῷ μιμήσασθαι.

5) Voor het laatst uitgegeven door Thesleff (1965) 97-102; de onderhavige passage: 102,4. De tekst is bewaard bij Stobaeus IV,1 nr. 95 (p.35,11).

6) Voor de datering zie hierna hoofdstuk 5.6 pag. 530 n.1.

geschrift domineert zou men kunnen vermoeden dat "*politikos logos*" in bepaalde, aan de Academie of de Peripatos verwante, kringen de term is waarmee de rhetorica wordt aangeduid¹⁾.

Voor het overige dateren de eerste sporen van het gebruik van de uitdrukking *politikos logos* in een rhetorische betekenis in de hellenistische periode - in afwijking van wat Brandstaetter e.a. hebben beweerd²⁾ - pas van het midden van de eerste eeuw v.C.: Philodemus' *Rhetorica*³⁾. Het zou kunnen dat het plotseling in zwang komen van de term *politikos logos* omstreeks die tijd (bij Philodemus en bij degenen die hij bestrijdt) samenhangt met het dan opbloeiende classicisme; voor het gebruik van deze uitdrukking eerder dan in de genoemde teksten moeten we namelijk naar de klassieke auteurs terug, Plato en vooral Isokrates.

Het gebruik van de term *politikos* bij Aristoteles is nog begrensd⁴⁾; het duidt datgene aan wat de *polis* en de politiek betreft en heeft geen stilistisch/ rhetorische kleur. De uitdrukking *politikos logos* komt bij Aristoteles niet voor⁵⁾. Wat Epicurus betreft: Het is in methodisch opzicht onjuist de gegevens die uit Philodemus' rhetorische geschriften kunnen worden geput te gebruiken als aanwijzingen voor het spraakgebruik van Epicurus, zoals Brandstaetter wilde⁶⁾. Philodemus kan ook nauwelijks als authentiek vertegenwoordiger van de Epicureïsche school worden beschouwd; zijn litterair-kritische opvattingen waren, lijkt het, nogal heterodox⁷⁾.

Blijft over het geval van de pseudo-Aristotelische *Rhetorica ad Alexandrum*, die soms aan Anaximenes wordt toegeschreven. Hier treffen

1) Vgl. Plato, *Phaedrus* 278c - gezegd van de wetten! - met Isokr. II,51; XIII,9; 20; XV,260. Op deze wijsgerige achtergrond wordt nader ingegaan in 5.6.

2) Brandstaetter (1894) passim; Throm (1932) 93v. met n.2; Matthes, *Lustrum* 3 (1958) 123v. met n.1; Hellwig (1973) 141 n.100. Zie ook Jeuckens (1907) 43vv.

3) Philodemus, *Rh.*I,87,1,26 Sudh. = 147,1,26 Longo: λόγων πολιτικῶν ἢ ῥητορικῶν τέχνας; I,209,xxviii^a,11: το[ύ]ς ἐνόντας πολιτικοῦς λόγο[us] ἐξευρίσκειν; II,20,col.16,3: τὴν τῶ[ν πολιτικῶ]ν λόγων δύναμιν.

4) Pace Matthes (1958) 123v. en Hellwig (1973) 141 n.100.

5) Brandstaetter (1894) 143.

6) Brandstaetter (1894) 152vv.

7) Grube (1965) 200.

we de term *politikos logos* aan in de - zeer omstreden - inleiding en in de begeleidende brief waarvan vast staat dat het om een vervalsing gaat.

De ms.-traditie kent de inleiding in de volgende vorm: Τρία γένη τῶν πολιτικῶν εἰσι λόγων, τὸ μὲν δημηγορικόν, τὸ δ' ἐπιδεικτικόν, τὸ δὲ δικανικόν. Deze tekst was al door Spengel in die zin gewijzigd dat hij τρία γένη in δύο γένη veranderde en de woorden τὸ δ' ἐπιδεικτικόν schrapte; hiervoor verwees hij naar Quintilianus III,4,9: *Anaximenes iudicalem et contionalem generales partes esse voluit*.

Meer recent is de tekst van deze τέχνη opnieuw onderzocht door M.Fuhrmann, "Untersuchungen zur Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Alexander-Rhetorik", *Ak. d. Wiss. u. Litt., Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Kl.* 1964 (Mainz 1965) vooral 150vv. met résumé op p. 188v. Uitgaande van een Hibeh-papyrus, gepubliceerd 1902, komt hij tot de conclusie dat de *Rh. ad Alex.* grotendeels is gemoderniseerd door latere interpolaties. Daaraan zouden alle verwijzingen naar de drie genres - en dus niet alleen naar het epideiktische genre - moeten worden toegeschreven. Hoewel deze interpolaties volgens Fuhrmann niet getuigen van een samenhangend plan, gelooft hij toch aan een verband met de vervalste opdrachtbrief, die uit de keizertijd stamt (p.189). V.Buchheit stelt in zijn recensie van Fuhrmanns studie, *Gnomon* 41 (1969) 728vv., vooral 732-737, een ten dele minder radicale reconstructie voor. De authentieke tekst van Anaximenes zou 7 εἶδη en 2 γένη hebben gekend; daarnaar verwijst de passage uit Quintilianus. Vervolgens zou de opsteller van de pseudepigrafische brief, die de τέχνη aan Aristoteles toeschreef, deze systematisch hebben aangepast aan de rhetorische leer van de beweerde auteur. Zie ook Buchheit (1960) 191vv.

Het is dus zeer aannemelijk dat de uitdrukking πολιτικοὶ λόγοι in de inleiding van de τέχνη ook voor rekening van de pseud-epigraaf komt, te meer daar ze aan het begin van de brief terugkeert (τὰς μεθόδους τῶν πολιτικῶν λόγων). In dat geval dateert ze uit de keizertijd.

Zelfs als de *politikos logos* in de *Rhetorica ad Alexandrum* authentiek zou zijn zou het om een geïsoleerd geval gaan, niet toereikend om het tijdsverloop tussen Isokrates en Philodemus/ Dionysius te overbruggen.

Interessant is wel een citaat van de Peripatetische filosoof Hieronymus van Rhodos bij Philodemus: "een politieke dictie, geschikt voor een rede in de volksvergadering, niet één die alledaags is en de rede in gekwetter doet ontaarden"¹). Men kan er een eerste aanduiding in zien van de "litteraire" betekenis van de uitdrukking *politikos logos*. Maar twijfel is op zijn plaats, omdat het niet zeker is dat Philodemus letterlijk citeert; de verwijzing naar Hieronymus bevindt zich ook, maar in andere bewoordingen, bij Dionysius, *Isocr.* 13.

¹) Philodemus, *Rh.* I,199,xvii^a,19vv. Sudh.: πολιτικὴν (...) καὶ δημηγορικὴν (...) λέξιν καὶ μὴ τὴν ἐπιδημιον καὶ καταψευδίζουσιν τὸν λόγον; vgl. Brandstaetter (1894) 159.

Noch het gebruik van het woord *politikos* in een stilistische betekenis, noch de uitdrukking *politikos logos* kan bij Hermagoras worden aangetoond; deze kent - voorzover valt na te gaan - slechts de wending *politikon zêtêma* (= vraagstuk betreffende de samenleving in de *polis*)¹). Maar in de tijd van Philodemus moet de term *politikos logos* in kringen van rhetoren verbreid zijn geweest. Dit zou de aandrang van deze auteur om onderscheid te blijven maken tussen "s sofistische" en "politieke" rhetorica verklaarbaarder maken²).

Tot zover kunnen we vaststellen dat er geen aanwijzingen bestaan voor een continue ontwikkeling van de term *politikos logos*. De gegevens die ter beschikking staan laten evenmin de reconstructie toe van een geleidelijke uitbreiding van de betekenis van het woord *politikos* - eerst het deliberatieve genre, daarna ook het juridische, vervolgens de drie oratorische genres samen, tenslotte heel de verzorgde litteratuur³). Als we naar een bron voor Dionysius' spraakgebruik zoeken kunnen we dat in twee richtingen doen: de Academische en/of Peripatetische filosofie (ps.-Hippodamus en Hieronymus van Rhodos!), en Isokrates; voorlopig lijkt Isokrates de beste kandidaat⁴).

Bij Isokrates vinden we een zelfde meerduidigheid als bij Dionysius. Soms staat de *politikos logos* in contrast tot de *eristikoi logoi*⁵); hij duidt dan een publieke rede aan, in tegenstelling tot gesprekken van filosofen. In deze betekenis kan ook de procesredevoering er onder vallen⁶). Daarnaast is echter de *politikos logos* met het oog op het doel van een rede toegespitst in een betekenis die hem contrasteert met de

1) Zie voor de relatie tussen Hermagoras en Dionysius verder App. B.

2) Zie Brandstaetter (1894) 152vv.

3) Tegen Brandstaetter (1894) 192v.; 201-203. Brandstaetters analyse van de evolutie na Dionysius wordt hier niet bestreden. Als de uitdrukking *politikos logos* eenmaal weer in gebruik is gekomen, blijft ze gangbaar gedurende de tweede sofistiek, bv. in de titel van de Anonymus Seguerianus en in die van een *technê* op naam van Aristides en bewaard in Paris.gr.1741 fol.72vv.(ed. G.Schmid, Leipzig 1926).

4) Maar zie hfdst.5.6. Ook Brandstaetter (1894) 137 vergelijkt het woordgebruik van Isokrates en dat van Dionysius, maar komt niet tot de conclusie dat het bij de laatste om een ontlening gaat. Volgens Aujac (1978) 175 is Dionysius' leer van de *politikos logos* geïnspireerd door Isokrates.

5) Isokrates XIII,9 en 20; II,51; XV,260.

6) XIII,9 (besproken door Walberer (1938) 4vv.) en 20.

procesredevoering. Vanuit dit gezichtspunt staat de term voor het door Isokrates zelf bij voorkeur beoefende genre: "redevoeringen niet over privé-affaires, maar Helleense, *politieke* en feestredevoeringen"¹⁾. De zó opgevatte *politikos logos* moet worden gerekend tot de filosofie. In II,51 spreekt Isokrates over "degenen die zich met wijsbegeerte bezighouden, sommigen via eristische gesprekken, anderen d.m.v. *politikoi logoi*"²⁾. De *politikos logos* heeft een pedagogisch, zedelijk doel (XIII,21) en houdt zich bezig met waardige onderwerpen die het algemeen belang betreffen³⁾. Daarom sluit hij niet uit wat men later het panegyrisch genre zou noemen: XV,46; 77. De stilistische betekenis van *politikos logos* bij Dionysius heeft een pendant in passages als Isokrates XV,46v., waar Isokrates inhoudelijke en stilistische kenmerken van zijn *logos* in één adem noemt: "niet over uw privéaffaires, maar Helleens, politiek en panegyrisch (...) met een poëtischer en rijker geschakeerde dictie (...) en met meer uitgebouwde en oorspronkelijker gedachtengangen"⁴⁾.

Isokrates koos geen politieke loopbaan; toen later de technische indeling in drie genres gemeengoed werd was de door Isokrates beoefende vorm van "welsprekendheid" daarin niet gemakkelijk in te passen; dit gold ook voor de term *politikos logos*. Op het moment waarop Dionysius, met zijn waardering voor Isokrates' onderwerpskeuze, ook de term *politikos logos* overnam, erfde hij een begrip dat buiten de gewone *ars rhetorica* viel. Veel meer dan Isokrates had gedaan benadrukte Dionysius het stilistische aspect van de *politikos logos*. Wat bleef was de overtuiging dat de rhetorica een gunstige rol heeft te spelen in het openbare leven. De redenaar moet zich tot het brede publiek richten, dit voorlichten omtrent de best denkbare koers die het kan gaan, en leiding aan zijn vaderstad geven. Hoe het stilistische en het politieke bij Dionysius samenhangen zal hierna aan de orde komen⁵⁾.

1) Isokrates XV,46: λόγους οὐ περὶ τῶν ὑμετέρων συμβολαίων, ἀλλ' Ἑλληνικοὺς καὶ πολιτικοὺς καὶ πανηγυρικοὺς.

2) II,51: οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες, οἱ μὲν διὰ τῶν ἐριστικῶν λόγων, οἱ δὲ διὰ τῶν πολιτικῶν; vgl. XV,48.

3) XV,46; 260; vgl. 258: περὶ τῶν λόγων τῶν κοινῶν καὶ τῶν χρησίμων.

4) XV,46: οὐ περὶ τῶν ὑμετέρων συμβολαίων, ἀλλ' Ἑλληνικοὺς καὶ πολιτικοὺς καὶ πανηγυρικοὺς (...) τῇ λέξει ποιητικωτέρᾳ καὶ ποικιλωτέρᾳ (...) τοῖς ἐνθυμήμασιν ὀγκωδεστέροις καὶ καινοτέροις.

5) Zie 2.1.2; 2.1.5; 2.3.

2.1.2 *Agôn* en *epideixis*

In *De Demosthene* 44 en 45 bespreekt Dionysius de variaties die Demosthenes in zijn stijl, meer in het bijzonder in de woordschikking (*synthesis*), aanbrengt. Dionysius onderscheidt drie manieren van woordschikking (*charaktêres tês syntheseôs*); van deze drie is de gemiddelde of gematigde de beste, en Demosthenes is in Dionysius' ogen de beste vertegenwoordiger ervan. In feite is de gematigde woordschikking geen homogeen geheel, maar een continuum waarop men door "spanning en ontspanning" - *Dem.* 44(228,3) - allerlei variaties kan aanbrengen¹⁾; dit is juist wat Demosthenes doet, en zijn succes hangt daarvan af dat hij voor elke soort vergadering de juiste toon weet te treffen. De variaties in woordschikking corresponderen dus met de aard van de vergadering die toegesproken wordt, d.w.z. met het retorische genre, en binnen elk genre ook met de *partes orationis* (inleiding, narratie, enz.). *Panêgyreis* (feestbijeenkomsten) en *scholai* (schoolvoordrachten, declamaties) stellen andere eisen dan *dikastêria* (rechtbanken) en *ekklêsiai* (volksvergaderingen). Bij beide eerstgenoemde gelegenheden stroomt het publiek samen voor "illusie" en "amusement" (*apatê* en *psychagôgia*), in de beide andere voor ernstige zaken, "lering" en "nut" (*didachê* en *ôpheleia*) - 44(228,9vv.) -. Dionysius onderscheidt dus serieuze van minder serieuze welsprekendheid. Binnen de verschillende soorten "politieke" vergaderingen²⁾ brengt hij in de stijlqualiteiten nadere differentiatie aan. Lering en nut mogen dan op politieke vergaderingen de eigenlijke doelstellingen zijn, dit sluit zorg voor het aangename (*hêdy*) niet uit. Naarmate de aan het publiek voor te leggen materie zelf onaangenamer is - Dionysius denkt aan technische stof zoals wetgeving of de inrichting van rechtbanken voor moordzaken: 45(229,8); ook aan het aanhoren van verhalen over andermans leed in procesredevoeringen: 45(229,8) - moet de *synthesis* veraangenaming brengen³⁾. Maar in die passage waar "naar

1) Meer over *synthesis* in 2.3.1.

2) Dit zijn met name de volksvergaderingen en de rechtbanken. In het nu volgende betoog wordt de term "politiek" (zelfst. en bijv. nmw.) in eerste instantie gebruikt ter aanduiding van "zaken die het openbare leven in de *polis* betreffen". Hierbij dient te worden bedacht dat ook de rechtbanken *polis*-organen zijn. Tussen de antieke en de moderne betekenis van "politiek" is er echter geen wezenlijk verschil ("betreffende de publieke samenleving in staatsverband"; alleen is onze staat geen *polis* meer) en ik zie er dan ook van af steeds "politiek" met " " te schrijven.

3) *Dem.* 45(230,5): εἰ μὴ τὸ παρηδῶνον ἢ σύνθεσις ἐπενέγκου.

waarheid en met het oog op het nut"¹⁾ wordt gesproken verwacht het publiek een meer verheven en strenge stijl (*meta semnotêtos austêras*)-45(230,9) -. In het algemeen passen bij de symbouleutische rede vooral *axiôma* (waardigheid) en *megalêgoria* (grandeur), bij de procesredevoering daarentegen *charis* (charme), *hêdonê* (genot) en *apatê* (illusie)-45(230,14vv.) -.

Panegyrische en echt-politieke welsprekendheid worden dus globaal tegenover elkaar geplaatst. Met de eerstgenoemde worden negatieve of althans minder uitgesproken positieve kwalifikaties geassocieerd, laatstgenoemde verschijnen in een gunstig daglicht. Voorzover tussen de politieke vergaderingen nader wordt onderscheiden vinden we daar dezelfde nuanceringsen tussen "nut" en "aangenaamheid" als op het niveau van de hoofdonterscheiding. Het onderscheid tussen politieke en panegyrische welsprekendheid komt in Dionysius' werk telkens terug. Consequent worden de stijl van de werkelijke politieke strijd (*enagônios*) enerzijds, de panegyrische stijl anderzijds uit elkaar gehouden. Deze laatste wordt vaak "theatraal" genoemd. In *Dem.*36 bijvoorbeeld is sprake van een "gladde, soepele en theatrale stijl, de stijl die grote verfijning en wekelijkheid vertoont, waarmee men feestvergaderingen en de bijeengestroomde menigte bevoert"²⁾. "Theatraal" (*theatrikos*) is ook de uitdrukking die nogal eens gebezigd wordt voor de Gorgiaanse figuren; deze heten in *Comp.* 23,23 goed voor de "panegyrische stijl". N.a.v. bepaalde eigenaardigheden van Isokrates' stijl merkt Dionysius in *Isocr.* 12,4 op dat een dergelijke "oververfijning, theatraliteit en pueriliteit"³⁾ niet past bij een raadgever die vraagstukken van oorlog en vrede behandelt en evenmin bij een particulier die in een proces op leven en dood is gewikkeld. Eerder wordt ditzelfde anders uitgedrukt: Isokrates' stijl verdraagt wel "showvoordrachten op feestelijke bijeenkomsten", maar niet "het gevecht in volksvergaderingen en voor rechtbanken"⁴⁾.

Dionysius' belangstelling gaat in de eerste plaats uit naar de wel-

1) *Dem.* 45(230,7): τὰ πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ συμφέρον.

2) *Dem.* 36(209,6): τὴν γλαφυρὰν καὶ λιγυρὰν καὶ θεατρικὴν καὶ πολὺ τὸ κομψὸν καὶ μαλακὸν ἐπιφαίνουσιν, ἥ πανηγύρεις τε κηλοῦνται καὶ ὁ συμφορητὸς ὄχλος. Vgl. *Comp.* 22,35: πανηγυρικῆς (...) ἡ θεατρικῆς (...) χάριτος.

3) *Isocr.* 12,4: τὰ κομψὰ καὶ θεατρικὰ καὶ μειρακιώδη.

4) *Isocr.* 2,6: τὰς μὲν ἐπιδείξεις τὰς ἐν ταῖς πανηγύρεσι (...) τοὺς δὲ ἐν ἐκκλησίαις καὶ δικαστηρίοις ἀγῶνας.

sprekendheid die past bij de strijd (*agôn*), bij de "echte gevechten" (*alêthinoi agônes*) over zaken uit het politieke leven. Thucydides' stijl wordt beoordeeld op zijn geschiktheid voor de debatten over "oorlog en vrede, wetgeving, staatsinrichting, doodstraf, verbanning, verlies van burgerrechten, gevangenisstraf, confiscatie"¹⁾ - kortom: al die conflictueuze situaties die het leven in een stad vullen. In het oude Rome bewees de rhetorica goede diensten bij "de talrijke grote geschillen die over de publieke zaak rezen tussen het volk en de autoriteiten, zoals dat in alle kleine en grote steden pleegt te geschieden"²⁾.

Zoals in hoofdstuk 1 is gebleken behoefde een dergelijke pretentie van Dionysius' zijde niet bij voorbaat haaks te staan op de politieke realiteit van zijn dagen; de organen van de *polis* functioneerden nog. Anderzijds kan men in de taakstelling van de volksvergadering en de rechtbank in *Thuc.* 49 moeilijk een concrete verwijzing naar de eigentijdse situatie ontdekken. De onderwerpen die in de volksvergadering aan de orde komen zijn wel niet identiek aan, maar toch van dezelfde orde als de onderwerpen waarmee volgens Aristoteles³⁾ de symbouleutische welsprekendheid wordt geconfronteerd. Ook zijn ze te vergelijken met de taken die in de *Antiquitates Romanae* aan de volksvergadering worden toegekend⁴⁾. De procesredevoueringen van *Thuc.* 49 - met doodstraf, ballingschap, verlies van burgerrecht, gevangenschap en verbeurdverklaring als inzet - wijzen op politieke processen; men kan er reminiscenties

1) *Thuc.* 49(408,12vv.): ὑπὲρ εἰρήνης καὶ πολέμου καὶ νόμων εἰσφορᾶς καὶ πολιτειῶν κόσμου (...) περὶ θανάτου καὶ φυγῆς καὶ ἀτιμίας καὶ δεσμῶν καὶ χρημάτων ἀφαιρέσεως. Over de in dit verband ook genoemde ἰδιωτικαὶ ὁμιλῖαι dadelijk meer.

2) *AR* II,11,2/3: πολλῶν καὶ μεγάλων ἀμφισβητημάτων γενομένων τῷ δήμῳ πρὸς τοὺς ἐν τέλει περὶ τῶν κοινῶν, ὥς ἐν ἀπάσαις φιλεῖ γίγνεσθαι μικραῖς τε καὶ μεγάλας πόλεσιν.

3) *Ar. Rh.* I,1359b20: staatsinkomsten, oorlog en vrede, defensie, im- en export, wetgeving.

4) DH is hierin heel consequent: magistraten kiezen, wetgeving bekrachtigen, oorlog en vrede: *AR* II,14,3; IV,20,2; VI,66,3; VII,56,3. Ontbreekt in *Thuc.* 49 het ἀρχαιρεσιάζειν omdat daarover niet valt te delibereren? Πολιτείας κόσμος is een heel gewone uitdrukking bij DH voor "staatsvorm", bv. *AR* II,3,1 en 7,2.

aan het vierde eeuwse Athene in zien¹⁾. Ook valt het hierbij op dat waar Dionysius in de rhetorische geschriften over politieke bijeenkomsten spreekt vrijwel altijd slechts de volksvergaderingen en de rechtbanken worden genoemd. Dit moet wel samenhangen met de leer van de drie genres (vgl. *Lys.* 16,2), waarbij het symbouleutische genre eenzijdig wordt toegespitst op de volksvergadering. De Raad ontbreekt in het stijlkritische werk, behalve in *Lys.* 1,5: Lysias schreef talrijke redevoeringen "voor rechtbanken, raads- en volksvergaderingen"²⁾. Deze stand van zaken roept de vraag op naar het werkelijkheidsgehalte van Dionysius' program: In de Griekse *poleis* van rondom het begin van de jaartelling speelde de *boulê* (raad) immers vaak een zeer aanzienlijke rol³⁾. Heeft Dionysius toch meer gekeken naar het voorbeeldmateriaal dat hij bij de hand had dan naar de politieke werkelijkheid waarop zijn rhetorisch onderricht pretendeerde voor te bereiden? Wat is de realiteitswaarde van Dionysius' voorschriften voor politieke redevoering? Hebben we, ondanks Dionysius' verzekeringen van het tegendeel, niet met litteratuur, met fictie te doen? Op deze vraag, die voor het verstaan van Dionysius' program uiteraard van groot belang is, wordt in de volgende paragraaf ingegaan.

We laten nu eerst de overige informatie de revue passeren die Dionysius verstrekt over communicatiegelegenheden en -vormen; de meeste kunnen met de overkoepelende tweedeling *agôn* - *epideixis* in verband worden gebracht. In *Dem.* 44(228,11) worden naast de feestbijeenkomsten nog de *scholai* genoemd waarvoor de massa's bijeenkomen. Usher vertaalt "schools"⁴⁾; wellicht zijn hier in de scholen ten beste gegeven declamaties bedoeld⁵⁾ - normaliter zal de rhetorenschool immers niet voor het grote publiek hebben opengestaan. Dionysius' sympathie hebben ze

1) Bv. Ps.-Demosthenes, XVII,15: θάνατοι (...) φυγαὶ (...) χρημάτων δημεύσεις (verder gaat de overeenkomst niet) en Demosthenes XXIV,149 (de heliasteneed). Zie Deel 1 pag.

2) *Lys.* 1,5: εἰς δικαστήριά τε καὶ βουλὰς καὶ πρὸς ἐκκλησίαν. Vgl. *Dem.* 15(160,20): volksvergaderingen, rechtbanken en τοὺς ἄλλους συλλόγους ἔνθα πολιτικῶν δεῖ λόγων (dit laatste is mogelijk een toespeling op Plato, *Phaedrus* 261a: καὶ ὅσοι ἄλλοι δημόσιοι σύλλογοι).

3) Zie deel 1 pag. 34.

4) Zo ook Liddell-Scott-Jones, s.v. σχολή II,2, onder verwijzing naar DH, *Isocr.* 1,6 en *I Amm.* 7(266,8).

5) Vgl. Liddell-Scott-Jones, s.v. σχολή II,1: "lecture". Men kan denken aan de bijeenkomsten waarover Philodemus, *Rh.* II,256,iii^a Sudh. spreekt; en vgl. hoofdstuk 1 pag.

niet. Belangwekkend is *Lys.* 29, waar Dionysius Lysias' *Olympische Redevoering* behandelt. Deze is uitgesproken "op de feestbijeenkomst (*panêgyris*) die te Olympia werd gehouden"¹⁾, maar behelst een onderwerp dat volgens Dionysius' criteria ongetwijfeld tot de serieuze politieke vraagstukken heeft behoord, namelijk de verdrijving van de tyran Dionysius I van Syracuse van het feest; hier loopt de strakke indeling panegyrisch - politiek dus spaak. Ook aan de gezantschapsredevoering besteedt Dionysius veel aandacht (*Thuc.* 36-41); hij wijst op het grote belang ervan voor de internationale diplomatie.

Een enkele maal vermeldt Dionysius het nut van de welsprekendheid voor de "gesprekken van privé personen" (*idiôtikai homiliai*) - *Thuc.* 49(408,19) en 50(409,10): "In de omgang met medeburgers, vrienden en verwanten bespreken mensen de voorvallen van het gewone leven of geven raad in noodzakelijke affaires, waarschuwen, doen aansporingen, en delen lief en leed met de hunnen"²⁾. In dergelijke situaties dient men gewone taal te spreken, en dus de stijl van Thucydides te vermijden. Zou iemand in diens trant spreken dan zouden zelfs ouders en kinderen hem niet meer begrijpen (*Thuc.* 49slot). In *Isocr.* 4,3 beweert Dionysius dat bestudering van Isokrates' *logoi* een gunstige uitwerking heeft op iemands bruikbaarheid voor huis (*oikos*), stad (*polis*) en heel Hellas³⁾. Maar per saldo heeft Dionysius aan het privé leven veel minder boodschap dan Isokrates; deze somt onder de sofistenleerlingen - hij denkt aan die van hemzelf - de volgende categorieën op: "Sommigen zijn tot capabele deelnemers aan openbare debatten gemaakt, sommigen zijn in staat anderen op te leiden, en diegenen onder hen die het leven van een privé burger verkozen zijn

1) *Lys.* 29,1: ἀγομένης Ὀλυμπίας τῆς πανηγύρεως.

2) *Thuc.* 49(408,19vv.): ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς ὁμιλίαις, ἐν αἷς περὶ τῶν βιωτικῶν διαλεγόμεθα πολίταις ἢ φίλοις ἢ συγγενέσιν διηγούμενοί τι τῶν συμβεβηκότων ἑαυτοῖς ἢ συμβουλευόμενοι περὶ τινος τῶν ἀναγκαίων, ἢ νοουθετοῦντες ἢ παρακαλοῦντες ἢ συνηδόμενοι τοῖς ἀγαθοῖς ἢ συναλγοῦντες τοῖς κακοῖς. Zie ook *Thuc.* 48 (405,21): φίλοις διαλεγόμενος. Hebben we overigens in *Thuc.* 50(409,9) τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας - τὰς ὁμιλίας τὰς ἰδιωτικὰς het Latijnse begrippenpaar *contentio* - *sermo* (*Auctor ad Herennium* 3,23etc.)? Zie Schulte (1935) 23v. en 107; J.Perret, *REL* 24 (1946) 172v.; 180 n.2; 186 n.5 en 187 n.1; Barwick (1963) 28-32 (systematische uiteenzetting); R.Müller, *Klio* 43/5 (1965) 83v. en F.Wehrli, *MH* 35 (1978) 83vv.

3) Misschien moet men met de beschaving van het privé leven ook de λόγοι ἐρωτικοὶ en ἐπιστολικοὶ van *Lys.* 1,5 en de ἐπιστολικοὶ (...) καὶ ἐταιρικοὶ van *Lys.* 3,7 in verband brengen; maar die zijn μετὰ παιδιᾶς (*Lys.* 3,7)!

eleganter in de omgang geworden dan ze tevoren waren"¹⁾. Dit verschil hangt hiermee samen dat Dionysius, veel meer dan Isokrates, nadruk legt op het agonistische aspect van de rhetorica.

We komen nog even terug op Dionysius' afwijzing van "theatraliteit". Dionysius moet niets hebben van "de schaamteloosheid van het theater" (*Prooem.* 1,3), van "theaterachtige omwentelingen" in historiografisch werk (*Thuc.* 5(331,10)) etc. Ook hier zou men weer willen weten of Dionysius *in concreto* denkt aan eigen ervaringen met het theater van zijn dagen. Om de *hypokrisis* (het acteren) bij zijn lezers aan te bevelen trekt hij ergens een vluchtige vergelijking met het optreden van toneelacteurs: "Hoeveel betekenis dit element heeft zou men kunnen nagaan wanneer men ziet hoezeer acteurs van tragedies en komedies onderling verschillen. Terwijl ze dezelfde gedichten voordragen betoveren ze ons toch niet allemaal even sterk, maar sommigen wekken bij ons ergernis en boosheid, alsof ons onrecht wordt aangedaan, doordat ze slecht acteren en de bedoeling van de gedichten te niet doen" (*Dem.* 53)²⁾. Eénmaal (*Comp.* 11,6-14) heeft hij zo'n theateropvoering uitvoeriger beschreven - niet van drama, ook niet van welsprekendheid, maar van muziek; maar "de vaardigheid in *politikoi logoi* was ook een soort muziek" (11,13). De aanleiding is een uiteenzetting over de akoestische eigenschappen van stijl: melodie en ritme. Het vermogen daarover te oordelen is over alle mensen verdeeld, zoals blijkt bij muziekuitvoeringen in het theater: De "gemengde en onmuzikale menigte" die daar samenstroomt (11,8) reageert prompt op de misslagen van de citerspeler en de aulosblazer (*kitharistês* en *aulêtês*; 11,8). Maakt een musicus een fout dan wordt hem verdere uitvoering op lawaaiige wijze onmogelijk gemaakt; maar heeft zijn uitvoering succes dan is de uitwerking op de toehoorder er één van "betovering" (*goêteuein*; *kêlein*: 11,7; 11; 12). Daarmee komen we dus weer op dezelfde publiekseffecten uit die elders met het theatrale zijn verbonden.

Nu wekt Dionysius hier bij de beschrijving van het gedrag van het

1) Isokr. XV,204: τοὺς μὲν αὐτῶν ἱκανοὺς ἀγωνιστὰς ἀποτελεσθέντας, τοὺς δὲ παιδεύειν ἑτέροισι δυνήθέντας, ὅσοι δ' αὐτῶν ἰδιωτεύειν ἐβουλήθησαν, ἐν τε ταῖς ὁμιλίαις χαριεστέροισι ὄντας ἢ πρότερον ἦσαν.

2) *Dem.* 53(244,5-11): τεκμήραιτο δ' ἂν τις ἡλικίην ἰσχύϊν τοῦτο τὸ στοιχεῖον ἔχει, καταμαθὼν, ὅσον ἀλλήλων ἀλλάττουσιν οἱ τραγωδίας τε καὶ κωμῶδίας ὑποκρινόμενοι. τὰ γὰρ αὐτὰ ποιήματα λέγοντες σὺχ' ὡσαύτως ἡμᾶς κηλοῦσιν ἅπαντες, ἀλλ' ἐνίοις ἐπαχθόμεθα καὶ ὥσπερ ἀδικοῦμενοί τι καθυποκρινόμενοι καὶ διαφθεῖρουσι τὰς βουλήσεις τῶν ποιημάτων χαλεπαίνομεν.

publiek de indruk alsof hij eigen ervaring weergeeft: "Ik heb wel eens in de drukstbezochte theateropvoeringen menen te mogen vaststellen"¹⁾; "datzelfde heb ik ook bij de ritmen zien gebeuren"²⁾. Aan de andere kant vertoont de beschrijving in *Comp.* 11 grote overeenkomst met passages uit Plato's werk waarin over het theater gesproken wordt³⁾. De typering van de massa in *Comp.* 11,8 als een "gemengde en onmuzikale menigte" is te vergelijken met *Politeia* 493d en met *Wetten* 700c⁴⁾; ook bij Plato vinden we de vermelding van het samenstromen van de massa: *Politeia* 493a en d⁵⁾. Eveneens in de *Politeia* worden politiek en muziek (met schilderkunst) op één lijn gezet (493d). Meer in het bijzonder vertoont Dionysius' schets van de muziekuitsvoering in het *theatron* grote overeenkomst met de passages *Wetten* II,658e vv. en III,700a vv.: Het theater als plaats van handeling; aandacht voor de *hêdonê* (bij Plato, 658e vv., negatief; bij Dionysius, *Comp.* 11,6, positief). Zowel in de *Wetten* (669c) als bij Dionysius (*Comp.* 11,8) worden citer en hobo genoemd; bij beiden is er aandacht voor de luidruchtige wijze waarop het publiek zijn oordeel bekend maakt (*Wetten* 700c: geschreeuw, gestamp en gejuuw (*thorybos*); *Comp.* 11,8: *thorybêthenta*); zelfs de vermelding van de dans in *Comp.* 11,12 zou men met de *Wetten* (boek II) in verband kunnen brengen. Het is uitgesloten dat dit alles op toeval berust. En inderdaad is voor beiden ook de aanleiding om de theateruitvoering ter sprake te brengen dezelfde, namelijk de vraag welke waarde aan het oordeel van de massa moet worden gehecht. Alleen inzake het antwoord staan Plato en Dionysius diametraal tegenover elkaar⁶⁾, maar dat Dionysius met Plato discussieert staat wel vast.

Dus: litteraire reminiscentie en topiek, of eigen ervaring? Zelfs als men hier geen dilemma wil zien - Dionysius kan heel goed muziekuitsvoeringen hebben bezocht en tevens aan Plato hebben gedacht - blijft toch een andere vraag klemmen: Hoe serieus moeten we al Dionysius' opmer-

1) *Comp.* 11,8: "Ἡδὴ δ' ἔγωγε καὶ ἐν τοῖς πολυανθρωποτάτοις θεάτροις (...) ἔδοξα καταμαθεῖν.

2) *Comp.* 11,10: Τὸ δ' αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν ῥυθμῶν γινόμενον ἔθεασάμην.

3) Zie ook *Ar. Pol.* VIII,1342a19vv.

4) Plato, *Politeia* VI,493d: τῶν πολλῶν καὶ παντοδαπῶν ξυνιόντων; *Wetten* 700c: ἄμουσοι.

5) Plato, *Politeia* VI,493a: ὅταν ἀθροισθῶσιν; 493d: ξυνιόντων.

6) Meer hierover in 5.5.

kingen over de rol van de welsprekendheid in de samenleving nemen? Welk werkelijkheidsgehalte hebben bijvoorbeeld zijn beweringen over de noodzaak van een gematigde stijl voor een gemengd publiek, waarvan de samenhang met de vroegperipatetische leer van de *mesotês* hierna zal worden aangetoond? Hebben we te maken met literaire conventie, of beantwoordt er aan de door Dionysius gemaakte opmerkingen een werkelijkheid? De vraag is van groot belang. Als Dionysius het inderdaad over de werkelijkheid van zijn tijd heeft verhoogt dit in onze ogen de waarde van zijn theorie buitengewoon. Ook voor de interpretatie van de *Antiquitates Romanae* zou dit grote consequenties hebben. De vraag is echter niet gemakkelijk te beantwoorden. Het alternatief - Dionysius' opmerkingen over *ekklêsia* en *dikastêrion*, over *theatron* en *panêgyris*, over de gemengde stijl voor een samengesteld publiek, zijn puur academisch en gericht op fictie; in werkelijkheid hebben we met voorschriften voor *geschreven* literatuur te maken - is niet op voorhand uit te sluiten.

Om de vraag te kunnen beantwoorden moet achtereenvolgens worden ingegaan op Dionysius' oordeel over de stijl van Isokrates in vergelijking met die van Demosthenes, en op de traditie waarin Dionysius staat; deze laatste verklaart enerzijds de ontoereikendheid van het begrippenapparaat met behulp waarvan Dionysius zijn stellingname - voorkeur voor serieuze welsprekendheid bestemd voor brede bevolkingsgroepen en gericht op het leven in *polis*verband - formuleert, maar geeft anderzijds een zekere garantie dat we met een niet-academische vraagstelling en met een niet-literair program te doen hebben.

2.1.3. Dionysius' oordeel over Isokrates.

Dionysius beschouwt Isokrates en Demosthenes, samen met Plato, als vertegenwoordigers van de middenstijl; binnen die stijl is Demosthenes de perfecte redenaar, bij wie Isokrates en Plato ten achter blijven. Het eerste deel van *De Demosthene* is grotendeels gewijd aan een vergelijking van de stijl van deze drie auteurs. Het kenmerkende van de stijl van Demosthenes in vergelijking met die van Isokrates is volgens Dionysius dat zijn redevoering *pathê* (emoties) bewerkt, die van Isokrates niet. Dionysius brengt dit herhaaldelijk tot uitdrukking. In *Dem.* 18 (166,24) bv. merkt hij op dat, hoewel het, zoals bekend, voor het bespelen van het in volksvergadering of jury vergaderde volk nodig is *pathê* op te wekken¹⁾, Isokrates dit niet heeft gedaan en ook niet heeft willen doen²⁾: Hij ging er blijkbaar van uit dat een politicus alleen een serieuze instelling en een fatsoenlijk karakter nodig heeft om succes te hebben³⁾. Demosthenes' stijl daarentegen is bij uitstek geschikt voor het bewerken van *pathos*: in *Dem.* 22 (176,15vv.) geeft Dionysius een enthousiaste beschrijving van dit vermogen van Demosthenes.

Dionysius laat er, zoals we hebben gezien, weinig twijfel over bestaan dat voor hem het criterium voor goede welsprekendheid gevormd wordt door de eisen die de werkelijke praktijkredevoering in volksvergadering of rechtbank, de *agôn*, stelt. De toepassing van dit criterium op Isokrates brengt hem echter in verlegenheid. Tegenover hem is Dionysius merkwaardig ambivalent. Enerzijds is hij geïnspireerd door het politieke denken van Isokrates⁴⁾, anderzijds laat hij herhaaldelijk blijken zich bewust te zijn dat Isokrates' stijl niet geschikt is voor het echte politieke bedrijf in de steden. Hij looft Isokrates vanwege zijn uitstekende keuze van onderwerpen⁵⁾ en neemt Isokrates' eigen woorden

1) ἦν δὲ ἄρα πάντων ἰσχυρότατον τῷ μέλλοντι πείθειν δῆμον ἢ δικαστήριον, ἐπὶ τὰ πάθη τοὺς ἀκροατὰς ἀγαγεῖν.

2) τὰ πολλὰ δὲ οὐδὲ βούλεται (166,20).

3) ἀποχρῆν τῷ πολιτικῷ διάνοιαν ἀποδείξασθαι σπουδαίαν καὶ ἥθος ἐπιεικές. (166,21).

4) Zozeer dat geleerden als Kaibel en Hubbell in Isokrates de eigenlijke leermeester van Dionysius hebben gezien; meer daarover in 5.3.

5) *Isocr.* 4,2: τῶν ὑποθέσεων τὸ κάλλος.

over als hij misbruik van de welsprekendheid voor zaken van persoonlijk belang verwerpt¹⁾. Hiermee knoopt hij aan bij de minachting en het wantrouwen dat bestaat tegenover de rhetorica die zich bezighoudt met pleidooien voor de rechtbanken, de *dikanikoi logoi*.

In *Isocr.* 5-9 geeft Dionysius de inhoud weer van een vijftal redevoeringen van Isokrates, en prijst hun politieke bruikbaarheid en morele verhevenheid zonder enige terughouding. Dit doet hij, althans in het bewaard gebleven werk, voor geen enkele andere auteur in gelijke mate.

Het grote struikelblok in Isokrates' nalatenschap is voor Dionysius echter diens stijl. Deze voldoet niet aan de eis, in staat te zijn om een massa in beweging te krijgen. Nu weet Dionysius wel dat Isokrates niet de ambitie had om in het openbaar op te treden: In *Isocr.* 1 beschrijft hij in grote lijnen het leven van Isokrates. Als leerling van de sofisten Prodicus en Gorgias en van de redenaar Theramenes had hij oorspronkelijk ook het verlangen opgevat om *in politicis* handelend en sprekend op te treden, *prattein te kai legein ta politika*, d.w.z. om rhetor te worden. Maar toen bleek dat het hem ontbrak aan het zelfvertrouwen en aan het stemvolume²⁾ die nodig zijn voor een politieke carrière, zette hij zich aan het schrijven. Als schrijver bracht hij een verbetering tot stand in het sofistieke genre, door dit i.p.v. op kwesties van dialektiek en natuurwetenschappen te richten op politieke onderwerpen³⁾. Ook in *Dem.* 4 stipt Dionysius aan dat Isokrates nooit in de praktijk als redenaar is opgetreden, maar alleen schriftelijke redevoeringen in alle genres heeft

1) Dionysius, *Isocr.* 1,3: ἵδια συμβόλαια, een citaat van de Panathenaicus (Isokr. XII,11); zie ook IV,11; X,7; XV,3; 38; 40; 46; 228; 276; en i.v.m. de wetgeving van het oude Athene: IV,78 en XII,144.

2) *Isocr.* 1,2; vgl. Isokr. XII,10 en *Ep.* 8,7.

3) *Isocr.* 1,4: ἀπὸ τῶν ἐριστικῶν τε καὶ φυσικῶν ἐπὶ τοὺς πολιτικοὺς λόγους. Dionysius' bewering hier dat Isokrates de eerste zou zijn geweest die dit deed lijkt in tegenspraak met een andere opmerking (*Imit.* B.VIII en IX), waarin Gorgias al wordt geassocieerd met de πολιτικοὶ λόγοι. Mogelijkerwijs heeft echter de ambiguïteit van de term π.λ. hiermee iets te maken.

De beschrijving van de plaats van Isokrates in de geschiedenis van de rhetorica die Dionysius ons hier geeft - Isokrates brengt de synthese tot stand tussen de sofistieke "litteratuur" en de grote politiek van de dag - is door moderne geleerden aanvaard; bv. Walberer(1938) 19: "Isokrates orientierte sich in seiner Auffassung vom grossen Redner und Staatsmann an den führenden Politikern der Vergangenheit..., und hieraus erklärt sich die Eigenart seiner Unterrichtsmethode und seines sophistischen Lehrbetriebs".

nagelaten¹⁾. Het merkwaardige is echter dat Dionysius deze wetenschap als het ware uitschakelt bij zijn verdere beoordeling van Isokrates. Niet alleen noemt hij hem soms toch *rhêtor*²⁾, maar in *Dem.* 18 (166,19vv.) impliceert hij dat ook Isokrates erop uit was een volksvergadering of rechtbank te overtuigen, dat hij daarbij alleen bespeling van de *pathê* voor onnodig hield. In het stijloordeel dat hij velt in *Isocr.* 2/3 houdt hij geen rekening met de in hfdst.1 gedane constatering van Isokrates' nervositeit en zwakke stem; hij stelt eenvoudig de afwezigheid van een *synthesis enagônios* (voor de strijd gepaste woordschikking) vast, dus het niet voldoen aan de norm.

Zeer tweeslachtig is de karakterisering van Isokrates' stijl in de volgende passage in *Isocr.* 2: "(De stijl van) Isokrates is meer geschikt voor het lezen dan voor de praktijk; zijn werken laten showvoordracht (*epideixeis*) toe op feestelijke bijeenkomsten en bestudering (*theôria*) in de privésfeer, maar geen werkelijke debatten in de volksvergaderingen en rechtbanken"³⁾. Isokrates' stijl is dus enerzijds panegyrisch, anderzijds een typische schrijfstijl.

Wat het panegyrische betreft, dit is een typering van Isokrates' stijl die herhaaldelijk terugkeert. In *Isocr.* 2,4 spreekt hij ook nog van een "indrukwekkende plechtstatigheid" (*semnotês pompikê*). In *Dem.* 4(135,18) klaagt hij over Isokrates' excessieve gebruik van Gorgiaanse figuren, van hiaatvermijding en van de periode; deze eigenschappen maken Isokrates' stijl nogal werkelijkheidsvreemd, emotie- en levenloos, en eerder panegyrisch dan geschikt voor de echte strijd⁴⁾. De hierboven gedane constatering dat voor Dionysius "theatraal" en "panegyrisch" grotendeels samen vallen is zeker ook van toepassing op Isokrates⁵⁾.

1) *Dem.* 4(134,19): ἀγῶνα μὲν οὐτ' ἴδιον οὔτε δημόσιον οὐδένα <πώποτε τάνδρὸς ἀγῶ> νισαμένου γραφὰς δὲ συνταξαμένου πολλὰς καὶ καλὰς εἰς ἅπασαν ἰδέαν λόγων.

2) *Proem.* 4,5; *Isocr.* 3,7; 9,1; 12,2; 15,1; 20,5 (=slot) en passim; *Dem.* 3; *Thuc.* 53; *Imit.* fr.B VI. Dit is des te opvallender omdat Isokrates zelf heeft geweigerd zich voor ῥήτωρ uit te geven (V,81).

3) *Isocr.* 2,5/6: ἀναγνώσεώς τε μᾶλλον οἰκειώτερός ἐστιν ἢ χρήσεως. τοιγάρτοι τὰς μὲν ἐπιδείξεις τὰς ἐν ταῖς πανηγύρεσι καὶ τὴν ἐκ χειρὸς θεωρίαν φέρουσιν αὐτοῦ οἱ λόγοι, τοὺς δὲ ἐν ἐκκλησίαις ἀγῶνας οὐχ ὑπομένουσιν.

4) *Dem.* 4(136,8): κάναλθηστέραν ἀπαθῇ τε καὶ ἀψυχον καὶ πανηγυρικὴν μᾶλλον ἢ ἐναγώνιον.

5) Zie 2.1.2. Θεατρικός i.v.m. Isokrates: *Isocr.* 12,4; *Dem.* 40(214,20); *Comp.* 23,7; en vgl. *Isocr.* 15,3.

Nu kon Dionysius voor zijn kenschetsing van Isokrates' stijl als "epideiktisch" aanknopen bij Isokrates zelf; maar de manier waarop hij dat doet toont toch aan dat hij een ander uitgangspunt heeft dan deze. Isokrates neemt afstand van zowel de *agôn* als de *epideixis*. Wat de *agôn* betreft: de forensische *agôn* wordt door Isokrates met minachting genoemd, bv. XV,48¹⁾, en vgl. IV,11. Maar indirect beschouwt hij zich toch ook weer als "vechter" (*agônistês*): III,8: over omstreden zaken "vechten" wij (*agônizometha*); *Ep.* 8,7: "medevechter" (*synagônistês*); onder zijn leerlingen bevinden zich *agônistai* XIII,15; XV,201; 204. De rede over de vermogensruil (*antidosis*) krijgt een fictieve agonistische inkleding; XV,8: *agôn*; 10vv.; 163vv. Anderzijds wordt de zorg die hij besteedt aan de stilistische verfijning van zijn "redevoeringen" gewoonlijk in verband gebracht met de aandacht die de sofisten in hun *epideixis* daaraan geven. Toch distantieert Isokrates zich herhaaldelijk van de *epideixis*, o.a. V,93. Voorzover de *epideixis* wordt beschouwd als een *paignion* (scherts) onderstreept Isokrates dat hij zich met serieuze zaken bezighoudt²⁾; een uitzondering geldt voor de rede over Bousiris³⁾. Aan het eind van zijn leven rekent Isokrates de redevoeringen die hij toen nog schreef noch tot het agonistische, noch tot het epideiktische genre: "Als de rede die zal worden voorgelezen gelijk was aan degene die gehouden worden, hetzij in debatten (*pros tous agônas*), hetzij als pronkvoordrachten (*pros tas epideixis* (*irrealis!*)..."⁴⁾. En voorzover hij zich vroeger met zijn redes een epideiktisch doel stelde, deed hij dit in de overtuiging dat dit het nastreven van het belang van zijn publiek niet in de weg stond, een praktisch doel: "degene die niet alleen een show (*epideixis*) wil geven, maar ook iets tot stand wil brengen (enz.)"⁵⁾. Later bracht hij een scheiding aan tussen de beide tendenzen: *Ep.* 1,35. Maar of het nu om *agôn* of *epideixis* ging, Isokrates wilde in ieder geval *symbolos* zijn, de

1) De minachting zal wel voortkomen uit schaamte en reactie over zijn vroegere arbeid als logograaf. Voor het gebruik van de term *ἀγών νόδρ* Isokrates, m.n. bij Gorgias: Steidle (1952) 272 n.3 en 273 n.3.

2) Isokr. X,11: ὅσω (...) τὸ σπουδάζειν τοῦ παίζειν ἐπιπονώτερόν ἐστιν.

3) Steidle (1973) 290; Hellwig (1952) 146 (zij interpreteert anders).

4) Isokr. XV,1: Εἰ μὲν ὁμοίος ἦν ὁ λόγος ὁ μέλλων ἀναγνωσθήσεσθαι τοῖς ἢ πρὸς τοὺς ἀγῶνας ἢ πρὸς τὰς ἐπιδείξεις γιγνομένοις; vgl. XII,271; Hellwig (1973) 136 n.80.

5) Isokr. IV,4; 17: τὸν μὴ μόνον ἐπιδείξιν ποιούμενον, ἀλλὰ καὶ διαπράξασθαι τι βουλόμενον.

raadgever, niet alleen van vorsten (V,84; *Ep.* 1,2 en 9; 6,6; 8,7; 9,15) - in dat geval zou zijn stemzwakte geen hinderpaal hebben gevormd om persoonlijk op te treden - maar ook van steden, zelfs van Hellas als geheel: "Daarom onderneem ik het de stad, de Grieken en de meest illustere mannen van advies te dienen op die manier die bij mijn aard past en die ik beheers, d.w.z. zonder strateeg, redenaar of anderszins machthebber te zijn"¹⁾.

Welnu, Dionysius is bij zijn beoordeling van het werk van Isokrates uitgegaan van dit laatste: Isokrates als raadgever van steden, van Griekenland, van collectiviteiten. Hij heeft hem daarmee gesitueerd in de sfeer van de werkelijk uitgesproken redevoeringen. Hier is de *agôn* de norm: het duidelijkst in *Isocr.* 12,4: "Een raadsman die over oorlog en vrede spreekt en een privéburger die in een halszaak voor de rechtbank staat kan met Isokrates' stijl niets aanvangen"²⁾. Isokrates wordt beoordeeld op gelijke voet met "echte" redenaars zoals Demosthenes(en Lysias), maar hij blijkt aan de norm niet te voldoen: zijn stijl is, vanuit dit standpunt, alleen geschikt voor nutteloze show-redevoeringen.

Anderzijds ziet Dionysius in Isokrates' stijl een schrijfstijl. In de privésfeer van de studeerkamer verplaatst Dionysius ons in *Isocr.* 2,5/6: Isokrates' stijl is, behalve voor declamaties of feesten, ook geschikt voor individuele studie; in het algemeen is zij meer geschikt voor lezen dan voor praktische toepassing. Dit oordeel wordt herhaald in *Isocr.* 13,3, met een citaat van de peripatetische filosoof Hieronymus van Rhodos: "Men zou zijn redevoeringen voortreffelijk kunnen lezen, maar men kan ze absoluut niet gebruiken in een publieke redevoering, met verheffing van stem en toon, en ze in een dergelijke situatie met passende voordracht ten gehore brengen"³⁾. Isokrates' stijl is dus niet geschikt voor voordracht (*hypokrisis*), in dat opzicht is hij het tegendeel van die van Demosthenes (*Dem.* 33: *hypokrinesthai*).

Dionysius heeft de verdediging die Isokrates zelf heeft gegeven van

1) Διόπερ ἐπιχειρῶ συμβουλεύειν τὸν τρόπον τοῦτον, ὃν ἐγὼ πέφυκα καὶ δύναμαι (d.w.z. μήτε στρατηγὸς ὢν μήτε ῥήτωρ μήτ' ἄλλως δυνάστης), καὶ τῇ πόλει καὶ τοῖς Ἕλλησιν καὶ τῶν ἀνδρῶν τοῖς ἐνδοξοτάτοις: V,81; vgl. XII,2 en VIII,1.

2) Συμβούλω δὲ δὴ περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης λέγοντι καὶ ἰδιώτῃ τὸν περὶ ψυχῆς τρέχοντι κίνδυνον ἐν δικασταῖς τὰ κομψὰ καὶ θεατρικὰ καὶ μειρακιώδη ταῦτα οὐκ οἶδα ἥντινα δύναιτο ἂν παρασχεῖν ὠφέλειαν.

3) ἀναγνῶναι μὲν ἂν τινα δυνήθῃναι τοὺς λόγους αὐτοῦ καλῶς, δημηγορῆσαι δὲ τὴν τε φωνὴν καὶ τὸν τόνον ἐπάραινα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ κατασκευῇ μετὰ τῆς ἀρμοστούσης ὑποκρίσεως εἰπεῖν οὐ παντελῶς.

het geschreven genre niet overgenomen. Hoewel Isokrates zich aansluit bij de gangbare mening dat het gesproken woord de voorkeur verdient boven het geschreven (een mening gedeeld door Plato, slot van de *Phaedrus*, en Alkidamas, *Tegen de Sofisten*) ziet hij toch ook voordelen in de geschreven stijl. Deze maakt grotere nauwkeurigheid mogelijk, in de uitdrukking - aan de kant van de auteur - en in de perceptie - aan de zijde van de lezer¹⁾. In dit opzicht is Isokrates een wegbereider voor de moderne opvatting van "litteratuur" als produkt van de schrijftafel bestemd om privé te worden gelezen. Dionysius erkent de nauwkeurigheid van Isokrates' stijl, diens vermogen om de lezers duidelijk te maken wat hij bedoelt (*Dem.* 4²⁾), maar hij volgt hem niet in zijn waardering voor litteratuur. Hij komt echter ook niet tot een expliciete stellingname tegenover geschreven redevoeringen.

Isokrates experimenteert ook met fictie. De rede over de *Antidosis* (XV) krijgt de vorm van een *agôn*, zonder voor een werkelijk proces geschreven te zijn; "als ik het zó zou voorstellen dat ik in een proces en in gevaar verwickeld raakte (...) en dat ik zelf het woord zou voeren in de vorm van een verdedigingsrede" enz.³⁾. Isokrates is zich bewust van de stap die hij onderneemt en spreekt openlijk uit wat hij doet. Herhaaldelijk onderstreept hij in XV het nieuwe van dit procédé⁴⁾. Nu moeten we die nieuwheid niet overdrijven: mogelijkerwijs is het voorbereid door de activiteit van de logografen. En de sofisten legden zich reeds toe op fictieve redevoeringen⁵⁾. Anderzijds verwijderde Isokrates zich met zijn fictieve rede in het geheel niet van het openbare leven; daarin onderscheidt zijn fictie zich weer van het *paignion* der sofisten⁶⁾. Hoewel hij een nieuwe methode toepaste hield Isokrates zich toch aan het doel de publieke opinie te beïnvloeden in de richting van een politieke beslissing.

1) Isokr. XII,246; XV,192; V,28/9.

2) *Dem.* 4(135,12): εἰς μὲν τὸ διδάξαι τὸν ἀκροατὴν σαφέστατα.

3) Isokr. XV,8: εἰ δ' ὑποθεῖμην ἀγῶνα μὲν καὶ κίνδυνόν τινα περὶ ἐμὲ γιγνόμενον (...) ἐμ' αὐτὸν δ' ἐν ἀπολογίᾳ σχήματι τοὺς λόγους ποιούμενον.

4) XV,1: Εἰ μὲν ὁμοίως ἦν ὁ λόγος; vgl. 46v.

5) Gorgias' *Helena*, bestempeld als παίγνιον (*Gorg. Hel.* 21 = VS 82 B11,21); zijn ὑπὲρ Παλαμήδους ἀπολογία (= VS 82 B11a); Polykrates' ἀπολογία Βουσίριδος; vgl. Hellwig (1973)

6) Isokr. X,11 en XI,9; Hellwig (1973) 146 n.125.

Hij wilde de raadgever van steden en vorsten zijn, en als zijn adviezen niet altijd zijn opgevolgd, mag men toch niet uitsluiten dat ernaar geluisterd is. Isokrates' fictieve inkleding blijft dus, of ze nu wordt toegegeven of niet, altijd ondergeschikt aan de echte politiek. Men kan haar als het ware wegdenken. Zoals we gezien hebben is dat ook wat Dionysius doet: hij beoordeelt Isokrates' *logoi* alsof het echte agonistische redevoeringen zijn. In *Isocr.* 15, waar hij de rede over de *Antidosis* behandelt als voorbeeld van de verdiensten en gebreken van Isokrates' stijl, noemt hij haar een *dêmêgoria*, een *symboleutikos logos* (deliberatieve rede).

Natuurlijk heeft Dionysius zich niet vergist in de aard van Isokrates' redevoeringen en heeft hij heel goed geweten dat ze nooit zijn uitgesproken¹⁾. In *Isocr.* 1 noemt hij Isokrates' keuze van *politikoi logoi* in één adem met diens afzijdigheid van het werkelijke debat; en in *Dem.* 4(135,1) formuleert hij het zo dat Isokrates "redevoeringen in alle genres schreef"²⁾. Ook de categorieën "spel-ernst" zijn Dionysius bekend: *Lys.* 3,7: "op speelse toon" (*meta paidias*); *Lys.* 14,4 (in een aanhaling van Theophrastus): "in een ernstige zaak zich aan woordspelingen overgeven"³⁾. Evenwel brengt dat ons niet veel verder. De dimensies "spel" en "fictie" vallen niet geheel samen, en juist Isokrates behandelde in een "fictieve" vorm immers niet-"speelse" onderwerpen. Soms komt Dionysius met zijn begrip *apatê* ("bedrog", "illusie") in de buurt van de notie die we hier zoeken. Met name is dit in *Dem.* 44 het geval, waar "illusie" en "amusement" (*psychagôgia*) als kenmerkend voor feestbijeenkomst en declamatie gelden; *Dem.* 44(228,12); *Thuc.* 6(333,4); 7(334,2); zie hfst. 2.3.2. Maar veel verder dan enkele terloopse opmerkingen komt Dionysius ook hiermee niet. Als Dionysius dus Isokrates' *logoi* als echte *agônes* heeft beoordeeld, is dat omdat hij uitging van hun inhoud: de serieuze politieke stof maakte dat Dionysius een beoordeling als symboleutische welsprekendheid voor de hand vond liggen.

Nu is de volgende tegenwerping denkbaar: Dionysius neemt het fictie-

1) Dionysius was uiteraard goed thuis in kwesties van literatuurgeschiedenis. Hij kent de methodische twijfel over de vraag of een rede is uitgesproken of niet: *Lys.* 32 (over Lysias, XXXIV): ἐλ μὲν οὖν ἐρρήθη τότε, ἄδελον σύγκειται γοῦν ὡς πρὸς ἀγῶνα ἐπιτηδείως; en vgl. *Dem.* 23(180,1), over Plato's Apologie van Sokrates: δικαστηρίου μὲν ἢ ἀγορᾶς οὐδὲ θύρας ἰδών. Ook hier beperkt hij zich bewust tot stijlanalyse.

2) γραφὰς δὲ συνταξαμένου πολλὰς καὶ καλὰς εἰς ἅπασαν ἰδέαν λόγου.

3) σπουδάζοντα τοῖς πράγμασι τοῖς ὀνόμασι παίζειν.

karakter van Isokrates' werk niet serieus omdat die fictie onvolmaakt is. Isokrates neemt in de *Antidosis* weliswaar de uiterlijke vorm van het Atheense proces over, maar past er zijn stijl niet bij aan (naar de smaak van 300 jaar later!). Dionysius' eigen onderricht, waarin Isokrates en andere redenaars als model dienst doen, is intussen wel degelijk gericht op fictie, en wel in geperfectioneerde vorm: niet alleen de vergadervorm (*ekklêsia*, *dikastêrion*), maar ook de bijbehorende agonistische *stijl* wordt gefingeerd.

Deze tegenwerping mag niet op voorhand als absurd van de hand worden gewezen; een passage als *Dem.* 22 dwingt ons deze mogelijkheid onder ogen te zien. Dionysius beschrijft hier de indruk die de stijl van Isokrates en vooral die van Demosthenes op hem persoonlijk maakt -bij lezing! "Wanneer ik één van Isokrates' redevoeringen lees.." - "maar wanneer ik één van Demosthenes' redes *ter hand neem*..."¹⁾. De redevoeringen van Demosthenes bewerken dan exact die *pathê* bij Dionysius waarvan hij elders zegt dat ze bij het publiek opgewekt behoren te worden. In dit hoofdstuk gaat hij verder met zich in te denken hoe het effect van Demosthenes' welsprekendheid op zijn tijdgenoten is geweest, toen deze zelf, met zijn indrukwekkende voordracht (*hypokrisis*) de redevoeringen uitsprak. Dat Demosthenes' acteren imposant geweest moet zijn blijkt uit de nagelaten werken zelf. "Na zoveel jaar bezit het vuur opgesloten in Demosthenes' pagina's nog zoveel kracht"²⁾, dat het onmogelijk is ze als verstrooiende lectuur te behandelen (*en hêdonêi hôs anagnôisma*): men gaat vanzelf acteren (*hypokrinesthai*). Men kan heel deze passage opvatten als een persoonlijke ontboezeming van Dionysius, als uiting van zijn persoonlijk enthousiasme voor Demosthenes³⁾. In deze lijn

1) *Dem.* 22(176,10/15): ὅταν μὲν τινα τῶν Ἰσοκράτους ἀναγινώσκω λόγων (...) ὅταν δὲ <τῶν> Δημοσθένους τινα λάβω λόγων.

2) *Dem.* 22(177,21): εἰ δὴ τὸ διὰ τοσούτων <ἐτῶν> ἐγκαταμισγόμενον τοῖς βυβλίοις πνεῦμα τοσαύτην ἰσχὺν ἔχει.

3) Analoog is *Comp.* 25,29-44 (en vgl. *Dem.* 50/1). In het voorafgaande heeft Dionysius een uiteenzetting van prozaritme gegeven, en aangetoond dat Demosthenes' redevoeringen in dit opzicht op poëzie gelijken. Hij voert dan tegenstanders ten tonele, die inbrengen dat een groot man als Demosthenes zich toch zeker niet met dergelijke beuzelarijen heeft opgehouden (29-30). Het antwoord van Dionysius is tweeledig: (a) (31-35): Een beroemdheid als Demosthenes kon zich niet permitteren achter te blijven bij liederen als Isokrates en Plato, die jaren aan hun proza bleven borstelen en kammen, Plato zelfs tot z'n laatste snik. Des te meer omdat Demosthenes' genre dat van de πολιτικός λόγος was. Dionysius ziet Demosthenes hier *sub specie aeternitatis*: (31) ἔργα συνταττόμενος αἰώνια καὶ διδοὺς ἑαυτὸν ὑπεύθυνον τῷ βασιλεύοντι φθόνῳ καὶ χρόνῳ; (35) μνημεῖα τῆς ἑαυτοῦ

voortdenkend zou men dan kunnen beweren dat alle woorden die Dionysius besteedt aan het publiekseffect van eloquentia in hierna te behandelen passages als *Dem.* 15 en *Thuc.* 49-51 niet meer dan inkleding zijn voor de beschrijving van het -uit de aard der zaak *individueel*-esthetisch genot dat de *litteratuur* geeft.

Moderne kenners van antieke stijltheorie lijken inderdaad soms van de stilzwijgende veronderstelling uit te gaan dat men dergelijke uitingen over publieksbeïnvloeding niet serieus behoeft te nemen; meestal wordt het probleem niet expliciet aan de orde gesteld. Dionysius schrijft dan als kenner en voor kenners, "filologen" (men kan wijzen op *Dem.* 23(179,14): *philologous*: Usher vertaalt "lovers of literature"; vgl. *Comp.* 25,33 en *Thuc.* 2(327,27))¹⁾. Enkele passages bij Dionysius waarin hij over de eeuwigheidswaarde van rhetorisch en historiografisch proza rept lijken hen gelijk te geven: "Veel eerder lijkt het mij gepast voor een man, die *politikoi logoi* componeert als eeuwigdurend aandenken aan zijn oratorisch vermogen zich om de kleinste bijzonderheden te bekommeren (bedoeld is Demosthenes; KG) dan voor schilders en reliëfwerkers, die aan vergankelijk materiaal de vaardigheid van hun handen en hun inspanning demonstreren, om de finesses van hun kunst te besteden aan adertjes, veertjes, pluis en dergelijke kleinigheden"²⁾. Het werk van een aantal

δυνάμεως αιώνια. (b) (36-44): Als beginnening kostte het Demosthenes inderdaad veel tijd om zich met de finesses van de σύνθεσις vertrouwd te maken. Maar op den duur werden deze hem een tweede natuur, zoals dat ook gaat bij de oefening in muziek en in schrijfkunst.

Hierbij moet het volgende worden opgemerkt: ad (a): Hier inderdaad geen evaluatie van Demosthenes i.v.m. het effect op zijn directe hoorders. Toch denkt Dionysius ook hier aan het *gesproken* woord: in 35 contrasteert hij de πολιτικός λόγος met het werk van beeldende kunstenaars die hun kunst demonstreren aan vergankelijk materiaal (ἐν ὕλῃ φθαρτῇ). ad (b) : De vergelijking met het leerproces van musici brengt de vergelijking politieke rede - muziekuitvoering in herinnering die Dionysius in navolging van Plato en Aristoteles in *Comp.* 11 maakt: de musici spelen daar voor een groot, ongeschoold publiek! (vgl. Aujac (1981) 224). (De vergelijking met de γράμματα in 25,40 is afgekeken van Isokrates, XIII,10)

¹⁾ Maar G.R.F.M. Nuchelmans, *Studien über φιλόλογος, φιλολογία und φιλολογεῖν* (Zwolle 1950) 60v. wijst er op dat de component -λογος in φιλόλογος naast litteratuur ook wetenschap en algemene vorming omvat, en op p. 62v. benadrukt hij het primair orale karakter van de Griekse λόγοι. DH bij Nuchelmans op p. 23; 27; 61, maar een verwijzing naar *Dem.* 23(179,14) ontbreekt.

²⁾ *Comp.* 25,35: Πολύ τε γὰρ μᾶλλον ἐμοὶ δοκεῖ προσήκειν ἀνδρὶ κατασκευάζοντι λόγους πολιτικοὺς μνημεῖα τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως αἰώνια μηδενὸς τῶν ἐλαχίστων ὀλιγωρεῖν, ἢ ζωγράφων τε καὶ τορευτῶν παισίν, ἐν ὕλῃ φθαρτῇ χειρῶν εὐστοχίας καὶ πόνους ὑποδεκνυμένοις, περὶ τὰ φλέβια καὶ τὰ πτίλα καὶ τὸν χνοῦν καὶ τὰς τοιαύτας μικρολογίας κατατρίβειν τῆς τέχνης τὴν ἀκρίβειαν. Vgl.

geschiedschrijvers vóór Herodotus vertoont een zodanige "frisheid en charme dat hun geschriften ook nu nog over zijn"¹⁾. Wanneer men zich niet tot een contemporain hoorderspubliek wendt maar tot toekomstige generaties heeft men de drempel naar "litteratuur" overschreden: dat is de suggestie die van dergelijke bewoordingen uitgaat.

Toch blijft er een moeilijkheid. Dionysius tracht immers juist uit te leggen waarom Demosthenes' werken méér zijn dan litteratuur (*anagnôsmata*) en hij doet dit in termen die zelf ontleend zijn aan de retorische theorie. Lezing van Demosthenes' werken leidt vanzelf tot *hypokrisis*. Maar om die reden is Demosthenes dan ook het voorbeeld bij uitstek! Het geheim van zijn proza is dat het er steeds opnieuw om vraagt geacteerd te worden. Schriftelijke vastlegging bestendigt Demosthenes' redevoeringen wel, maar tot hun recht komen ze pas als ze weer tot leven worden gebracht. En dan zullen ze niet nalaten op het publiek eenzelfde indruk te maken als bij de oorspronkelijke voordracht. Dit bedoelt Dionysius als hij aan het slot van *Dem.* 21 zegt te vermoeden dat zijn persoonlijke impressies algemeen zijn²⁾. En als Demosthenes' redevoeringen zelf niet meer worden voorgedragen dienen ze nog als voorbeeld voor de creatie van nieuwe *logoi*. Het lezen van de oude redenaars heeft een functie in het kader van *mimêsis*³⁾. Het klassieke erfgoed zou men dus in zekere zin een gebruiksinstrument kunnen noemen; daarbij veronderstelt Dionysius dat het tijdsverloop tussen het antieke Athene en de Helleense cultuur van zijn dagen geen belemmering is voor de doeltreffendheid van een dergelijke op de klassieken gebaseerde redenaarskunst.

Ook bij enkele andere passages waarin Dionysius het doel van zijn geschriften en de functie van de rhetorica in het algemeen ter sprake brengt is het moeilijk aan litteratuur in een moderne betekenis te denken.

25,31 en de parallelle passage *Dem.* 51(240,13vv. en 241,16vv.): bedoeld als rechtvaardiging van de zorg die Demosthenes aan *synthesis* besteedt. De passages over de eeuwigheidswaarde verzameld door W. Schmid, *Geschichte der gr.Litt.* (6e druk) II,1,468 n.8.

1) *Thuc.* 5(331,15): ἐπιτρέχει μέντοι τις ὥρα τοῖς ἔργοις αὐτῶν καὶ χάρις (...) δι' ἣν ἔτι μένουσιν αὐτῶν αἱ γραφαί. Zie ook *Imit.* B VI(204,4): οὐκ ἐξίτηλον χρόνῳ γενησομένην εἰκόνα τυποῦν ἀλλ' ἀθάνατον τέχνης κάλλος; vgl. *Hdt.* I *proem.* en voor het "vergankelijke beeld" de in de vorige noot genoemde plaatsen.

2) *Dem.* 21(176,8): οἴομαι δὲ κοινόν τι πάθος ἀπάντων ἔρειν καὶ οὐκ ἑμὸν ἴδιον μόνου.

3) Zie 2.4. Vgl reeds Apollonius (Molon), bij Theon, *Progymnasmata* II,61,28vv.: ἡ δὲ ἀνάγνωσις (...) τροφή λέξεώς ἐστι.

Dit is bijvoorbeeld het geval met de inleiding van *De Compositione Verborum*. Dionysius draagt dit werk op aan Metilius Rufus, en noemt het "een bezit nuttig voor alle gelegenheden die door het woord worden beslist"¹⁾. Dionysius verwerkt hier een toespeling op Thucydides I,22 (*ktêma es aiei*: "bezit voor altijd"); juist vergelijking met Thucydides kan echter duidelijk maken waarom het Dionysius te doen is. Bij Thucydides ligt het nut van zijn werk in de verhelderende kijk die het de politicus als individu geeft op de menselijke geschiedenis en de menselijke aard. Bij Dionysius is het nut gelegen in de toepasbaarheid op de retorische praktijk. Fictie? Wat kan een Romein bijvoorbeeld beginnen met een leerboek over *synthesis* dat geheel op het Grieks is toegespitst? Maar als Metilius Rufus dezelfde is als de proconsul van Achaea en de legaat van Galatië²⁾ kan hij vaak voor situaties zijn geplaatst waar Griekse welsprekendheid hem behulpzaam was. En natuurlijk schrijft Dionysius over Metilius' hoofd "voor allen die zich oefenen in *politikoi logoi*" (*Comp.* 1.3).

Belangwekkend is ook de formulering in *Thuc.* 51, waar Dionysius stelling neemt tegen "diegenen die menen dat het alleen voor de welopgevoeden is weggelegd Thucydides' stijl te lezen en te verstaan"³⁾ en daarmee genoeg nemen; voor Dionysius is *gelezen* en *verstaan* worden door de élite niet voldoende, er moet een groter publiek worden bereikt.

Tenslotte is het ook niet zonder betekenis dat in de tweede eeuw na Chr., in de periode van de tweede sofistiek, Dionysius' adviezen in kringen van rhetoren serieus worden genomen: Anonymus Seguerianus, Harpocration, Hermogenes⁴⁾.

Samenvattend: Isokrates' publicistiek past niet goed in de door Dionysius gehanteerde categorieën. In de eerste plaats brengt het onderscheid tussen panegyrische en politieke bijeenkomsten hem t.a.v. Isokrates in verlegenheid: panegyrische bijeenkomsten waarop in een bedwelmende stijl niet-serieuze onderwerpen aan de orde komen, tegeno-

1) *Comp.* 1,3: κτῆμα (...) καὶ χρῆμα πρὸς ἀπάσας τὰς ἐν τῷ βίῳ χρείας ὁπόσαι γίνονται διὰ λόγων ὠφέλιμον.

2) *IG* II², 4152; 4238; vgl. Bowersock (1965) 132 met n.2.

3) *Thuc.* 51(410,8): πρὸς (...) τοὺς οἰομένους μόνων εἶναι τῶν εὐπαιδευτῶν ἀναγινῶναι τε καὶ συνεῖναι τὴν Θουκυδίδου διάλεκτον.

4) Zie Inleiding pag. 4.

ver politieke, waarop in een, naar gelang van het onderwerp wisselende, maar in ieder geval min of meer pathetische stijl zaken van publiek belang worden behandeld. Isokrates' stijl is goed voor de *panêgyris*; zijn stof hoort in de *ekklêsia* thuis. Vervolgens pretendeert Dionysius geen genoegen te nemen met een stijl die alleen effectief is in schriftelijke communicatie, en dus in de privésfeer. Wil het ideaal van voor de massa nuttige welsprekendheid (*Isocr.* 4,4) werkelijkheid kunnen worden dan zal de communicatie *mondeling* moeten zijn. Isokrates' stijl moet worden beoordeeld op haar geschiktheid als object van *mimêsis* t.b.v. een op de massa gerichte welsprekendheid - en het oordeel is negatief. Tenslotte blijkt Dionysius ook niet goed raad te weten met de fictieve inkleding die Isokrates aan sommige van zijn redevoeringen geeft. Men kan wel vaststellen dat Dionysius woordkunst opvat op een wijze die weinig gemeen heeft met de voorstellingen die aan het moderne concept literatuur zijn verbonden. Hij behandelt "litteratuur" niet als schriftelijke maar als mondelinge communicatie; niet als een zaak van het particuliere maar van het publieke leven; niet receptief maar ter voorbereiding op eigen produktie; en niet als een escape naar een gefingeerde wereld (zelfs niet die van het glorieuze Athene van de klassieke tijd), maar in verbinding met de politieke realiteit. Het is goed dit niet uit het oog te verliezen wanneer men Dionysius' oeuvre als "*litterair*-kritisch" aanduidt¹⁾.

1) Anders: Aujac (1981) 12.

2.1.4 Dionysius en het "Aristotelisch paradigma"

De inzichten die in het voorgaande zijn geformuleerd m.b.t. Dionysius' visie op de functie van de klassieke "litteratuur" en op zijn eigen taak als "litterair criticus" zijn gewonnen uit aandachtige beschouwing van zijn oordeel over Isokrates' stijl (*lexis*). Eén van Dionysius' eigenaardigheden is inderdaad dat de *lektikos topos* bij hem zoveel aandacht krijgt. De behandeling van de *lexis* is niet ondergeschikt aan de genreindeling, maar omgekeerd is deze laatste geïncorporeerd in de *lektikos topos*. Dionysius hanteert de sinds Aristoteles gangbare driedeling in genres wel, maar dan zó dat eerst *agônistikê* en *panêgyrikê lexis* tegenover elkaar worden geplaatst - de tegenstelling tussen *agôn* en *epideixis* - en daarna de *agônistikê lexis* wordt toegespitst op de volksvergadering (het symbouleutisch genre) en de rechtszaal (dikanisch genre). De driedeling is toegespitst op de verschillende publiekscategorieën, resp. op de diverse gelegenheden voor welsprekendheid, en dus op de *lexis*, niet op de aan de orde te stellen onderwerpen. Dionysius hanteert wel inhoudelijke criteria: In *Isocr.* 5-9, in het voorwoord op de *Antiquitates* en in *De Thucydide* noemt hij als fundamentele eis binnen de *pragmatikos topos* de keus van edele onderwerpen (*kalai hypotheseis*); deze dimensie staat bij hem echter los van de indeling in genres.

Dionysius is zich ook bewust van het bestaan van "litteratuur", van voor lezing bedoelde werken. Hij doorziet de consequenties ervan voor de maatschappelijke reikwijdte van de communicatie. Litteratuur is voor hem een probleem: hij wijst haar als medium af. Hij doet dat alleen niet ondubbelzinnig en in adequate bewoordingen, maar in de vorm van een afwijzing van de *lexis* van Isokrates en Thucydides.

Met de schoolsituatie is Dionysius uiteraard vertrouwd: zijn "litteraire-kritische" geschriften zijn bedoeld als handleidingen bestemd voor leerlingen rhetorica en behandelen de beste voorbeelden voor *mimêsis*. Uit *Dem.*44 blijkt dat hij ook de *scholai* kent, de declamaties; ze genieten niet zijn voorkeur. Ze delen, met panegyrische vormen van welsprekendheid in het algemeen, in de morele diskwalifikatie die in de toekenning van predikaten als "theatraal" en "bedrieglijk" besloten ligt. Maar hoewel Dionysius de categorie *meta paidias* ("in scherts") kent, missen we bij hem het concept "fictie" en kunnen we dus evenmin zeggen dat hij zich daarvan ondubbelzinnig distantieert.

Men krijgt de indruk dat Dionysius worstelt met de categorieën van de rhetorische *technê* die hij hanteert (zie daarvoor Kremer (1907)). Deze

wordt gekenmerkt door het primaat van de *lexis*, een daaraan ondergeschikte op publiekscategorieën berustende indeling in genres, ontkoppeling van genre en inhoud en toespitsing van de *pragmatikos topos* op de eis van "edele onderwerpen". Dimensies als de publicatievorm (mondeling/ schriftelijk) en fictionaliteit spelen geen rol. Wat is de voorgeschiedenis van deze *technê*? In de Inleiding¹⁾ is gesteld dat Dionysius zich probeerde te bevrijden uit de omknelling van de *ars rhetorica*. Hier wordt gesuggereerd dat hij toch de gevangene is gebleven van het systeem van de antieke rhetorica. Er is hier geen tegenspraak, beide stellingen zijn tot op zekere hoogte waar. Dionysius heeft de beperkingen die het rhetorisch systeem hem oplegde wel aanvoeld, maar tot het creëren van een geheel nieuw begrippenkader dat beter paste op de situatie waarmee hij te maken kreeg en waarin hij zijn specifieke program meer adequaat had kunnen formuleren is hij niet in staat of bereid geweest.

Het uitgangspunt van deze uiteenzetting moet Aristoteles' *Rhetorica* zijn: deze is voor de latere tijd van doorslaggevende betekenis gebleven²⁾. Men bleef de indeling in drie genres, *genos symbouleutikon* of *deliberativum*, *dikanikon* of *iudiciale*, en *epideiktikon* of *demonstrativum*, hanteren ook al gaf men er niet de inhoud aan die Aristoteles had bedoeld. Men kan de gepopulariseerde vorm van Aristoteles' driedeling aanduiden als het "Aristotelisch paradigma". Nu is Aristoteles' positie in de *Rhetorica* in werkelijkheid veel gecompliceerder dan deze driedeling doet vermoeden. Omstreden is met name de definiëring van het epideiktische genre.

In I,1358a36vv. voert Aristoteles eerst een tweedeling in, die ten grondslag ligt aan de meer bekend geworden driedeling³⁾. Criterium voor de tweedeling is het publiek: de *akroatês* (hoorder) is óf een beoordelaar (*kritês*) óf alleen toeschouwer (*theôros*). In het eerste geval beslist hij, en wel óf over verleden zaken, óf over toekomstige: d.w.z. hij is respectievelijk lid van een jury (*dikastês*) of bezoeker van de volksvergadering (*ekklêsiastês*). De *theôros* heeft in deze indeling geen beslissende taak, hij is alleen de beoordelaar van het kunnen van de redenaar (*kritês dyna-*

1) Inleiding p. 14.

2) Vgl. Quintilianus III,4,1 (zie ook II,21,23); Hellwig (1973) 140v.

3) Niet zeer verhelderend: M.J.Lossau, Πρὸς Κρίσιν Τινὰ Πολιτικὴν. Untersuchungen zur aristotelischen Rhetorik (Wiesbaden (1981).

meôs)¹⁾. Aristoteles geeft ook een inhoudelijk criterium voor deze tweedeling: in het ene geval komen omstreden zaken aan de orde, in het andere geval niet-omstreden zaken (*amphisbêtoumena* resp. *homologoumena*²⁾). Met deze tweedeling, die hij zelf niet heeft bedacht - zij correspondeert met die tussen *agôn* en *epideixis* bij Isokrates³⁾ - had Aristoteles een begin van orde kunnen aanbrengen in de veelheid van gepraktiseerde genres⁴⁾. Maar aan de *epideixis-agôn* tegenstelling kleefde al vóór Aristoteles een zekere dubbelzinnigheid: zij viel namelijk samen met de tweedeling *paignion* (scherts) - *spoudaios logos* (serieuze welsprekendheid)⁵⁾. Het *paignion* hebben we al ontmoet⁶⁾. Het is wel niet identiek aan het moderne begrip ficite, maar het is er wel aan verwant. "Die *παίγνια* umfassen nicht nur scherzhafte Lobreden, sondern aus den beiden anderen rhetorischen Gattungen (bedoeld zijn: symbouleutisch en dikanisch; K.G.) auch die Reden die nicht für den wirklichen Gebrauch geschrieben sind"⁷⁾.

1) Κριτής heeft dus een dubbele betekenis; zie Cope-Sandys (1877) ad loc. en Introduction, p.137 n.1; Hellwig (1973) 130-134. Contra: Grimaldi (1980) ad loc. Buchheit (1960) 125v. doet een poging om te weerleggen dat het bij Aristoteles in *Rh.* I,1358b6v om beoordeling van het kunnen van de redenaar zou gaan; z.i. moet men *ἐπιδεικτικός* niet afleiden van *ἐπιδεικνύσθαι* (zijn kunst vertonen), maar van *ἐπιδεικνύναι*: de redenaar met zijn *δύναμις* toont aan (*ἐπιδείκνυσθαι*), dat de te prijzen onderwerpen, die op zich niet omstreden zijn, *καλὰ καὶ ὠφέλιμα* zijn (dus: *αὔξησις*); hij verwijst naar *Rh.* I,1367b27v. Maar (a) *ἐπιδεικνύναι* is hier niet in technische zin gebruikt, getuige de term *δεικνύναι* enkele regels eerder. (b) *ἐπιδεικνύναι* wordt hier niet in verband gebracht met de term *epideiktisch*: in I,9 wordt het derde genre aangeduid als *ἔπαινος* en *ψόγος*. (c) in I,1358b6 staat dat in het derde (eigenlijk: tweede) genre de *θεωρὸς* een beschouwer, ja zelfs een *κριτὴς τῆς δυνάμεως* is (Zie voor heel deze kwestie ook Hellwig (1973) 137 n. 86). Dergelijke misplaatste pogingen om Aristoteles voor "tegenspraak" te behoeden leiden tot een averechts effect: de geniale veelzijdigheid waarmee Aristoteles de rhetorica analyseert wordt tot een star één dimensionaal schema gereduceerd - dit is in feite hetzelfde procédé als datgene waardoor de generaties na Aristoteles van de complexiteit en flexibiliteit van diens "systeem" weinig overlieten.

2) Buchheit (1960) 79; Hellwig (1973) 135V.

3) Zie voor Isokrates de boven, pag. 88 genoemde passages; en vgl. Thuc. III,38,3vv.; Steidle (1952) 272-274; Buchheit (1960) 124; Hellwig (1973) 136vv.

4) De volgende passages geven een impressie van de veelheid van genres: Cicero, *De Or.* II,47vv.; DH, *Lys.* 1,5; 3,7; Quintilianus III,3,2v.

5) Isokrates X,11; XI,9.

6) Zie de vorige §, pag. 90.

7) Hellwig (1973) 146.

Men kan zich de ontwikkeling als volgt voorstellen: Oefenredevoeringen, hetzij schriftelijke, hetzij mondelinge, zullen al vroeg in één of andere vorm hebben bestaan. Zolang men oefeningen in de diverse genres volstrekt ondergeschikt hield aan de praktijk waarop ze de voorbereiding waren, kon het bewustzijn dat men met fictie bezig was niet ontstaan. Wanneer de oefenredes echter verzelfstandigd worden, losgesneden van de forensische en politieke praktijk en voor een groter publiek dan de rhetor en zijn leerlingen voorgedragen - voor een stadspubliek, om leerlingen te winnen, of als vorm van vermaak - moet het besef van een fictionele dimensie ontstaan. De sofisten hebben al deze stappen reeds gezet. Het is goed te bedenken dat een ἐπίδειξις in deze betekenis stof kan bevatten die in de later ontstane driedeling aan het symbouleutisch of dikanisch genre zou worden toegewezen, bv. de ἀπολογία.

Aristoteles kent dit criterium ook: *Rh.* I,1366a29: *chôris spoudês kai meta spoudês* (zonder en met ernst), maar hij brengt het als terloopse onderverdeling van het derde genre. Dit heeft vermoedelijk voor de toekomst de ontwikkeling van een zelfstandige dimensie "fictie" geblokkeerd. In de praktijk speelden de *paignia* echter ook later een rol, en theoretici zouden toen voor het probleem komen te staan of en hoe ze de fictie in hun systeem moesten betrekken. Toen in de eerste eeuw v.Chr. en de eerste eeuw na Chr. de *declamatie* een hoge vlucht nam werd dit probleem acuut, getuige de hierna te behandelen opvattingen van Philodemus en Quintilianus.

Intussen introduceert Aristoteles dan in *Rh.* I,1358b20vv. de bekende driedeling. Elk van de drie genres krijgt een eigen *telos* toegewezen, en wel het deliberatieve genre nut en schadelijkheid (*to sympheron kai blaberon*), het forensische genre recht en onrecht (*dikaion* en *adikon*); en het epideiktische genre, hier aangeduid als lof- en schimprede (*epainos* en *psogos*) krijgt schoonheid en lelijkheid (*to kalon* en *to aischron*) als specifiek terrein (in I,1366a23: *aretê* en *kakia*, voortreffelijkheid en slechtheid). In *Rh.* I,1358b13vv. noemt hij nog een criterium, dat met het *telos* parallel loopt: de tijdsfactor. Het symbouleutisch genre deliberereert over de toekomst, het dikanisch genre over het verleden, het epideiktische over het heden. Beide criteria van de driedeling berusten echter op de eigenschappen van de inhoud, het *pragma*; dit onderscheidt de driedeling van de tweedeling, die meer op categorieën toeoorders is gebaseerd. Voor het derde genre betekent het wel dat Aristoteles op twee gedachten hinkt. De onderscheiding is óf formeel, en dan is *epideixis*, *demonstratio*, show, het wezenlijke kenmerk; of ze is materieel,

en dan bestaat het derde genre vooral uit *epainos* en *psogos*, *laus* en *vituperatio*. Spoedig na Aristoteles is dan ook de term *enkômiastikon eidos* (*genus laudativum*) (prijzend genre) in zwang gekomen¹). Op inhoudelijke gronden ligt het dan voor de hand dat Aristoteles bij de combinatie van de driedeling en de tweedeling zo te werk gaat dat symbouleutisch en dikanisch genre aan de *agôn* toevallen, - hier gaat het immers om zaken waarover een beslissing moet worden gevelde - en *laus* en *vituperatio* aan *epideixis* - in zoverre deze *homologoumena* betreft, niet-omstreden zaken. Per saldo wordt het epideiktisch genre gekenmerkt door dubbelzinnigheid: gaat het om de show (d.w.z. om de kwaliteit van de redenaar) of om lofprijzing (d.w.z. om de kwaliteit van de geprezene)?

Hieraan moeten nog enige opmerkingen worden toegevoegd: (1) Symbouleutisch en dikanisch genre horen bij Aristoteles nauw bij elkaar. Ze waren al vóór hem (bij Plato²) verbonden, en zouden dat na hem in de *ars rhetorica* ook blijven. Dat heeft niet verhinderd dat de plaats die dit koppel binnen de *ars* kreeg toegewezen nogal uiteen kon lopen- bij Dionysius vrijwel beperkt tot de *lexis*!- en dat ook het onderlinge gewicht van de twee rhetorische genres zeer kon schommelen. Bij Dionysius worden ze steevast samen genoemd, maar hij laat voortdurend doorschemeren dat het symbouleutisch genre voor hem het belangrijkste is. Hij combineert dus de Aristotelische *ars* met Isokrates' *dédain* voor de procesredevoering. (2) Door het derde genre op "lof en smaad" toe te spitsen sloot Aristoteles een aantal genres uit die wel bestonden maar niet geheel met lofprijzing samenvielen: *panêgyrikos* (feestrede)³), *epitaphios* (grafrede), om van *epistolikos* (brief) e.d. maar te zwijgen). Deze lieten zich in de praktijk echter niet zo gemakkelijk uitroeien, en dat zal Aristoteles' bedoeling ook niet geweest zijn. (3) Aristoteles' *Rhetorica* is een compromis tussen een ideale - d.w.z. in de zin van Aristoteles': *zakelijke* - rhetorica en de eisen die de rhetorische praktijk stelde. Hieruit zijn een aantal tegenstrijdigheden te verklaren⁴). (4) Aristoteles zelf is zich bewust geweest van het gebrekkige karakter van elke poging de

1) *Rhetorica ad Alexandrum* hfdst. 3: vgl. Buchheit (1960) 208vv.

2) Plato *Phaedr.* 261a; vgl. Buchheit (1960) 116.

3) Was Isokrates' *Panegyricus* laudatief? deliberatief? Aristoteles weet het zelf niet: *Rh.* III,1408b15 en III,1414b33 behandelt hij deze redevoering als laudatieve λόγος, in III,1418a30 als symbouleutische.

4) Vgl. pag. 99 n.1.

veelvormige rhetorische praktijk in kaart te brengen; hij weet van overlappingsen en ontleningen tussen de genres onderling¹⁾. Later is men zijn indeling in drie *genera* echter gaan verabsoluteren.

Nu introduceert Aristoteles in het derde boek nóg een dimensie: In III,1413b3vv. onderscheidt hij *graphikê* en *agonistikê* (schrijf- en debatstijl). Aristoteles conceptualiseert in dit hoofdstuk het verschil tussen orale en schriftelijke communicatie; hij onderscheidt zowel in proza als in poëzie die werken die bedoeld zijn om voorgedragen te worden van die welke gelezen moeten worden, en oordeelt dat hun stijl niet uitwisselbaar is²⁾: "Bij vergelijking blijken de redevoeringen van schrijvers te iel in het publieke debat, en die van sprekers (*rhêtorôn*), hoe goed ook stilistisch verzorgd, maken bij lezing een amateuristische indruk". De bepalende factor is hierbij de *hypokrisis*, de voordracht. Hierover heeft Aristoteles al gesproken in *Rh.* III,1403b21vv., kennelijk met tegenzin. Een belangrijk criterium voor het onderscheid tussen schrijf- en debatstijl is dat van de *akribeia* (precisie): hoe groter het publiek, hoe geringer de *akribeia* en hoe groter de rol van de *hypokrisis*, en omgekeerd: "waar *hypokrisis* de grootste rol krijgt, daar is precisie het minst te vinden"³⁾. So far so good. Maar in III,1414a8vv. contamineert Aristoteles deze tweedeling dan met de indeling naar genres⁴⁾. De symbouleutische stijl is het meest agonistisch, omdat hier het publiek het omvangrijkst is; forensische welsprekendheid is al minder agonistisch; een maximum aan *akribeia* wordt bereikt in het epideiktische genre, "want deze stijl is

1) I,1358b19: de epideiktische redenaars beperken zich niet tot het heden: προσχρῶνται δὲ πολλάκις καὶ τὰ γυνόμενα ἀναμνήσκοντες καὶ τὰ μέλλοντα προεικάζοντες; I,1358b20vv.: het symbouleutisch genre heeft als eigen τέλος: τὸ συμφέρον καὶ βλαβερὸν, maar behandelt de andere τέλη ook als bijkomend gegeven: τὰ δ' ἄλλα πρὸς τοῦτο συμπαραλαμβάνει; dit geldt m.m. ook voor de andere genres. I,1367b36vv.: uitwisseling tussen συμβουλή en ἔπαινος (vgl. Hellwig (1973) 129 nt.54, over de samenhang tussen ἐγκώμιον en παραίνεσις). In I,1362b27vv. worden de twee τέλη van het eerste en tweede genre tot elkaar herleid!: καὶ τὸ δίκαιον (sc. ἀγαθὸν ἐστὶ), συμφέρον γάρ τι κοινῇ ἐστίν.

2) Ar. *Rh.* III,1413b14vv: καὶ παραβαλλόμενοι οἱ μὲν τῶν γραφικῶν ἐν τοῖς ἀγῶσι στενοὶ φαίνονται, οἱ δὲ τῶν ῥητόρων εὖ λεχθέντες ἰδιωτικοὶ ἐν ταῖς χερσίν.

3) Ar. *Rh.* III,1414a15: ὅπου μάλιστα ὑποκρίσεως, ἐνταῦθα ἥκιστα ἀκρίβεια ἔνι; vgl. 1413b8v.: λέξις γραφικὴ μὲν ἢ ἀκριβεστάτη, ἀγωνιστικὴ δὲ ἢ ὑποκριτικωτάτη.

4) Vgl. Buchheit (1960) 174: "Dabei geht es naturgemäss etwas gewaltsam zu".

gericht op lezen¹⁾. Hiervoor had hij misschien een goede praktische reden: het lijkt alsof hij vooral aan Isokrates' *logoi* heeft gedacht²⁾. Maar uit het oogpunt van de theorievorming zou het noodlottig blijken: het epideiktisch genre wordt nu immers met nóg een dimensie belast die er eigenlijk (dwz. wanneer men *epideixis* als *show* opvat) niet bij past. Het gevolg van deze stap van Aristoteles is analoog aan de ontwikkeling - of liever: aan het ontbreken van ontwikkeling - van de notie "fictie". In het schema van de drie *genera* heeft men bij de plaatsbepaling van het derde genre nauwelijks of geen rekening gehouden met de dimensie "orale of schriftelijke communicatie": *laus* en *vituperatio* beheersen de theorie van het *genus demonstrativum*. Theoretici die zich bewust zijn van het belang van de vorm van communicatie missen dus het begrippenapparaat om dit behoorlijk te kunnen bespreken. Dit probleem doet zich met name in de historiografische theorie gelden, die immers in veel opzichten is afgeleid van de retorische *ars*³⁾.

Aristoteles' combinatie van epideiktisch genre en *lexis graphikê* heeft overigens nog een belangrijk gevolg: de introductie van het schema van de drie genres in de stijltheorie. In het systeem gehanteerd door een auteur als Dionysius is de genreindeling ondergeschikt geworden aan de *lektikos topos*. Men kan deze ontwikkeling als volgt verklaren: Aristoteles heeft de drie genres in de eerste instantie *inhoudelijk* gedefinieerd. Nu dient men te bedenken⁴⁾ dat Aristoteles eerst een benadering van de rhetorica kiest die uitsluitend een beschouwingwijze *peri tou pragmatos* (over de zaak) als eigen aan de *technê* erkent. Het feit dat hij dan toch met de eigenschappen van het publiek (*pros ton dikastên*) rekening houdt berust op een concessie zijnerzijds. Als de concessie eenmaal is gedaan realiseert

1) Ar. Rh. III,1414a17v.: 'Η μὲν οὖν ἐπιδεικτικὴ λέξις γραφικωτάτη· τὸ γὰρ ἔργον αὐτῆς ἀνάγνωσις.

2) Vgl. Buchheit (1960) 117: De theorie van het γένος ἐπιδεικτικόν is zeker niet vóór 360 ontstaan; ze werd pas ontwikkeld toen het genre van de lofredevoeringen *more isocrateo* (zoals de Euagoras) was opgekomen. "Ein eigenes Gebiet innerhalb der Rhetorik musste sich also erst als solches entwickeln, bevor das Bedürfnis entstand, es theoretisch zusammenzufassen und ihm einen eigenen Namen zu geben". Maar erg bevredigend is deze verklaring niet: waarom werd er dan geen epitaphisch of (bv.) prosomiletisch (Plato, *Phaedr.* 261a; *Sophistes* 222c; Buchheit (1960) 116v. n.6) genre erkend?

3) Gentili-Cerri (1975) 27vv., herschrijven de polemieken van Douris tegen Theopompus en Euphorus, en daarmee een flink deel van de (pseudo-) geschiedenis van de "tragische" geschiedschrijving, in termen van de "*tecnica della comunicazione*".

4) Vgl. Ar. Rh. I,1354a11vv. met I,1356a1vv. en III,1403b6vv.

hij zich uiteraard dat de drie genres ook een verschillend publiek hebben, en dat dit weer een verschil in *lexis* met zich meebrengt. Volgens Lossau¹⁾ blijft Aristoteles echter ook in het derde boek, waarin hij op de *lexis* ingaat, voorkeur behouden voor een rhetorica die zo zakelijk mogelijk is, d.w.z. één waarbij de kwaliteit van het publiek- en dus de *hypokrisis* - een zo gering mogelijke rol speelt, en de *akribeia* maximaal is: de *lexis graphikê*. Essentieel is nu²⁾ dat Theophrastus en de overige vroege Peripatetici voortbouwden op het theoretisch concept van de archegeet - met publiekscategorieën, *hypokrisis* en het onderscheid tussen *agônistikê* en *graphikê lexis* - maar vanuit een diametraal tegenovergestelde benadering. De praktische rhetorica, de *agôn*, was voor hen het ideaal, niet de *graphikê lexis*, resp. het epideiktische genre. Vandaar een grote aandacht voor *lexis* - Theophrastus' *Peri Lexeôs* (over stijl) werd voor latere stijlcritici, waaronder Dionysius, het standaardwerk over dit onderwerp -, voor *hypokrisis* - Theophrastus schreef ook een speciaal werk *Peri hypokriseôs*³⁾ -, voor de aard van het publiek en de *pathê*⁴⁾, en de keus van een ander model: niet meer Isokrates, maar Demosthenes is de voorbeeldige redenaar⁵⁾. De discussie over orale en schriftelijke communicatie ging nu schuil achter of nam de vorm aan van een debat over de beste *lexis*; we kunnen dit debat volgen van Theophrastus via Demetrius van Phalêron en Hieronymus van Rhodos naar de rhetor Kleocharês van Myrleia⁶⁾; later duikt het weer op bij Philodemus en Dionysius.

Men kan bv. denken aan de heel verschillende beoordeling die

1) Lossau (1964) 40-45.

2) Lossau (1964) 45vv.

3) Diog. Laert. V,48. W.W.Fortenbaugh, "Theophrastus on delivery", in: W.W.Fortenbaugh-P.M.Huby - A.A.Long (ed.), *Theophrastus of Eresus. On his life and work* (New Brunswick 1985) 269-288.

4) Vgl. ook Demetrius' werken *περὶ δειγμαγωγίας* (in 2 bkk.) en *περὶ ῥητορικῆς* (in 2 bkk.) (Diog. Laert. V,80).

5) Lossau (1964) 52-61, maakt door combinatie van fragmenten van Demetrius, Hieronymus en Kleocharês aannemelijk dat reeds Theophrastus deze keus deed. Dit is echter omstreden, zie Hendrickson (1904) 126 met n.2 en de daar vermelde oudere litt.; Quadlbauer (1958) 66.

6) Lossau (1964) 52vv; Quadlbauer (1958) 66; Schenkeveld (1964) 77.

de Γοργίαία σχήματα en de periode binnen de Peripatos hebben gekregen.

Aristoteles *Rh.* III,1409a35vv. spreekt lovend over een periodische zinsbouw vol ἀντιθέσεις, en geeft talrijke voorbeelden ontleend aan Isokrates. Lossau (1964) 42, interpreteert dit als een aspect van de γραφικὴ λέξις waarvoor Aristoteles een voorkeur heeft: de nauwkeurigheid is met deze stijl gediend, en de *antithesis* lijkt op de *sylogismos* (zie 1410a20-23). Theophrastus echter (περὶ λέξεως fr.2 Schm. = Dionysius, *Lys.* 14,2) bekritiseert de σχήματα (i.c. *parisôsis* en *paromoiôsis*) omdat ze niet passen bij serieuze zaken: ze ontnemen de λέξις haar πάθος, en Theophrastus acht een dergelijke stijl niet geschikt voor de ἀγών. Zowel bij Aristoteles als bij zijn opvolgers (zie ook Hieronymus, bij Dionysius, *Isocr.* 13,3) worden de σχήματα en de periode dus naar het "derde genre" verwezen; maar in het ene geval in positieve, in het andere geval in negatieve zin.

Ik vat de voornaamste kenmerken van de "Aristotelische" *ars* samen: Er zijn drie genres, die echter weer uiteenvallen in twee hoofdgroepen: de pragmatische rhetorica - met symbouleutisch en dikanisch genre-enerzijds, het epideiktisch genre anderzijds. De plaatsbepaling van deze genres geschiedt op grond van kenmerken van het publiek (van gelegenheden waarbij rhetorica wordt beoefend): serieus en niet-serieus, en niet op grond van de inhoud. Voornaam invalshoek is de *lexis*, die ook weer afhangt van het publiek. Twee andere dimensies die vanuit een theoretisch gezichtspunt de rhetorica als communicatieleer ook had kunnen - en gezien de hellenistische cultuurontwikkeling had moeten - inbouwen, namelijk oraal-schriftelijk en fictie-nonfictie, worden weggedrukt. Men heeft er dus moeite mee *in adequate termen* rekenschap af te leggen van de doorwerking van de schriftcultuur en van verschijnselen als de *declamatio*, de politiek-propagandistische logos, de roman e.d.¹⁾

Tegen deze achtergrond kunnen veel tegenstrijdigheden en ongerijmdheden bij Dionysius verklaard worden²⁾. Hij spande zich in los te komen van de complexiteit van het derde genre; tegelijk ontbrak een

1) Over de opkomst van de roman in de late hellenistische tijd zie Lesky (1971) 957vv.

2) Eén ervan is nog de diversiteit aan betekenissen van het woord ἀκρίβεια; hieraan heeft Aujac (1978) 201 (op *Isaeus* 16,3) een noot gewijd. (1) Soms betekent ἀκρίβεια "eenvoudigheid, directheid" ("élégante précision" - Aujac); ze kenmerkt dan de stijl die de *idiôtês* nabootst, dus die van Lysias; bv. *Lys.* 13,2; *Isocr.* 2,1; 11,2; 18,1; *Isaeus* 3,1; 20,2; *Dem.* 4(135,6); 5(136,18); 6(138,19 en 139,11); 11(149,14); 13(155,2 en 157,4+8); 18(165,23) enz. (2) Soms is ἀκρίβεια "verzorgdheid van stijl" ("avec un art soigné" - Aujac): *Isaeus* 3,3; 16,3; *Dem.* 15(161,5); in deze betekenis is ἀκρίβεια juist vreemd aan de *idiôtês* (vgl. Isokr. IV,11: τῶν λόγων τοῖς ὑπὲρ τοὺς ἰδιώτας ἔχουσι καὶ λίαν ἀπηκριβωμένοις). (3) (ontwikkeld uit nr.2?): ἀκριβής = gedetailleerd; in deze betekenis speelt het woord een rol in Dionysius' historiografische theorie; zie § 3.1.3 en vgl. Isokr. XV,192: διακριβωθείη.

duidelijke categorisering "schriftelijk - mondeling" om op terug te vallen. Enerzijds zei Dionysius dus dat Isokrates "in alle drie de genres "geschreven" heeft (*Dem.* 4(135,1)), anderzijds beoordeelde hij hem toch als *rhêtôr*. Isokrates' politieke engagement paste in de aandacht van Theophrastus c.s. voor de praktische rhetorica, anderzijds was zijn *lexis* er niet geschikt voor. Het feit dat Dionysius van fictie weet maar er toch geen uitgekristalliseerde visie op had valt analoog te verklaren: deze dimensie kwam in de hier geschetste *ars* niet voor. Dat Isokrates' stijl door Dionysius zowel tot de panegyrische als tot de schrijfstijl wordt gerekend¹⁾ is ten dele daaruit verklaarbaar dat beide stijlen aspecten zijn van Aristoteles' derde genre.

Dat Dionysius aan de vroeg-Peripatetische rhetorica refereert wordt bevestigd door zijn verwijzingen naar Aristoteles' *Rhetorica* in *Comp.* 25,14 en vooral in *I Amm.* en naar Theophrastus in *Lys.* 6,1; 14,3; *Isocr.* 3,1 en *Dem.* 3(132,6), en door het Hieronymus-citaat in *Isocr.* 13,3/4. Dit citaat vinden we ook bij Philodemus (*Rh.* I p.198-200 Sudh.), en wel in een vorm die afwijkt van die bij Dionysius; misschien geeft Philodemus de letterlijke tekst (zie Aujac (1978) 194, die Costil volgt). Zie voor een bespreking van dit fragment Lossau (1964) 52-61. Lossau toont de samenhang aan met de vroeg-Peripatetische paarsgewijze beoordeling van Isokrates en Demosthenes. Nog enkele opmerkingen: 1. Tot waar loopt het citaat precies? Lossau stopt (voor de Philodemustekst) bij col.xviii a8, Aujac reeds bij col.xviii a23.2. Hetzij Hieronymus zelf, hetzij Philodemus legt hier, evenals Dionysius, aan Isokrates de maatstaven van het symbouleutisch genre aan: xviii a27 v.: τοῖς Ἑλλήσιν συμβουλευόντα καὶ πλάσμα καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν δημηγόρου περιβαλλόμενον. 3. De mening van Costil (bij Aujac (1978) 194) dat Dionysius Hieronymus uit Philodemus heeft geciteerd is zeer onwaarschijnlijk. 4. Vergelijking van *Isocr.* 13 (en Philodemus) met *Isocr.* 2,6 leert dat Dionysius op één punt van Hieronymus afwijkt: Hieronymus houdt voordracht van Isokrates' redevoering überhaupt voor uitgesloten, Dionysius houdt de mogelijkheid van voordracht op een πανήγυρις open. 5. Men krijgt de indruk dat Hieronymus bij de formulering van zijn kritiek op Isokrates een passage van deze auteur zelf voor zich heeft gehad: V,26 v.

De periode die loopt van de vroege Peripatos tot de eerste eeuw v.C. onttrekt zich grotendeels aan ons gezichtsveld. Het is dus niet mogelijk nauwkeurig vast te stellen of Dionysius bij overeenstemming van zijn rhetorisch paradigma met dat van de vroege Peripatos bewust daarop teruggrijpt, dan wel of hij zich bij de algemeen verbreide opinie kon aansluiten. De genoemde citaten garanderen in ieder geval dat hij de vroeg-Peripatetische rhetorische geschriften kende.

¹⁾ *Isocr.* 2; zie boven p. 87 v.

Aannemelijk is het dat in de tijd die verstreek tussen het optreden van Theophrastus en dat van Dionysius o.a. de volgende ontwikkelingen plaatsvonden: (1) Binnen de *ars* komt meer nadruk te liggen op het forensische genre (ook al bij Theophrastus?¹⁾). In de tweede eeuw v.C. volgt de ontwikkeling van de leer van de *stasis* (standpunt), toegespitst op dit genre. De *stasis*-leer ontbreekt bij Dionysius; maar onze auteur heeft zich voor het forensische genre ook minder geïnteresseerd. Dat Dionysius juist de *lexis* centraal stelt kan misschien gezien worden als reactie op de dominante positie die de leer van de *stasis* aan het eind van de tweede en het begin van de eerste eeuw bezat²⁾. (2) Tengevolge van de onderschikking van de genreindeling aan de *lektikos topos* en onder invloed van de bemoeienis van filosofen met de rhetorica, ontstond er een nieuwe doctrine voor de *pragmatikos topos*: de leer van *thesis* en *hypothesis*. Bij Dionysius is de keus van een *kalê hypothesis* (edel onderwerp) de eerste eis binnen de *pragmatikos topos*; daarmee is de afbakening van de stof volgens de drie genres naar de achtergrond gedrongen. Voor de praktische rhetorica die meer op consensus- dan op besluitvorming is gericht - we zullen nog zien dat Dionysius' bedoeling zich zo goed laat interpreteren - biedt dit voordelen: Er is nu niets meer tegen om bv. *homologoumena* in politieke vergaderingen aan de orde te stellen. (3) School- en publieksdeclamaties komen tot ontwikkeling. We hebben hierover echter weinig gegevens en de datering van dit verschijnsel is omstreden³⁾. Aannemelijk is dat de band tussen school-rhetorica en de praktijk in de loop van het hellenisme losser is geworden.

Tenslotte wordt hier ingegaan op twee auteurs die een origineel standpunt hebben ingenomen m.b.t. de kwesties die in deze paragraaf aan de orde zijn en wier opvattingen dus licht werpen op Dionysius' positie.

Philodemus is, met zijn leraar Zenon van Sidon, een dissident binnen het Epicurisme⁴⁾. Uit Philodemus' werk kan men opmaken⁵⁾ dat Epicurus

1) Dit zou men kunnen opmaken uit het feit dat hij een werk *περὶ δικάνων* schreef (Diog.Laert. V,50).

2) We vinden bij hem wél Hermagoras' *περίστας*-leer (Zie Kremer (1907) 38: "Es sind die Elemente durch welche eine Thesis zur Hypothesis wird").

3) Zie deel 1 pag. 39vv.

4) Zie Hubbell (1920) 247-382; voor de controverse binnen het epicurisme en Philodemus' rol daarin p.252-256; 273-284.

en de andere schoolstichters ontkenden dat er zoiets als een politieke *technê* bestaat, en daarmee ook dat er een *technê* voor de deliberatieve en forensische rhetorica mogelijk is die door leraren aan leerlingen kan worden gedoceerd¹⁾. Sofistische rhetorica echter, d.w.z. het schrijven en houden van epideiktische redes, is volgens Philodemus wel een *ars*²⁾; zij heeft echter met politiek niets te maken³⁾. Volgens Hubbell⁴⁾ doet Philodemus wel pogingen om voor deze omschrijving en waardering van "sofistische" rhetorica Epicurus en zijn mede-schoolstichters als autoriteit aan te voeren, maar bewijst zijn uiteenzetting zelf - het ontbreken van

5) *Rh.* I,49,xxiii,14vv. Sudh. = 93,xxiii,14vv. Longo.

1) Vgl. het citaat van Epicurus' *περὶ ῥητορικῆς* in I,32,x,27vv. Sudh. = 63,x,27vv. Longo. Zie ook I,121,xxi,36vv. Sudh. = 215,xxi,36vv. Longo:

Ἄλ[λ]ὰ μ[ὲ]ν
καὶ τ[α]ύτην (sc. πολιτικὴν) [καὶ τὴν τοῦ δημη-
γ[ο]ρεῖν καὶ [δίκ]α[ς] λέγειν
ἐνπειρίαν ἀπὸ τινος τριβῆς
καὶ τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν
ἱστορίας περιγίνεσθαι

I,54,xxvii,4vv. = 101,xxvii,4vv. Longo en 100,ix,12vv. = 169,ix,12vv. Longo:

τὸ δοκο[ῦ]ν
Ἐπ[ι]κο[ύ]ρ[ω]ι τέχνην οὐ[χ] [μ]ὲν
ὑπ[α]ρχειν ὅχλων πειστικὴν
πάντως οὐδὲ πλεον[α]ζόν-
τως] (tekst Sudhaus; = II,120 fr.xix Sudh.).

Voor de definitie van *technê* die Philodemus hanteert zie I,69,xxxviii,2vv. Sudh. = 123,xxxviii,2vv. Longo. De argumentatie ligt bij Philodemus op filosofisch vlak: voor politieke rhetorica = "overtuiging" kan geen *technê* ontworpen worden omdat de politiek zich met individuele situaties bezighoudt en dus geen regels kunnen worden opgesteld. Voor sofistische rhetorica is wel een *technê* mogelijk, d.w.z. een geheel van regels met behulp waarvan men zich fraai kan uitdrukken. Vgl. M. Isnardi Parente, *Techne: Momenti del pensiero greco da Platone a Epicuro* (Florence 1966) 367vv.; Ph.H. en E.A. De Lacy, *Philodemus On methods of inference* (2e druk; Napels 1978) 196-202.

2) I,50,xxiii,33vv. Sudh. = 93,xxiii,33v. Longo:

Τῶν
τε περὶ τ[ὸ]ν Ε[π]ίκουρ[ου]
ἀποφ[αι]νομένων τέ-
χνην [εἶ]ναι τὴν σοφιστι-
κὴν τ[ὸ]ν λόγους <σ> γγράφειν
καὶ ἐπιδε[ί]ξεις [ποι]εῖσ-
θαι, [τοῦ δὲ] δίκας λέγειν
καὶ δ[η]μηγ[ο]ρεῖν οὐκ εἶ-
ναι τέ[χνη]ν...

3) Zie *Rh.* II,239,xxxix-249,xlvi Sudh. en II,259vv. Sudh. Voor de relatie tussen πολιτικός en ῥήτωρ zie II,242,xli vv. Sudh.

4) Zie de op pag. 107 n. 4 genoemde passages. Zie ook Goudriaan (1988).

een direct citaat - dat dit zonder een enigszins geforceerde interpretatie niet gelukt.

Philodemus' definitie van sofistieke rhetorica is als volgt: "In waarheid is de sofistieke rhetorica een techniek voor showvoordrachten, zoals ze die (zelf) houden, en voor de compositie van teksten (*logoi*) zoals ze die (zelf) schrijven en improviseren"¹⁾. Voor deze epideiktische rhetorica staat Isokrates model²⁾. Interessant is de polemiek met de epideiktische redenaars in *Rh.* I,213-221 Sudh. Deze verdedigen hun kunst wel met de pretentie dat zij, door voortreffelijke kwaliteiten te prijzen, hun publiek overtuigen om deze deugden na te volgen. Maar Philodemus wil hier niet aan, omdat z.i. epideiktische rhetorica - evenals trouwens politieke rhetorica - a-moreel is. De sofisten hebben geen werkelijke kennis van goed en kwaad, maar prijzen alleen die lieden die door de massa als deugdzaam worden beschouwd³⁾. We vernemen hier terloops

1) *Rh.*I,122,xxii,29vv. Sudh = 219,xxii,29vv. Longo:

κατ'ἀλή-
θειαν ἡ σοφιστικὴ ῥητο-
ρικὴ τέχνη τίς ἐστιν περὶ
τ]ε τὰς ἐπιδείξε[ι]ς, οἷας αὐ-
τοὶ ποιοῦνται, καὶ τὰς τῶν
λόγων δ[ι]αθέσε[ι]ς, οἷων αὐ-
τοὶ γράφουσιν τε [κ]αὶ σχεδι-
άζουσιν.

2) I,99,ix,5bvv. Sudh. = 167,ix,56vv. Longo; I,127,xxvii,20vv. Sudh. = 231,xxvii,20vv. Longo; II,70 fr.vi,31-44 Sudh; 97 fr.vii; 233 col.xxxiv; 249 col.xlvi. In II,122 fr.iv schrijft Philodemus aan Isokrates een *ars* toe en de opvatting dat rhetorica op wetenschap moet berusten. Dit is onjuist, maar gezien Philodemus' standpunt wel logisch.

3) I,217,xxvi^a,15vv. Sudh.:

καὶν ἄρα
ποτὲ τῶν ἀγαθῶν τινας
ἐνκωμιάζωσι καὶ τῶν
ἀτόπων κατηγοροῦσιν,
οὐ τῶν κατ'ἀλήθειαν ὄν-
των ἀλλὰ τῶν τοῖς πολ-
λοῖς νομιζομένων καὶ
καθόλου τῶν τὰς δημώ-
δεις ἀρετὰς καὶ κακ[ί]ας
ἐχόντων· εἰ γὰρ αὖ τῶν
ὄντων ὡς ἀληθῶς, καὶν
τὰς κατὰ φύσιν ἀρετὰς
καὶ κακίας ᾗδεσαν καὶ πο-
λὺ πρότερον αὐτοὶ τὰς μὲν
ἐκέκτηντο, τῶν δ' ἐκαθά-
ρευον.

Philodemus wijst dus een consensusleer af. Hier spelen natuurlijk twee zaken een rol: (1) de voorkeur van alle filosofen voor ἐπιστήμη / ἀλήθεια boven δόξα (2) de afkeuring

twee dingen: het derde genre wordt binnen de "Aristotelische" *ars* in het algemeen *laudatief* opgevat; en er leefde blijkbaar het besef dat het laudatieve genre een bepaald effect op het publiek kon hebben¹⁾. In zoverre sluit Philodemus zich dus bij de "Aristotelische" *ars* niet aan.

Ook in andere opzichten kan men Philodemus' positie zien als een aanzienlijke afwijking van het "Aristotelisch paradigma". Wezenlijk is voor hem in het derde genre niet de laudatieve *inhoud* (*pros ta pragmata*), noch het *publiekseffect* (*pros ton akroatên*), maar het epideiktische-in-eigenlijke-zin (*epideiknysthai*). Men zou kunnen zeggen dat bij hem - in andere terminologie - de oude tegenstelling tussen *agôn* en *epideixis* (nog) belangrijker is dan de aristotelische driedeling. Niet de Aristotelische driedeling *panêgyrikon* - *politikon* - *dikanikon* is het belangrijkste, maar de begripsmatige scheiding van sofistiek, rhetorica (= deliberatief + forensisch genre) en politiek (=politieke wetenschap)²⁾. In zoverre als alleen de eerste van deze drie als *ars* wordt erkend, beperkt Philodemus de rhetorica in technische zin tot de behandeling van stijl en compositie. Doordat Philodemus ook "overtuiging" opgeeft als doelstelling van de rhetorica, en dus het publiek als oriëntatiepunt buiten beschouwing laat, komt de eigenlijke oriëntatie bij de auteur en zijn produkt te liggen. Dit hangt uiteraard samen met de voorkeur van de Epicureeërs voor een leven in de privé sfeer. Al met al benadert Philodemus' conceptie de moderne notie van "schone letteren", "litteratuur"; maar "spreken" en "schrijven" worden nog niet principieel van elkaar gescheiden.

Wel brengt de feitelijk voortzetting van het *agôn* - *epideixis*-schema met zich mee dat er een scherper bewustzijn is van de fictionele, niet-realistische kanten aan het gangbare rhetorische (school)bedrijf. In feite is heel Philodemus' argumentatie erop gebaseerd dat hij de kloof tussen sofistieke (school)rhetorica en de praktische welsprekendheid serieus neemt. Of deze kloof in zijn dagen groter was dan aan het eind van de vierde eeuw valt moeilijk te zeggen. Zeker bestond Philodemus' methode op voorhand uit zo nauwkeurig mogelijke begripsanalyse. Een aanwijzing dat er bij hem besef is van het gefingeerde karakter van sommige rhetorica vinden we in *Rh.* I,134,xxxi,2vv. Sudh.: "...zulke na-bootsingen tot stand brengen van gerechtelijke, adviserende en gezant-

door de Epicureeërs van een op de gemeenschap gericht leven.

1) Vgl. *Ar. Rh.* I,1367b39vv.; Quintilianus III,7,28.

2) *Rh.* II,245,xliii,6 Sudh.; Hubbell (1920) 254v.

schapsredevoeringen¹⁾. En in een door Philodemus geciteerde passage stipte Epicurus de mogelijkheid aan dat panegyrische redevoeringen zich met oorlog en vrede en andere symbouleutische stof bezighouden op een niet-serieuze, want niet tot directe besluitvorming leidende manier²⁾.

Philodemus laat in zijn werk wel blijken dat in feite de invloed van de redenaars op de politiek nog groot was. Zijn stellingname t.a.v. de symbouleutische en dikanische rhetorica behelst alleen de ontkenning van het *ars*-karakter van dergelijke rhetorica, en daarmee van de mogelijkheid van systematisch onderricht (door de "sofisten"). Daar de uiteenzettingen van Philodemus en zijn begripsonderscheidingen juist betrekking hebben op de vraag of het rhetorisch onderricht al dan niet op de praktijk aansluit, is het uitgesloten dat het debat zelf, waarvan Philodemus' werk een onderdeel is, "academisch" is geweest. In Philodemus' dagen moeten rhetoren werkelijk de pretentie hebben gehad redenaars voor de politieke en advocatenpraktijk te kunnen scholen, en een groot aantal van hun leerlingen moet die pretentie hebben aanvaard; Philodemus leverde geen gevecht tegen windmolens. Belangrijk is ook dat Philodemus niet bij een Romeins debat aanknoopte, maar bij een richtingenstrijd binnen het Egeïsche Epicurisme, dus naar Griekse verhoudingen verwijst³⁾. Voor de plaatsbepaling van het werk van Dionysius, de jongere tijdgenoot van Philodemus, is dit van gewicht. We weten dat Dionysius één polemisch werk op zijn naam had staan. "*Ter verdediging van de politieke filosofie tegen degenen die haar onrechtmatig vertrappen*"⁴⁾; hoewel dat in de bronnen niet te vinden is, is het toch heel aannemelijk dat dit tegen de Epicureeërs was gericht. In

1) μιμήματα [τ]οιαῦτα [παρα-
σκε[υ]ά[ζ]ειν τῶν δικανικῶν
κα[ὶ] συμβουλευτικῶν κα[ὶ]
π[ρ]οσβευτικῶν λόγ[ω]ν. (= 247,xxxi,2vv. Longo)

Hubbell (1920) 286 vertaalt deze zin en de context als volgt: "...to write imitations of forensic, deliberative and ambassadorial speeches. In addition to this, other imitations of speeches must be made to deceive people into thinking that this implants the political faculty, i.e. to demonstrate that it is an art. For not without system could one persuade the majority that he knows what he does not know". De tekst is hier zo fragmentarisch dat we over de precieze betekenis geen helderheid krijgen. Voor de μιμήματα zie ook I,130,xxix,7vv. Sudh. = 239,xxix,7vv. Longo; II,262,viii^a Sudh.

2) *Rh.* II,257,iv^a Sudh. = Epicurus fr.20,4 Arrighetti.

3) *Rh.* I,89,lii,11vv. Sudh. = 151,lii,11vv. Longo: Kos, Rhodos, Athene.

4) *Thuc.* 2(327,21).

ieder geval is Dionysius' vijandschap tegen de leer van Epicurus boven twijfel verheven, en de reden ervoor is nu niet moeilijk te bedenken: De ontkenning door Philodemus en zijn sectegenoten van het morele gehalte van de rhetorica, zowel de politieke als de sofistieke, stond lijnrecht tegenover al hetgeen Dionysius propageerde. De ethiek van de Epicureeërs baseerde zich op de deugden en geneugten van het private leven; Dionysius stelde juist de publieke moraal voorop. De keuze tussen een *theôrêtikos* en *alupos bios* (beschouwelijk leven zonder moeiten) enerzijds, een *praktikos bios* (actief leven) anderzijds viel voor Philodemus en Dionysius tegenovergesteld uit. De wending naar de binnenkamer die Epicurus en zijn volgelingen voltrokken kon door Dionysius niet worden meegemaakt. Men kan dit ook zo formuleren dat Philodemus moderner is dan de twee generaties jongere Dionysius.

Nadat ook Cicero had aangeduid dat hem Aristoteles' driedeling niet geheel bevredigde¹⁾, komt het bij Quintilianus tot een doorbraak. Hij citeert (*Inst.Or.* III,4,2/3) Cicero en zekere Grieken die drie *genera* te weinig vinden: "Want als we de taak om te prijzen en te smaden in het derde genre onderbrengen, in welk genre zullen we ons dan bevinden wanneer we klagen, troosten, kalmeren (enz.)?"²⁾. Quintilianus verdedigt

1) Cicero, *De Or.* II,43-68 (Antonius spreekt): Van de drie aristotelische *genera* behoeven alleen het *genus iudiciale* en *deliberativum* maar een uitgewerkt stel regels; voor het *genus laudativum* is dit niet nodig, *quia nolo (...) omnia quae cadunt aliquando in oratorem, quamvis exigua sint, ea sic tractare quasi nihil possit dici sine praeceptis suis* (47). En dan zouden er wel veel meer genres moeten zijn: *testimonium dicere* (48), *mandata exponere* (49), *obiurgatio*, *cohortatio*, *consolatio* (50), *historia* (51), *infinita silva* (65). Hier gaat Cicero dus uit van een inhoudelijke plaatsbepaling van het derde genre. *Orator* 37: *laudationum et descriptionum et historianum et talium suasionum qualem Isocrates fecit Panegyricum...*; dan volgt een verwijzing naar het derde genre als ἐπίδειξις, als niet-agonistische rhetorica: *reliquarum rerum formam quae absunt a forensi contentione, eiusque totius generis quod Graece ἐπιδεικτικόν nominatur, quia quasi ad inspiciendum delectationis causa comparatum est*. Opvallend is dan de manier waarop Cicero direkt daarop (38) Isocrates' woorden verdraait: *In Panathenaico autem Isocrates ea* (nl. Gorgiaanse stijleffecten) *studiose consecratum fatetur; non enim ad iudiciorum certamen sed ad voluptatem aurium scripserat*: Isokr. XII,2 spreekt niet over *voluptas aurium*, maar over (λόγους) τοὺς περὶ τῶν συμφερόντων τῇ τε πόλει καὶ τοῖς ἄλλοις "Ἑλλήσι συμβουλευόντας: ik vat dit op als indicatie dat ook Cicero met Isokrates' λόγος in het gangbare rhetorische systeem niet goed raad wist.

2) Quintilianus III,4,2/3: *Nam si laudandi ac vituperandi officium in parte tertia ponimus, in quo genere versari videbimus, cum querimur, consolamur, mitigamus.*

dan toch de driedeling (III,4,6-8)¹⁾ o.a. omdat hij de meerderheid wil volgen, en komt dan op de vraag wat de meest geschikte naam is voor het derde genre: *enkômiastikon* of *epideiktikon* (III,4.13v.): "Maar mij lijkt het epideiktische niet zozeer de betekenis van *demonstratie* te hebben als die van *show* en sterk te verschillen van bedoeld enkomiastisch genre; want het omvat óók wel het genre der lofprijzing, maar is daartoe niet beperkt. Of zou iemand ontkennen dat de Panegyrische redevoeringen epideiktisch zijn? Toch nemen ze de vorm aan van overreding en spreken in hoofdzaak over de belangen van Griekenland; er zijn dus drie soorten van te behandelen onderwerpen, maar deze drie zijn óf in de realiteit óf in de show gesitueerd²⁾. Quintilianus - of liever: zijn Griekse bron³⁾ - ziet dus de mogelijkheid van een verdubbeling van de traditionele drie genres: men kan ze beoefenen *in negotiis*, in de praktijk, of *in ostentatione*, voor de show. Met zijn begrip *ostentatio* staat Quintilianus dus dicht bij het moderne begrip "fictie". En wat belangrijker is: ook *in ostentatione*, in fictionele welsprekendheid, kunnen politieke zaken aan de orde komen: "Toch nemen ze de vorm aan van de overreding en spreken in hoofdzaak over de belangen van Griekenland".

Quintilianus formuleert ondubbelzinnig de mogelijkheid van de gefingeerde symbouleutische redevoering: III,8,55: "Men pleegt in schooloefeningen te werken met gefingeerde stof voor adviserende redevoering⁴⁾; 8,61: "degenen die gefingeerde onderwerpen bedenken hebben meestal een voorkeur voor belangrijke personen, koningen, vorsten, de senaat, de volksvergadering en voor zaken van enig gewicht⁵⁾. De

1) Deze verdediging is op Aristoteles geïnspireerd (bv. het onderscheid *certa* - *dubia* in 8: ὁμολογούμενα - ἀμφισβητούμενα), maar wijkt er in de behandeling van de tijdsfactor aanzienlijk van af.

2) Quintilianus III,4,13v.: *Sed mihi ἐπιδεικτικὸν non tam demonstrationis vim habere quam ostentationis videtur* (vgl. Hellwig (1973) 137 n. 86; en hierboven pag. 100v.; *et multum ab illo ἐγκωμιαστικῷ differre; nam ut continet laudativum in se genus, ita non intra hoc solum consistit. An quisquam negaverit Panegyricos ἐπιδεικτικούς esse? Atqui formam suadendi habent et plerumque de utilitatibus Graeciae loquuntur; ut causarum quidem genera tria sint, sed ea tum in negotiis tum in ostentatione posita.*

3) Zie vooral "*Graeciae*"!

4) Quintilianus III,8,55: *Solent in scholis fingi materiae ad deliberandum* (het citaat vervolgt: *similiores controversiis et ex utroque genere commixtae*).

5) Quintilianus III,8,61: *nam et personae fere magnae fingentibus placent: regum, principum, senatus, populi, et res ampliores.*

context is die van de declamatie: *scholis* (III,8,55); *suasorias declamantibus* (61). Ook keert bij hem iets terug van de flexibiliteit die in de *Rhetorica* van Aristoteles aanwezig was. In III,7 bespreekt hij het derde *genus* en constateert dat het inhoudelijk zeer verwant is aan het deliberatieve genre (7,28): "In zijn geheel heeft het een zekere overeenkomst met overredingstoespraken, omdat in grote lijnen datgene waartoe men daar overreedt hetzelfde is als wat men hier prijst"¹⁾. De genres ontleen aan elkaar²⁾. Voor het laudatieve genre *in negotiis* kan Quintilianus, overigens in navolging van Cicero³⁾, wijzen op de Romeinse gewoonte van de *laudatio funebris* (grafrede) (III,7,1v.). Tot verzelfstandiging van de categorie "oraal-schriftelijk" is ook Quintilianus niet gekomen.

Quintilianus worstelt met dezelfde onvolkomenheden in het paradigma van de *ars rhetorica* als Dionysius, en hij slaagt er beter dan zijn Griekse voorganger in althans enige knopen te ontwarren. Hij was ook meer dan Dionysius in de *ars*-op-zich geïnteresseerd.

Samenvattend kunnen we Dionysius' positie als volgt formuleren: Hij streeft naar een politieke en morele beïnvloeding van een zo groot mogelijke bevolkingsgroep. Daarom geniet bij hem mondelinge communicatie de voorkeur boven schriftelijke; maar omdat Dionysius zijn visie verduidelijkt m.b.v. begrippen en denkschema's uit de *ars rhetorica*, komt hij niet tot een ondubbelzinnige formulering van zijn voorkeur voor het gesproken woord. In zijn bespreking van de beste benadering van het

1) *Totum autem habet aliquid simile suasoriis quia plerumque eadem illic suaderi hic laudari solent.* Vgl. *Ar. Rh.* I,1367b36. Zie Hellwig (1973) 229 nt.54, en boven pag. 102 n.1.

2) *stant...mutuis auxiliis omnia* (III,4,16). Vgl. *Ar. Rh.* I,1358b19-24: προσ-
χρῶνται...παραλαμβάνει.

Quintilianus is niet altijd even gelukkig met zijn Aristotelesinterpretatie. III,7,1 beweert hij over het laudatieve genre dat *Ar.* en *Theophrastus* dit hebben losgemaakt van de praktijk: *Quod genus videtur Aristoteles atque eum secutus Theophrastus a parte negotiali, hoc est πραγματικῇ, removisse totamque ad solos auditores relegasse:* dat is een goede weergave van de eerste tweedeling in *Rh.* I,1358a36-b8; maar zoals we zagen is dit niet Aristoteles' enige gezichtspunt. Iets dergelijks t.a.v. de γραφικὴ λέξις: in III,8,63 legt Quintilianus Aristoteles in de mond dat deze de schrijfstijl het meest bij het derde genre vond passen omdat het daar om show gaat; dat het forensisch genre daar het dichtst bij staat omdat hier desnoods bedrog moet worden gebruikt (show en bedrog lijken op elkaar); en dat het deliberatieve genre er het meest van verschilt omdat het hier op betrouwbaarheid aankomt: *Namque Aristoteles idoneam maxime ad scribendum demonstrativam proximamque ab ea iudicalem putavit, videlicet quoniam prior illa tota esset ostentationis, haec secunda egeret artis, vel ad fallendum, si ita poposcisset utilitas, consilia fide prudentiaque constarent.* Dat is bepaald niet in de geest van Aristoteles, die *Rh.* III,1413b8vv. immers aan de γραφικὴ λέξις de grootste ἀκρίβεια toekent!

3) *De Or.* II,44.

publiek besteedt hij de meeste aandacht aan de *lexis*; daarbinnen refereert hij aan het schema van de drie genres, maar zijn opmerkingen over de voorrang die politieke vergaderingen boven feestbijeenkomsten behoren te hebben blijven rudimentair en traditioneel. Het wordt niet zonder meer duidelijk aan welke vormen van bijeenkomst hij denkt - de declamatie wijst hij blijkbaar af. Veeleer is de tegenstelling "serieus - voor de show" beslissend. Als ideale inhoud van zijn ("symbouleutische") rhetorica staan hem Isokrates' *logoi* voor ogen. Daar de notie van fictionaliteit in de *ars rhetorica* van zijn tijd - anders dan in de Epicureïsche wijsbegeerte - niet voldoende is uitgekristalliseerd, blijven we over Dionysius' bedoelingen op dit punt enigszins in het onzekere. In ieder geval lijkt het gevaarlijk ervan uit te gaan dat hij met zijn voorschriften het oog had op "fictionele literatuur". De veronderstelling dat het bij Dionysius om een puur theoretische en vrijblijvende stellingname zou gaan, ingenomen in een debat dat met de praktijk geen enkel raakvlak heeft, wordt eigenlijk onmogelijk gemaakt doordat één van de strijdpunten in het debat juist het al dan niet "wereldvreemde" karakter van rhetorica is¹⁾. Polemieken met de Epicureeërs was vanuit een "academisch" standpunt onmogelijk zonder zich volstrekt belachelijk te maken. We krijgen uit de (schaarse) gegevens die we hebben over Dionysius' connecties met personen als Aelius Tubero niet de indruk dat hij zich belachelijk hééft gemaakt.

1) Deze conclusie is tegengesteld aan die van Kennedy (1963) 266v.

2.1.5 De Demosthene 15

"De mensen die bijeenkomen in volksvergaderingen en rechtbanken en in andere vergaderingen waar behoefte bestaat aan *politikoi logoi* zijn niet allemaal uitzonderlijk begaafd en in het bezit van geestvermogens zoals Thucydides, maar evenmin zijn ze allemaal leken verstoken van ervaring met de compositie van edele welsprekendheid. Het samengestroomde publiek bestaat deels uit lieden die met landbouw de kost verdienen, deels uit zeevarenden, deels uit doodgewone ambachtslieden; om hen te behagen doet men er goed aan wat eenvoudiger en in algemeen begrijpelijke taal te spreken. Want oververzorgd, uitzonderlijk en vreemd taalgebruik, en al wat ongewoon in de oren klinkt of met hun eigen taalgebruik niet overeenstemt staat hen tegen. Zoals de maag zich afkerig toont van buitengewoon onaangename spijsen of dranken, zo maakt dat vreemde spraakgebruik hun oren afkerig. Aan de andere kant zijn er de politici, zij die geverseerd zijn in het openbare leven en die een all round opleiding (*enkyklios paideia*) hebben genoten; tot hen kan men niet op dezelfde manier spreken als tot eerstgenoemden, maar men moet hen tegemoet treden in een zorgvuldig bewerkte, uitzonderlijke en buitengewone stijl. Laatstgenoemden zijn misschien geringer in aantal dan de eerste groep, ja zelfs slechts een fractie van de anderen - dat kan niemand ontgaan - , maar daarom behoort men ze nog niet te verwaarlozen. Welnu, de redevoering die is afgestemd op de geringe groep van welopgevoeden zal niet overtuigend zijn voor de nietswaardige, onwetende massa; maar diegene die bij de grote hoop van niet-gespecialiseerden in de smaak wil vallen zal door de meer beschaafden worden geminacht. De stijl echter die beide delen van het publiek zoekt te overtuigen loopt minder kans zijn doel voorbij te schieten; dit is de stijl die gemengd is uit de beide (extreme) stijlen. Daarom ben ik van mening dat een stijl die zó is ingericht de meest passende is; het liefst verwelkom ik die redevoeringen die de overdrijving van de twee stijlen vermijden" :*Dem.* 15(160,20-162,2)¹).

1) *Dem.* 15(160,20-162,2): οἱ συνιόντες εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ δικαστήρια καὶ τοὺς ἄλλους συλλόγους, ἔνθα πολιτικῶν δεῖ λόγων, οὔτε δεινοὶ καὶ περιττοὶ πάντες εἰσὶ καὶ τὸν Θουκυδίδου νοῦν ἔχοντες οὐθ' ἅπαντες ἰδιῶται καὶ κατασκευῆς λόγων γενναίων ἄπειροι, ἀλλ' οἱ μὲν ἀπὸ γεωργίας οἱ δ' ἀπὸ θαλαττουργίας οἱ δ' ἀπὸ τῶν βαναύσων τεχνῶν συνερρηκότες, οἷς ἀπλούστερον καὶ κοινότερον διαλεγόμενος μᾶλλον ἂν τις ἀρέσσαι. τὸ γὰρ ἀκριβὲς καὶ περιττὸν καὶ ξένον καὶ πᾶν, ὃ τι μὴ σύνηθες αὐτοῖς ἀκούειν τε καὶ λέγειν, ὀχληρῶς διατίθεται αὐτούς, καὶ ὥσπερ τι τῶν πάνυ ἀνιάρων ἐδεσμάτων ἢ ποτῶν

Demosthenes' stijl houdt het midden tussen de gewichtige stijl van Thucydides enerzijds, de eenvoudige stijl van Lysias anderzijds; Dionysius motiveert de superioriteit van deze middenstijl boven de twee anderen met een verwijzing naar de eisen die een samengesteld publiek aan welsprekendheid stelt. Dezelfde gedachtengang vinden we in *Thuc.* 51. Hier verwijt Dionysius diegenen die genoeg nemen met het feit dat Thucydides' stijl alleen voor de beschaafde élite te begrijpen is, dat zij "een noodzakelijke en nuttige zaak uit het openbare leven verwijderen door haar te reserveren voor heel weinig mensen, alsof men te maken had met oligarchisch of tyranniek geregeerde steden"¹⁾: dezelfde gedachtengang krijgt dus ook een politiek-constitutionele dimensie.

Dionysius wijst resoluut de *polis* en haar organen aan als de ruimte waarbinnen de welsprekendheid haar betekenis verkrijgt. Hij wil dat zowel hogere als lagere volksklassen bereikt worden, niet alleen met redevoeringen, maar ook met historiografie. In *Thuc.* 51 wijst hij de opvatting af van diegenen die Thucydides' stijl weliswaar niet geschikt achten voor redevoeringen in het openbaar (*pros tas ochlikas enteuxeis*), maar juist wel passend voor de historiografie, die in hun ogen op de élite is gericht. Dionysius antwoordt met de al aangehaalde passage en ziet dus in dat opzicht welsprekendheid en historiografie in elkaars verlengde liggen. Het feit dat beide genres van "publicistiek" een groot publiek moeten bereiken stelt bijzondere eisen aan de stijl: deze moet het midden houden tussen, of een mengvorm zijn van, een gewone, onversierde en een exotische gekunstelde stijl.

De Demosthene 15 is de culminatie van een gedachtengang die men met onderbrekingen, en in combinatie met andere concepten over de

ἀποστρέφει τοὺς στομάχους, οὕτως ἐκεῖνα ὀχληρῶς διατίθησι τὰς ἀκοάς. οἱ δὲ πολιτικοὶ τε καὶ ἀπ' ἀγορᾶς καὶ διὰ τῆς ἑγκυκλίου παιδείας ἐλληνοβότες, οἷς οὐκ ἔνι τὸν αὐτὸν ὕπερ ἐκείνους διαλέγεσθαι τρόπον, ἀλλὰ δεῖ τὴν ἐγκατάσκευον καὶ περιττὴν καὶ ξένην διάλεκτον τοῦτοις προσφέρειν. εἰσὶ μὲν οὖν ἴσως ἐλάττους οἱ τοιοῦτοι τῶν ἑτέρων, μᾶλλον δὲ πολλοσὶν ἐκείνων μέρος, καὶ τοῦτο οὐθεὶς ἀγνοεῖ· οὐ μὴν καταφρονεῖσθαι γε διὰ ταῦτα ἄξιοι. ὁ μὲν οὖν τῶν ὀλίγων καὶ εὐπαιδευτῶν στοχαζόμενος λόγος οὐκ ἔσται τῷ φαύλῳ καὶ ἀμαθεὶ πλήθει πιθανός, ὁ δὲ τοῖς πολλοῖς καὶ ἰδιώταις ἀρέσκειν ἀξίων καταφρονηθήσεται πρὸς τῶν χαριεστέρων, ὁ δ' ἀμφοτέρω τάκροατήρια πείθειν ζητῶν ἥττον ἀποτεύξεται τοῦ τέλους. ἔστι δὲ οὗτος ὁ μεμιγμένος ἐξ ἀμφοτέρων τῶν χαρακτήρων. διὰ ταῦτα ἐγὼ τὴν οὕτως κατεσκευασμένην λέξιν μετριωτάτην εἶναι τῶν ἄλλων νενόμικα καὶ τῶν λόγων τούτους μάλιστα ἀποδέχομαι τοὺς πεφευγότας ἐκατέρου τῶν χαρακτήρων τὰς ὑπερβολάς.

¹⁾ *Thuc.* 51(410,10vv.): ὅτι τὸ τοῦ πράγματος ἀναγκαῖόν τε καὶ χρήσιμον ἅπασιν (...) ἀναιροῦσιν ἐκ τοῦ κοινοῦ βίου, ὀλίγων παντάπασιν ἀνθρώπων οὕτω ποιοῦντες, ὥσπερ ἐν ταῖς ὀλιγαρχουμέναις ἢ τυραννουμέναις πόλεσιν.

ontwikkeling van de welsprekendheid, kan volgen vanaf *De Lysia* 3,3. Het hoofdstuk neemt een centrale plaats in de opbouw van *De Demosthene* I (= cap.1-33) in¹⁾. In *Dem.* 1 geeft Dionysius een beschrijving van de verheven stijl (*hypsêlos charaktêr*), met illustraties uit Gorgias en Thucydides; in *Dem.* 2 volgt de eenvoudige stijl (*aphelês charaktêr/idea*), geïllustreerd uit het werk van Lysias; *Dem.* 3 behelst een eerste beschrijving van de gemengde stijl, die van Thrasy machus, Plato en Isokrates, toegelicht aan de hand van een fragment van Thrasy machus. De hoofdstukken 4, resp. 5 t.m. 7 zijn aan de beide protagonisten van de middenstijl vóór Demosthenes gewijd, namelijk aan Isokrates en Plato. In *Dem.* 8 wordt dan Demosthenes' eigen stijl aan de orde gesteld; deze wordt vervolgens eerst onderzocht op overeenkomsten en verschillen met Thucydides als vertegenwoordiger van de verheven stijl (hfdst. 9/10), en dan geconfronteerd met de stijl van Lysias (hfdst. 11-13). In *Dem.* 14 valt het licht opnieuw op Demosthenes, nu als vervolmaker van de middenstijl. Aan die midden- of gemengde stijl is dan de rest van *Dem.* I gewijd (*Dem.* 17-22: vergelijking van Demosthenes met Isokrates; *Dem.* 23-32: vergelijking Demosthenes - Plato). Binnen dit volmaakt symmetrisch opgebouwde geheel heeft ons hoofdstuk 15 dus de functie van commentaar op de betekenis van Demosthenes als voltooiër van de middenstijl.

Dionysius' betoog is zorgvuldig zó opgebouwd dat Demosthenes wordt getekend als de vervolmaker van de twee uiterste stijlen en vervolgens ook als de voleinder van de middenstijl, kortom als de volmaaktste van alle redenaars. Dionysius doet dit in termen die men teleologisch moet noemen en die verwantschap met de Peripatos verraden²⁾: Met Demosthenes bereikt de welsprekendheid zijn *telos*, zijn voleinding. Het startpunt van deze teleologische gedachtengang ligt al in *Isaeus* 19/20. In *Isaeus* 20 wordt uiteengezet hoe Lysias' stijl het hoogtepunt in zijn soort, de eenvoudige stijl, is - in feite een recapitulatie van *De Lysia* - . Vergeleken met anderen die in dezelfde stijl hebben geschreven is Lysias het *archetypon* (origineel)³⁾. Voor diegenen die deze stijl willen navolgen is

1) Het verloren geraakte begin van *Dem.* I kan buiten beschouwing blijven. Er zijn geen indicaties dat dit meer heeft bevat dan een aankondiging van de te behandelen stof en misschien een biografische schets. Zie Van Wyk Cronjé (1986) 162-165.

2) Daarnaast heeft de notie van *mimêsis* een belangrijke rol gespeeld in Dionysius' visie op de historische ontwikkeling van de welsprekendheid; zie daarvoor 2.4.1. Tukey (1909b) 397v. vat als logica op wat ik hier als teleologie interpreteer.

3) Over deze uitdrukking, die tot misverstanden aanleiding kan geven, zie 2.4.1 pag. 239.

hij dan ook het richtsnoer (*kanôn*; *Isaeus* 20,4). Van de eenvoudige stijl heet het in *Dem.* 2 : "degene die hem vervolmaakte en tot de top van zijn eigen kwaliteit bracht was Lysias de zoon van Kephalos"¹⁾. Op dezelfde manier was Thucydides de vervolmaker van de door Gorgias geïnitieerde verheven stijl; hij is er de "definitie en het richtsnoer" van²⁾. Lysias' stijl verhoudt zich tot die van zijn tijdgenoten Gorgias en Thucydides als de laagste tot de hoogste noot van de toonladder; deze mannen "kozen de extreme toonzettingen ter weerszijden en vervolmaakten elk van die beide met demonische inzet"³⁾. De gematigde stijl werd uitgevonden door Thrasyarchus, als we Theophrastus mogen volgen; "maar degenen die haar hebben overgenomen, ontwikkeld en bijna vervolmaakt, waren onder de rhetoren de Athener Isokrates en onder de filosofen Plato de Socraticus"⁴⁾. Tenslotte kwam Demosthenes, die "als opvolger van mannen van een zo groot formaat niet van één enkele stijl of man de navolger wilde worden, omdat hij ze allemaal half voltooid en onvolmaakt achtte, maar bij allen de beste en nuttigste elementen selecteerde"⁵⁾. Demosthenes "nam (de middenstijl) onvolmaakt over van Isokrates en van diens voorganger Thrasyarchus en van Plato als laatste, en perfectioneerde hem voorzover dit de menselijke natuur mogelijk is"⁶⁾. "Me dunkt dat Isokrates en Plato het best van allemaal deze (midden)stijl hebben

1) *Dem.* 2(130,16): ἐτελείωσε δ' αὐτὴν καὶ εἰς ἄκρον ἤγαγε τῆς ἰδίας ἀρετῆς Λυσίας ὁ Κεφάλου; vgl. 2(131,15): κατεσκεύασται μὲν οὖν ἑκατέρω καὶ εἰς ἄκρον γε ἔκει τῆς ἰδίας κατασκευῆς. Pohl (1964) 24 vat de uitdrukking ἰδία κατασκευή hier ten onrechte op als "Lysias' individuele stijl"; Lysias interesseert Dionysius echter niet als individueel auteur, maar als de beste representant van een bepaalde stijl.

2) *Dem.* 1(130,1v): ἡ (...) ἐξηλλαγμένη (...) λέξις, τῆς ὅρος καὶ κανὼν ὁ Θουκυδίδης.

3) *Dem.* 2(130,22-25): τὴν διὰ πασῶν ἀρμονίαν οὗτοι πρὸς ἀλλήλους οἱ ἄνδρες ἡρμόσαντο, τὰς ἀκρότητας ἀμφοτέρως τῆς λέξεως, αἱ πλεῖστον ἀλλήλων ἀπέχουσι, δαίμονι σπουδῇ προελόμενοι τε καὶ τελειώσαντες.

4) *Dem.* 3(132,7): οἱ δὲ ἐκδεξάμενοι καὶ ἀναθρέψαντες καὶ οὐ πολὺ ἀποσχόντες τοῦ τελειῶσαι ῥητόρων μὲν Ἰσοκράτης ὁ Ἀθηναῖος ἐγένετο, φιλοσόφων δὲ Πλάτων ὁ Σωκρατικός.

5) *Dem.* 8(143,13): τηλικούτοις ἐπεισελθὼν ἀνδράσιν ἐνὸς μὲν οὐθενὸς ἠξίωσε γενέσθαι ζηλωτῆς οὔτε χαρακτηῖρος οὔτε ἀνδρός, ἡμιέργους τινὰς ἅπαντας οἰόμενος εἶναι καὶ ἀτελεῖς, ἐξ ἀπάντων δ' αὐτῶν ὅσα κράτιστα καὶ χρησιμώτατα ἦν, ἐκλεγόμενος κτλ.

6) *Dem.* 14(158,13): τοῦ δὲ ῥητορικοῦ γένους τοῦ μεταξὺ τῶν ἄκρων ἑκατέρων, ὁ ἀτελεῖς παραλαβὼν ὁ Δημοσθένης παρ' Ἰσοκράτους τε καὶ ἔτι προτέρου Θρασυμάχου καὶ τελευταίου Πλάτωνος ἐτελείωσεν ὅσον τὴν ἀνθρωπίνῃ φύσει δυνατόν.

beoefend en daarin een zeer grote vooruitgang hebben geboekt, dat zij hem evenwel niet hebben vervolmaakt; wat elk van deze beiden nog had verzuimd, dát heeft Demosthenes tot stand gebracht¹⁾. Tussen beide laatst aangehaalde passages vinden we de uitspraak van *Dem.* 15 over het nut van een gemengde stijl voor een publiek van gemengde samenstelling.

In de manier waarop Dionysius de beide uiterste stijlen, en dus ook de daaruit gemengde stijl, karakteriseert, speelt vanaf het begin, naast andere categorieën²⁾, ook de relatie tussen taalniveau van de redevoering en ondeskundigheid van het publiek een rol. Toen Lysias de eenvoudige stijl introduceerde week hij af van de op dat moment onder rhetoren heersende gewoonte: "zij distantieerden zich van de gewone man en namen tot poëtische dictie hun toevlucht"³⁾, gebruikten metaforen en andere opvallende stijlfiguren, en op die manier "deden ze de gewone man verstoeld staan" (*kataplêttomenoi ton idiôtên* - *Lys.* 3,3). Volgens Timaeus zou Gorgias hiermee begonnen zijn (*Lys.* 3,5)⁴⁾. Het geheim van Lysias school nu juist daarin dat hij "zijn stijl vorm gaf niet door zich van de gewone man te onderscheiden, maar door hem na te bootsen"⁵⁾. Elders heet Lysias' stijl "de stijl die zich richt op het spraakgebruik van de gewone burger"⁶⁾. Ook de opposities *kataplêxasthai* - *hêdynai* (verplette-

1) *Dem.* 16(162,3vv.): ὅτι μοι δοκοῦσιν Ἰσοκράτης τε καὶ Πλάτων κράτιστα τῶν ἄλλων ἐπιτετηδευκέναι· τοῦτο τὸ γένος τοῦ χαρακτήρος καὶ προαγαγεῖν μὲν αὐτὸ ἐπὶ μήκιστον, οὐ μὴν καὶ τελειῶσαι, ὅσα δ' ἐνέλιπεν ἐκείνων ἐκάτερος, ταῦτα Δημοσθένην ἐξευργασμένον κτλ. Vgl. ook de samenvatting in *Dem.* 33(202,21): δείξας ἀτελεῖς ἅπαντας ἐκείνους καὶ καθ' ὃ μάλιστα ἀστοχεῖν ἕκαστον ὑπελάμβανον τοῦ τέλους ἐκλογισάμενος διὰ βραχέων, ἦλθον ἐπὶ τὸν Δημοσθένη.

2) Bv. het onderscheid tussen ἀναγκαῖαι en ἐπίθετοι ἀρεταί; zie Pohl (1968) 13v.; 20; 23. Men komt ook wel de gedachte tegen dat Dionysius in *De Oratoribus Antiquis* I een doctrine van 2 stijlen zou hebben gehanteerd die naast de leer van de 3 stijlen van *Dem.* I staat; bv. Gutzwiller (1969) 45v. M.i. is dit te schematisch, zie het vervolg van mijn betoog.

3) *Lys.* 3,3: ἐξήλλαττον τὸν ιδιώτην καὶ κατέφευγον εἰς τὴν ποιητικὴν φράσιν.

4) Voor Gorgias' poëtische dictie vgl. *Ar. Rh.* III,1404a25; zie ook Theophrastus, *περὶ λέξεως* fr. 24 Schmidt = Ammonius, *In Arist. De Interpr. Comm.* 65,31: ποιητικὴ καὶ ῥητορικὴ - ἐκπλήξις.

5) *Lys.* 4,5: τὸν δὲ κόσμον οὐκ ἐν τῷ διαλλάττειν τὸν ιδιώτην, ἀλλ' ἐν τῷ μιμήσασθαι λαμβάνει. Vgl. Meerwaldt (1920) 33.

6) *Dem.* 2(130,6): ἡ δὲ ἑτέρα λέξις ἡ λιτὴ καὶ ἀφελὴς καὶ δοκοῦσα κατασκευὴν τε καὶ ἰσχυρὴν τὴν πρὸς ιδιώτην ἔχειν λόγον [καὶ?] ὁμοιότητα; de syntaxis is onduidelijk. Vgl. *Comp.* 3,10: (ὀνόματα) (...) οἷς ἂν καὶ γεωργὸς καὶ θαλαττουργὸς καὶ χειροτέχνης καὶ πᾶς ὁ μηδεμίαν ὥραν τοῦ λέγειν εὖ ποιούμενος ἐξ

rende indruk maken - aangenaam stemmen; *Dem.* 2(131,3)) en *didaxai* (instrueren) - *kataplêxasthai* (*Dem.* 4(135,12)) komen in verband met de twee stijlextremen voor; daarbij is het overigens niet zo dat het *kataplêxasthai* als een ongewenst stijleffect wordt gezien.

In de beschouwingswijze *pros ton akroatên* ("met het oog op de toehoorder") zit bij Dionysius enige spanning ingebouwd tussen twee benaderingen, een eerste volgens welke het taalniveau van de redenaar zich dient te conformeren aan dat van het publiek in zijn (gevarieerde) samenstelling, en een tweede die impliceert dat het publiek van welsprekendheid juist zo onder de indruk dient te komen dat het zich ook tegen zijn wil door de politici laat leiden. De eerste benadering overheerst in *Lys.* 3,3-5 en 4,5, en ook in de passages *Dem.* 15 en *Thuc.* 49-51. *Thuc.* 49: "want dergelijke retoriek treft de menigte van burgers onaangenaam, daar ze niet gewoon is zo'n stijl te moeten aanhoren"¹⁾. Aan de tweede benadering moeten we denken als gesteld wordt dat "we van oratorisch talent vooral verwachten, niet dat men gedachtengangen op gelijke wijze als de massa verwoordt, maar dat aan de formulering een plechtiger en meer dichterlijk cachet wordt gegeven"²⁾. Deze tweede houding vinden we eveneens, en duidelijker uitgedrukt, in de aan de verheven stijl toegekende eigenschappen van "noodzaken en dwang uitoefenen" (*biasasthai* en *prosanankasai*)³⁾.

Dat hier het eerste boek *De Oratoribus Antiquis* en *De Demosthene* I als één geheel worden behandeld vereist wellicht enige toelichting. Hield Wilamowitz (1899) *Dem.* nog voor een onderdeel van *De Orat. Ant.*, sinds M.Croiset, *Histoire de la littérature grecque* V (Parijs 1899) 363v. is telkens weer gewezen op het geheel afwijkende karakter van *De Demosthene* (I) (zie de *status qu.* bij van Wyk Cronjé (1986) 52vv. en 68vv.-voorzichtig te hanteren; op p.72 bv. geeft van Wyk Cronjé Stroux (1912) 112 verkeerd weer - en in deze studie litteratuursleutel 3). Voor Tukey was dit aanleiding te denken dat

ετοίμου λαβὼν ἐχρήσατο.

1) *Thuc.* 49(408,18), : <καὶ γὰρ αἱ τοιαῦται ῥητορεῖ>αι λυποῦσι τὸν πολιτικὸν ὄχλον οὐκ ὄντα τῶν τοιούτων ἀκουσμάτων ἐν ἔθει.

2) *Dem.* 56(249,25): τὸ γὰρ μὴ τοῖς πολλοῖς ὁμοίως ἐκφέρειν τὰς νοήσεις, ἀλλ' ἐπὶ τὸ σεμνότερον καὶ ποιητικώτερον ἐκβιβάζειν τὴν ὀνομασίαν παρὰ τῆς πολιτικῆς δυνάμεως μάλιστα ἀπαιτοῦμεν. Voor de vertaling van πολιτικῆς met "oratorisch" zie het vervolg van deze paragraaf. Het gezichtspunt van de δύναμις die de ῥήτωρ onderscheidt van de ἰδιώτης ook *Lys.* 5,2

3) *Lys.* 13,4; *Dem.* 2(131,7). Voor καταπλήττεσθαι zie nog *Thuc.* 50(409,18) en *Ar. Rh.* III,1408a25.

De Demosthene niet de in *Prooem.* 4,5 en *Isaeus* 20,7 beloofde behandeling van Demosthenes is. Afgezien van de opvallende schaalvergroting is door Tukey (1909b) 395vv. het sterker polemisch karakter van *De Demosthene* I gesignaleerd, dat zou samenhangen met de behoefte Demosthenes' superioriteit ook tegen Plato-adepten te verdedigen, en op de wisselende behandeling die sommige redenaars, met name Isaeus, in de opeenvolgende geschriften lijken te ondergaan. Stroux (1912) 108-113 heeft er op gewezen dat de beoordelingen van Lysias, Isokrates en Isaeus gebouwd zijn op het concept van de *aretai lexeōs* (stijlqualiteiten), terwijl *De Demosthene* 1-33 uitgaat van een indeling in stijltypen. Dat dit twee verschillende benaderingswijzen zijn zou ook blijken uit de onhandige combinatie ervan in *Dem.* 34: Stroux (1912) 112/7, vgl. Schenkeveld (1964) 75v. (Stroux trok hieruit overigens geen consequenties voor identiteit en chronologie van Dionysius' werken: p.112/3). Inderdaad kan niet ontkend worden dat met name in *De Lysia* Dionysius de stof indeelt naar de *aretai lexeōs* (eveneens *Isocr.* 2/3 en *Isaeus* 2/3). Men zou er nog aan kunnen toevoegen dat Dionysius in boek I van *De Oratoribus Antiquis* het onderscheid tussen noodzakelijke en toegevoegde kwaliteiten (*aretai anankaiai* en *epithetoi*) niet lijkt te kennen en in *De Demosthene* I wel; zie Geigenmüller (1908) 11v.; Stroux (1912) 72-80. Maar het is de vraag welke betekenis hieraan moet worden gehecht. Dionysius laat zich nergens veel gelegen liggen aan de finesses van de *ars rhetorica*, dus waarom zouden we erover vallen als de in *Dem.*I toegepaste *ars* op details verschilt van die in *De Oratoribus Antiquis* I? Ook Meerwaldt (1920) relativeerde de tegenstelling *aretai* - *charaktêres* (p.26: "de generibus (...) dicendi, quorum descriptioni virtutes inserviunt").

Daarbij komen nog de volgende overwegingen: (1) In *Lys.* 1,6 kondigt Dionysius aan dat hij t.a.v. Lysias zal onderzoeken "welk "karakter" van redevoeringen hij toepast en welke kwaliteiten hij heeft geïntroduceerd" (τίνα δὲ κέχρηται χαρακτῆρι λόγων καὶ τίνας ἀρετὰς εἰσενήνεκται (...) νῦν ἤδη πειράσομαι λέγειν). (2) In *De Oratoribus Antiquis* volgt Dionysius (oorspronkelijk?) niet een indeling naar stijltypen, maar naar generaties (*Prooem.* 4,5); Lysias was als eerste aan de orde, er was in Dionysius' corpus nog geen vergelijkingsmateriaal, en daarom leenden de *aretai* zich beter als kader voor een uitputtende behandeling van Lysias' stijl dan de stijltypen. Toen hij éénmaal bij Demosthenes was aangekomen lag dit anders. (3) Variatie in de expositiewijze sluit een fundamenteel gelijkblijven van de doctrine niet uit. *Dem.* 2 behandelt Lysias niet anders dan *De Lysia* en wijst er expliciet naar terug; de teleologische zienswijze van *Dem.* I breekt reeds door in *Isaeus* 20. Dan is het ook geoorloofd de lijn door te trekken inzake Dionysius' gezichtspunt πρὸς τοὺς ἀκροατάς. Dat men de evolutie in Dionysius' *ars* niet moet overdrijven ook staande gehouden door Bonner (1939) 61 en door van Wyk Cronjé (1986) 85vv. en 136vv.

Wat Isaeus betreft is de steen des aanstoots deze: In *Isaeus* 20,5 wordt hij, behalve als navolger van Lysias, ook geprezen als degene die de grondslag legde voor de *deinotês* die in Demosthenes zou culminerend. In *Dem.* 8(143,6) daarentegen wordt hij genoemd onder die redenaars die geen eigen wegen zijn ingeslagen. In *Din.* 1(297,4) tenslotte heet hij de uitvinder van een eigen *charaktêr* (zie behalve Tukey ook o.a. Kalinka (1922/3) 163vv.; Bonner (1939) 26v. en van Wyk Cronjé (1986) 57v. en

73v.). Voor Kalinka was dit aanleiding om te veronderstellen dat Dionysius eerst *Dem.* 1-8 schreef en toen dit werk onderbrak voor *De Isaeo*; deze fragmentering van *De Demosthene* is echter terecht afgewezen. Voor de relatie tussen *Isaeus* 20,5 en *Dem.* 8 is de verklaring afdoende dat het Dionysius in *Dem.* 8 niet ging om Isaeus en andere redenaars als individuen, maar slechts om de drie stijltypen en hun vertegenwoordigers. Deze verklaring, in beginsel al aanwezig bij Tukey (1909b) 398, is duidelijk uitgesproken door Bonner (1939) 27 en herhaald door van Wyk Cronjé (1986) 74. *Din.* 1(297,4) moet men dan echter wel, met Bonner (1939) 27 n.3, als een "inconsistency" van Dionysius beschouwen.

De positie van Isokrates in het eerste boek van *De Oratoribus Antiquis*, met name in *De Isocrate* en *De Isaeo* 19, is enigszins gecompliceerd. Leest men passages als *Isocr.* 2,4 en 3,5/6 en *Isaeus* 19 onvoorbereid, dan zou de indruk kunnen ontstaan dat Isokrates daar wordt voorgesteld als de vervolmaker van de "poëtische" stijl, d.w.z. die van Gorgias, de verheven stijl (voor deze kwalifikatie zie *Lys.* 3,5); maar toch zegt Dionysius in *Isaeus* 19,2 ook dat Isokrates het overdrevene van Gorgias weet te vermijden, dus de extreme positie van Gorgias matigt. De symmetrie van *De Demosthene* I kon in *De Oratoribus Antiquis* I niet helemaal worden bereikt, omdat de beste vertegenwoordiger van de verheven stijl geen redenaar maar een geschiedschrijver is. *De Thucydide* moet hier buiten beschouwing blijven omdat het geschrift niet tot de hoofdreeds behoort en de relatie tot *De Oratoribus Antiquis* niet vaststaat; zie Inleiding pag. 22.

Dat *De Demosthene* I (samen met het voorafgaande deel van *De Oratoribus Antiquis*) een teleologisch schema volgt en dus vermoedelijk van de Peripatos afhangt, is voorzover mij bekend niet eerder opgemerkt. Dionysius distantieert zich bij gelegenheid van de *telos*-filosofen (*Isocr.* 9,10: Isokrates is superieur aan ἀπάντων φιλοσόφων, οἱ τέλος ποιοῦνται τοῦ βίου τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ καλόν); maar dat mag ons niet blind maken voor het feit dat hij juist van de Peripatos veel heeft geleerd. Dionysius' niet-wijsgerig-specialistische pose komt voort uit zijn wens voor een lekenpubliek te schrijven, niet uit vijandschap jegens de filosofie.

De hier gegeven analyse van *Dem.* 15 is een uitwerking van die van Hendrickson (1904) 126 en Bonner (1938) 265. Hendrickson (1904) betoogde dat de Peripatetische stijl leer het "midden" (*mesotês*) als principe had, en hij hield (p.136) Dionysius' formulering van de middelste variant van *synthesis* in *Comp.* 24 voor een toepassing van deze Peripatetische gedachte. Bonner (1938) 261v. zag ook in Dionysius' postulaat van een middenstijl die twee extreme stijlen overtreft beïnvloeding door de Peripatos (zie de beredeneerde bibliografie). Maar geen van beiden wees op het teleologisch aspect van Dionysius' argumentatie in *De Demosthene*.

We kunnen constateren dat Dionysius in termen van rhetorica en stijlkritiek het probleem van de relatie tussen élite en massa aan de orde stelt. Dit is uiteraard allereerst een cultuurvraagstuk, namelijk dat van de (dis)continuïteit tussen de woordcultuur van de élite en het taalniveau van bredere bevolkingslagen. Maar bij Dionysius is hiermee het vraagstuk

van het politieke leiderschap van de élite onverbrekkelijk verbonden. Een duidelijke aanwijzing daarvoor vinden we in de manier waarop hij de politiek-constitutionele dimensie betreft in zijn beoordeling van Thucydides' stijl (*Thuc.* 51). Men mag zich, aldus Dionysius, bij het élitaire karakter van Thucydides' stijl niet neerleggen "alsof men met oligarchisch of door tyrannen geregeerde staten te doen had". Nu is op zichzelf een verwijzing naar oligarchieën en tyrannieën niet erg specifiek. De combinatie van deze twee staatsvormen als vijanden van de democratie is heel gewoon in vierde eeuwse Atheense teksten¹⁾. Door Quass²⁾ is bovendien niet lang geleden aangetoond dat ook in de "demokratische" staten van het derde eeuwse hellenisme oligarchie en tyrannie de meest genoemde staatsvormen zijn waartegen deze democratieën zich afzetten. Ook hier hebben we dus met een *topos* te maken. Maar het opmerkelijke van *Thuc.* 51 is dat Dionysius het lot van de rhetorica en de historiografie zo ondubbelzinnig aan de democratie koppelt. Hoewel het verband tussen rhetorica en democratie evident is, zijn er in de hellenistische literatuur toch geen parallellen voor Dionysius' expliciete verbinding tussen de twee. En we kunnen al dadelijk vermoeden dat Dionysius' voorkeur voor de democratie niet ongekwalficeerd is: hij brengt dit punt immers te berde in een tekstverband waarin juist de verhouding tussen élite en massa aan de orde is.

Wie heeft er recht op de staatsleiding, of nauwkeuriger: op de "leiding in de steden" (*prostasia tôn poleôn*): deze vraag stelt Dionysius zich in het *Prooemium* (vgl. 1,4). Hij prijst zijn eigen tijd gelukkig dat men mag beleven hoe de onwaardige rhetorica, die "onopgevoed is en

1) Bv. *Thuc.* VI,60,1; Plato, *Mx.* 238e; Demosthenes XX,15; XXIV,149 (heliasteneed): τύραννον οὐ ψηφισῶμαι εἶναι οὐδ' ὀλιγαρχίαν; Aeschines I,4/5. Bij Isokrates alleῖν IV,105v. Ook herhaaldelijk in Aristoteles' *Politica*, zij het niet als tegenstelling tot de democratie: III,1274b37; 76a9 en 18; V,1315b12; VI,1318a23; b18; 20b32. Vgl. R.Urban, "Das Verbot innenpolitischer Umwälzungen durch den Korinthischen Bund (338/37) in antimakedonischer Argumentation", *Historia* 30 (1981) 15; H.Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen* (München 1967) 346v.; 360.

De voornaamste parallel bij DH zelf is *AR* II,15,3: Rome biedt asiel aan slachtoffers van tyrannieën en oligarchieën in de rest van Italië. Daarnaast ook enkele malen i.v.m. de *decemviri*: *AR* XI,11,2; 40,6-8; 41,3; en vgl. XI,2,2: φιλοτύραννοι gezegd van aanhangers van de *decemviri*.

2) Quass (1979) vooral p.41v. met n.25v.: "Oligarchie und Tyrannie laufen also der allgemeinen Norm zuwider".

geen deel heeft aan filosofie of een bij de vrije man passende cultuur"¹⁾ en die zich wederrechtelijk het staatsbestuur heeft toegeëigend, het veld moet ruimen voor de aloude, en nu herboren, wijsgerige rhetorica (*archaia kai philosophos rhêtorikê*). Duidelijker kan men niet zeggen dat de morele, de culturele en de politieke aspecten van de maatschappij met elkaar in samenhang zijn; juist in deze termen formuleert Dionysius de op handen zijnde nederlaag van het asianisme tegen het atticisme²⁾.

Stilistisch-rhetorische aangelegenheden hebben zo bij Dionysius ook een politieke dimensie. Analyse van talrijke terloopse uitspraken en technisch woordgebruik wijst er zelfs op dat politiek en rhetorica bij Dionysius vrijwel in elkaar opgaan. Een vaste term om de politiek aan te duiden kent Dionysius niet. De *politikê kalokagathia* (politieke noblesse; *Isocr.* 5,1) duidt de kwaliteit van de burger (de *politês*) aan, niet zozeer die van de politicus (de *politeuomenos*). De uitdrukking *politikê aretê* komt bij Dionysius niet voor. In de meeste overige uitdrukkingen samengesteld m.b.v. het woord *politikos* treffen we dit in een meer rhetorische dan politieke betekenis aan. Het gaat om uitdrukkingen zoals *politikê technê* ("politieke" techniek, *Lys.* 16,1; ongeveer synoniem met de *rhêtorikos logos* die onmiddellijk daarna - 16,2 - wordt genoemd, i.v.m. de driedeling van de rhetorica); *dialektos politikê kai enagônios* ("politiek" en voor de strijd bestemd taalgebruik; *Isocr.* 12,3); *politikê lexis* ("politieke" dictie; *Comp.* 25,14 en *Dem.* 50(238,10)); *peri tous politikous logous deinotês* (uitnemendheid inzake "politieke" redevoering; *Thuc.* 2(327,13)); *politikê dialektos* ("politiek" taalgebruik; *Dem.* 2(131,2)); *politikê phrasis* ("politieke" stijl; *Dem.* 51(240,9)). Zeer opmerkelijk is de uitdrukking *politikê dynamis* ("politiek" talent); zij wordt in *Isocr.* 4 gebezigd in het kader van de bespreking van de verdiensten van Isokrates' redevoeringen. De navolging van deze meester is volgens Dionysius de methode bij uitstek zowel om de redenaarskunst te leren als om morele verbetering te bereiken³⁾, d.w.z. "de totaliteit van het politieke talent"⁴⁾. Ook hier ziet men dus de politiek toegespitst op de

1) *Prooem.* 1,3: ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετεληφύα ἐλευθερίου.

2) Zie verder de App. Atticismestrijd.

3) *Isocr.* 4,3: 'Ἐξ ὧν οὐ λέγειν δεινοὺς μόνον ἀπεργάσασθαι' ἀν τοὺς προσέχοντας αὐτῷ τὸν νοῦν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἥθη σπουδαίους κτλ.

4) *Isocr.* 4,4: οὐχὶ μέρος τι τῆς πολιτικῆς δυνάμεως ἀλλ' ὅλην αὐτήν.

redenaarskunst. Een stilistische pointe heeft deze zelfde uitdrukking in twee andere passages, *Dem.* 56¹⁾ en *Thuc.* 29(374,1). Hetzelfde geldt voor de wending *dynamis en tois politikois logois* (talent in "politieke" redevoering; *Pomp.* 1,10); het woord *dynamis* is een terminus technicus op het terrein van de litteraire kritiek²⁾. Aan al deze gegevens zou men nog kunnen toevoegen de uitdrukkingen *hê peri tous politikous logous epimeleia* (de zorg voor de "politieke" redevoering; *Prooem.* 1,1) en *tên en tois politikois logois hexin* (vaardigheid in "politieke" redevoering; *Imit.* A II). Zelfs de woordverbinding *politikê philosophia* treft men aan in passages waarin een geheel en al rhetorische betekenis wordt gesuggereerd (*Prooem.* 4,2; *Thuc.* 2(327,21). De uitdrukking *politikê epistêmê* (politieke wetenschap) komt bij Dionysius niet voor, maar wel *hê tôn politikôn logôn epistêmê* (de kennis van de "politieke" redevoering; *Comp.* 11,13)³⁾.

Deze feiten rechtvaardigen de conclusie dat bij Dionysius de politiek grotendeels is opgegaan in de rhetorica; de vaardigheid van de politicus

1) *Dem.* 56(249,25), geciteerd hiervoor p. 121 n. 2.

2) Bv. *Pomp.* 1,11: ἡ δύναμις τῶν λόγων; *AR* I,1,3: ἡ περὶ λόγους δύναμις.

3) Het woord ἐπιστήμη heeft bij DH normaliter geen technische betekenis. Het duidt dus niet de vaste wetenschappelijke kennis aan (tegengestelde: de δόξα), maar alleen een "deskundigheid". In *Comp.* 11,9 heet het bespelen van muziekinstrumenten een ἐπιστήμη, voorbehouden aan specialisten, τεχνῖται, terwijl het waarderen van de muziek ook voor ἰδιῶται is weggelegd; DH gebruikt hier de muziek als voorbeeld voor de in 11,13 genoemde τῶν πολιτικῶν λόγων ἐπιστήμη. Geen enkele filosofie heeft, naar mijn weten, het aulospelen een ἐπιστήμη (in technische zin) genoemd. Andere plaatsen met ἐπιστήμη: In *Isocr.* 1,4 spreekt Dionysius over de ἐπιστήμη (...) ἐξ ἧς, ὥς φησιν αὐτός, τῷ βουλευέσθαι καὶ λέγειν καὶ πράττειν τὰ συμφέροντα παραγίνεται τοῖς μαθοῦσιν; als ἐπιστήμη hier zou zijn gebruikt in de zin die Isokrates eraan geeft, bv. in XIII,10 en 16, zou men DH hier betrappen op een blunder. Maar zoals zo vaak parafraseert hij Isokrates, en ἐπιστήμη staat voor "bedrevenheid". In *Dem.* 50(238,5) staat ἐπιστήμη καὶ ἔθος als tegenstelling tot ὀλίγα παραγγέλματα καὶ πρόσκαιρος παρήχης; het slaat dus op de langdurige training die zich onderscheidt van kant-en-klare voorschriften; ongeveer in dezelfde betekenis ook *Comp.* 1,6. Onbestemd in *Imit.* A II: ἐν πάσῃ τέχνῃ τε καὶ ἐπιστήμῃ. In *Comp.* 6,1; 7,1 en 9,11 bezigt Dionysius de uitdrukking συνθετικὴ ἐπιστήμη. In het derde geval behoort tot die ἐπιστήμη ook de vraag wanneer men perioden moet gebruiken en wanneer niet (in feite dus de vraag naar de *kairos*). De uitdrukking is een synoniem van συνθετικὴ δύναμις (4,1). De enige maal dat bij DH ἐπιστήμη tegenover δόξα staat is in *Comp.* 12,6, waar het ook over de *kairos* gaat; hier kiest DH, geheel in de geest van Isokrates, voor de δόξα.

Er is nog niet gesproken over de uitdrukkingen die gebezigd worden om de activiteit van de politici aan te duiden. Meestal gebruikt DH daarvoor de term πράττειν τὰ κοινά; soms zegt hij πολιτεύεσθαι (*Isocr.* 1,5: ἐν τῷ πολιτεύεσθαι καὶ τὰ κοινὰ πράττειν; vgl. *AR* V,75), en zeldzamer πράττειν τὰ πολιτικά (*Isocr.* 1,2: πράττειν καὶ λέγειν τὰ πολιτικά; *AR* IV,4,4: τὰ κοινὰ καὶ πολιτικά; II,26,4; IV,29,3; VIII,60,2).

bestaat daaruit dat hij op indrukwekkende en overtuigende wijze de massa toespreekt. Men zou in dit licht kunnen zeggen dat politiek bij Dionysius een esthetische aangelegenheid is¹⁾

De politiek neemt dus de gedaante van de rhetorica aan; de rhetorica van haar kant houdt zich met hoegenaamd geen andere dan politieke zaken bezig. Op de aan Dionysius toegeschreven definitie van de rhetorica, met haar beperkende bepaling *en pragmati politikôi* (in een politieke aangelegenheid), kan men zich voor deze constatering weliswaar niet beroepen, daar zij vermoedelijk niet van Dionysius is²⁾; maar heel Dionysius' werk bevestigt dit, en uit de in deze studie tot nu toe gevolgde argumentatie is het ook afdoende naar voren gekomen.

Het resultaat van hoofdstuk 2.1 laat zich als volgt samenvatten: De "Sitz im Leben" van Dionysius' "litteraire kritiek" is het openbare leven zoals zich dit afspeelt in de kaders van de hellenistische *polis*. Dionysius beoordeelt de klassieke auteurs niet als "litteratuur" maar als stijlvoorbeeld voor mondelinge communicatie over onderwerpen van politieke (en morele) betekenis. Hij denkt zich deze communicatie als plaatsvindend in *polis*-organen zoals de volksvergadering en de rechtbank. De litteraire kritiek zelf spitst zich toe op aspecten van *lexis*, maar tegenover de inhoud van het gesprokene staat Dionysius, met zijn eis van *kalai hypotheseis*, niet onverschillig. De nadruk op de *lexis* hangt enerzijds samen met de bijzondere ontwikkeling die de *ars rhetorica* in de hellenistische periode heeft meegemaakt; anderzijds met de speciale aandacht die Dionysius heeft voor het vraagstuk van de cultuurspleet tussen élite en massa. Voorzover zich nu al een politieke stellingname in Dionysius' werk aftekent, lijkt deze te bestaan uit een merkwaardige verbinding van een gematigd-élitaire met een democratische voorkeur. Aan de ene kant predikt Dionysius tegemoetkomendheid jegens de massa (inzake het te kiezen taalniveau), aan de andere kant moet de politicus zich in zijn taalniveau toch ook weer van het volk distantiëren.

In de nu volgende onderdelen van deze studie wordt op deze stand van zaken dieper ingegaan. In 2.2 komt de vraag aan de orde welke eigenschappen Dionysius aan resp. de élite en de massa toekent; de daarop volgende afdeling behandelt het thema van het oordeelsvermogen van

1) Hiermee is echter het laatste woord niet gezegd. Zie sectie 2.3.2.3.

2) Usener-Radermacher II, 197-200; zie App. B.

enkeling en volk. Ook daar zal bij voortduring blijken dat esthetische, ethische en politieke opvattingen bij Dionysius met elkaar verweven zijn.

2.2 De élite en de massa

Dionysius spreekt vaak over het publiek dat hij beoogt. Met zijn *Antiquitates Romanae* denkt hij de gehele Griekse wereld te bereiken¹⁾. Hij denkt ook aan de Romeinen (*AR* I,6,4) en aan het nageslacht²⁾, en in het algemeen aan alle goede mannen die zich graag edele en grote daden voor ogen gesteld zien (*AR* I,6,5), maar veel heeft hij over deze categorieën niet te zeggen. Des te meer spreekt hij over de élites en de massa's die elkaar in de (Griekse) steden ontmoeten en voor wier samenleving hij zich met zijn werk inzet. In *AR* I,8,3 verklaart hij drie groepen lezers tevreden te willen stellen: de politici, de filosofen en het algemene publiek dat voor z'n plezier historische werken leest³⁾. Vrijwel identiek is de opsomming in het prooemium van boek XI: naast het algemene publiek de filosofen en de politici⁴⁾. Dionysius zelf echter reduceert in dit verband de drie groepen dadelijk tot twee, namelijk enerzijds de menigte (*XI*,1,2: *hoi polloi*), anderzijds de tot leiding geroepen, tot wie nu ook de filosofen gerekend worden⁵⁾. Dit is ook de meest gebruikelijke vorm die Dionysius aan de indeling van zijn publiek geeft: in steeds andere bewoordingen komen we telkens in zijn werk deze twee groepen, élite en massa, deskundigen en leken, welopgevoeden en onbeschaafden, leidinggevenden en volk tegen⁶⁾.

De meest gebruikte uitdrukking voor de massa is *hoi polloi*. Nu kan

1) *AR* I,4,2: παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὀλίγον δεῖν παῖσιν; 5,4. Ook in de rhetorische geschriften denkt hij steeds aan Grieks publiek, bv. *Prooem.* 1; *Isocr.* 4,3; *Pomp.* 3,5; 9; 4,1; *Thuc.* 41.

2) Οἱ ἐπιγινόμενοι: *AR* I,1,2 en 3; 6,3; vgl. *Pomp.* 3,4.

3) Resp. τοῖς περὶ τοὺς πολιτικοὺς διατρίβουσιν λόγους; τοῖς περὶ τὴν φιλοσόφον ἐσπουδακόσι θεωρίαν; ἐν εἴ τισιν ἀοχλήτου δεήσει διαγωγῆς ἐν ἱστορικοῖς ἀναγνώσμασιν.

4) *AR* XI,1,1: ἅπασιν (...) ἀνθρώποις ἐν ὅσοι περὶ τὴν φιλοσόφον θεωρίαν καὶ περὶ τὰς πολιτικὰς διατρίβουσιν πράξεις. Het is ook mogelijk de zin die met ὅσοι begint zo te interpreteren dat het hier om slechts één groep gaat.

5) *AR* XI,1,4: τοῖς δὲ πολιτικοῖς ἀνδράσιν, ἐν οἷς ἔγωγε τίθεμαι καὶ τοὺς φιλοσόφους, ὅσοι μὴ λόγων ἀλλ' ἔργων καλῶν ἀσκησιν ἡγοῦνται τὴν φιλοσοφίαν. Voor deze omschrijving van φιλοσοφία vgl. *Isocr.* 4,4.

6) Behalve de al genoemde plaatsen nog: *Prooem.* 3; *Pomp.* 6,5-7; *Thuc.* 4(330,1); 27(371,10); *AR* I,4,2/3; II,9,1 en 11,2 (geprojecteerd in de Constitutie van Romulus); V,56,1 (alle plaatsen: de twee groepen gezamenlijk; daarnaast ook vaak apart).

men er niet zeker van zijn dat in alle gevallen met *hoi polloi* de (onverantwoordelijke, op de leiding van de élite aangewezen) massa is bedoeld. Soms is eenvoudig "de meerderheid", "(bijna) alle mensen" bedoeld, zoals in *AR* XI,1,2, waar *hoi polloi* neutraal is en dezelfde categorie aanduidt als "hoegenaamd alle mensen" (1,1) en "ieder mens" (1,3)¹⁾. Elders slaat de term in enigszins negatieve zin op de gekwalificeerde massa, zowel in programmatische uitspraken²⁾ als in de tekst van de *AR* zelf³⁾. Andere uitdrukkingen die Dionysius voor de massa bezigt: de menigte (*ochlos/ochloi*⁴⁾ en *plêthos*⁵⁾); de leken (*idiôtês/ idiôtai*⁶⁾ en *apeiroi*⁷⁾) en het dwaze deel (*to anoêton*⁸⁾). Voor de politici gebruikt Dionysius eveneens een veelheid van uitdrukkingen: *hoi politikoi* e.d.⁹⁾; de "machthebbers" (*hoi dynasteuontes*¹⁰⁾); de "weinigen" (*hoi oligoi* of *ho spanios*¹¹⁾) tegenover *hoi polloi*; de "deskundigen" en "ontwikkelden" (*deinoi kai perittoï, eupaideutoi* of *ho technitês*¹²⁾) tegenover de onontwikkelden (*apeiroi* en

1) Resp. ἅπανι (...) ὡς εἰπεῖν ἀνθρώποις en παντὸς ἀνθρώπου. Zo ook *AR* I,2,1 (πολλοὺς niet οἱ πολλοί); XI,1,6; *Pomp.* 6,7 (kontekst verwant aan *AR* I,1,3); en *Thuc.* 4(329,15). In laatstgenoemde plaats, en nog sterker *Thuc.* 2(327,15) (θεατρικὸν καὶ τῶν πολλῶν ἀγωγόν), wordt aan de "massa" een oordeel over Thucydideskritiek toegedicht dat men toch niet snel in al te brede kringen verwacht aan te treffen.

2) *Dem.* 15(161,20); *Thuc.* 6(333,4); 27(371,13 en 14); *AR* I,4,2; 5,1.

3) *AR* II,28,1; IV,74,1; V,2,3; 74,2; VI,28,1; 58,3; VII,33,1; 37,1; X,1,4; 49,5 (conjectuur Kiessling); en waarschijnlijk ook V,53,1.

4) *Prooem.* 1,3; *Thuc.* 49(408,18).

5) *Dem.* 15(161,19).

6) *Dem.* 15(161,1 en 20); *Thuc.* 4(330,1); 27(371,16: ὁ πολὺς (...) ἰδιώτης).

7) *Dem.* 15(161,2) ; vgl. *Thuc.* 27(371,11).

8) *Prooem.* 3,1.

9) *Dem.* 15(161,10); *AR* V,56,1; XI,1,4; vgl. *AR* V,75,1: τοῖς πολιτεύεσθαι τε καὶ τὰ κοινὰ πράττειν βουλομένοις; *Prooem.* 4,2; *Comp.* 1,3; *Pomp.* 6,5 en 11: οἱ ἀσκοῦντες τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν / τοὺς πολιτικοὺς λόγους / τὴν φιλόσοφον ῥητορικὴν.

10) *Prooem.* 3,1.

11) *Dem.* 15(161,17, met nadruk); *Thuc.* 27(371,15 en 18).

12) *Prooem.* 3,1; *Dem.* 15(161,18); *Thuc.* 4(330,1); 27(371,12 en 19).

idiôtai). Eénmaal, op een centrale plaats (*AR* I,4,3) figureren de *syngraphis* (geschiedschrijvers), in de rol van de élite als tegenhanger van de massa (*hoi polloi*: I,4,2), van de rest (*hoi alloi*: I,4,3). Dionysius constateert bitter dat zij hun verantwoordelijkheid hebben verzaakt door een voor Rome onheuse, voor barbaarse koningen vleierende versie van de geschiedenis te geven.

In *Dem.* 15 en *Thuc.* 50 geeft Dionysius aan aan welke groeperingen hij denkt bij zijn eis tot verstaanbaarheid ook voor leken: "boeren, vissers en zeelieden, en ambachtslui"; "het straatvolk, de ambachtslieden en handwerkers en de overige ongeschoolden"¹⁾. Een passage uit de *Constitutie van Romulus* sluit hierbij aan: In *AR* II,9,1 heet het dat de plebejers (*dêmotikoi*) geen deel hebben aan de staatsleiding omdat ze geen ervaring ermee hebben en geen vrije tijd om die op te doen, en dat zij zich daarentegen te wijden hebben aan landbouw, veeteelt en gewinbringende ambachten²⁾. Om de vraag naar de toepasbaarheid van Dionysius' ideeën over de functie van de rhetorica te kunnen beantwoorden is het niet zonder belang te weten of deze passages een verwijzing naar een concreet (klassiek of contemporain) type *polis* bevatten. Waarschijnlijk hebben we te maken met het rhetorisch procédé waarbij de naam van een klasse wordt vervangen door een reeks namen van elementen waaruit die klasse bestaat³⁾. Aan het feit dat de opsommingen onderling verschillen, met name t.a.v. de landbouwers, behoeft dan geen al te grote betekenis te worden gehecht; fundamenteel is de tweedeling élite - werkvolk⁴⁾. Een opvallende constante is wel dat Dionysius zich élite en massa ruimtelijk gescheiden denkt. In *Dem.* 15 worden "degenen die in volksvergaderingen en rechtbanken bijeenkomen" gesplitst in de eenvoudige mensen, die van hun werkzaamheden samenstromen en de politici die "op het forum thuis

1) *Dem.* 15(161,2): οἱ μὲν ἀπὸ γεωργίας, οἱ δ' ἀπὸ θαλαττουργίας, οἱ δ' ἀπὸ τῶν βαναύσων τεχνῶν; *Thuc.* 50(409,21): ἀγοραῖοι ἄνθρωποι (...) ἐπιδίφριοι (...) χειροτέχναι (...) οἱ ἄλλοι οἱ μὴ μετέσχον ἀγωγῆς ἐλευθερίου. Vgl. *Comp.* 3,10: γεωργὸς καὶ θαλαττουργὸς καὶ χειροτέχνης.

2) τοὺς δὲ δημοτικούς τούτων μὲν ἀπολεύσθαι τῶν πραγματειῶν ἀπείρους τε αὐτῶν ὄντας καὶ δι' ἀπορίαν χρημάτων ἀσχόλους, γεωργεῖν δὲ καὶ κτηνοτροφεῖν καὶ τὰς χρηματοποιούς ἐργάζεσθαι τέχνας.

3) Hubbell (1914) 67vv. (over Isokrates). Bv. θηρία wordt: ἵπποι, κύνες, τὰ πλεῖστα τῶν ζώων.

4) Ook de tegenspraak tussen *AR* II,9,1 en 28,1 t.a.v. de status van de banausen wordt hierdoor niet weggenomen; wel is verklaarbaarder hoe hij kon ontstaan.

(*ap'agoras*)" zijn¹⁾. Hiermee kan men *AR* II,9,1 vergelijken, waar van de patriciërs wordt gezegd dat zij, in tegenstelling tot de plebejers, de staatszaken behartigen "terwijl ze bij de zaken in de stad blijven"²⁾; eveneens II,28,3, waar Romulus zijn plebejische medeburgers eraan went in vreedstijd op het land te blijven en alleen op marktdagen naar de stad te komen³⁾. Aan de patriciërs is de permanente staatsleiding toevertrouwd, de plebejers komen alleen periodiek naar de stad om over belangrijke zaken mee te beslissen (II,14,3).

De ruimte waar de standen elkaar ontmoeten is bij Dionysius, zoals we in 2.1.2 en 2.1.5 hebben gezien, zonder uitzondering de *polis*. Telkens opnieuw worden de *poleis* genoemd als het terrein waarop de in de welsprekendheid geoefende politicus zich verdienstelijk moet maken⁴⁾. Inzet van de atticistische renaissance zijn in *Prooem.* 1 de ereambten en de leiding in de steden; dat deze renaissance zo snel tot stand kwam is te danken aan de leiders van de *polis* Rome; deze stad dwong de andere *poleis* aan haar een voorbeeld te nemen⁵⁾. Tussen de litterair-kritische geschriften en de *Antiquitates Romanae* is er wat dit betreft geen verschil. Hoewel aan Dionysius het enorme schaalverschil tussen Rome en de klassieke (en contemporaine) Helleense *polis* niet ontgaat⁶⁾, en hij ook het *ethnos* (de stamsamenleving zonder *polis* als centrum) wel kent (bv. *AR* I,3), weerhoudt dit hem er niet van consequent van Rome als van een

1) *Dem.* 15(160,20): De συνιόντες εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ δικαστήρια (etc.; vgl. *Thuc.* 49(408,14): αἱ πόλεις βουλευσόμεναι συνέρχονται) gesplitst in enerzijds οἱ μὲν ἀπὸ γεωργίας οἱ δ' ἀπὸ θαλαττουργίας οἱ δ' ἀπὸ τῶν βαναύσων τεχνῶν συνερρηγότες, anderzijds οἱ δὲ πολιτικοὶ τε καὶ ἀπ' ἀγορᾶς.

2) ἐπὶ τῶν κατὰ πόλιν ἔργων μένοντας.

3) εἰ μὲν εἰρήνην ἄγοιεν ἐπὶ τοῖς κατ' ἀγρὸν ἔργοις ἐθίζων ἅπαντας μένειν, πλὴν εἴ ποτε δεηθεῖεν ἀγορᾶς, τότε δ' εἰς ἄστυ συνιόντας ἀγοράζειν. De ruimtelijke gescheidenheid van élite en massa en de verwijdering van het gewone volk uit het politieke machtscentrum is een *topos* uit de Griekse staatsleer: *Isokr.* VII,52; *Ar. Ath.* 16,3 (de "civiele" tyrannie van Pisistratus); *Pol.* V,1311a13vv. (kenmerk van oligarchie en tyrannie) en VI,1318b6vv. met 1319a30 (in de beste democratie). Vgl. ook Varro, *RR* 2 *praef.* 1 en Columella, *RR* 1 *praef.* 17-18.

4) *Prooem.* passim; *Isocr.* 4,3; 5,1; *Thuc.* 41(396,10 en 397,8); 49(408,14); *AR* VII,66,1 en 5; XI,1,4 (ook in de *Constitutie van Romulus*: II,11,2); vgl. *Dem.* 44(228,11) en 45(229,2).

5) De verhouding van Rome tot de overige *poleis* wordt uitgewerkt in 3.2; voor Rome als *polis* in de *Constitutie van Romulus* zie deel 4.

6) Zie zijn uiteenzettingen over πολυανθρωπία in *AR* II,15/6 en IV,22.

polis te spreken, niet alleen in de *Antiquitates*, maar ook daar waar het ondubbelzinnig over het contemporaine Rome gaat (*Prooem.* 3,1). Hierin onderscheidt hij zich dus van Polybius¹⁾.

Door de volksvergaderingen en de rechtbanken in de *poleis* als plaats aan te wijzen waar de politieke beslissingen vallen kiest Dionysius principieel voor een bepaalde methode van politiek leiderschap: die van de overtuigingskracht, en dus van de vrijwillige aanvaarding van de staatsleiding. Het belang van zijn *AR* voor de politici is volgens Dionysius dan ook daarin gelegen dat de voorbeelden die aan de Romeinse geschiedenis ontleend kunnen worden hen in staat stellen "in moeilijke tijden de steden op grond van een dergelijke ervaring van groot nut te zijn en hen vrijwillig door de kracht van het woord te leiden op een voordelige koers"²⁾. Hiermee is echter niet alles gezegd, want Dionysius kent toch ook aan dwang een niet onbetekenende plaats toe. Dit vloeit voort uit het grote kwalitatieve onderscheid tussen de *élite* en de massa. We zullen dit verschil nu eerst aan een onderzoek onderwerpen.

Kenmerk van de *élite* is haar *paideia*: wat de *élite* van de rest onderscheidt is haar cultuur. Van de economische achtergrond van dit verschil is Dionysius zich, zoals we zagen, wel bewust: de gewone man moet werken voor zijn levensonderhoud en heeft geen tijd voor een zorgvuldige, de vrije man waardige opleiding³⁾.

Dionysius' opvatting van *paideia* is de moeite van nadere studie waard. Hij is één van de eersten die de term *enkyklios paideia* heeft gebezigd, zoals al vaak is gesignaleerd⁴⁾. De etymologie van deze

1) Polybius spreekt van Rome als van een *politeia* (bv. VI,11,3; 57,5) of *politeuma* (II,3,7v.; VI,18,2 en vaker in boek VI), maar noemt de stad nooit *polis*.

2) *AR* XI,1,4: περ' τοὺς ἀναγκαίους καιροὺς μεγάλα τὰς πόλεις ἐκ τῆς τοιαύτης ἐμπειρίας ὠφελεῖν καὶ ἄγειν αὐτὰς ἐκούσας ἐπὶ τὰ συμφέροντα διὰ τοῦ λόγου.

3) *Thuc.* 50(409,21); *AR* II,9,1.

4) De literatuur over *enkyklios paideia* is zeer omvangrijk. Ik noem slechts H.I.Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique* (diss. Parijs 1938; 4e druk 1958) 211-235 met 280-283.- H.Fuchs, art. "Enkyklios Paideia", *RAC* 5 (1962) 365-398, met uitgebreide literatuuropgave.- J.Christes, *Bildung und Gesellschaft* (Darmstadt 1975).- Zie ook de noot van G.Aujac op *Comp.* 25,29. 'Εγκύκλιος παιδεία bij Dionysius: *Dem.* 15(161,11); *Comp.* 25,29; verder bij Diodorus Siculus XXXIII,7,7 en Vitruvius, *De architectura* VI praef. 4; I,1,12. Vgl. nog ἐγκύκλια μαθήματα: *Thuc.* 50(409,24); Strabo I,1,22: ἐγκύκλιος (...) ἀγωγή. Marrou, *Saint Augustin* 215 en 221 betreft ook enkele notities van Diogenes Laertius over hellenistische filosofen in de beschouwingen. Dit is uit methodisch oogpunt riskant. Zie de gegevens bij Fuchs, *RAC* 5 (1962) 370v.

Behalve de genoemde plaatsen komen voor de nu volgende uiteenzetting nog deze

uitdrukking behoeft ons hier niet bezig te houden: all-round opleiding? gewone¹⁾ of niet-specialistische²⁾ opleiding? Vermeldenswaard met het oog op het nu volgende betoog is een omstreden suggestie van Koller, die de uitdrukking met de cyclische reidans in verband bracht. De *enkyklios paideia* is dan de muzische vorming die de Attische burger in de klassieke periode genoot³⁾. De vraag is of Dionysius bij dit begrip aan een welomschreven curriculum heeft gedacht, en zo ja of dit dan te reconstrueren is. Was het uit de late oudheid en de Middeleeuwen bekende schema van de zeven vrije kunsten al uitgekristalliseerd in de tijd waarin Dionysius schreef? Sinds Hans von Arnims *Dio von Prusa* neemt men, vaak zonder dit expliciet te maken, aan dat reeds de hellenistische periode een systematische opbouw in het onderwijs kende, liefst in drie cycli (lager, middelbaar en hoger onderwijs). In de appendix over de Atticismestrijd heb ik aangegeven dat von Arnim beïnvloed was door de onderwijsproblematiek van de Duitstalige landen omstreeks de eeuwwisseling en daardoor wellicht meer systematiek in het hellenistische onderwijs heeft willen ontdekken dan verantwoord was⁴⁾. De laat-hellenistische ephebie-inscripties die in deel 1⁵⁾ zijn vermeld wekken de indruk dat voor de beter gesitueerde jeugd die in Athene de ephebie doormaakte onderricht in filosofie en rhetorica in ieder geval eerder incidenteel dan systematisch was. Overige gegevens over een vast curriculum in de hellenistische periode ontbreken vrijwel geheel.

Het antwoord op de gestelde vraag hangt dus geheel af van de

passages in aanmerking: *Prooem.* 1,3; 6; 3,1; *Lys.* 1,1; 20,2; *Isocr.* 1,1; 5; 4,3; 8,4; *I Amm.* 8(266,15); *Pomp.* 1,1; 13; *Comp.* 1,3; 22,35; *Dem.* 42(223,22); 49(236,3vv.); *Thuc.* 27(371,18); 51(410,9) en *AR* II,9,1.

1) Vgl. de ἐγκύκλια διακονήματα van *Ar. Pol.* I,1255b25 en de ἐγκύκλιοι διακονίαι van *Pol.* II,1263a21.

2) In *Ar. EN* I,1096a3 en *Oec.* 27a30 slaat ἐγκύκλιος misschien op Aristoteles' exoterische werken. Catalogus van verklaringspogingen bij Fuchs, *RAC* 5 (1962) 371vv.

3) H.Koller, "Ἐγκύκλιος παιδεία", *Glotta* 34 (1955) 174-189; overgenomen door R.Meister, "Die Entstehung der höheren Allgemeinbildung in der Antike", *Wiener Studien* 69 (1956) 256-264, en ook geaccepteerd door Fuchs in zijn *RAC*-artikel, kol. 369v. Kollers suggestie hangt samen met zijn aanvechtbare stelling dat de oorsprong van het klassieke begrip *mimêsis* in de reidans te zoeken is: *Die Mimesis in der Antike* (Bern 1954).

4) App. Atticismestrijd § 8; zie bv. ook Marrou, *Saint Augustin* 223 en Meister, *Wiener Studien* 69 (1956) 263v.

5) Deel 1 pag. 58 n.3.

inlichtingen die Dionysius zelf geeft; die blinken echter niet uit door concreetheid. In *Thuc.* 50 wordt de élite omschreven als de "mannen die via de "encyclische" wetenschappen tot de rhetorica en de filosofie zijn gekomen"; hun tegenvoeters zijn de ambachtslieden e.d. die "geen deel hebben gehad aan een de vrije man waardige opvoeding"¹⁾. Deze passage is de enige bij Dionysius waaruit men het bestaan van een vast curriculum ter voorbereiding op filosofie en rhetorica zou kunnen opmaken en die de these van von Arnim lijkt te ondersteunen. Maar over de inhoud van dit curriculum vernemen we niets²⁾. Bovendien hanteert Dionysius de term *philosophia* nogal eens als synoniem voor de door hem gewenste (atticistische) bezonnen rhetorica. In *Prooem.* 1,3 bv. heet de Aziatische rhetorica "onopgevoed en deelhebbend noch aan *philosophia* noch aan ander vrij onderricht (*paideuma*)"³⁾.

Een andere nuance vinden we in *Comp.* 25,29 waar Dionysius anticipeert op tegenspraak tegen zijn analyse van Demosthenes' prozaritme: "Ik voorzie protest daartegen van mensen die van de *enkyklios paideia* geen ondervinding hebben maar zich met het alledaagse deel van de rhetorica, zonder methode en techniek, bezighouden"⁴⁾: Hier maakt de gewone rhetorische training geen onderdeel uit van een *enkyklios paideia* die een hogere graad van verfijning en beschaving impliceert. In *Pomp.* 1,13 herinnert Dionysius eraan dat Plato Homerus uit zijn Staat verjoeg, de dichter "door wiens toedoen alle overige cultuur (*paideia*) in het leven is gekomen, en tenslotte ook de filosofie"⁵⁾. Het meest concreet wordt Dionysius in *Dem.* 49, waar hij een beroep doet op de bij zijn lezers van jongs af aanwezige *eumousia* om zich een gedetailleerde uiteenzetting van melodie, ritme, variatie en proportie te kunnen besparen; dit zijn de vier

1) *Thuc.* 50(409,23vv.): resp. ἀνδράσι διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ἐπὶ ῥητορικὴν τε <καὶ> φιλοσοφίαν ἐληλυθότων ἐν ἀγοραίοις ἀνθρώποις (...) οἳ μὴ μετέσχον ἀγωγῆς ἐλευθερίου.

2) Vgl. daarentegen de concrete informatie over de *artes* als propedeuse op de filosofie bij Philo, *De congressu eruditionis causa* (passim).

3) *Prooem.* 1,3: ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετεληλυθῆα ἐλευθερίου.

4) *Comp.* 25,29: Ὑφορώμαί τινα πρὸς ταῦτα καταδρομὴν ἀνθρώπων τῆς μὲν ἐγκυκλίου παιδείας ἀπείρων, τὸ δὲ ἀγοραῖον τῆς ῥητορικῆς μέρος ὁδοῦ τε καὶ τέχνης χωρὶς ἐπιτηδεύοντων.

5) *Pomp.* 1,13: δι' ὃν ἡ τε ἄλλη παιδεία πᾶσα παρῆλθεν εἰς τὸν βίον καὶ τελευτῶσα φιλοσοφία.

factoren die tot goede *synthesis* (woordschikking) bijdragen: "(Ieder kan dit zelf bedenken) als hij de *eumousia* te baat neemt die hij van jongs af heeft gehad, en die hij heeft verworven dankzij (onderricht in) muziek (*mousikê*) en grammatica, studies die dergelijke onderwerpen -nl. de 4 factoren, KG - beslaan"¹).

Hier worden dus toch twee van de zeven vrije kunsten genoemd, en nog wel als propedeuse op de rhetorica (zij het niet onder de benaming "encyclisch"). Mogen we de andere vijf erbij denken? Met een dergelijke conclusie moeten we voorzichtig zijn. Dionysius' formulering lijkt er op gericht een oud-Griekse snaar te doen trillen. Hoewel grammatica niet identiek is met het elementaire schrijfonderricht (*grammata*), speelt de genoemde combinatie, muziek en grammatica, waarschijnlijk toch toe op de traditionele studievakken *grammata* en muziek. Dit zijn de vakken die men "niet als specialist bedrijft, om uitvoerder te worden, maar met het oog op de opvoeding, zoals het de niet-specialist en de vrije man betaamt" (Plato, *Protagoras* 312b)². (Dat er bij Dionysius in het onderhavige geval nogal wat grammaticale en muzikale détailkennis nodig is doet aan dit classicistische cachet niets af; Dionysius weet dit trouwens zelf ook wel en verwijst Ammaios zekerheidshalve naar zijn *De Compositione Verborum*). Alles bijeen wijzen deze gegevens - het meest de eerder aangehaalde passage uit *Prooem.* 1,3 - er op dat Dionysius met zijn notie van (*enkyklios*) *paideia* niet heeft bedoeld op een in zijn dagen geldig vakkenpakket ontworpen als propedeuse op de hoogste studiën, maar eerder op zijn eigen program van een op de klassieken gebaseerde esthetisch-ethische en niet technisch-specialistische vorming.

Er zijn meer aanwijzingen dat we het in deze richting moeten zoeken. Dionysius' concept *paideia* functioneert in twee relaties: Op "litterair" niveau zijn met de *eupaideutôi*, de welopgevoeden, die kringen bedoeld tot wie Dionysius zich met zijn stijlkritisch werk richt; in politiek opzicht vormen zij de élite die geroepen is tot leidinggeven aan

1) Dem. 49(236,3vv.): τὴν ἐκ παιδὸς ἐπιφερόμενος εὐμουσίαν, ἣν ἐκ τε μουσικῆς καὶ γραμματικῆς ἔσχηκεν, αὐτῷ ἔχουσιν τὰ θεωρήματα; vgl. 1.8vv.: ἀρξάμενος ἀπὸ σοῦ, φίλτατ' Ἀμμαίε, καὶ ἐκ τῆς εὐμουσίας τῆς σῆς λαμβάνων.

2) Plato, *Protagoras* 312b: τούτων γὰρ σὺ ἐκάστην οὐκ ἐπὶ τέχνῃ ἔμαθες, ὡς δημιουργὸς ἐσόμενος, ἀλλ' ἐπὶ παιδείᾳ, ὡς τὸν ἰδιώτην καὶ τὸν ἐλεύθερον πρέπει. De gedachte komt bij Plato en Aristoteles meer voor, het duidelijkst *Politica* VIII,1337b4vv./22vv., waar naast γράμματα en μουσική nog γυμναστική (zoals in *Protagoras* 312b) en γραφική (tekenkunst) worden genoemd en met name de muziekbeoefening beperkt wordt tot een algemene training die bij de vrije man past. Zie Fuchs, *RAC* 5 (1962) 366-369.

de massa¹⁾. Hiermee zijn niet twee verschillende groepen bedoeld: Dionysius' leerlingen veraf en dichtbij zijn juist degenen van wie verwacht wordt dat zij zijn lessen in de politieke praktijk omzetten. De gedachte dat aan de welopgevoeden een bijzondere rol toevallt in de leiding van de *polis* is een oud Grieks beginsel, dat vóór Dionysius met name door Plato (en Aristoteles) opnieuw is geformuleerd. We moeten bij Dionysius met aanzienlijke invloed uit die richting rekenen. In *Wetten* I,643d-644a spitst Plato het algemene spraakgebruik, dat onderscheid maakt tussen *apaideutoi* en *pepaideumenoi* (on- en welopgevoeden) toe door als enige *paideia* die opvoeding te erkennen die op de verwerving van *aretê* is gericht. In *Wetten* II,654a-d worden *pepaideumenoi* en *apaideutoi* nader gedefinieerd als degenen die wel of niet in toereikende mate aan koordans en *mousikê* hebben deelgenomen; dit in overeenstemming met de grote betekenis die Plato hier aan de koordans als basisvaardigheid in de opvoeding hecht²⁾. De *paideia* is een geschenk van Apollo en de Muzen; en de beste Muze is zij "die de beste en degelijk-gecultiveerde mensen behaagt"³⁾. Aan het oordeel van deze welopgevoeden moet in de *polis* dan ook bijzondere waarde worden gehecht. De stad behoort aan de *pepaideumenoi* een aparte plaats toe te wijzen; in boek XII geschiedt dit dan ook in de vorm van de Nachtelijke Raad⁴⁾. De *pepaideumenoi* zijn bij Plato dus degenen die in ongewone mate met de Muzen zijn omgegaan. Ditzelfde zou men ook van Dionysius' *eupaideutoi* kunnen zeggen; bij hem heeft immers de *politikos logos* de plaats van de muziek ingenomen (*Comp.* 11,13).

Bij Plato vormen overigens de *pepaideumenoi* nog geen vastomlijnde sociale categorie. Er is sprake van een meer en een minder aan *paideia*. In *Wetten* VI,751cd wordt *paideia* als voorwaarde verplicht gesteld niet alleen voor diegenen die voor de ambten van de stad worden verkozen, maar ook voor diegenen die het kiesrecht uitoefenen; blijkbaar denkt

1) Εὐπαίδευτος litterair: *Lys.* 20,2; *Pomp.* 1,1 (een ἐπιστολὴν εὐπαίδευτον); *Comp.* 22,35; *Dem.* 42(223,22): εὐπαιδευτοὺς διαγωγὰς = "erudite diversions" (Usher); vgl. nog *Comp.* 1,3 (opdracht aan Metilius Rufus): dit werkje is de vrucht van Dionysius' παιδεία. Politiek: *Dem.* 15(161,18) en *Thuc.* 51(410,9). Grensgevallen: *Prooem.* 1,6 (de Attische Muze is zelfs in de εὐπαίδευτοι πόλεις van de troon gestoten) en 3,1 (regeneratie van de goede welsprekendheid door εὐπαίδευτοι, leidende kringen in Rome).

2) Zie hfdst. 5.7.

3) *Wetten* II,658e9: ἥτις τοὺς βελτίστους καὶ ἱκανῶς πεπαιδευμένους τέρπει.

4) Zie vooral *Wetten* XII,965a7.

Plato in beginsel aan héél de bevolking van zijn *polis*. (Het probleem is hier dat in een nieuw gestichte *polis* een dergelijke *paideia* nog niet voorhanden is). In het algemeen gaat het er Plato meer om een program van *paideia* te ontwerpen dan om de groepen van wel- en niet-opgevoeden scherp af te bakenen. Wel een duidelijk-omlijnde categorie zijn de welopgevoeden bij Aristoteles¹⁾. Twee Aristotelespassages zijn als achtergrond bij Dionysius' werk bij uitstek relevant. In *Rh.* II,1395b28 wordt gesignaleerd dat tijdens toespraken tot brede bevolkingsgroepen de *apaideutoi* vaak overtuigender zijn dan de *pepaideumenoi*. Aristoteles verklaart dit uit het feit dat ontwikkelden op een hoger abstractieniveau en dus meer in algemeenheden spreken. In ieder geval wordt hier het optreden van de *pepaideumenoi* met de rhetorica in verband gebracht. De tweede plaats is *Ar.Pol.* VIII,1342a19, de passage in Aristoteles' ontwerp van een ideale staat waar hij de functies van de muziek bespreekt. Sommige muzikale modi zijn bijzonder geschikt voor karaktervorming, maar muziek mag zich daartoe niet beperken. Er is ook een ongecivili-seerde bevolkingsgroep die op muziekwedstrijden af komt om verstrooiing te zoeken; met hun behoeften moet ook rekening worden gehouden. "Want de concertbezoeker (*theatês*) is van tweeërlei slag: een deel vrij en beschaafd (*pepaideumenos*), een ander deel vulgair en samengesteld uit handwerkers (*banausoi*) en arbeiders (*thêtes*) en dergelijk volk"²⁾. Is het onwaarschijnlijk dat een passage als deze het uitgangspunt is geworden voor Dionysius' beknopte "sociologie" in *Dem.* 15; *Thuc.* 50; *AR* II,9,1 en 28,1/2?³⁾ Dionysius heeft in dat geval een door de vierde eeuwse politieke theorie gegeven aanzet gesystematiseerd en toegepast op een cultuurvorm, de rhetorica, waarvoor hij oorspronkelijk niet was bedoeld. We mogen wel concluderen dat Dionysius' uitspraken over de élite, haar cultuur en haar plaats in de *polis*-samenleving een behoorlijke dosis stilering naar klassieke (wijsgerige) voorbeelden bevat; dit maakt de

Plato-
paideia
Aristoteles

1) Bv. *EN* I,1094b2; 1095a1; IV,1128a21; *Pol.* III,1282a6 (de πεπαιδευμένοι als niet-specialisten tegenover de εἰδότες); IV,1299b25 (als πεπαιδευμένοι de staat besturen ontstaat een aristocratie); VIII,1342a19; *Rh.* II,1384a33; 1385b27; 1395b28.

2) *Ar.Pol.* VIII,1342a19: ἔπει δ' ὁ μὲν θεατῆς διττός, ὁ μὲν ἐλεύθερος καὶ πεπαιδευμένος, ὁ δὲ φορτικὸς ἐκ βαναύσων καὶ θητῶν καὶ ἄλλων τοιούτων συγκείμενος.

3) Hoewel *paideia* en verwante begrippen ook bij Isokrates een grote rol spelen, o.a. παιδεία περὶ τοὺς λόγους (zie XI,49; XIII,10; XV,168; 180; 189; 197; 206; *Ep.* 5,4) en als bijna-synoniem van φιλοσοφία (I,2; III,9; XIII,1) hanteert deze het begrip *paideia* niet als "sociologische" notie, om een tweedeling onder de πολῖται aan te brengen.

opgave om door zijn formuleringen heen zicht te krijgen op een concreet scholingsprogramma vrijwel onmogelijk¹⁾.

Tegenover de door haar *paideia* gekwalificeerde élite steekt de massa vooral in negatieve zin af; haar voornaamste kenmerk is de afwezigheid van cultuur. Voor het overige wordt aan de massa een voornamelijk irrationeel karakter toegedicht, zowel in moreel als in cognitief opzicht; daaruit vloeit voort dat het voor de weinigen niet eenvoudig is aan de velen leiding te geven. In de *Constitutie van Romulus*, AR II,28,1 spreekt Dionysius zelfs uit dat het grootste deel van de massa zo onhandelbaar (*dysagôgon*) is dat woorden tekort schieten om haar op het rechte pad te houden: niet door inzicht (*gnômê*) maar door dwang (*anankê*)²⁾ moet ze tot de deugd worden gebracht, en wel door gewenning aan heilzame arbeid en door een verbod op werk dat de mens bederft: "Hij zag dat een bezonnen levenswijze (...) gewoonlijk niet door mondeling onderricht wordt bijgebracht aan de brede lagen uit de burgerij, van wie het grootste deel moeilijk aan leiding gehoorzaamt, maar door gewenning aan werkzaamheden die tot elk van de deugden leiden, en dat de massa eerder door dwang dan door inzicht daartoe wordt overgehaald. Hij wist ook dat als niets ze tegenhield ze zou afglijden in de richting van haar (verdorven) natuur. Daarom wees hij de zittende (=ambachtelijke) en oneervolle (*banausous*) beroepen die tot schandelijke begeerten verleiden, beroepen die ziel en lichaam van wie ze uitoefenen vernietigen en bederven, als taak toe aan slaven en vreemdelingen"³⁾. Zo extreem als in deze passage formuleert Dionysius het vrijwel nergens⁴⁾, maar dat de massa dwaas,

massa

1) Het paar *πεπαιδευμένοι - ἀπαιδευτοί* ook bij Strabo I,2,8; vgl. X,3,10: *πεπαιδευμένοι*.

2) De tegenstelling dwang -redelijk inzicht is zelf een bij Dionysius vaker voorkomende *topos*: AR XI,1,3: *ἀνάγκαι (...) πείσαντες λόγου*; VII,66,3. Vgl. ook VII,42,5; 65,1; VIII,31,1; IX,51,4.

3) AR II,28,1: 'Ὁρῶν γὰρ ὅτι τὸ σωφρόνως ζῆν (...) οὐ λόγων διδασχῇ παραγίνεσθαι τοῖς πολιτικοῖς πλήθεσι πέφυκεν, ἐν οἷς τὸ πλεῖον ἐστὶ δυσάγωγον, ἀλλ' ἔργων ἔθισμός τῶν πρὸς ἐκάστην ἀρετὴν ἀγόντων, ὑπ' ἀνάγκης τε μᾶλλον ἢ κατὰ γνώμην ἐπ' αὐτὰ τοὺς πολλοὺς παραγυνομένους, εἰ δὲ μηδὲν εἴη τὸ κωλύσον ἐπὶ τὴν φύσιν ὀλισθαίνοντας εἰδώς, ἐπιδυφρίους μὲν καὶ βαναύσους καὶ προσαγωγούς ἐπιθυμιῶν αἰσχροῦ τέχνας, ὡς ἀφανιζούσας καὶ λυμαινομένας τὰ τε σώματα καὶ τὰς ψυχὰς τῶν μεταχειριζομένων, δούλους καὶ ξένους ἀπέδωκε μεθοδεύειν.

4) Maar vgl. AR V,68,5: *εἰωθέναι γὰρ αἰεὶ πως τὸ ἀνόητον ἅπαν, ὅταν μὲν τις αὐτὸ κολακεύῃ, μέγιστα φρονεῖν, ὅταν δὲ δεδιττῇται, σωφρονεῖν*; IX,8,1: *τοῖς (...) δυσαγῶγους ἐπὶ τὸ καλὸν i.v.m. ἀνάγκη*.

onverstandig en nietswaardig is is zijn constante overtuiging: *anoêtos*¹⁾, *amathês*²⁾, *phaulos*³⁾; zij staat bloot aan begeerten⁴⁾ en oordeelt meer op grond van passie dan van rationeel overleg⁵⁾. De politieke élite daarentegen wordt beschreven als het denkende deel van de stad⁶⁾. Dit maakt haar echter niet immuun voor passies. Zo waarschuwen in *AR* VI,47,3 de meest gematigde senatoren in de standenstrijd hun collega's ervoor dat zij, als beteren (*kreittones*), niet gepassioneerder moeten optreden dan hun inferieuren, de plebejers (*tôn kakionôn*). Een andere keer is het Romeinse volk op zoek naar een *dictator*: hij moet een verstandig man zijn die zich niet door de grootte van zijn macht tot dwaasheid laat verleiden⁷⁾. Coriolanus is het prototype van de politieke leider die zich wel door zijn passies laat meeslepen, al neemt de passie dan de vorm aan van een extreem rechtvaardigheidsgevoel⁸⁾. Meest voorkomende fout bij de politieke élite is juist dat zij de neiging heeft minachting te koesteren voor en geen rekening te houden met de lagere bevolking. Dionysius accepteert deze neiging als een gegeven⁹⁾, maar legt er toch de

1) *Prooem.* 3,1 en, indirect, *Thuc.* 6(333,3-12: mythen van het soort dat het volk bedriegt heten ἀνόητου). In de *AR* vaak in de mond van Dionysius' personages: V,67,2; 68,5; VI,47,3; 60,4; 61,4.

2) *Dem.* 15(161,19); *Thuc.* 27(371,13); ook *AR* VIII,61,3, en in een redevoering: VI,47,2. Vgl. ook *Prooem.* 1,3: τὴν τῶν ὄχλων ἄνοιαν, en *AR* II,20,2: ὁ (...) πολὺς καὶ ἀφιλοσόφητος ὄχλος.

3) *Dem.* 15(161,19); *AR* II,9,1; in redevoeringen: VI,60,3; 77,1; VII,45,5.

4) *AR* V,67,2: ἀπληρώτους δὲ καὶ ἀορίστους ὑπαρχούσας τὰς τῶν ἀνοήτων ὄχλων ἐπιθυμίας; vgl. II,28,1; VIII,61,3.

5) *AR* VI,47,2: ὁργὴ δὲ μᾶλλον ἢ λογισμῷ τὰ συμφέροντα κρίνων.

6) *Prooem.* 3,1: τὸ (...) φρόνιμον τῆς πόλεως μέρος; vgl. *AR* XI,1,5. Ook elders in de *AR* is φρόνησις een aan politici toegekende eigenschap: II,7,1 (Romulus): IV,3,3; 67,3; V,71,1; VI,35,1; X,36,3; XIV,3. Vgl. Pavan (1946/7) 52v. die overigens aan het begrip σοφία bij DH een centrale betekenis toekent die het begrip niet heeft.

7) *AR* V,71,1: φρόνιμον καὶ σώφρονος καὶ μηδὲν ὑπὸ τοῦ μεγέθους τῆς ἐξουσίας ἐπὶ τὸ ἀνόητον παραχθισομένου.

8) *AR* VIII,61,3: τὸ ἀκριβὲς καὶ ἄκρον δίκαιον. Heel Dionysius' slotoordeel over Coriolanus (VIII,61) is instructief.

9) *Thuc.* 27(371,13): τῆς τῶν πολλῶν ὑπεροπῶντες ἀμαθίας; vgl. *Dem.* 15(161,16). In de *Constitutie van Romulus*: II,9,1: τῶν ἐν τέλει προσηλακίζοντων τοὺς ταπεινοὺς.

nadruk op dat men er niet aan mag toegeven.

De élite mag dan een goede opleiding hebben genoten en daardoor veel verstand hebben verworven van welsprekendheid én een beter zedelijk karakter, en de massa mag hieraan juist gebrek hebben, dit betekent niet dat er een onoverbrugbare kloof is tussen de twee groepen. De élite verschilt van de massa door haar grotere mate van rationaliteit; maar het verschil is gradueel, niet absoluut. Ook de leidende kringen hebben aan irrationaliteit in zekere mate deel. Omgekeerd kan de gewone man in zekere mate tot juiste oordelen komen. Dit houdt in dat bij het bestuur van de stad op zijn medewerking, dus op vrijwilligheid, een beroep kan worden gedaan. Zou dit niet zo zijn dan was er ook voor de welsprekendheid geen functie geweest. Dát is de betekenis van centrale passages als *Dem.* 15 en *Thuc.* 49-51. Wie bij de kunst van het (geschreven en) gesproken woord geen rekening houdt met het gros van de bevolking, berooft het publieke leven van één van de nuttigste en meest nodige zaken (*Thuc.* 51). In politieke termen is hier de *homonoia* (een-dracht) van de burgers in het geding. In het voorbeeldige Rome van Romulus is het de welsprekendheid die *homonoia* bewerkt (*AR* II,11,2/3); aan de grote rol die de politieke redevoering bij de oude Romeinen speelde is de betrekkelijke *homonoia* die bij hen heerste, d.w.z. het onbloedige karakter van de standenstrijd, te danken¹⁾.

brug
tussen
élite e
massa

Maar hoe stelt Dionysius zich het oordeelsvermogen voor van een bevolkingsgroep die over rationaliteit niet of nauwelijks beschikt? Neemt een politicus die beslissingen aan de massa voorlegt niet te grote risico's? Het antwoord op deze vragen heeft Dionysius gevonden in de leer van de twee *kritêria*.

1) Zie hfdst.4.2.

2.3 Het oordeel van het publiek: de twee *kritêria*

Uit het voorafgaande betoog is naar voren gekomen dat in Dionysius' visie de politicus in zekere mate kan en moet vertrouwen op het oordeelsvermogen van het gewone volk. Hoe de oordeelsvorming tot stand komt is echter nog onduidelijk gebleven; in dit hoofdstuk zal op deze vraag nader worden ingegaan. Het brengt ons bij één van de meest markante doctrines die bij Dionysius zijn aan te treffen, de leer van de twee *kritêria*. Als uitgangspunt diene een passage uit *De Thucydide*, waar Dionysius een gedeelte uit Thucydides' zevende boek prijst als een geslaagd voorbeeld van verheven stijl (Thuc. VII,69-72):

"Elke ziel (*psychê*) wordt door een dergelijk stijltype in beweging gezet (*agetai*)¹⁾; noch het a-logische oordeelsvermogen (*kritêrion*) van de geest, waarmee wij van nature aangenaamheid (*hêdeôn*) en onaangenaamheid waarnemen, wordt erdoor afgestoten, noch het logische, waarmee het edele (*to kalon*) in elke kunst wordt onderscheiden. Tevens zouden diegenen die geen ruime ervaring met *politikoi logoi* hebben geen woord of figuur kunnen noemen waaraan ze zich stoten, en evenmin zouden de zeer verfijnden, zij die neerkijken op de onwetendheid van de massa, iets op de vormgeving van deze stijl kunnen aanmerken, maar de massa en de weinigen zullen dezelfde mening hebben. De genoemde menigte van ondeskundigen zal zich niet ergeren over dikdoenerij, verwrongenheid of onbegrijpelijkheid, de enkele deskundige, die een behoorlijke opvoeding heeft genoten, zal niet klagen over gebrek aan adel, over platvloersheid en onverzorgdheid van stijl. Het logische en het niet-logische oordeelsvermogen, waarmee naar onze mening alle kunstvoortbrengselen moeten worden beoordeeld, zullen met elkaar in overeenstemming zijn"²⁾.

1) Ik vertaal letterlijk en vermijd een weergave als die van Usher ("this style of writing appeals to all minds alike") om een eenzijdig esthetische uitleg te omzeilen.

2) Thuc. 27(371,5-22): πᾶσα ψυχὴ τούτῳ τῷ γένει τῆς λέξεως ἄγεται, καὶ οὔτε τὸ ἄλογον τῆς διανοίας κριτήριον, ᾧ πεφύκαμεν ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἡδέων ἢ ἀναιρῶν, ἀλλοτριῶνται πρὸς αὐτὸ οὔτε τὸ λογικόν, ἐφ' οὗ διαγιγνώσκεται τὸ ἐν ἑκάστη τέχνῃ καλόν· οὐδ' ἂν ἔχοιεν οὔθ' οἱ μὴ πάνυ λόγων ἔμπειροι πολιτικῶν εἰπεῖν, ἐφ' ὅτῳ δυσχεραίνουσιν ὀνόματι ἢ σχήματι, οὔθ' οἱ πάνυ περιττοὶ καὶ τῆς τῶν πολλῶν ὑπεροπῶντες ἀμαθίας μέμψασθαι τὴν κατασκευὴν ταύτης τῆς λέξεως, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν πολλῶν καὶ <τὸ> τῶν ὀλίγων τὴν αὐτὴν ὑπόληψιν ἔξει· ὁ μὲν γὰρ πολὺς ἐκεῖνος ἰδιώτης οὐ δυσχερανεῖ τὸ φορτικόν τῆς λέξεως καὶ σκολίων καὶ δυσπαρακολούθητον· ὁ δὲ σπάνιος καὶ οὐδέ' ἐκ τῆς ἐπιτυχούσης ἀγωγῆς γιγνόμενος τεχνίτης οὐ μέμψεται τὸ ἀγευνὲς καὶ χαμαιτυπὲς καὶ ἀκατάσκευον. ἀλλὰ συνωδὸν ἔσται τό τε λογικόν καὶ τὸ ἄλογον

Dionysius zegt in deze passage vier dingen: (1) Er zijn twee *kritêria* waarmee welsprekendheid (en andere voortbrengselen van kunst) worden gewaardeerd, het a-logische (irrationele) en het logische (rationele) (2) Het a-logisch oordeelsvermogen heeft betrekking op aangenaamheid (het *hêdy*), het logische op schoonheid (het *kalon*) (3) Het a-logische *kritêrion* correspondeert met de brede massa, het logische met de élite (4) Het is mogelijk en wenselijk dat de twee *kritêria* met elkaar in overeenstemming zijn. (Logischerwijze impliceert dit tevens dat het *hêdy* en het *kalon* kunnen en moeten convergeren, evenals het oordeel van de élite en dat van de massa; dit laatste vloeit ook voort uit *Dem.* 15 en *Thuc.* 49-51).

Denkt men op deze passage door dan zou Dionysius moeten bedoelen dat alleen de élite over logisch oordeelsvermogen beschikt - en dan ook bij voorrang of uitsluitend over dát vermogen - , en dat zij alleen in staat is het schone (*kalon*) te appreciëren; de velen zouden voor het schone geen waardering hebben. Dat de massa aan het logische oordeel niet of in mindere mate toe komt dan de kleine kring van beschaafden ligt in de lijn van wat hiervoor is opgemerkt over de eigenschappen van élite en volk. Men kan zich bovendien afvragen of de opleiding die de élite heet te hebben genoten iets met haar rationeel oordeelsvermogen te maken heeft. En wat bedoelt Dionysius precies met het *kalon* en het *hêdy*?

In deze paragraaf wordt op de theorie van de twee *kritêria* nader ingegaan¹⁾. De daarop volgende paragrafen zullen besteed worden aan een nader onderzoek van de leer van het *kalon* en het *hêdy*. De gegevens daarvoor vinden we verspreid over al Dionysius' stijlkritisch werk, maar vooral in *De Compositione Verborum* en *De Demosthene* II; het *kalon* en het *hêdy* spelen in het bijzonder een rol in de leer van de *synthesis* die Dionysius in deze twee geschriften ontwikkelt. De twee *kritêria* en het paar *hêdy* - *kalon* wijzen echter daar bovenuit in de richting van samenhangende wijsgerige leersystemen, die in een later hoofdstuk aan de orde komen; de behandeling hier kan dus slechts tot een voorlopige afsluiting worden gebracht.

κριτήριον, ὅφ' ὧν ἀμφοτέρων ἀξιολογούμεν ἅπαντα κρίνεσθαι κατὰ τὰς τέχνας.

1) De meest recente samenvattende behandeling is die van Schenkeveld (1975); mijn behandeling van dit onderwerp wijkt daarvan niet onaanzienlijk af. De door Schenkeveld in dit verband mede behandelde passages *Comp.* 11,2; 12,5/6 en *Din.* 7(307,7-17) komen elders aan de orde: *Comp.* 11,2 in de §§ 2.3.1 en 2.3.2 passim; *Comp.* 12,5/6 verderop, p. 152 en in § 2.1.5 p. 126 n.3; en *Din.* 7(307,7-17) in § 2.4.1 p. 225-232.

De strakke paarsgewijze opstelling van de elementen rationeel en irrationeel *kritêrion*, *kalon* en *hêdy*, élite en massa, die we in *Thuc.* 27 vinden, wordt al direct op losse schroeven gezet door *Comp.* 10,2: "Me dunkt dat dit de twee meest algemene doelen zijn waarnaar gestreefd moet worden door degenen die poëzie en proza samenstellen: aangenaamheid (*hêdonê*) en het schone (*kalon*). Het gehoor streeft naar beide, en verschilt daarin niet van het gezichtsvermogen. Want als het gezicht beeldhouwwerken, schilderijen, reliëfs en allerlei produkt van mensenhanden aanschouwt en daarin het aangename en het schone aantreft is het tevreden gesteld en heeft niets meer te wensen"¹⁾. Wie geneigd is het *alogon kritêrion* met de esthetische (zintuiglijke) ervaring gelijk te stellen - en er zich daarbij op beroept dat Dionysius meestal van *alogos aisthêsis* spreekt²⁾ - ontdekt hier tot zijn verrassing dat ook het *kalon* tot het domein van de zintuigen kan behoren. We treffen hier ook niet een incidentele afwijkende formulering door Dionysius: het citaat is genomen uit de inleiding op het centrale deel van *De Compositione Verborum*, dat gewijd is aan de leer van de *synthesis* en dat een uitgebreide behandeling van de leer van *kalon* en *hêdy* op akoestische basis behelst. De *alogos aisthêsis* is dus ook in zekere mate competent voor het *kalon*, van het logische *kritêrion* wordt niet gerept (het ontbreekt in *De Compositione Verborum* geheel). We kunnen dus reeds in dit stadium van onze verkenning twee wegen inslaan: Of we zeggen dat Dionysius niet consequent is, dat zijn "litteraire kritiek" op een onvoldoende stevige basis staat; we behoeven dan zijn uitingen over dit onderwerp ook niet zo serieus te nemen. Voor deze koers zouden we precedentes hebben³⁾, er zouden nog meer contradicties aan het licht komen, en deze zouden de aanvankelijke indruk versterken. De vraag zou zelfs kunnen rijzen of het wel de moeite waard is Dionysius' uitspraken over dit onderwerp aan een nauwgezette analyse te onderwerpen. Als hier

1) *Comp.* 10,2: Δοκεῖ δὴ μοι δύο ταῦτ' εἶναι <τὰ> γενικώτατα ὧν ἐφίεσθαι δεῖ τοὺς συντιθέντας μέτρα τε καὶ λόγους. ἢ τε ἡδονὴ καὶ τὸ καλόν. Ἀμφοτέρω γὰρ ἐπιζητεῖ ταῦτα ἡ ἀκοή, ὁμοίον τι πάσχουσα τῇ ὁράσει. Καὶ γὰρ ἐκείνη, πλάσματα καὶ γραφὰς καὶ γλυφὰς καὶ ὅσα δημιουργήματα χειρῶν ἀνθρωπίνων ὁρῶσα, ὅταν εὕρισκῃ τὸ τε ἡδὺ ἐνὸν ἐν αὐτοῖς καὶ τὸ καλόν, ἀρκεῖται καὶ οὐδὲν ἔτι ποθεῖ.

2) *Lys.* 11,3: αἰσθησις; *Dem.* 24(183,14); *Comp.* 15,6; *Dem.* 50(237,16) en *Thuc.* 4(330,1): ἄλογος αἰσθησις; *Comp.* 23,20: τὸ ἄλογον (...) τῆς ἀκοῆς πάθος.

3) Schenkeveld (1975) concludeert dat Dionysius' theoretische uitingen over litteraire kritiek niet op één noemer te brengen zijn; dezelfde teneur bij Pohl (1968) 80vv.

dan toch voor de andere koers wordt gekozen wordt daarmee al op een bepaald resultaat geanticipeerd: Dionysius is in hoofdlijnen wel consequent, maar verwijst naar een filosofisch leerstelsel waarbinnen het schijnbaar tegenstrijdige tot synthese wordt gebracht, zónder zelf een wijsgerig exposé te geven (dit laatste o.a. omdat hij dit met het oog op zijn publiek niet wenselijk acht: *AR* II,21,1). Voorlopig stellen we vast dat de begrippen die in *Thuc.* 27 een schematische groepering hebben ondergaan in werkelijkheid in een veel dynamischer relatie tot elkaar staan.

In *Dem.* 24 kritiseert Dionysius een passage uit Plato's *Menexenus* (236d); een zinsnede die op zichzelf goed is geformuleerd wordt bedorven door de toevoeging *kai chrê* ("en zo behoort het ook"). Maakt die toevoeging de zin "aangenamer om te horen en grandiozer? Integendeel, ze heeft er juist het plechtige van aan het oog onttrokken en geruïneerd. Dat kan ieder zelf inzien, niet op grond van de rede (*logos*), maar krachtens zijn emoties. Want m.b.v. a-logische zintuigen beoordeelt men al het aangename en onaangename, onderricht (*didachê*) of instructie (*paramythia*) zijn daarvoor niet nodig"¹). Het eerste dat hier opvalt is de manier waarop van het "grandioze", resp. het "plechtige", beide eigenschappen die normaliter met het *kalon* verbonden zijn²), overgeschakeld wordt op het *hêdy*: De toevoeging *kai chrê* is blijkbaar onaangenaam en beneemt daardoor ook het zicht op de kwaliteiten uit het domein van het schone die de passage overigens wel bezat; m.a.w. - positief - de toegang tot het schone kan verlopen via het aangename. Zo opgevat bemiddelt deze passage tussen *Thuc.* 27 (*kalon* en *hêdy* in oppositie) en *Comp.* 10,2 (beide waarden liggen op het vlak van de zintuigen). *Kalon* en *hêdy* zijn complementair.

Voor het overige bevestigt deze passage dat iedereen krachtens zijn *alogos aisthêsis* competent is te oordelen over welsprekendheid; tevens leren we dat instructie en *alogos aisthêsis* elkaars tegengestelden zijn. Dit voert naar twee andere passages, waar t.a.v. de relatie leek - specialist en t.a.v. een mogelijk leerproces in zaken van "litteraire kritiek" meer nuance wordt aangebracht. De eerste daarvan is *Lys.* 10,6-11,8,

1) *Dem.* 24(183,10vv.): ἀλλὰ τοῦτο ἥδιον ἀκουσθῆναι καὶ μεγαλοπρεπέστερον; πᾶν μὲν οὖν τούναντίον ἠφάνικεν αὐτῆς τὸ σεμνὸν καὶ λελύμανται. καὶ τοῦτο οὐ λόγῳ δεῖ μαθεῖν ἕκαστον, ἀλλ' ἐκ τῶν ἑαυτοῦ γινῶναι παθῶν. ταῖς γὰρ ἀλόγοις αἰσθήσεσιν ἅπαντα τὰ ὀκλήρᾳ καὶ ἡδέα κρίνεται, καὶ οὐθὲν δεῖ ταύταις οὔτε διδασχῆς οὔτε παραμυθίας.

2) Zie hierna 2.3.2.

Dionysius' vroegste uiting over dit onderwerp in de chronologische hoofdreeks van zijn werken. Aan de orde is Lysias' bijzondere kenmerk, zijn *charis* (charme). Deze eigenschap is gemakkelijk waar te nemen zowel door leek als door specialist; maar het is heel moeilijk er een rationele uitleg van te geven (10,6). Dionysius vergelijkt de charme van Lysias' redevoeringen dan met fenomenen als *hōra* (frisheid) als vorm van lichaamsschoonheid, met muzikale kwaliteiten, en tenslotte met *kairos* (timing) en *metrion* (maat): elk van deze kwaliteiten wordt ervaren door *aisthêsis*, niet door *logos* (11,1-3). Ter illustratie van de irrationele perceptie geeft hij nog een voorbeeld uit de muziek, namelijk de *diesis* (kwarttoon; 11,3). Zou men rekenschap willen afleggen van Lysias' *charis* dan zou men dus op de *alogos aisthêsis* moeten terugvallen en deze zou bovendien langdurig moeten zijn getraind¹). Dit geldt in het bijzonder wanneer men Lysias' *charis* als criterium bij echtheidskritiek wil toepassen; Dionysius bekent dat hij dit wel eens doet, maar alleen als alle andere indicaties falen - hij bedoelt: chronologische²) (11,5-8). Samengevat: Lysias' charme heeft onmiddellijk effect op leken zowel als op deskundigen; wil men haar echter verklaren en hanteren bij echtheidskritiek - zaken die alleen de specialisten aangaan - dan is oefening en training van het gehoor (de *alogos aisthêsis*) nodig. Wat de deskundige van de leek onderscheidt is dus niet zijn technische kennis (*didachê*) maar: oefening! We hebben hier uiteraard een verwijzing naar de door Dionysius aan Plato en Isokrates ontleende drieslag van aanleg-instructie - oefening³). Nauw hieraan verwant is *Dem.* 50(237,15vv.): Voor appreciatie van het melodieuze (*emmeleia*) van Demosthenes' werk is de *alogos aisthêsis* weer het *kritêrion*. Men heeft er echter "veel oefening en langdurige catechese" voor nodig, met "enkele vuistregels en kortstondige catechese" komt men er niet, evenmin als dat bij waardering van producten van beeldende kunst het geval is. Kortom, men moet het

1) Vermoedelijk bereiden Lysias' lezers, die graag precies willen weten hoe zijn *charis* tot stand komt, zich voor op eigen productie van *logoi*: "lezen" staat bij Dionysius in dienst van *mimêsis*. Is dit zo, dan valt het onderscheid "specialist - leek" (τεχνίτης - ἰδιώτης) dat Dionysius hier maakt samen met het zo dadelijk te noemen verschil tussen maker en gebruiker van een kunstvoorwerp.

2) Anders: Schenkeveld (1975) 99, die van oordeel is dat Dionysius zijn methode voor echtheidskritiek op inconsistente wijze toepast. Zie ook 2.4.1 pag. 232.

3) Vgl. *Imit. A* II(200,6), met Syrianus' commentaar (Plato!); Plato, *Phaedrus* 269d; Isokr. XIII,17. Zie Schenkeveld (1975) 97 en mijn behandeling van *Din.* 7(307,7-17) in 2.4.

van "kennis én gewenning" hebben¹⁾; hier wordt kennis (*epistêmê*) niet uitgesloten, zoals in de vorige passage, maar uit de context blijkt dat op *ethos* (gewenning) de nadruk ligt. De leek speelt in *Dem.* 50 geen rol; dat is begrijpelijk, want het gaat in dat hoofdstuk om echtheidskritiek.

Dionysius draagt de verhandeling *De Compositione Verborum* op aan zijn jeugdige leerling Metilius Rufus. Daarbij heeft hij de volgende motivering: Welsprekendheid heeft twee aspecten, een inhoudelijk en een esthetisch. Nu is het voor jeugdige niet weggelegd zich inzicht (*phronêsis*) in de zakelijke inhoud van welsprekendheid eigen te maken; daarvoor zijn een volwassen verstand, rijpe leeftijd en veel levenservaring nodig (*Comp.* 1,5/6). "Maar liefde voor de schoonheid van taal kan ook opbloeien bij personen van jeugdige leeftijd. De ziel van elke jongeman heeft een hartstocht voor fraaiheid van stijl: ze heeft er een a-logische en als het ware goddelijk geïnspireerde aandrang toe"²⁾ (*Comp.* 1,7). Dit betekent dan wel dat aan smaakvorming bij jongelui op het gebied van woordkeus en -schikking de uiterste zorg moet worden besteed (*Comp.* 1,8). T.a.v. de esthetische perceptie van welsprekendheid is de relatie tussen jeugdigen en volwassenen dus analoog aan die tussen leken en specialisten, tussen volk en élite. Het belang van deze passage is dat hij de plaats aangeeft die de *esthetica* in de pedagogiek inneemt; bovendien bevestigt hij dat ook het schone (vgl.: *to philokalon*) een a-logisch, esthetisch aspect heeft.

"Van veel produkten is de gewone man (*idiôtês*) een even goed beoordelaar als de specialist (*technitês*), produkten die men apprecieert krachtens *alogos aisthêsis* en op grond van de emoties; elke kunst richt zich op die *kritêria* en heeft daarin haar oorsprong" (*Thuc.* 4)³⁾. Dat

1) Citaten resp. (237,16) τριβῆς πολλῆς καὶ κατηχήσεως χρόνιου; (238,2) ἐξ ὀλίγων παραγγελμάτων καὶ προσκαίρου κατηχήσεως; en (238,5) ἐπιστήμη γε καὶ ἔθει.

2) *Comp.* 1,7: Τὸ δὲ περὶ τὰς λέξεις φιλόκαλον καὶ ταῖς νεααῖς πέφυκε συνανθεῖν ἡλικίας. Ἐπτόηται γὰρ ἅπασα νέου ψυχῇ περὶ τὸν τῆς ἐρμηνείας ὠραιομόν, ἀλόγους τινὰς καὶ ὥσπερ ἐνθουσιώδεις λαμβάνουσα ὁρμάς.

3) *Thuc.* 4(329,24): ὅτι πολλῶν ἔργων οὐχ ἥτιον τοῦ τεχνίτου κριτῆς ὁ ἰδιώτης, τῶν τε δι' αἰσθήσεως ἀλόγου καὶ τοῖς πάθεσιν xxx καταλαμβανομένων, καὶ ὅτι πᾶσα τέχνη τούτων στοχάζεται τῶν κριτηρίων καὶ ἀπὸ τούτων λαμβάνει τὴν ἀρχήν. Usener en Radermacher geven bij xxx een lacune aan, omdat ze, blijkbaar op grond van het meervoud κριτηρίων en van de vermeende parallel *Thuc.* 27, hier ook het *logikon kritêrion* vermeld willen zien; vgl. ook Schenkeveld (1975) 95 n.4. Maar dit zou betekenen dat het grote publiek ook aan het logische *kritêrion* deel heeft: daarvoor is er bij Dionysius geen precedent. Er staat echter niet dat elke kunst op grond van één "criterium" (de *alogos aisthêsis*) beoordeeld moet worden (vgl. de 2 *kritêria* van *Thuc.* 27), evenmin dat kunst maar één doel (*telos*) heeft (vgl. de twee *telê* van *Dem.* 47), alleen dat ze als uitgangspunt de *alogos aisthêsis* neemt. Een taalkundige reden om een lacune aan te

kunst in de *alogos aisthêsis* en in de daarmee verwante emoties zijn uitgangspunt neemt sluit aan bij *Comp.* 10,2 en *Dem.* 24, als de hierboven gegeven interpretaties daarvan juist zijn; dat het oordeel van de leek meetelt wisten we eveneens al. De kontekst geeft hier aan de laatstgenoemde gedachte een bijzondere nuance: Dionysius schermt zich, aan het begin van zijn behandeling van Thucydides, een behandeling die nogal kritisch zal uitvallen, af tegen opponenten die hem zullen voorhouden dat hij het zelf dan maar beter moet doen. Dionysius' tegenargument, vervat in de geciteerde woorden, komt erop neer dat voor het beoordelen van een kunstprodukt niet dezelfde kwaliteiten nodig zijn als voor het vervaardigen ervan¹⁾.

De van Aristoteles afkomstige²⁾ gedachte dat de gebruiker van een produkt een even goed beoordelaar is als de maker ervan wordt breder uitgewerkt in *Comp.* 11,6-14, de al eerder behandelde beschrijving van het publieksgedrag tijdens een muziekuitvoering in het theater³⁾. Dionysius wil ermee aantonen dat aan alle mensen gevoel voor ritme en melodie eigen is (11,8) en dat dus met het oordeel van het grote publiek rekening dient te worden gehouden: dezelfde problematiek als waarmee Plato zich t.a.v. het theater bezig hield. Het publiek schroomt niet om zijn misnoegen over blunders van de musici luidruchtig kenbaar te maken. "En toch: zou men de leek opdragen een muziekinstrument te pakken en één van die nummers waarvan hij de fouten aan de specialisten verwijt zelf ten beste te geven, hij zou het niet kunnen. Hoezo? Omdat uitvoering van deskundigheid (*epistêmê*) afhangt, waaraan we niet allen deelhebben, maar (beoordeling) van emotie, iets wat de natuur aan allen heeft geschonken" (11,9)⁴⁾.

nemen ontbreekt; syntactisch corresponderen τῶν τε δ.α.α. - καὶ τοῖς πάθεσι, waarbij τε op de 2e plaats in het colon staat; zo ook al Usher.

1) Vgl. *Thuc.* 55(418,16): γνωσθῆναι μὲν ἅπασιν ἀνθρώποις εὖπορον, κατασκευασθῆναι δ' οὐχ ἅπασιν δυνατόν.

2) *Ar.Pol.* III,1281b38vv.; zie verder 5.4.

3) Zie 2.1.2 pag. 82vv. Op de Plato-reminiscentie is al gewezen; ook verderop moet ik op deze passage terugkomen, zie 5.7.2 pag. 564.

4) *Comp.* 11,9: Καίτοι εἰ τις κελεύσειε τὸν ιδιώτην τούτων τι ὧν ἐνεκάλει τοῖς τεχνίταις ὡς ἡμαρτημένων αὐτὸν ποιῆσαι, λαβόντα τὰ ὄργανα, οὐκ ἂν δύναιτο. Τί δὴ ποτε; Ὅτι τοῦτο μὲν ἐπιστήμης ἐστίν, ἥς οὐ πάντες μετελήφραμεν, ἐκεῖνο δὲ πάθος, ὃ πᾶσιν ἀπέδωκεν ἡ φύσις.

Er resteert nog één passage waar Dionysius de *alogos aisthêsis* vermeldt¹⁾: In *Comp.* 15,6 worden tot het domein van de niet-rationele zintuiglijke waarneming de subtiele verschillen in lengte tussen korte syllaben gerekend; we bevinden ons hier midden in een uiteenzetting over fonetiek die Dionysius aan Aristoxenus zegt ontleend te hebben (*Comp.* 14,2). En inderdaad zijn er aanwijzingen dat Dionysius is beïnvloed door de vorm die de theorie van de *alogos aisthêsis* bij de musici had (vgl. het theater van *Comp.* 11,6-14 en de *diesis* van *Lys.* 11,3).

Tegen het licht van de leer der twee *kritêria* en van de prominente rol die de *alogos aisthêsis* daarbinnen speelt krijgen ook andere formuleringen van Dionysius hun volle betekenis. In de eerder besproken passage *Thuc.* 49 worden de al te gekunstelde redevoeringen van Thucydides als stijlvoorbeeld afgewezen omdat zij "de massa der burgers pijn doen (*lypousi*) die niet gewend zijn een dergelijke stijl te moeten aanhoren"²⁾: *lypê* (pijn, onaangenaamheid) is in het Griekse waardensysteem de tegenhanger van *hêdonê* (plezier, aangenaamheid). Het "esthetische" (zintuiglijke) effect van welsprekendheid kan, i.p.v. *hêdonê*, ook juist *lypê* zijn, en met name in *De Compositione Verborum* wordt daarop herhaaldelijk gezinspeeld³⁾. Dit wil nog niet zeggen dat *lypê* te allen tijde dient te worden vermeden: De kunst van de redenaar die de gevoelens van de massa op effectieve wijze wenst te bespelen bestaat in de kern uit een juiste dosering van (*lypê* en) *hêdonê*: in de volgende paragrafen zal daarop worden ingegaan.

Voordat de balans wordt opgemaakt keren we nog even terug naar het *kalon* en het *hêdy*. Onze eerste kennismaking ermee (*Thuc.* 27) stelde ze als antithetisch paar voor, maar daarna zijn we ook formuleringen tegengekomen die ze dichterbij elkaar nabijheid brengen (*Comp.* 10,2; *Dem.* 24). Om dit beeld te completeren haal ik een passage uit *Dem.* 47 aan waaruit blijkt dat het *kalon* en het *hêdy* elkaar nodig hebben: "Want er zijn twee doeleinden (*telê*) voor elk kunstwerk waarvan de natuur de maker en de kunsten de moeder zijn, het schone (*kalon*) en de aangenaamheid (*hêdonê*)". "Voor elk van beide doelen geldt dat, als het van het andere gescheiden is, het niet alleen incompleet is, maar ook de eigen

1) Vgl. nog *Comp.* 23,20: τὸ ἄλογον (...) τῆς ἀκοῆς πάθος.

2) *Thuc.* 49(408,18): αἱ λυποῦσι τὸν πολιτικὸν ὄχλον οὐκ ὄντα τῶν τοιούτων ἀκουσμάτων ἐν ἔθει.

3) *Comp.* 14,20 λυπεῖ; 16,8 ἀλύπως; 18,29 λυπήσει; 22,12 ἀλύπως.

kwaliteit slechts in verzwakte mate bezit"¹⁾. Men kan dus het *kalon* en het *hêdy* wel begripsmatig onderscheiden, in de praktijk mag men ze niet scheiden²⁾.

Geven we van Dionysius' leer van de twee *kritêria* een welwillende slotinterpretatie, dan ziet deze er zo uit: Er zijn twee soorten oordeelsvermogen, het rationele en het irrationele *kritêrion*; deze zijn op elkaar aangewezen. Er bestaan eveneens twee doelen voor welsprekendheid (en ook voor muziek en vele andere kunsten), namelijk het schone en het aangename; geen van beide gaat echter in vervulling zonder de ander. Nu lijkt er tussen het rationele *kritêrion* en het schone Wahlverwandschaft te zijn, en eveneens tussen hun tegenpolen. Toch sluit dit niet uit dat men via het irrationele *kritêrion* toegang tot het schone verkrijgt. In ieder geval liggen het schone en het aangename beide (tenminste voor een deel) op het domein van het akoestische, het zintuiglijke. De toehoorders van welsprekendheid vallen uiteen in leken en deskundigen; een redenaar heeft met beider oordeelsvermogen rekening te houden. Op het brede publiek hebben woordkunst en muziek een onmiddellijk effect, hetzij van *hêdonê*, hetzij van *lypê*; instemming of afkeer is het antwoord. Voor het doorzien en beheersen van die effecten is echter een bijzondere training nodig, die kan uitmonden in eigen productie van muziek of rhetoriek, en eventueel ook in echtheidskritiek; daarmee zijn we op het terrein van de specialist. De specialist heeft dus ook in ruime mate deel aan de *alogos aisthêsis*; of het omgekeerde ook het geval is blijft duister. Tenslotte zou men willen weten in welke graad het grote publiek ontvankelijk is voor het *kalon*. Duidelijke uitspraken daarover van Dionysius ontbreken, maar het is in de lijn van het voorgaande te vermoeden dat de massa *via het aangename* deel heeft aan *het schone*³⁾.

1) Resp. 47(232,4vv.): δυνῆν οὐτων τελῶν περὶ πᾶν ἔργον, ὡς εἰπεῖν, ὧν τε φύσις δημιουργὸς καὶ ὧν αἱ τέχναι μητέρες, τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἡδονῆς; en 47(232,9vv.): χωρισθὲν γὰρ ἐκάτερον αὐτῶν θατέρου πρὸς τῷ μὴ τέλειον εἶναι καὶ τὴν ἰδίαν ἀρετὴν ἀμεινότεραν ἴσχει.

2) Vgl. *Comp.*1,8: συνθέσει (...) μεμιγμένον ἐχούσῃ τῷ σεμνῷ τὸ ἡδὺ (τὸ σεμνόν = τὸ καλόν).

3) Schenkeveld (1975) 101vv. doet n.a.v. een bespreking van de interpretatie door W.Steidle, *Studien zur Ars Poetica des Horaz* (Würzburg 1939) 60-62, een poging om Dionysius' gebruik van de termen ἡδὺ en καλόν op te delen tussen de λεκτικὸς en de πραγματικὸς τύπος. Daartoe geven de besproken teksten echter geen aanleiding, en het helpt ons ook niet verder, omdat Dionysius stilistische en inhoudelijke aspecten nergens principieel uit elkaar houdt (zie 2.4). "Its consequences would be that, for the greatest part, his instruction in rhetoric is non-technical" (p.103). Schenkeveld schrikt voor deze consequentie

Bij dit alles valt wel op dat Dionysius per saldo over het rationele *kritêrion* weinig te zeggen heeft (hij noemt het alleen in *Thuc.* 27). Houdt dit uiteindelijk toch een keuze in voor het irrationele *kritêrion*? Of hangt het samen met de aard van de geschriften waarin hij de leer van de twee *kritêria* ontvouwt? Dit zijn vooral de latere: *De Compositione Verborum* en *De Demosthene* II, waarin de akoestische eigenschappen van rhetorica centraal staan. Het is dus wel enigszins te begrijpen dat men in Dionysius' latere werken een irrationalistische tendens heeft menen te ontwaren. Dionysius' uitspraak dat de deskundigheid in de *politikoi logoi* ook een muzikale (vaardigheid) is (*Comp.* 11,13) lijkt in die richting te wijzen. Costil sprak van "une théorie esthétique du style hédoniste et impressioniste"¹⁾ en bracht dit met afnemende invloed van de rhetorenschool en de Stoa en toenemende aansluiting bij de (Alexandrijnse of oude) Peripatos in verband. Costil en Aujac wijzen ook op Aristoxenus' muziektheorie, één van Dionysius' voornaamste bronnen voor de leer van de *alogos aisthêsis*; terwijl de Pythagoreeërs (en Plato) de muzikale harmonieën analyseerden m.b.v. getallen, op grond van de wiskunde, ging Aristoxenus uit van de zintuiglijke kant van de muziek²⁾. Hiertegen kan worden ingebracht dat de leer van de *alogos aisthêsis* al in *De Lysia* voorkomt, één van Dionysius' vroegste en meest technisch-rhetorische werken; op de vraag óf er in Dionysius' werk een ontwikkeling is aan te wijzen wordt in 2.3.1 teruggekomen. Het valt te betwijfelen of het uitgangspunt van Aristoxenus' muzikale implicieert dat we hem irrationalistisch (of impressionistisch) moeten noemen³⁾. Omgekeerd heeft Plato

terug, o.a. omdat de aan Dionysius toegeschreven definitie (*ῥητορικὴ ἐστὶ δύναμις τεχνικὴ*) in de weg staat; dit bezwaar vervalt als deze definitie onecht is (zie App.B). Reeds de Anonymus Seguerianus noemde Dionysius het richtsnoer voor de rhetorische oefening (*Rhetores Graeci*, Leipzig 1853, p.460). *De Compositione Verborum* is wel een *technê*, maar als zodanig is het een hulpmiddel bij rhetorische oefening, zie § 2.3.1. Voor het overige zijn er bij Dionysius deze drie: *φύσις*, *τέχνη* en *μίμησις* (een vorm van *ἄσκησις*), maar de meeste van deze is de *μίμησις*.

1) Geciteerd Aujac (1978) 27.

2) Costil (1945) 302v.; Aujac (1981) 20vv. Voor Aristoxenus' muziektheorie zie de litt. genoemd door Aujac (1981) 20 noot en Neubecker (1956) 78v. en 84 noot.

3) Zie Aristoxenus *Harm.* 33,5 Meibom met I.Düring, *Ptolemaios und Porphyrios über die Musik* (Göteborg 1934) 183.

Ik grijp de gelegenheid aan om een misvatting van Aujac (1981) 21 recht te zetten. N.a.v. *Comp.* 17,12 merkt ze op: "Denys semble opposer la doctrine des métriciens, probablement les alexandrins, tels Aristophane de Byzance, à celle des rythmiciens, probablement Aristoxène et son école, dont il connaît bien l'enseignement". Dat

over muziek meer te zeggen dan dat zij op getalsverhoudingen berust; *mousikê* opgevat als cultuurelement en als belangrijk pedagogisch instrument van de *polis* is bij uitstek het middel om de kloof tussen de zintuigen en de *logos* te overbruggen, zoals hierna in hoofdstuk 5.7 zal worden uiteengezet. Als we bovendien vasthouden aan het in *Thuc.* 27 gestelde, dat logisch en a-logisch *kritêrion* beide nodig zijn, dan is Dionysius zelf in ieder geval boven de tegenstelling rationalist - irrationalist verheven.

Veel minder voor de hand ligt het Dionysius op grond van de leer der twee *kritêria* aan de zijde der rationalisten te scharen, zoals Pavano doet. Pavano stelt het a-logisch *kritêrion* gelijk met de *doxa*, het logische met de *epistêmê* (kennis), en geeft aan deze laatste dan het primaat¹⁾. Voor de leer van *epistêmê* en *doxa* bij Dionysius kan men alleen terecht in *Comp.* 12,5/6, waar hij stelt dat men voor de *kairos* (timing) niet kan terugvallen op enigerlei vaste kennis, maar slechts op *doxa*. Maar Dionysius steunt hier op Isokrates, elders speelt de tegenstelling kennis-opinie bij hem geen rol, en hij zou zeker niet aan (filosofische) kennis (*epistêmê*) de voorkeur hebben gegeven²⁾. De argumenten die Costil tegen Pavano's opvatting heeft ingebracht (de *alogos aisthêsis*, de aan Aristoxenus ontleende muziektheorie)³⁾ zijn afdoende om deze te weerleggen. Pavano's interpretatie van Dionysius' werk als rationalistisch hangt samen met een kunstbeschouwing die opgeld deed in de school van Rostagni (daarover meer in 2.4)⁴⁾.

veronderstelt dat Dionysius' spraakgebruik technisch precies is. Maar dit ligt anders: In *Comp.* 22,17 haalt hij Aristophanes of één der andere *μετρικοί* aan als autoriteiten voor strofenindeling; in *Dem.* 50(238,21) heten deze zelfde lieden *μουσικοί*; en in *Comp.* 14,2 wordt Aristoxenus *μουσικός* genoemd. Dionysius varieert nu eenmaal graag: *Comp.* 11,23 *ῥυθμική* en *μουσική*; 14,6 *μετρική* (naast o.a. *grammatica*); 17,8 *οἱ μετρικοί*; 17,12 *οἱ ῥυθμικοί*; 17,14 *οἱ μετρικοί*; 18,1 *ῥυθμικῶν τε καὶ μετρικῶν (...) θεωρήματα*.

1) Ik ken Pavano's werk vooral via Schenkeveld (1975) 103.

2) Zie Isokrates XIII,13; en voor *ἐπιστήμη*, bij Dionysius een niet-technisch begrip, 2.1.5, pag. 126 met n. 3. Dionysius' uitdrukking in *Thuc.* 34(382,13) *κεκαρωμένοι τὴν διάνοιαν* wordt door Pavano (1958) xxxviii, gevolgd door Schenkeveld (1975) 103v., ten onrechte opgevat als een afwijzing van sentiment; het is slechts een barokke uitdrukking voor "in de war gebracht"; vgl. *Thuc.* 50(409,11) *διεφθαρμένοι τὴν διάνοιαν*.

3) Costil (1945) 302v.

4) Zie 2.4.1 pag. 234/5.

Over de herkomst van de leer van de twee *kritêria* en van het *kalon* en het *hêdy* uit de peripatetische school, meer in het bijzonder van Aristoxenus, is men het wel eens; de vraag is of er daarnaast ook aan andere invloeden moet worden gedacht. Voortbouwend op onderzoek van Pohlenz (1933)¹⁾ brachten Pohl (1968) en Schenkeveld (1968) Dionysius' leer van de woordschikking in verband met de *kritikoi*; Pohl dacht daarbij speciaal aan Hêrakteodôros, Schenkeveld aan de Milesiër van wie in *PHerc.* 994 sprake is. De *kritikoi* hadden een theorie die eufonie en het getrainde oor - dus het irrationele *kritêrion* - centraal stelden in stijlkritiek. Aan *synthesis* hechtten ze meer waarde dan aan elk ander aspect van litterair werk, zozeer dat huns inziens de inhoud daarvan zijn waarde uitsluitend aan de *synthesis* ontleende (dit laatste, de veronachtzaming van de inhoud, kon Dionysius niet overnemen). Last but not least kende de theorie der *kritikoi* ook een onderscheiding van drie typen van woordschikking²⁾.

Tegen afhankelijkheid van Dionysius t.o.v. de *kritikoi* pleiten de volgende argumenten: (1) Dionysius zegt bij herhaling dat hij zijn doctrine aan Aristoxenus en aan de *mousikoi* ontleent, de *kritikoi* noemt hij nergens: Dat is niet helemaal zonder belang. (2) Dionysius trekt veel vergelijkingen tussen proza en poëzie; daarbij behandelt hij de poëzie als *melê* (een vorm van muziek), niet als *poiêmata* (alleen tekst), zoals de *kritikoi* doen³⁾. (3) Meer specifieke aspecten van Dionysius' doctrine, zoals de vier factoren melodie, ritme, variatie en *to prepon* hebben bij de *kritikoi* geen aantoonbare parallel. (4) Van Dionysius' drie typen van woordschikking zijn er twee gekwalificeerd ("stug" en "soepel"), de derde is er een combinatie of gemiddelde van; de drie typen van de *kritikoi* zijn allemaal gekwalificeerd⁴⁾: daar zit dus een

1) In dezelfde trant ook de onuitgegeven dissertatie van P. Costil, *L'esthétique littéraire de Denys d'Halicarnasse* (Parijs 1949) 970vv.

2) Schenkeveld (1975) volgde Pavano's "rationalistische" interpretatie van Dionysius' leer van de twee *kritêria*; tegelijk hield hij vast aan Dionysius' afhankelijkheid t.o.v. de *kritikoi* (zo ook in 1983). De daaruit voortvloeiende inconsistentie schreef hij op rekening van Dionysius. In deel 5 (zie vooral de hfdstt. 5.4, 5.5 en 5.7) zal ik betogen dat voor Dionysius en zijn wijsgerige bronnen juist de vereniging van rationele en niet-rationele elementen kenmerkend is.

3) Dat de muziek bij hen de *πυήματα* niet meer omvat kunnen we opmaken uit één van de door Schenkeveld (1968) aangevoerde teksten, tekst f = Philodemus, *De Musica* IV col. xxii,10vv. = p.90,10vv. Kemke = p.188,10vv. van Krevelen: *μουσική* en *κριτική* zijn vergelijkbaar, en dus niet identiek.

4) *λέξις λεία*, *λέξις τραχέα*, *λέξις εὐπαγής*: Schenkeveld (1968) 198; Pohl (1968) 99.

heel andere denkwijze achter. (5) Bij de *kritikoi* speelt het getrainde oor een hoofdrol, bij Dionysius is juist ook het niet-getrainde gehoor van belang. Dit hangt uiteraard daarmee samen dat Dionysius de beoordeling van welsprekendheid in de sociale ruimte van de *polis* plaatst, iets wat bij de *kritikoi* ten enen male ontbreekt.

Het is niet uit te sluiten dat de doctrine van de *kritikoi* een zelfstandige uitbouw is van noties die ze aan oudere, bijvoorbeeld peripatetische, literaire kritiek hebben ontleend; de overeenkomsten met Dionysius, die er inderdaad zijn, kunnen op die manier verklaard worden. Rechtstreekse afhankelijkheid aannemen werpt echter meer vragen op dan er beantwoord worden; in het vervolg zullen de *kritikoi* dan ook buiten beschouwing blijven¹⁾.

1) Het is nog maar de vraag of de κριτικοί over wie Philodemus spreekt een besloten clubje van critici met een specifieke benadering van de dichtkunst vormden, en niet veeleer een beroepsgroep, identiek met of voortgekomen uit de grammatici (in de zin van Cebes, *Tab.* p.12 r.1 Praechter; [Pl.] *Ax.* 366e; Clemens, *Strom.* I,16,79 = p.365P; Σ Dion. Thrax 3,23vv. en 7,23vv.Hlg.; Sextus Emp. *Adv.Math.* I,79). Nauwkeurige interpretatie van Schenkeveld (1968) tekst f, de minst door lacunes aangevreten vermelding van de κριτικοί, zou in die richting kunnen wijzen. Philodemus berispt daar Diogenes van Babylon omdat deze (a) had beweerd dat er voor de muziek een met de κριτική vergelijkbare θεωρία van *prepon* en *aprepes*, van *kalon* en *aischron* voorkomend in ritme en melodie bestond (b) en deze κριτική aan de zg. *kritikoi*, niet aan de filosofen had uitbesteed. Waarom acht Philodemus de filosofen competent? M.i. omdat hij de bespreking van centrale ethisch/esthetische noties als *kalon* en *aischron* een zaak voor filosofen vindt. Het belangrijkste is echter dát Philodemus zich hier over een competentieprobleem buigt, precies zoals hij in de *Rhetorica* tot vervelens toe bezig is aan politici, rhetoren, sofisten en filosofen elk het hunne toe te delen; maar dan moeten de *kritikoi* ook een beroepscategorie zijn!

2.3.1 Dionysius: ontwikkeling en vernieuwing

In de voorgaande paragraaf is duidelijk geworden dat de leer van de twee *kritêria* bij Dionysius verbonden is met die van de twee doeleinden van welsprekendheid, het *kalon* (schoonheid) en het *hêdy* (aangenaamheid); daar werd ook gesignaleerd dat de twee doelen door Dionysius het duidelijkst worden geformuleerd en het breedst uitgewerkt i.v.m. de leer van de *synthesis* (woordschikking). Deze theorieën, waarvan Dionysius zelf klaarblijkelijk niet de auteur is, hebben al vaak de aandacht getrokken; geruime tijd geleden is geopperd dat Dionysius de leer van het *kalon* en het *hêdy* in samenhang met de *synthesis* pas in de loop van zijn schrijverschap heeft leren kennen en toen toegepast op het materiaal dat hij onder handen had. Kroll, die in 1907 Aristoxenus als de bron voor het *kalon* en het *hêdy* aanwees, zag in *De Compositione Verborum* een eerste onhandige poging tot assimilatie en toepassing van deze theorie; Dionysius zou pas in *De Demosthene* 47vv. tot groter helderheid zijn gekomen¹⁾. De positie die Germaine Aujac nog onlangs innam in haar inleiding op *De Compositione Verborum* komt in gematigde vorm op hetzelfde neer: "L'originalité des écrits sur la *synthesis* (...) vient du rôle majeur, et nouveau, attribué par Denys à l'impression sensible, et à l'impression auditive en particulier, pour guider dans l'appréciation des oeuvres littéraires etc."²⁾. Volgens Karin Pohl is *De Compositione Verborum* "ein Konglomerat der verschiedenartigsten Quellen"³⁾. Op de wijsgerige implicaties en op de mogelijke bronnen van Dionysius' theorieën wordt later ingegaan; nu is eerst het probleem aan de orde met welk recht we bij Dionysius inderdaad van ontwikkeling en vernieuwing kunnen spreken. Deze vraag móet gesteld worden: voordat tot nadere interpretatie van Dionysius' werk wordt overgegaan dient uitgemaakt te worden of we op een centraal punt als het onderhavige met een breuklijn in zijn ontwikkeling hebben rekening te houden. Zoals in de Inleiding is uiteengezet kleven er aan een dergelijke benadering in het algemeen bezwaren die samenhangen met de gebrekkigheid van onze kennis van de chronologie van Dionysius' geschriften⁴⁾. In dit geval gelden die bezwaren echter

¹⁾ Kroll (1907) 92v.

²⁾ Aujac (1981) 15 en 20; citaat op pag. 20.

³⁾ Pohl (1968) 72.

⁴⁾ Inleiding pag. 21vv.

minder, omdat het overgrote deel van het relevante materiaal zich bevindt in werken die tot de hoofdreeks (*Lys. + Isocr. + Isaeus + Prooem.; Dem.I; Comp.; Dem.II; Din.*) behoren.

Onderzocht wordt hier dus de structuur (in grote lijnen) van *De Compositione Verborum*, met name hfdstt.10-24 (de kern van dit geschrift); vervolgens de vraag of de elementen die in *De Compositione Verborum* en in *De Demosthene II* een rol spelen ook al voorkomen in vroegere werken, en in welke mate. Daarbij wordt niet alleen gelet op het *kalon* en het *hêdy* zelf, maar ook op de stijlqualiteiten (*aretai*) die onder deze beide centrale begrippen gerubriceerd worden, op de parallelen met de *mousikê*, en op de *alogos aisthêsis*.

De Compositione Verborum 10-24 bestaat uit twee onderdelen: In hfdstt. 10/20 bespreekt Dionysius de vier factoren die het *kalon* en het *hêdy* bewerkstelligen: melodie, ritme, variatie (*metabolê*) en gepastheid (*to prepon*); in 21-24 ontvouwt hij de leer van de drie *charaktêres tês syntheseôs*. Kroll¹⁾ meende dat een tweedeling op grond van het begrippenpaar *kalon* en *hêdy* en een driedeling naar *charaktêres tês syntheseôs* onverenigbaar zijn, en hij zag dit als aanwijzing voor de onrijpheid van Dionysius' ideeën in dit stadium. Deze stelling overtuigt niet: Analyseert men *Comp.* 10-24 als geheel *systematisch*, dan treft men juist één, in hoofdlijnen coherente, theorie aan; in details zijn inderdaad niet alle rimpels gladgestreken.

Van de vier genoemde middelen om het *kalon* en het *hêdy* te bereiken kan men er twee, melodie en ritme, in één dimensie samenvatten, die van de fonetische structuur van de taal; "melodie" omvat daarbij niet alleen toonhoogte (11,7-21), maar ook klankkleur - dit blijkt uit hfdst. 14-16, een aan de muziektheoreticus Aristoxenus ontleende verhandeling over fonetiek - terwijl ritme het tijdsverloop van de taalklanken betreft (11,22-25; 17,1-18,29). Beide factoren bevatten elementen die deels tot *hêdonê*, deels tot het *kalon* bijdragen (13,3; 14,1vv.; 17,1vv.); elk van beide is tevens pyramidaal opgebouwd, de kleinste elementen worden samengevoegd tot eenheden van steeds hoger niveau: fonemen (Dionysius zegt "letters") - syllaben - woorden - *logos* (14,1; 15,1; 16,1; 16,5) en syllaben - voeten - *kôla* - periode (17,1/2; 18,4; 11; 16; 19,10; 22,4/5 etc.). Niet helemaal duidelijk is of er onder de melodie- en ritmeëlementen ook neutrale (16,16?) zijn of zodanige die alleen negatief worden

1) Kroll (1907) 92v., gevolgd door Stroux (1912) 110 n.5. Ook volgens Pohl (1968) 46 staan cap. 21-24 apart van het voorgaande.

gekwalficeerd (afwezigheid van *kalon* resp. van *hêdy*)¹⁾; het meest aannemelijk is dat alle elementen tot één van beide categorieën (*kalon* en *hêdy*) behoren²⁾. Betekent dit dat men een tekst zou kunnen opbouwen uit enkel edele (*kala*) elementen, een tekst die uit louter schoonheid zou bestaan? Dionysius lijkt soms even met die gedachte te spelen (16,6; 14/5; 18,2), maar in werkelijkheid gaat deze mogelijkheid niet in vervulling. Er is namelijk een complicatie, "de woorden zijn op willekeurige wijze aan de dingen gegeven"³⁾ - een vreemd element in Dionysius' theorie, en in tegenspraak met de leer van de *mimêsis* als taalvormend beginsel, geformuleerd in *Comp.* 16,1-3. Men moet dus ook woorden van minder allooï bezigen en is dan genoodzaakt hun aanwezigheid te verdoezelen door ze te combineren met woorden die wél *kala* resp. *hêdea* zijn (12,11/2; 16,16v.)⁴⁾.

Van een enigszins andere orde is het beginsel van de *metabolê* (variatie)⁵⁾. Een storende factor bij het bereiken van de twee doelen is de *koros* (verzadiging: 12,4; 19,2; 19,10): van het aangename zowel als van het schone krijgt men genoeg, daarom is variatie nodig. Bedoelt Dionysius hiermee dat edele (*kala*) elementen moeten worden afgewisseld met aangename (*hêdea*) en omgekeerd om de compositie als geheel nog de hoofdkwaliteit (*kalon* resp. *hêdy*) te laten behouden? Men zou geneigd zijn dit te denken, vooral wanneer men er de vergelijking met de vier elementen in *Dem.* 37 in betreft: Aarde, water, lucht en vuur komen nergens in zuivere vorm voor, ze zijn alle in zekere mate gemengd maar heten naar het overheersende deel. Ook de in de vorige paragraaf gedane constatering dat *kalon* en *hêdy* zonder elkaar incompleet zijn lijkt in dezelfde richting te wijzen. In dat geval komt het effect van *metabolê* in de *synthesis* op hetzelfde neer als de vermenging waarvan zoëven sprake

1) In hfdst.14 wordt meestal gesproken in termen van ἡδύ en ἀηδές, eveneens in 11,24/5; 12,5vv.; in 16,14vv. van καλόν en tegengestelden. De ritmen worden in hfdst. 18 behandeld op grond van hun bijdrage aan μεγαλοπρέπεια en andere met het καλόν samenvallende eigenschappen of hun tegengelen.

2) *Comp.*14,19: γλυκύτατον naast γενναύτατον; 16,12: ἀηδέστατα γράμματα gebruikt om πάθη op te wekken, d.w.z. om bij te dragen aan τὸ καλόν.

3) *Comp.*18,2: τὰ γὰρ ὀνόματα κείται τοῖς πράγμασιν ὡς ἔτυχεν.

4) Zie de vergelijking met de vermenging van de vier natuurelementen in *Dem.*37; vgl. ook Pohl (1968) 49/50.

5) Voor *metabolê* bij DH zie Ros (1938) 29-40; 46/9-68.

was. Maar vermoedelijk is dit toch niet wat Dionysius bedoelt; in *Comp.* 19,1 verduidelijkt hij dat hij met *metabolê* niet een omslag van het goede naar het minder goede, of andersom, bedoelt, maar een afwisseling onder gelijksoortige (of gelijkwaardige) elementen¹⁾, d.w.z. dat men binnen het domein van (in dit geval) de schone woordschikking blijft.

De vierde factor, het *prepon*, regeert de connectie tussen de taal en de buitentalige werkelijkheid: de gekozen woorden en woordverbindingen moeten een nabootsing of afspiegeling zijn van de personen of zaken (20,3) die ze aanduiden. (Deze factor is dus ook verantwoordelijk voor het ethische gehalte van een tekst). Noemt men melodie en ritme samen een eerste dimensie, dan kan men zich de *metabolê* als een tweede en het *prepon* als een derde dimensie voorstellen.

Bij dit alles wijst Dionysius er voortdurend op dat het effect van woordsamenvoeging wordt afgemeten door het gehoor, door zintuiglijke waarneming: de leer van de *alogos aisthêsis*²⁾, waarvan de werking geïllustreerd wordt door een beschrijving van publiekreacties tijdens een muziekuitvoering (11,6-14). Bij herhaling wordt gesproken over "het gehoor"³⁾ en over de al dan niet aangename gewaarwording die dit ondergaat⁴⁾. Men krijgt daarbij licht de indruk dat de *alogos aisthêsis* in het bijzonder met het *hêdy* in verband staat, niet met het *kalon*; we moeten er echter ook hier van uit gaan dat dit ligt aan Dionysius' formulering: De met het *kalon* geassocieerde kwaliteiten hangen immers eveneens af van de fonetische en ritmische kwaliteit van de *synthesis*,

1) *Comp.* 19,1: Λέγω δὲ οὐ τὴν ἐκ τῶν κρείττωνων ἐπὶ τὰ χείρω (πάνυ γὰρ εὐθές) οὐδὲ γε τὴν ἐκ τῶν χειρόνων ἐπὶ τὰ κρείττω, ἀλλὰ τὴν ἐν τοῖς ὁμοειδέσι ποικιλίαν.

De implicatie van deze opmerking - geplaatst n.a.v. de καλὴ σύνθεσις - zou zijn dat die elementen die het *hêdy* bewerken "slechter" zijn dan de elementen van het *kalon*; dat dit inderdaad voortvloeit uit het geheel van Dionysius' conceptie zal uit het vervolg van mijn betoog blijken. Het is niet zonder betekenis dat Dionysius hier de behoefte heeft zijn opvatting van *metabolê* nader te definiëren; ik vat dit op als indicatie dat hij zich bewust was van de ontwikkeling die dit begrip in de Platonisch - Aristotelische filosofie had doorgemaakt.

2) *Comp.* 15,6; vgl. 23,20: τὸ ἄλογον (...) τῆς ἀκοῆς πάθος; 12,8: οἰκείως διατίθεται ἢ ἀσθησις.

3) 'Ακοή: *Comp.* 10,2; 11,6; 24; 12,1; 8; 14,19; 21; 15,12; 16,8; 22,12; 35.

4) *Comp.* 11,24 καὶ ἡδέως διατιθῇ τὴν ἀκοήν; 12,1 κινεῖν - γλυκαίνειν - πικραίνειν etc.; 12,8 γλυκαίνειν - μαλάττειν - οἰκείως διατιθέναι; 14,19 κινεῖν τὴν ἀκοήν; 14,20 λυπεῖν; 21 ἡδύνειν; 15,12 γλυκαίνειν - πικραίνειν; 16,8 ἀλύπως; 18,29 λυπεῖν; 22,12 τραχύνει (...) ἀλύπως καὶ πικραίνει τὰς ἀκοὰς μετρίως; 22,35 οὐδ' ἔστιν (...) μαλακὴ καὶ λεληθότως ὀλισθάνουσα διὰ τῆς ἀκοῆς ἐν εἰς μὲν ἀκρόασις ἦτορ ἐπιτερπής.

dus met haar zintuiglijke aspecten; in 10,2 zegt hij duidelijk dat het "gehoor" (*akoê*) vraagt naar het aangename én het schone.

Door combinatie van de vier factoren *melos*, *rhythmos*, *metabolê* en *prepon* kunnen talloze individueel verschillende stijlen gevormd worden; dat is Dionysius' eerste opmerking als hij in hfdst. 21 overgaat tot de bespreking van de *charaktêres* (21,1/2)¹⁾. De volgende stap is dan de generaliserende indeling in drie *synthesis*-categorieën²⁾, die nog naamloos zijn (21,4) en misschien door Dionysius hier, naar het model van de drie stijlen, origineel ontworpen worden³⁾. Kijkt men goed toe dan behelst de driedeling niet meer dan de rangschikking van de diversiteit van individuele *charaktêres* op een continuüm⁴⁾ met de strenge (*austêra*) en de soepele (*glaphyra*) woordschikking als de wederzijdse eindpunten. De verhouding van elk punt op het continuüm tot de beide polen kan naar believen worden uitgedrukt in de formules "korting van de extremen", "menging" en "spanning en ontspanning". Met dit laatste is men in de sfeer van de Peripatetische theorie⁵⁾. Dionysius formuleert zó dat aan het schema van de drie karakters al bij voorbaat elke rigiditeit wordt ontnomen. Hoewel hij dat niet met zoveel woorden zegt moet de strenge stijl (*austêra*) natuurlijk worden opgevat als een stijl met een maximum aan *kalon* en een minimum aan *hêdonê*, en de soepele stijl als juist het tegendeel ervan. Dat blijkt als bij de uitwerking van de twee stijlen in *Comp.* 22 en 23 juist die kwaliteiten worden genoemd die eerder met het *kalon* resp. het *hêdy* waren geassocieerd. Dionysius heeft dus dezelfde conceptie in gedachten die hij iets later in *De Demosthene* 47 ondubbelzinnig tot uitdrukking brengt: "ik meen dat van de strenge stijl het edele

1) Over individualiteit is Dionysius uitvoeriger in de ethische verhandeling van *Dem.* 36 (besproken p. 225); vgl. Pohl (1968) 48.

2) *Comp.* 21,3: τὰς (...) γενικὰς αὐτῆς διαφοράς.

3) Hierover is veel te doen geweest; zie literatuurlijst sleutel 16. Belangrijker is de constatering dat deze leer organisch voortvloeit uit de toepassing van de tweedeling *kalon/hêdy* op de *synthesis*.

4) De middenstijl is geen wiskundig midden, zoals in de muzikaleer de door de middelste snaar voortgebrachte toon, ἀλλ' ἔστι τῶν ἐν πλάτει θεωρουμένων ὡς ἀγέλη τε καὶ σωρὸς καὶ ἄλλα πολλά (21,5).

5) Resp. στέρησις τῶν ἄκρων, μῖξις en ἄνεσις met ἐπίτασις (21,4/5); voor de Peripatetische achtergrond zie Hendrickson (1904) 125-146, vooral 134-136; Meerwaldt (1920) 46vv.; Bonner (1938) 261; en de noten van Aujac ad loc.

de vervulling is, van de soepele stijl het aangename¹⁾). Tenslotte spreekt hij ook duidelijk uit dat de middenstijl, die het beste van de strenge en de soepele stijl in zich verenigt, de eerste prijs draagt (*Comp.* 24,1/2). Bipolariteit van *kalon* en *hêdy*, driedeling van *charaktêres* met één beste *charaktêr* en veelheid van individuele stijlen kunnen naadloos in elkaar gepast worden als delen van één systeem. Er is dan ook geen reden om Kroll te volgen en in de combinatie van de twee doelen (*kalon* en *hêdy*) met de drie stijlen een aanwijzing te zien voor de onrijpheid van Dionysius' ideeën op het moment dat hij *De Compositione Verborum* schrijft. Het is eveneens misleidend om i.v.m. de doelen en middelen van woordschikking (*Comp.* 10-20) te spreken van *synthesis*, en bij de drie stijlen van woordvoeging de term *harmonia* te bezigen, alsof het om theorieën van verschillende herkomst en met uiteenlopende technische terminologie gaat²⁾.

Daarmee wordt niet ontkend dat *De Compositione Verborum* gebreken vertoont. Op punten van ondergeschikt belang spreekt Dionysius zichzelf beslist tegen. Euphonie wordt in 12,8 en 23,4 met het *hêdy* geassocieerd, maar in 16,16 en 18 met het *kalon*; *eumeleia* en *eurhythmia* (voortreffelijkheid van melodie en ritme) vloeien in 12,8 voort uit het *hêdy*, in 18,13 uit het *kalon*; de formulering die Dionysius in 16,8 kiest om Homerus' woordschikking te kenschetsen, "schoonheid (*kallos*) die plezier (*hêdonê*) teweeg brengt", verheldert het onderscheid tussen die twee bepaald niet; op de tegenspraak inzake de taaltheorie is al gewezen.

Ernstiger is dat, in tegenstelling tot de erin tot uitdrukking gebrachte conceptie, de opbouw van *De Compositione Verborum* niet onmiddellijk doorzichtig is. Dit geldt met name voor de hoofdstukken 10-20, waar de twee doelen en de vier middelen van de *synthesis* worden behandeld. Nadere analyse van de structuur van *De Compositione Verborum* is geboden, te meer omdat dit geschrift in Dionysius' oeuvre een centrale plaats inneemt en inzicht in de aanpak hier licht kan werpen op

1) *Dem.* 47(232,12): τῆς μὲν αὐστηρᾶς τὸ καλὸν ὑπολαβὼν εἶναι τέλος, τῆς δὲ γλαφυρᾶς τὸ ἡδύ.

2) Tegen Aujac (1981) 17: "La théorie des *harmonies* (c'est le terme que Denys substitue désormais à celui de *synthesis*, à quelques exceptions près) représente l'aboutissement de l'esthétique de Denys". De wisseling σύνθεσις/ ἁρμονία heeft niets technisch maar weerspiegelt Dionysius' normale behoefte aan variatie. De term σύνθεσις domineert in cap. 11-20, maar daar vinden we ἁρμονία en verwanten toch ook: 11,4; 12,10; 13,1; 3; 16,8; 17,11; 18,20; 19,1; 10; en 20,13. Omgekeert overweegt ἁρμονία in cap. 21-24, maar daar treffen we σύνθεσις e.d. aan in 21,1; 17; 20; 23,1; 16 en 23.

zijn werkwijze in het algemeen. Aan de orde is de vraag of *De Compositione Verborum* als een *technê* beschouwd mag worden, d.w.z. als systematisch leerboek van het door Fuhrmann (1960) geanalyseerde type.

Dionysius voert in *De Compositione Verborum* de opbouw in hoofdlijnen die hij in 1,12/3 aankondigt correct uit. De aard en de betekenis van de woordschikking (τίς τε ἐστὶν ἡ τῆς συνθέσεως φύσις καὶ τίνα ἰσχύει ἔχει) worden behandeld in hfdst. 6-9; de doelen waarnaar de *synthesis* streeft en de middelen om die te bereiken (καὶ τίνων στοχάζεται καὶ πῶς αὐτῶν τυγχάνει) zijn in hfdst. 10-20 aan de orde; de algemene verschillen in en typen van woordschikking, met de vraag welke de beste is (καὶ τίνες αἱ γενικώταται αὐτῆς εἰσι διαφοραὶ καὶ τίς ἐκάστης χαρακτήρ καὶ ποῖαν κρατίστην αὐτῶν πείθομαι) beslaan hfdst. 21-24; en de vraag naar het onderscheid tussen de poëtische woordschikking en die in de prozastijl (καὶ ἔτι πρὸς τούτοις τί ποτ' ἐστὶ τὸ ποιητικὸν ἐκείνο κτλ) wordt beantwoord in hfdst. 25/6. Op dit globale niveau volgt Dionysius een categorieënschema dat alleszins wetenschappelijk aandoet: de ἔργα van woordschikking (6,1vv.), haar τέλη resp. τίνων στοχάζεται (10,1vv.), de middelen (δι' ὧν of ἐξ ὧν) (11,1vv. vgl.13,3) in samenhang met de αἰτίαι (12,2 en 13,3, beide malen toegespitst op de basisbeginselen van de fonetiek) en de διαφοραὶ met de χαρακτήρες (21,1vv.; vgl. 1,12 en 20,24).

Voor de opbouw van de eerste 9 hoofdstukken is in aanvulling op de genoemde structuurelementen nog van belang de dimensie die Dionysius in 2,5 noemt. Hij spreekt hier van *synthesis* op de drie niveaus van het woord, het *kôlon* en de periode. Die komen resp. in hfdst.6; in 7,1-9,9 (het *kôlon* is van de drie het belangrijkste, zoals Dionysius in 7,1 zelf aankondigt) en in 9,10 aan de orde. Met de behandeling van de drie niveaus is die van de drie ἔργα van 6,1 verweven (keuze van compositie-elementen; keuze van de juiste vorm van elk van deze elementen; kunstmatige aanpassing - *metaskeuê* - van die vorm). Eén van de bijzondere kenmerken van de opbouw van hfdst. 6-9, de afgebroken parallellie, wordt straks behandeld. De passage die de ruimte tussen de inleiding en het begin van de eigenlijk technische verhandeling opvult (2,6-5,13) wordt besteed aan bewijzen voor het belang van *synthesis* en aan illustratie van de originaliteit van Dionysius' aanpak door het (gestileerde) verslag van een eerder ingeslagen dwaalweg.

Het inzake zijn opbouw meest aanstootgevende deel van *De Compositione Verborum* wordt gevormd door de hoofdstukken 10-20. Ik stel de volgende analyse voor:

A.	De twee <i>telê</i> en de vier middelen	10,1-11,25
	de twee <i>telê</i>	10,1-5
	de vier middelen	11,1
	de kwaliteiten verdeeld over de	
	twee <i>telê</i>	11,2
	de <i>prôteusantes</i>	11,3-4
	bewijs uit de muziek	11,5-14
	verschil tussen proza en muziek	11,14-25
B.	De <i>hêdeia synthesis</i>	11,26-12,13

(a/b): <i>melê</i> en <i>rhythmoi</i>	
de <i>aitia</i> : de aard van de "letters"	12,2
menging van <i>melê</i> en <i>rhythmoi</i>	12,3-4
<i>metabolê</i>	12,4
de <i>kairos</i>	12,5-7
menging van <i>melê</i> en <i>rhythmoi</i>	12,8-9
(c): <i>metabolê</i>	12,10
(d): <i>prepon</i> (<i>oikeion</i>) met o.a.	
de (<i>aischra</i>) <i>onomata</i>	12,11/2
afsluiting	12,13
C. De <i>kalê synthesis</i>	13,1-2
(afgebroken parallel)	
D. De vier middelen	13,3-20,23
(a): [Het <i>melos</i>]	
de <i>aitia</i> : de aard van de "letters"	13,3-16,19
de fonemen (<i>grammata</i>)	14,1-27
de syllaben	15,1-12
de woorden; <i>mimêsis</i>	15,13-16,13
de <i>lexis</i> : de theorie van de	
<i>kala onomata</i>	16,14-19
(b): de ritmen	17,1-18,29
vbb.: Thucydides, Plato,	
Demosthenes; Hegesias	18,3-29
(c): de <i>metabolê</i>	19,1-14
(d): het <i>prepon</i>	20,1-22
<i>mimêsis</i>	20,4-7
vbb.: Homerus	20,8-22
afsluiting	20,23

Een grote moeilijkheid is dat de behandeling van de vier middelen in 13,3-20,23 toegespitst is op het καλόν. Men zou zelfs kunnen overwegen, in afwijking van het zojuist gepresenteerde schema, (D) te beschouwen als onderdeel van (C); de behandeling van de καλὴ σύνθεσις zou dan, in vergelijking met die van de ἡδεῖα σύνθεσις, niet afgebroken maar juist uitgebreid zijn. In ieder geval zullen we Dionysius' bedoelingen zo moeten opvatten dat wat hij hier van het ene τέλος, het καλόν, zegt *mutatis mutandis* ook van het andere geldt. Terloops herinnert hij ook zelf af en toe daaraan: 14,9; 14,19-21; 16,6; 8; 12; 18,14; 19,11 en afsluitend in 20,23. De beste verklaring voor dit verschijnsel is de door Pohl (1968) 96 voorgestelde: Dionysius zou in heel deze passage zijn uitgegaan van een behandeling die slechts één goede *synthesis* kende. (Alleen had die behandeling, een vroeg-peripatetische, anders dan Pohl denkt, vermoedelijk nog geen *technê*-karakter). Voor de indeling in hoofdlijnen van de passage hfdst. 10-20 is de analyse van Pohl (1968) 80-120 te verkiezen boven die van Aujac, maar een analyse van de structuur binnen elk van de hoofdafdelingen laat Pohl, tot haar schade, achterwege. Ze bespreekt de tekst stukje bij beetje en komt zo tot een lappendeken van aan verschillende bronnen ontleende theoriefragmenten. M.i. blijft ze daarmee teveel aan het oppervlak van de tekst hangen, uitgaande van de laat-19e eeuwse voorstelling van Dionysius' geringe zelfstandigheid.

Gaan we nu na of de overige door Fuhrmann (1960) onderscheiden structurelementen ook in *De Compositione Verborum* aanwezig zijn dan blijkt dit ten dele het geval te zijn.

Van een "Begriffspyramide", die ontstaat door telkens herhaalde indelingen (διαυρέσεις; het begrip in *Comp.* 11,5) is eigenlijk geen sprake. Dionysius' behandeling van *synthesis* moet men eerder multidimensionaal dan pyramidaal noemen. Een deel van het probleem van de onoverzichtelijkheid van hfdst. 10-20 schuilt daarin dat de 4 factoren (middelen) die hij onderscheidt tot verschillende dimensies behoren en dus op velerlei manier in elkaar kunnen grijpen. Daardoor schenkt hij aandacht aan de *metabolê* daar waar men dit niet zou verwachten.

In *Comp.* 2,6 wijst Dionysius aan de *synthesis* haar systematische plaats in het geheel van de *lektikos topos* aan, zonder er diep op in te gaan. "Dergleichen Introduktorien finden sich in der gesamten technographischen Literatur; sie erörtern Grundbegriffe, die ausserhalb des jeweils dargestellten Lehrsystems stehen": Fuhrmann (1960) 160 n.5; vgl. ook p. 43; 58v.; 106.

Technisch scherp omljnd gebruik van termen als γένος, μέρος, εἶδος e.d. ontbreekt bij Dionysius. De ἔργα τῆς συνθετικῆς ἐπιστήμης (6,1) worden even verderop (6,8) στοιχεῖα genoemd.

Tegenover technische classificatieschema's neemt Dionysius de pose van onverschilligheid aan: in 2,1b vv. m.b.t. de woordsoorten, in 14,2 i.v.m. de indeling van de fonemen, en in hfdst. 21 zelfs in samenhang met het door hemzelf geïntroduceerde schema van de drie typen woordschikking. *Distinctiones* (διαφοραί), splitsing van naburige begrippen, worden in *De Compositione Verborum* niet aangetroffen, of het moest zijn in 11,24 (onderscheid *mousikê* - *logikê*).

Definities ontbreken niet geheel: in 2,1a de definitie van *synthesis*, in 6,1+4+5 die van de drie *erga* (min of meer), in 19,1 van *metabolê* en in 20,3 van *prepon*. Maar Dionysius voelt zich niet verplicht ook de twee *telê* te definiëren; evenmin treffen we echte definities van (bv.) *melos* en *rhythmos* aan.

Dat Dionysius wars is van het gebruik van een starre technische terminologie is al eerder aangestipt (zie pag. 160 n. 2 over de wisseling σύνθεσις / ἁρμονία).

Van de door Fuhrmann onderscheiden "Darstellungsformen" is de belangrijkste het volgende dispositieschema:

- A. Einteilung, enthaltend die Glieder 1, 2, 3 usw.
- B. Darstellung:
 - Glied 1: a) Definition
 - b) weitere Charakterisierung
 - Glied 2: a) Definition
 - b) weitere Charakterisierung usw.

(Fuhrmann (1960) 26, met een variant op p. 27). Dit schema kan men min of meer herkennen in hfdst. 6-9 (Einteilung: 6,1; Darstellung: 6,2vv.). In afgezwakte vorm desnoods ook in hfdst. 21-24 (zonder definities) en eventueel zelfs in 10-20 (Einteilung: 10,1-11,25; Darstellung: 11,26vv.), maar hier onderbroken door het voorkoem van bewijsvoeringen en illustraties reeds in de Einteilung, en onvolledig door het ontbreken van de meeste definities.

Kenmerkend voor Dionysius is het enige malen optredende verschijnsel van de afgebroken parallellie. Parallellisme ("die zwei- oder mehrmalige Abwicklung desselben Schemas in übereinstimmender Reihenfolge seiner Teile" - Fuhrmann p. 27) treffen we aan tussen 6,2-11 en 7,1-9,9, waar Dionysius de drie

ἔργα τῆς συνθέσεως in dezelfde volgorde afwerkt eerst voor de woorden, dan voor de *kôla*; maar de derde gang door de ἔργα, nu voor de periode, wordt afgedaan met de formule: Ταῦτα δ' εἰρήσθω μοι καὶ περὶ τῶν καλουμένων περιόδων (9,10). Evenzo beperkt hij zich, nadat in 11,26-12,13 de ἡδεῖα σύνθεσις wat uitvoeriger is uiteengezet aan de hand van de 4 middelen, in 13,1/2 voor de καλὴ σύνθεσις tot een inhoudelijk lege herhalingsformule. Het meest frappante geval van dit verschijnsel is de passage hfdst. 22-24, de behandeling van de drie χαρακτῆρες. De stugge (22) en de soepele (23) stijl worden op identieke wijze breed behandeld (de niveaus van het woord, het *kôlon* en de periode; vermelding van de πρωτεύσαντες, de kampioenen; en een reeks voorbeelden). Maar in 24 lijkt hij, bij de behandeling van de *mesotês* aangekomen, er al snel de brui aan te geven, na een niet ter zake doende sneer op de Epicureeërs (24,7). Dit is des te merkwaardiger omdat hier Dionysius' favoriet, Demosthenes, aan de orde moet komen. Aujac (1981) 18 heeft Dionysius' abruptheid op dit punt ook gesignaleerd en verklaard uit zijn "embarras": hij wist niets meer te zeggen. In werkelijkheid stond Dionysius op het punt over Demosthenes heel veel te zeggen in *Dem. II*; bovendien komt Demosthenes nog uitgebreid ter sprake in hfdst. 25, waar het gaat over poëtische elementen in de prozastijl. We moeten dus wel aannemen dat Dionysius zich in hfdst. 24, en dan eveneens in 9,10 en in 13,1/2, bewust beperkt om niet in onnodige herhaling te vervallen.

De catalogus, nog een door Fuhrmann geïdentificeerde "Darstellungsform", treft men enkele malen aan: 11,2; 14,7-27; eventueel ook hfdst. 17, de lijst van 12 ritmen, al is het catalogus-karakter hier verzacht door de toevoeging van voorbeelden.

Aan overgangsformules ontbreekt het in *De Compositione Verborum* niet; wie zoals Dionysius aan verzorgdheid van stijl ook in het eigen werk hecht kan het niet stellen zonder dergelijke frasen. De overgangen van het ene onderwerp naar het andere zijn overigens soms glijdend en niet altijd even handig: *Comp.* 15,11: onhandige overgangsformule; 15,14vv.: geleidelijke overgang naar de mimetiek, die pas in 16,1 echt wordt geïntroduceerd; in 16,5 gaat het, midden in een behandeling van μέλος / fonetiek, plotseling over variatie; de καλὰ ὀνόματα worden zonder toelichting genoemd in 16,6 maar pas behandeld 16,14vv. De behandeling van de fonetiek (de "aard van de letters" als αἰτία van de klankeffecten) wordt tweemaal aangekondigd (12,2 en 13,3).

Een "Darstellungsform" die bij Fuhrmann ontbreekt maar bij Dionysius juist een grote rol speelt is - wat men zou kunnen noemen - de beknoptheidsformule. "Ik zal niet alles zeggen maar alleen het noodzakelijkste" (οὐχ ἅπαντα λέγων ἀλλ' αὐτὰ τὰ ἀναγκασιότατα - 5,13); "om niet alles apart te hoeven noemen" (ἵνα μὴ καθ' ἕνα ἕκαστον λέγω - 6,7): Dergelijke zinsneden keren als een refrein in *De Compositione Verborum* steeds terug: behalve in 5,13 en 6,7 ook: 2,3; 6,6; 11; 8,2; 4; 11,4; 12,13; 16,18; 19; 18,3; 20,2; 5; 22; 23; 21,6; 22,8; 45; 23,16 en 23; 24,6; 25,2; 26,11; 12; 13. Soms geven ze de indruk dat Dionysius haast heeft: Παραδείγματα δὲ αὐτῶν καθ' ἕνα ἕκαστον φέρειν ἐν τῷ παρόντι οὐκ ἐγχωρεῖ, ἵνα μὴ περὶ ταῦτα κατατρίψω τὸν λόγον (11,4). Die impressie van haast wordt nog versterkt doordat dergelijke formules naar het eind toe frequenter worden. Dionysius wil zijn hooggeplaatste leerling Metilius op zijn verjaardag verrassen en is dus gebonden aan een tijdslimiet.

Maar het is de vraag of deze verklaring toereikend is. Dionysius laat ook merken dat hij gedetailleerde behandeling van technische details niet passend vindt voor het doel dat hij zich met *De Compositione Verborum* heeft gesteld.

Dit brengt ons bij de vraag of Dionysius dit werk zelf als een *technê* heeft beschouwd. Het antwoord moet luiden dat dit zeker het geval is, maar dat Dionysius aan de *technê* in het algemeen, en dus ook aan zijn eigen *De Compositione Verborum*, slechts een bescheiden en ondergeschikte plaats toekent in het rhetorisch onderwijs en er daarom niets voor voelt zich te verliezen in allerlei nutteloze "technicalities". Dat hij met zijn werkje een leemte wil opvullen die door vroegere technografen is gelaten zegt hij duidelijk in 1,9; de Stoïsche *technai* over woordschikking komen niet in aanmerking (4,18) omdat die over dialektiek gaan i.p.v. over rhetoriek. Dionysius wil bovendien de stelling verdedigen dat de uitstekende resultaten die vroegere dichters, geschiedschrijvers, wijsgeren en rhetoren op het gebied van de *synthesis* hebben behaald mede te danken zijn aan het feit dat zij reeds over een *technê* (in de zin van: systeem van regels) beschikten: 5,12/3; 25,44. Wat hij echter niet wil is een "geleerd" werk schrijven i.p.v. een "handleiding" (σχολικὸν μᾶλλον ἢ παραγγελματικόν - 22,8); dit zou kunnen gebeuren als hij voor elk punt van zijn uiteenzetting een voorbeeld zou geven. Ook een gedetailleerde behandeling van geschilpunten inzake fonetiek wordt afgekap. "De studie daarvan is meer thuis bij de grammatica of, desgewenst, bij de metrie, en bij de filosofie" (Ἡ μὲν οὖν ὑπὲρ τούτων θεωρία γραμματικῆς τε καὶ μετρικῆς, εἰ βούλεται τις, καὶ φιλοσοφίας οἰκειότερα-Comp. 14,6; vgl. AR II,21,1). Een *technê* als *De Compositione Verborum* - en hierop komt het vooral aan - treft alleen doel als ze wordt vergezeld van intensieve training. "Want de instructies die men in handboeken vindt zijn uit zichzelf niet toereikend om van ieder die dat wil een knappe spreker in het openbare debat te maken, zonder training en oefening; van de bereidheid zich in te spannen en moeiten te doorstaan hangt het af of instructies serieus en de moeite waard zijn, of futiel en nutteloos" (Οὐ γὰρ αὐτάρκη τὰ παραγγέλματα τῶν τεχνῶν ἐστὶ δεινούς ἀνταγωνιστὰς ποιῆσαι τοὺς βουλομένους γε δίχᾳ μελέτης τε καὶ γυμνασίας· ἀλλ' ἐπὶ τοῖς πονεῖν καὶ κακοπαθεῖν βουλομένοις κεῖται σπουδαί' ἂν εἶναι τὰ παραγγέλματα καὶ λόγου ἄξια, ἢ φαῦλα καὶ ἄχρηστα - 26,18).

We kunnen vaststellen dat Dionysius zijn *De Compositione Verborum* inderdaad als *technê* (handboek) heeft bedoeld, en dat hij vertrouwdeheid ten toon spreidt met de regels die voor het opstellen van een systematisch handboek gelden. Voor het feit dat hij die regels niet consequent toepast en dat zo *De Compositione Verborum* minder systematisch uitvalt dan sommigen voor wenselijk houden kunnen verschillende verklaringen worden gegeven. Ten dele ligt de oorzaak in de ingewikkeldheid van de stof. Zo bevinden de vier factoren - melodie, ritme, variatie, gepastheid - zich in drie verschillende dimensies en grijpen ze dus op velerlei manier in elkaar; een pyramide van begrippen laat zich in zo'n geval niet

construeren. Als we Pohl (1968) 96 volgen is Dionysius bovendien uitgegaan van een conceptie die maar één *synthesis* kende, de beste, bestaande uit een evenwichtige combinatie van tot het *kalon* en tot het *hêdy* behorende elementen. Dionysius fragmenteerde deze notie, splitste eerst het *kalon* van het *hêdy*, behandelde tóen de vier factoren, onderscheidde ook een stugge en een soepele stijl en kwam tenslotte toch weer bij één middenstijl als beste trant van woordschikking uit. Dit alles moest wel dispositieproblemen geven. Naast deze overwegingen van inhoudelijke aard kan men ook compositorische redenen noemen voor de "onvolmaaktheid" van *Comp.* Dionysius wilde niet te diep op zijn stof ingaan, ten dele uit tijdsgebrek, ten dele omdat hij dit niet nuttig achtte met het oog op het doel waarvoor het werkje geschreven werd. Onrijpheid als verklaringsgrond is niet nodig.

Als *De Compositione Verborum* dan niet de onrijpe neerslag is van een leer die Dionysius kort tevoren heeft ontdekt, dan moeten zich sporen ervan ook al in vroeger werken laten aanwijzen, en omgekeerd valt te verwachten dat in *De Compositione Verborum* wordt aangegeven hoe de leer van de *synthesis* aansluit op vroeger door Dionysius ontvouwde gedachtengangen. In dit verband is een uitspraak van Aujac van belang: "La théorie des *harmonies* (...) représente l'aboutissement de l'esthétique de Denys; ce sont les qualités sonores à elles seules qui, selon lui, caractérisent telle ou telle forme d'expression"¹⁾. De *synthesis* zou als criterium dus de vroeger door Dionysius gehanteerde maatstaven verdrongen hebben; maar uit *De Compositione Verborum* zelf blijkt overduidelijk dat dit niet zo is. Het opnemen van het *prepon* (gepastheid) onder de vier factoren die de *synthesis* determineren heeft alleen zin als er aan de "inhoud" van het tot uitdrukking gebrachte ook waarde wordt gehecht; en inderdaad leert *Comp.* 3,14 dat Dionysius zijn scrupules t.a.v. de inhoud niet opzij heeft gezet: Herodotus' verhaal van Kandaulês' vrouw is eigenlijk *aischron* (schandelijk), en alleen de *synthesis* maakt het verteerbaar. De essentie van de kritiek op Hegesias (18,22vv.) is dat diens *synthesis* niet past bij de onderwerpen die hij wil beschrijven. Ook na het schrijven van *De Compositione Verborum* vindt Dionysius de *pragmatikos topos* nog van groot belang: aan het slot van *De Demosthene* II kondigt hij een studie over de inhoudelijke voortreffelijkheid van Demosthenes aan (deze is niet uitgevoerd). En wat de stilistische zijde van de

¹⁾ Aujac (1981) 17v.; vermoedelijk naar Costil, zie Costil (1945) 303.

woordkunst betreft: Dionysius is de *eklogê tôn onomatôn* (woordkeuze) ook nu niet vergeten. Hij handhaaft de kritiek op Plato's *eklogê* die hij eerder had uitgesproken en houdt Demosthenes voor de vervolmaker ook van dit aspect¹⁾. Zelfs belooft hij aan Metilius voor zijn volgende verjaardag een werkje over *eklogê* (1,10), een belofte die hij vermoedelijk evenmin heeft kunnen houden.

Naar elementen van de leer van de *synthesis* zoekt men in vroegere werken uit de hoofdreeks (i.c. *Lys.*; *Isocr.*; *Isaeus* en *Dem.*I) niet tevergeefs²⁾. De eerste vermelding van *harmonia* treffen we al direkt in *Lys.* 3,8 aan³⁾, en daarna keert dit aspect regelmatig in Dionysius' kritiek terug⁴⁾. *Synthesis* is de tweede van drie bewerkingen die samen de *lexis* tot stand brengen, tussen woordkeus (*eklogê*) en figuren (*schêmata*): Dionysius vermeldt dit bij herhaling, in aansluiting aan Theophrastus⁵⁾. Uitvoerige bespreking van de werking van de *synthesis* ontbreekt, maar we vernemen niettemin dat woordschikking een "aangenaam" cachet aan het gesproken woord verleent⁶⁾. Tot het domein van *synthesis* behoren o.m. zorgvuldige behandeling van ritmen en perioden⁷⁾, en hiaatvermijding en dergelijke scrupules op fonetisch gebied⁸⁾. En ook al in een vroeg stadium heeft Dionysius weet van de het muzikale effect dat men met *synthesis* kan bereiken⁹⁾. De beschrijving van Isokrates'

1) *Comp.* 18,14/5; vgl. *Comp.* 25,8 voor de *ἐκλογή* en *Dem.* 5-7 voor de kritiek op Plato.

2) Volgens Van Wyk Cronjé (1986) 123-130 vindt men elementen van Dionysius' leer van de *synthesis* ook al in *Dem.* I. Daarmee stem ik in, maar niet met de gevolgtrekking dat *Comp.* dan vóór *Dem.* I is geschreven; zie literatuurlijst sleutel 3.

3) *Lys.* 3,8: λελυμένης ἐκ τοῦ μέτρου λέξεως ἰδίαν τινα λόγων εὐρηκῶς ἀρμονίαν, ἣ τὰ ὀνόματα κοσμεῖ τε καὶ ἡδύνει.

4) *Lys.* 8,2-4; 13,3; *Isocr.* 2,4-7; 3,1-3; *Isaeus* 3,2/3; *Dem.* 4 implicite; *Dem.* 18(167,6vv.); 24(181,8 en 182,9).

5) *Isocr.* 3,1 (Theophrastus); *Isaeus* 3,2/3 (*eklogê* blijft impliciet); *Dem.* 18slot.

6) *Lys.* 3,8; 8,2-4; 13,3; *Isaeus* 3,2; vgl. ook *Dem.* 18: ἡδύνειν τὰς ἀκοᾶς εὐφώνων τε καὶ μαλακῶν ὀνομάτων ἐκλογῇ, dus formeel ondergebracht bij *eklogê*.

7) *Lys.* 8,4; *Isocr.* 2,5; 3,2/3; *Dem.* 4(136,3); *Dem.* 18(167,8).

8) *Isocr.* 2,5; *Dem.* 4(136,1); vgl. *Dem.* 18(167,6): εὐφώνων τε καὶ μαλακῶν ὀνομάτων ἐκλογῇ.

9) *Isocr.* 3,1, in afkeurende zin.

synthesis als voorbeeld van een "soepele" woordschikking in *Isocr.* 2,4 t.m. 3,3 verschilt niet van die in *Comp.* 23,1-8; 20-23, op twee punten na: Volgens *Isocr.* 2,4vv. stelt Isokrates de schoonheid (*kallos*) van zijn dictie gelijk met het uitzonderlijk verzorgde: dit *kán* (maar hoeft niet) te betekenen dat Dionysius de gladde stijl hier met het *kalon* associeert. En i.p.v. de drie *charaktêres* van *Comp.* 21-24 vinden we hier een tegenstelling tussen Isokrates' gladde en oververzorgde en Lysias' eenvoudige (*aphelês*) stijl¹); deze tweedeling *glaphyros* - *aphelês* hangt samen met de indeling van de stijlqualiteiten (*aretai*) in "noodzakelijke" en "toegevoegde"²), en is zo afwijkend van de driedeling in *De Compositione Verborum* dat zij daarin niet kon worden ingebouwd. Het eigene van de eenvoudige stijl is dat men daarmee de gewone man (*idiôtês*) nabootst³).

De notie van de *alogos aisthêsis* kent Dionysius eveneens al voordat hij *De Compositione Verborum* schrijft. In *Dem.* 24(182,9-183,14) verschijnt ze in een tekstverband waarin ook van *synthesis* sprake is; opvallenderwijs wordt hier het *semnon* (plechtigheid), een met het *kalon* geassocieerde eigenschap, door de a-logische zintuigen waargenomen. De vroegste vermelding van de *alogos aisthêsis* is tevens één van de meest expliciete: *Lys.* 10,5-11,8, n.a.v. Lysias' *charis*; interessant is dat van de vier factoren die in *De Compositione Verborum* tot de doelen *kalon* en *hêdy* leiden er hier al drie aanwezig zijn: harmonie, ritme, en maat met proportie (*kairos* en *to metrion*, verwant aan het *prepon*), zij het dan niet als factoren van woordschikking, maar ter illustratie van de *alogos aisthêsis*. Ook hier blijkt deze leer met de muziektheorie samen te hangen.

Voorliefde voor parallellen uit de muziek blijft niet tot de al genoemde plaatsen *Lys.* 11,1-4 en *Isocr.* 3,1 beperkt. In *Dem.* 2(130,21vv.) vergelijkt Dionysius het verschil tussen de eenvoudige stijl van Lysias en de indrukwekkende stijl van Thucydides met de laagste en de hoogste toon van de toonladder. Ze kozen de wederzijdse uitersten in stijl uit en vervolmaakten die met "demonische" inzet; de effecten ervan waren

1) *Isocr.* 2,4: resp. πεποιημένην (...) εἰς σεμνότητα πομπικὴν καὶ ποικίλην καὶ πῇ μὲν εὐπρεπεστέραν (...) πῇ δὲ περιεργότεραν ἐν τὴν φυσικὴν καὶ ἀφελῇ καὶ ἑναγώνιον; verderop γλαφυρῶς (...) ἀφελῶς. Vgl. Pohl (1968) 58 (voor Isokrates) en 65-68 (voor Lysias).

2) Geigenmüller (1908) 11v.; Pohl (1968) 12/13; 22-25.

3) *Lys.* 3,8; 13,3; vgl. de ἡθοποιία van *Lys.* 8,1 en *Isaeus* 3,2: ἀφελῆς τε καὶ ἡθικῆ.

dezelfde als die van de *nêtê* (hoogste) en *hypatê* (laagste noot): het vestigen van een verpletterende indruk (*kataplêxasthai*), spanning¹⁾, *pathos*, "overweldigen en dwingen"²⁾ aan de ene, streling (*hêdynai*), ontspanning³⁾, *êthos*, "bedriegen en verheimelijken"⁴⁾ aan de andere zijde. Hier valt allereerst de tweedeling van de bewerkte effecten op: deze volgt het patroon dat in *De Compositione Verborum* en elders eigen is aan de kwaliteiten van het *kalon* enerzijds, van het *hêdy* anderzijds: *kataplêxasthai*⁵⁾ en *pathos*⁶⁾ vallen aan het *kalon* toe, het *hêdynai* vanzelfsprekend aan het *hêdy*, evenals het *êthos*⁷⁾. Voor "spanning en ontspanning van de geest" is er niet zo'n parallel. Maar men kan niet nalaten bij deze omschrijvingen van de effecten van *lexis*, in samenhang met de "extreme posities" (*akrotêtes*) die Lysias en Thucydides innemen, vooruit te denken aan de manier waarop Dionysius in *Comp.* 21,4/5 de *charaktêres tês lexeôs* indeelt: het middelste karakter ontstaat door vermindering van de extremen (*akra*), door ontspanning en spanning (*anesis* en *epitasis*) van de uitersten, die hier wederom met de *neatê* en de *hypatê*, de hoogste en de laagste noot van de toonladder, worden vergeleken. De muzikale analogie is werkelijk een constant element in Dionysius' gedachtenwereld, en hij maakt er creatief gebruik van. Dat blijkt ten overvloede nog in *Dem.* 22(176,10vv.), waar hij bekend dat hem bij het lezen van een redevoering van Isokrates hetzelfde overkomt als bij het luisteren naar cultische *aulos*-muziek in de Dorische en de enharmonische modus, dat hij daarentegen bij Demosthenes' woorden evenzeer in vervoering raakt als bij Phrygische ceremoniën⁸⁾.

1) συστρέψαι καὶ συντείνειν.

2) βιάσασθαι καὶ προσαναγκάσαι. Vgl. *Lys.* 13,4.

3) ἀνεῖναι καὶ μαλάξαι.

4) ἀπατῆσαι καὶ κλέψαι τὰ πράγματα.

5) *Lys.* 3,3; 5; 13,4; *Dem.* 4(135,15): καταπλήξασθαι τῷ κάλλει τῶν ὀνομάτων

6) *Comp.* 11,1; 13,2; 22,4; vgl. *Lys.* 13,4; *Dem.* 18(166,19 en 25).

7) *Comp.* 11,1; 22,4; vgl. *Lys.* 13,4; *Dem.* 18(166,22). Voor μαλάξαι vgl. *Comp.* 12,8.

8) Resp. ὥσπερ οἱ τῶν σπονδείων αὐλημάτων ἢ τῶν Δωρίων τε κἀναρμονίῳ μελῶν ἀκροώμενοι ἐπὶ διαφέρειν τε οὐδὲν ἑμαυτῷ δοκῶ τῶν τὰ μητρῷα καὶ τὰ κορυβαντικά (...) τελουμένων.

Voor de tot nu toe genoemde aspecten van de in *De Compositione Verborum* ontvouwde theorie konden parallellen in het vroegere oeuvre van Dionysius worden gevonden, zij het verstrooid en met minder diepgang; alleen het schema van de drie *charaktêres* (*Comp.* 21-24) bleek af te wijken van een eerder door Dionysius aangebrachte indeling. Moeilijker ligt het met de begrippen *kalon* en *hêdy* zelf; paarsgewijs komen ze in de geschriften van de hoofdreeks vóór *Comp.* 10,2 nauwelijks voor. Het dichtst erbij komt nog de beschrijving van Isokrates' stijl in *Dem.* 4: enerzijds is deze "aangenaam" (*hêdeia*) en in het bezit van enkele andere eigenschappen die bij de eenvoudige Lysiaanse stijl behoren, anderzijds heeft zij van Gorgias' imposante stijl het streven overgenomen een "verpletterende" indruk te willen maken door de "schoonheid" (*kallos*) van de gekozen woorden: *Dem.* 4(135,9+15). Wat Plato's beoefening van de middenstijl betreft: in passages waarin de eenvoudige stijl domineert is deze inderdaad "aangenaam" (*hêdeia*; *Dem.* 5(136,16)), maar zodra hij op het imposante register overschakelt, op het "schoon spreken" (*kalliepein*), vervalt hij in het tegendeel van zijn bedoelingen. En bij de reprise van de beschouwing van Isokrates' stijl in *Dem.* 18 heet deze (o.a.) "schoon van taal en aangenaam"¹⁾. In *De Lysia*, *De Isocrate* en *De Isaeo* wordt het paar in het geheel niet aangetroffen, en voorzover er met de begrippen "schoon" en "aangenaam" wordt gewerkt, geschiedt dit op een manier die afwijkt van latere geschriften. In *Lys.* 10,3 en 11,2, bijvoorbeeld, worden charme (*charis*) en frisheid (*hôra*) voorgesteld als bijzondere variëteiten van schoonheid (*kallos*), terwijl ze elders duidelijk met aangenaamheid worden geassocieerd²⁾.

Deze constateringën lijken Kroll dus gelijk te geven met zijn stelling dat Dionysius de leer van *kalon* en *hêdy* pas laat heeft leren kennen. Er is hiervoor nog een argument, dat door Kroll niet is genoemd: In *Comp.* 10,2 worden het *kalon* en het *hêdy* alleen met de *synthesis* in verband gebracht; maar in *Dem.* 47, waar eveneens van de *synthesis* sprake is, plaatst Dionysius de theorie van het *kalon* en het *hêdy* in een veel ruimer verband: "Er zijn twee doelen voor elk kunstwerk, om zo te

¹⁾ *Dem.* 18(166,4): καλλιρρήμων τε καὶ ἡδεῖα. Vgl. nog *Dem.* 25(184,13): <τῷ κάλλει> τῆς ἐρμηνείας (...) ἡδύνει, waar <τῷ κάλλει> echter op een conjectuur van Sadée berust.

²⁾ In *Isocr.* 3,4 treffen we ἡδονή en καλόν wel in elkaars nabijheid aan, maar niet als paar van tegengestelde of complementaire begrippen: ἐπαγωγὸς ἡδονῇ τῶν ἀκρωμένων - τῶν φύσει καλῶν σωμάτων. In *Lys.* 13,3/4 wel twee reeksen, de ene ingeleid door ἡδονή, de andere echter zonder expliciete vermelding van het καλόν. En in *Isocr.* 11,4 χάρις en ἡδονή geconfronteerd met τὸ μεγαλοπρεπές.

zeggen, waarvan de natuur de maker en de kunsten de moeder zijn, het schone en de aangenaamheid"¹⁾; en pas daarna wordt de *synthesis*, als één bijzonder toepassingsgebied, genoemd. Het is dus alsof hij met een nieuwe ontdekking in *De Compositione Verborum* eerst op bescheiden schaal experimenteert, om haar dan in *Dem.* 47 te generaliseren. De formulering in *Thuc.* 27(371,10) "in elke kunst" is eveneens van de generaliserende soort; men zou hieraan zelfs een argument kunnen ontleenen om *De Thucydide* na *De Compositione Verborum* te plaatsen (van dit argument wordt in deze studie geen gebruik gemaakt). In ieder geval zijn er aanwijzingen dat de theorie van het *kalon* en het *hêdy* als doelen waarnaar *synthesis* moet streven iets nieuws is op het moment dat zij in *Comp.* 10 wordt geïntroduceerd. Dionysius rekent dan ook op enige verbazing bij zijn publiek.

Toch is het ook hier nog maar de vraag of de tweedeling wel zo onverwacht komt. Leest men de eerste geschriften van de hoofdreeks aandachtig door dan moet opvallen dat, in telkens wisselende contexten, stijlqualiteiten vanaf het begin de tendens vertonen te kristalliseren rondom twee polen, juist die polen die in *Comp.* 11 ondubbelzinnig met het *kalon* en het *hêdy* worden geïdentificeerd. Eén van de passages waar dat geschiedt, *Dem.* 2, is hiervoor al geanalyseerd n.a.v. de muzikale metaforiek die erin wordt aangetroffen. Een nog vroeger voorbeeld is *Lys.* 13,3/4, een tekst die preludeert op de tweedeling van eigenschappen in *Comp.* 11,2. Aan de *hêdonê*-zijde treffen we in *Lys.* 13,3/4 behalve *hêdonê* zelf aan: *pithanotês* (waarschijnlijkheid), *to peistikon* (overtuigingskracht), *charis* (charme), de *êthê* (karakters) - daarnaast ook *prepon* en *kairos*, die in *Comp.* een andersoortige positie innemen. In *Comp.* 11,2 corresponderen daarmee *hêdonê*, *hôra* (frisheid), *charis*, *eustomia* (welluidendheid), *glykytês* (zoetheid) en *to pithanon*. Daar staan aan de *kalon*-zijde tegenover: in *Lys.* 13,4 *hypsos* (verhevenheid), *megaloprepeia* (grandeur), *kataplêxis* (verpletterende indruk), *to thaumaston* (wonderbaarlijkheid), *to pikron* (bijtend karakter), *to deinon* (hevigheid); vervolgens *to phoberon* (het vreeswekkende) e.d., kortom de *pathê*; in *Comp.* 11,2: *to kalon*, *megaloprepeia*, *baros* (gewichtigheid), *semnologia* (plechtigheid), *axiôma* (waardigheid) en *to pathos*. Ook in *Dem.* 4(135,8vv.), een beschrijving van de gemengde stijl, worden de eigenschappen in twee rubrieken ondergebracht: enerzijds *êthikê*-

¹⁾ *Dem.* 47(232,4): δυνεῖν ὄντων τελῶν περὶ πᾶν ἔργον, ὡς εἰπεῖν, ὧν τε φύσις δημιουργὸς καὶ ὧν αἱ τέχναι μητέρες, τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἡδονῆς.

pithanê - *hêdeia* (naast *saphêneia*, duidelijkheid, die van een andere orde is), anderzijds *megaloprepeia*, *semnotês* (plechtigheid), *kallilogia* resp. *kallos*, *kataplêxis* en *megalêgoria*. Daarnaast zijn er talrijke kleinere reeksen te vinden, ook al in de vroege geschriften; in dit verband wegen de verschillen in *détail* tussen de reeksen minder zwaar dan de consistentie waarmee er twee semantische velden tegen elkaar worden afgegrensd, die van de aangename en ongestoorde rust aan de ene kant, die van de indrukwekkendheid en de emoties aan de andere kant. Onderlinge afwijkingen in de reeksen hangen deels samen met de specifieke kenmerken van de auteurs waarop ze van toepassing worden verklaard, deels met Dionysius' behoefte aan variatie; het zou misplaatst zijn er aanwijzingen voor discontinuïteit in te zien.

Het mag dus zo zijn dat Dionysius de leer van het *kalon* en het *hêdy* laat heeft geformuleerd, latent was zij al vanaf de eerste geschriften bij hem aanwezig. Een breuk in zijn opvattingen vertegenwoordigt de introductie ervan niet; van ontwikkeling zou men eventueel kunnen spreken, zeker niet van vernieuwing. En op het moment dat de theorie van het *kalon* en het *hêdy* werd gepresenteerd was ze al stevig verankerd in Dionysius' overige stijlkritische begrippenapparaat. Of Karin Pohl gelijk heeft met het motief dat ze hierbij aan Dionysius toedicht - "wenn Dionysius als Ziele der SYNTHESIS HEDY und KALON wählte(...), so wollte er (...) seiner Lehre einen philosophischen Anstrich geben"¹⁾ - moet hierna worden gezien. Voor dit moment is het belangrijkste resultaat dat we bij de verdere analyse van Dionysius' principes mogen uitgaan van de eenheid van zijn stijlkritisch werk, in ieder geval wat de hoofdreeks betreft.

¹⁾ Pohl (1968) 90.

2.3.2 Het *kalon* en het *hêdy*

De theorie dat het *kalon* (edele) en het *hêdy* (aangename) de twee doelen zijn waarnaar men in woordkunst dient te streven is hiervoor in enkele omtrekkende bewegingen benaderd; in deze paragraaf is het de bedoeling haar frontaal te attaqueren. Het onderzoek heeft tot dusver het volgende opgeleverd: Het *kalon* en het *hêdy* zijn elkaars tegenpolen, maar welsprekendheid moet beide doelen tegelijk bereiken om tot volmaaktheid te geraken. Van de twee *kritêria* heeft het rationele oordeelsvermogen meer affiniteit met het *kalon*, de a-logische zintuiglijkheid met het *hêdy*, maar dit mag niet exclusief worden opgevat. Het brede publiek is vooral ontvankelijk voor *hêdonê*, maar het vermoeden bestaat dat via het aangename ook het schone binnen zijn bereik ligt. De twee doelen *kalon* en *hêdy* worden aan alle kunsten voorgehouden, niet alleen aan de welsprekendheid. De uitvoerigste toepassing troffen we tot nu toe aan in Dionysius' behandeling van de *lektikos topos*, in het bijzonder in de leer van de *synthesis*. Akoestische eigenschappen staan daarin centraal; de gedetailleerde analyse daarvan in *De Compositione Verborum* culmineert in de toedeling (*Dem.47*) van het "stugge" type woordschikking aan het *kalon*, en van het "soepele" aan het *hêdy*. Vier factoren zijn hiervoor verantwoordelijk: melodie, ritme, variatie en gepastheid. De opdeling van *synthesis*-kwaliteiten over twee extreme woordschikkingsstijlen bleek verenigbaar met een schema van drie *charaktêres tês syntheseôs*, waarvan de middelste gevormd wordt door combinatie van de beide uitersten. In de rhetorische geschriften die in de hoofdreeks aan *De Compositione Verborum* voorafgaan zijn het *kalon* en het *hêdy* nog niet zeer prominent, maar de polarisatie van stijlkwaliteiten die in dit begrippenpaar zou uitmonden was al wel aanwezig.

Reeds nu valt op dat er een sterke formele overeenkomst bestaat tussen de manier waarop de leer van het *kalon* en het *hêdy* wordt ontwikkeld in samenhang met de drie typen van woordschikking, en de teleologische argumentatie die in *De Demosthene* I (in aansluiting aan de essays van het eerste boek *De Oratoribus Antiquis*) de superioriteit van Demosthenes' *lexis* moet schragen. In die vroegere *étappe* van de hoofdreeks van zijn geschriften liet Dionysius eerst twee extreme stijlen tot volle wasdom komen, waarvan de een, met Lysias als vervolmaker, het "nabootsen van de gewone man" tot zijn uiterste consequentie bracht, de ander, waarvoor Gorgias (?) en Thucydides als *kanones* hebben te gelden, juist het principe huldigt van het "zich distantiëren van de gewone man"

(zie hiervoor ook § 2.1.5). We zagen dat Dionysius in feite twee benaderingswijzen van het brede publiek met elkaar verbindt: de redenaar moet zijn taal eraan conformeren, en toch ook weer niet, want anders kan hij geen indruk maken (*kataplêxasthai*). Dit schema¹⁾ - twee onvolmaakte stijlen, met affiniteit aan resp. *élite* en massa, flankeren een derde gematigde en volmaakte - vinden we terug in de theorie van de *synthesis*: Een stug type woordschikking, incarnatie van het *kalon*, en een soepele stijl, waarin het *hêdy* domineert, staan tegenover elkaar, maar ze worden overtroffen door een gematigde die de beste elementen uit de beide andere verenigt. En *Thuc.* 27 doet vermoeden dat ook hier de twee uitersten bijzondere affiniteit met resp. de *élite* (nl. het *kalon* / de *austêra synthesis*) en de massa (het *hêdy* / de *glaphyra synthesis*) vertonen. Daarbij komt dat met de al gesignaleerde polarisatie van stijlqualiteiten een brug geslagen wordt tussen de twee argumentaties, die rondom *lexis* en die rondom *synthesis* (vgl. *Lys.* 13,3/4 met *Comp.* 11,2). Daarmee staan we voor de vraag of de samenhang tussen de twee gedachtengangen puur uiterlijk is - gevolg van het feit dat Dionysius beide malen hetzelfde denkschema toepast - dan wel of er ook inhoudelijk verband is. Verdieping van onze kennis van de werking van het *kalon* en het *hêdy* en van de politiek-ethische dimensie ervan is nodig om deze vraag te kunnen beantwoorden. Tot de vier middelen om de twee doelen *hêdy* en *kalon* te bereiken behoort ook het *prepon*; dan ligt het voor de hand dat we met de akoestische realisatie van het *kalon* en het *hêdy* slechts één laag van het toepassingsbereik van deze begrippen hebben aangeboord; er moeten er meer zijn, waaronder buitentalige (anders heeft het *prepon* geen zin). Daarnaar moet nu dus worden gezocht; ook moet worden gepoogd aan de nog enigszins abstracte en bloedeloze begrippen *hêdy* en *kalon* meer kleur te geven.

Aan het eind van § 2.3.1 is gesteld dat de stijlqualiteiten, waarvan Dionysius er in de loop van zijn geschriften een groot aantal noemt, doorgaans in twee hoofdgroepen geordend verschijnen; één daarvan is met het *kalon*, de ander met het *hêdy* geassocieerd. Met die constatering is enigszins vooruitgelopen op hetgeen hier aan de orde is, de inhoud van het *kalon* en het *hêdy*. Zij behoeft ook toelichting, want in de literatuur komt men vaker een driedeling van Dionysius' stijlqualiteiten tegen. Pohl bijvoorbeeld ordent als volgt:

1. sublimitieit (*hypsos*), schoonheid van taal, plechtstatigheid, grandeur

1) Voor een mogelijke Peripatetische achtergrond vgl. hfdst. 5.5 pag. 510.

2. kracht, intensiteit, gewichtigheid, indrukwekkendheid (men zou *pathos* moeten toevoegen; KG)

3. aangenaamheid, overreding, genot, charme¹).

Deze indeling is in hoofdzaak op twee passages gebaseerd, *Pomp.* 3,18vv. en *Thuc.* 23(360,8vv.)²; beide malen worden de kwaliteiten hier geïntroduceerd als de reeks van *epithetoi aretai* (toegevoegde kwaliteiten: *Pomp.* 1,17 en *Thuc.* 23(360,5)). In enkele van zijn geschriften hanteert Dionysius een overkoepelende indeling van de *aretai* in *anankaiai* (noodzakelijke) en *epithetoi*³). De noodzakelijke kwaliteiten zijn diegene die ervoor zorgen dat een redevoering aan haar elementaire taak voldoet, namelijk duidelijk maken waarover het gaat. Beperkt een *logos* zich tot deze eigenschappen dan verheft hij zich nog niet boven het niveau van de gewone man. Pas de *epithetoi aretai* laten zien wat een redenaar werkelijk vermag⁴); vanuit dit gezichtspunt zijn ze dus niet minder noodzakelijk dan de "noodzakelijke". De indeling in *aretai anankaiai* en *epithetoi* komt ook bij enkele andere post-klassieke auteurs voor (Cicero, Quintilianus, *Over het Verhevene*)⁵), maar is niet aantoonbaar bij de klassieken van de

1) Pohl (1968) 14:

1. ὕψος, καλλιρρημοσύνη, σεμνολογία, μεγαλοπρέπεια

2. ἰσχύς, τόνος, βάρος, δεινότης

3. ἡδονή, πειθώ, τέρψις, χάρις.

Vgl. voor overeenkomstige indelingen: Ammon (1889) 64v.; Roberts (1901) 172; Geigenmüller (1908) 34; Stroux (1912) 78; Schenkeveld (1964) 74. De meest volledige opsomming is die van Geigenmüller, ingedeeld als volgt:

1. ἐνάργεια

2. ἥθος, met ἡδονή, πειθώ enz.

3. πάθος, namelijk a. κάλλος, μεγαλοπρέπεια enz.

b. τὸ ἐναγώνιον (...) τόνος, βάρος enz.

4. τὸ πρέπον, met ἀρμότιον, οἰκεῖον enz.

Dat (1) ἐνάργεια en (4) τὸ πρέπον niet met de andere kwaliteiten op één lijn staan is *communis opinio*. Voor het overige komt Geigenmüller met zijn groepen (2) en (3) dicht bij de door mij voorgestelde indeling, behalve dat voor (2) ἡδύ, niet ἥθος, en voor (3) καλόν, niet πάθος als overkoepelende begrippen zouden moeten fungeren.

2) In feite alleen op *Thuc.* 23(360,8vv.); de indeling in *Pomp.* 3,18vv. wijkt er nog weer van af, zie Stroux (1912) 78.

3) Namelijk in *Dem.* I; *Pomp.*; *Comp.*; *Dem.* II. Het vroegste voorkomen in de hoofdreeks is *Dem.* 1(130,2): ἐπίθετοι κόσμοι; en 3(132,11): τὰναγκαῖα καὶ χρήσιμα - τὰς ἐπιθέτους κατασκευάς. Volledige materiaalverzameling: Geigenmüller (1908) 11v.; zie ook Stroux (1912) 72-80; Meerwaldt (1920) 3vv.; 13vv.; Schenkeveld (1964) 74-76; Pohl (1968) 13v.; 22v.

4) *Thuc.* 23(360,5): τὰς δ'ἐπιθέτους, ἐξ ὧν μάλιστα διάδηλος ἡ τοῦ ῥήτορος γίνεται δύναμις. De hier gegeven interpretatie is die van Meerwaldt (1920) 5-7.

5) Plaatsen bijeen: Schenkeveld (1964) 75 n.2.

litteraire kritiek, Aristoteles en Theophrastus. Wel meende Meerwaldt de kiem ervan te kunnen aanwijzen in het derde boek van Aristoteles' *Rhetorica*¹⁾. Tot de noodzakelijke kwaliteiten behoren bij Dionysius *to katharon* (of *hellênismos*: taalzuiverheid), *to saphes* (duidelijkheid) en *syntomia* (bepaaldheid)²⁾. De in het paar *kalon/hêdy* uitmondende tweedeling waarvan in de vorige § sprake was, en de hierboven aangehaalde driedeling betreffen dus alleen de toegevoegde kwaliteiten. Maar aangezien dit de kwaliteiten zijn waarop het voor de redenaar aankomt liggen alleen deze kwaliteiten ook aan stijltypingen ten grondslag.

Vergelijkt men Dionysius' indeling van stijleigenschappen met de *virtutes* die Theophrastus onderscheidt - zuiver Grieks, duidelijkheid, gepastheid en sier (*kataskewê* of *kosmos*); de laatste onderverdeeld in *to hêdy* en *to megaloprepes* (grandeur); grandeur (en dan ook *to hêdy*) wordt bewerkt door *eklogê* (woordkeus), *harmonia* (woordschikking) en *schêmata* (figuren)³⁾ - dan valt het volgende op: Theophrastus' eerste twee *virtutes* corresponderen met twee van de drie *aretai anankaiai* van Dionysius; Dionysius' derde, *syntomia*, gold bij Theophrastus nog niet als een *virtus* en gaat terug op de Stoa⁴⁾. Het *prepon* hebben Dionysius en Theophrastus weer gemeen; over de plaats ervan bij Dionysius kan men twisten, het voegt aan alle andere *aretai* een zelfstandige dimensie toe. Dan resteren bij Theophrastus het aangename en de grandeur, als subcategorieën van *kosmos*, en bij Dionysius de toegevoegde kwaliteiten;

1) Meerwaldt (1920) 12/3 n.2. Ar. Rh. III,1404b1: ὁρίσθω λέξεως ἀρετὴ σαφὴ εἶναι-σημεῖον γὰρ ὅτι ὁ λόγος, εἰ μὴ δηλοῖ, οὐ ποιήσει τὸ ἑαυτοῦ ἔργον - καὶ μήτε ταπεινὴν μήτε ὑπὲρ τὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ πρέπουσαν. Meerwaldt ziet in het σαφές (met de toelichting *in parenthesi*) de kiem van de noodzakelijke *virtutes*, en in μήτε ταπεινὴν κτλ de oorsprong van de *virtutes adiectae*.

2) *Pomp.* 1,16/7 met *Thuc.* 23(360,3).

3) Reconstructie gebaseerd op Cicero, *Orator* 79 = Thphr. Περὶ λέξεως fr. 12 Schmidt; (*De Oratore* I,144; III,37); Simplicius, *CLAG* VIII,10,30 (= fr. 38 Schmidt) (voor de 4 kwaliteiten) en DH, *Isocr.* 3,1 (= fr. 5 Schmidt) (voor ἐκλογή, ἁρμονία en σχήματα i.v.m. de vierde ἀρετή). Zie Geigenmüller (1908) 38-40; Stroux (1912) 9-28; schema bij Solmsen (1941) 44; en Innes (1985).

Ik sluit niet uit dat Theophrastus als tegenpool van het *hêdy* naast *megaloprepes* ook gewoon het begrip *kalon* hanteerde, zoals Dionysius na hem (en Plato en Aristoteles vóór hem): Dit maak ik op uit *Comp.* 16,15, waar Dionysius Theophrastus' theorie van de καλὰ ὀνόματα aanhaalt en dan uitlegt: ὧν συντιθεμένων καλὴν οἶεται καὶ μεγαλοπρεπὴ γενήσεσθαι τὴν φράσιν.

4) *Diog.Laert.* VII,40; 59.

bestaat daartussen ook correspondentie? Stroux toonde aan dat de "toegevoegde kwaliteiten" bij Dionysius globaal dezelfde plaats innemen als de *kosmos/ kataskeuê* bij Theophrastus en de Stoici¹⁾. Verder wilde hij niet gaan; hij wees op de grote woekering van het aantal *aretai* die zich tussen Theophrastus en Dionysius heeft voorgedaan, en die hij toeschreef aan de veranderde functie van stilistische onderscheidingen: niet meer het geven van voorschriften maar stijlkritiek, het beoordelen van literaire productie uit het verleden²⁾. Wel signaleerde hij in ander verband nog dat Theophrastus' *megaloprepes* met Dionysius' *kalon* overeenkomt³⁾. Tegen verdergaande gelijkstelling van Dionysius' "systeem" met dat van Theophrastus pleiten (a) dat Theophrastus alle 4 deugden tegelijk verplicht stelde, terwijl in Dionysius' visie uit de *epithetoi aretai* gekozen kan worden⁴⁾ (b) dat de *aretai epithetoi* bij Dionysius niet in tweeën, maar in drieën lijken uiteen te vallen⁵⁾.

Maar als die driedeling nu eens in werkelijkheid een tweedeling is, zoals Meerwaldt (1920) 14/5 heeft betoogd? Zoals we hebben gezien berust de driedeling van de *epithetoi aretai* bij Dionysius in feite slechts op één passage, *Thuc.* 23. Daar staat een veelvoud van tweedelingen tegenover (*Lys.* 13; *Dem.* 2; *Dem.* 4; *Dem.* 8; *Comp.* 11,2; zie vorige §). Er is dus op kwantitatieve gronden veel te zeggen voor de stelling dat bij Dionysius de toegevoegde kwaliteiten in twee groepen functioneren. Nu is er nog één moeilijkheid: Overspannen we de categorie van het *kalon* niet wanneer we daarin niet alleen de "statische" kwaliteiten van de *megaloprepeia* - groep onderbrengen (groep nr.1 van Pohl), maar ook de "dynamische" zoals kracht, intensiteit, het bijtende, het schrikwekkende, kortom de *pathê* (zie *Lys.* 13,4)⁶⁾. Of andersom geredeneerd: Moeten we,

1) Stroux (1912) 78: 'Ἀρεταὶ ἰgitur ἐπίθετοι eundem orbem elocutionis complectuntur, quem apud Theophrastum et Stoicos κατασκευὴ obtinebat, apud Tullium et Fabium "ornatus".

2) Stroux (1912) 72.

3) Stroux (1912) 109, i.v.m. de leer van de σύνθεσις, en in aansluiting aan Kroll (1907) 93. Kroll wees op het belang van Aristoteles' *Politica* VIII,1339b18, waar, i.v.m. muziekbeoefening, καλόν en ἡδονή naast elkaar verschijnen. Zie verder hfdst. 5.4.

4) Stroux (1912) 109 voor de verhouding tussen ἡδύ en μεγαλοπρεπές; Schenkeveld (1964) 75; Innes (1985) 255-260. Anders: Solmsen (1941) 43 n.28.

5) Scherp geformuleerd: Schenkeveld (1964) 75.

6) In *Comp.* 11,2 berust τὸ πάθος op een, gezien *Lys.* 13,4 overtuigende, conjectuur van Aujac.

in aanmerking genomen het feit dat Dionysius inderdaad bij herhaling kwaliteiten uit de *megaloprepeia*-groep met die uit de *pathos*-groep combineert, niet toegeven dat hij op al te geforceerde wijze orde in de veelheid van stijlkwaliteiten heeft willen scheppen? Welke verdienste hebben in zijn ogen de *pathê* eigenlijk dat ze zich een plaatsje in het *kalon* hebben kunnen verwerven?

Het antwoord vinden we in *De Demosthene* 55 en *Pomp.* 6,9/10. Dionysius verandert het door Aeschines aan Demosthenes' adres gerichte verwijt dat hij "scherpe" woorden zou gebruiken in een compliment voor de redenaar, in wie hij al zijn idealen ziet geïncorporeerd. "Dat de redenaar zijn stijl scherpte geeft wanneer het moment daarom vraagt - dit doet het vaak, vooral in argumentaties die met emotie (*pathos*) beladen zijn - is een lofprijzing aan zijn adres; immers, dat men de hoorder tot een streng wachter voor de wetten maakt, een scherp onderzoeker van onrechtmatigheden en een onverbiddelijk bestraffer van hen die de wet overtreden, dát is het wat we van oratorisch vermogen verwachten, daarvan alléén of tenminste in hoofdzaak. En het is onmogelijk toorn of haat of een soortgelijke emotie (*pathos*) op te wekken wanneer men z'n stijl verfraait met weelderige woorden, maar men moet ten eerste gedachten verzinnen die dergelijke *pathê* te voorschijn roepen, en die vervolgens inkleden in bewoordingen die geschikt zijn om de oren op scherp te zetten"¹). De stijl van Theopompus "verschilt in een aantal gevallen van die van Isokrates door zijn scherpte en pitch, namelijk wanneer hij de teugels laat aan de *pathê*, en wel in het bijzonder als hij steden of strategen slechte plannen of onrechtmatige daden verwijt - en dat doet hij nogal eens; dan verschilt hij in niets van

¹) *Dem.* 55(248,6-18): τὸ μὲν γὰρ πικραίνειν τὴν διάλεκτον, ὅταν ἀπαιτῶσιν οἱ καιροί - πολλάκις δὲ ἀπαιτοῦσι καὶ μάλιστα ἐν τοῖς παθητικοῖς τῶν ἐπιχειρημάτων - , ἐγκώμιόν ἐστι τοῦ ῥήτορος, εἰ γε δὴ τὸ ποιεῖν τὸν ἀκροατὴν αὐστηρὸν τῶν νόμων φύλακα καὶ πικρὸν ἐξεταστὴν τῶν ἀδικημάτων καὶ τιμωρὸν ἀπαραίτητον τῶν παρανομούντων παρὰ τῆς ῥητορικῆς δυνάμεως ἢ μόνον ἢ μάλιστα τῶν ἄλλων ἀπαιτοῦμεν. ἀμήχανον δὲ τρυφεροῖς ὀνόμασι καλλωπίζοντα τὴν διάλεκτον ὀργὴν ἢ μῖσος ἢ τῶν παραπλησίων τι κινήσαι παθῶν, ἀλλ' ἀνάγκη καὶ νοήματ' ἐξευρεῖν, ὃ δὴ τῶν τοιούτων ἔσται παθῶν ἀγωγὰ, καὶ ὀνόμασι τοιούτοις αὐτὰ περιλαβεῖν, οἷς πέφυκεν ἀκοὴ πικραίνεσθαι.

Vgl. *Thuc.* 48(405,19): πάθος ἐν ἀλλοῖς ἐigenschaften, οἷς δὲ καὶ ἐν δικαστηρίῳ χρῆσαιτό τις καὶ ἐν ἐκκλησίαις, καὶ φίλοις διαλεγόμενος; *Thuc.* 23(360,10 en 22). Vgl. Meerwaldt (1920) 63.

Demosthenes' geduchtheid (*deinotês*)" (*Pomp.* 6,9/10)¹⁾. Dit zijn de enige keren dat Dionysius zich expliciet over de functie van de *pathê* uitlaat, maar zijn bedoeling is wel duidelijk. Het bespelen van de *pathê* heeft een ethisch-politieke betekenis die gericht is op het behoud van wet en orde in de *polis* en in Hellas. Isokrates is "niet in staat de emoties van zijn hoorders op te wekken zoals hij wil; en meestal wil hij dit zelfs niet, maar gelooft dat het voor een politicus voldoende is goede intenties te tonen en een fatsoenlijk karakter. En in die beide bedoelingen slaagt hij ook inderdaad, dat moet men hem nageven. Maar voor iemand die van plan is volksvergadering of rechtbank te overtuigen was het allersterkste wapen geweest de toehoorders in een emotionele toestand te brengen" (*Dem.* 18)²⁾. Onder omstandigheden beschouwt Dionysius dus het stimuleren van *pathê* als een nuttig, zelfs noodzakelijk iets; ze worden dan niet als gevaar voor een stabiele samenleving gezien, maar dienen juist als middel tot herstel van die stabiliteit. Zoals we nog zullen zien is *kalon* het overkoepelende begrip voor alle maatschappelijke deugden en waarden waaraan Dionysius hecht.

Het citaat uit *Dem.* 55 toont ook dat aan het stimuleren van *pathê* die aanzetten tot herstel van onrecht zowel juiste gedachten (*noêmata*) als passende bewoordingen bijdragen. Betekent dit nu ook dat beide aspecten van het *pathainein* (opwekken van emoties) tot het *kalon* gerekend worden? Dit roept de meer algemene vraag op welk geldingsbereik het begrip *kalon* en zijn tegenhanger het *hêdy* hebben. Tot nu toe hebben we ze hoofdzakelijk als eigenschap van stijl (woordkeuze, woordschikking) leren kennen, maar overwegingen van algemene aard - met name die betreffende het *prepon* - maken a priori waarschijnlijk dat *kalon* en *hêdy* ook als predikaat van inhoudelijke elementen moeten hebben gediend. Nu het waarschijnlijk is geworden dat met het *kalon* en het *hêdy* bij Dionysius naar twee (en niet drie) duidelijk onderscheiden

1) *Pomp.* 6,9/10: Διαλλάττει δὲ τῆς Ἰσοκρατείου κατὰ τὴν πικρότητα καὶ τὸν τόνον ἐπ' ἐνίων, ὅταν ἐπιτρέψῃ τοῖς πάθεσι, μάλιστα δ' ὅταν ὀνειδίξῃ πόλεσιν ἢ στρατηγοῖς ποινῇ βουλευμάτων καὶ πράξεις ἀδίκους - πολλὸς γὰρ ἐν τοῦτοις - καὶ τῆς Δημοσθένους δεινότητος οὐδὲ κατὰ μικρὸν διαφέρει.

2) *Dem.* 18(166,19-26): παθαίνειν τε οὐ δύναται τοὺς ἀκρωμένους, ὅποσα βούλεται, τὰ πολλὰ δὲ οὐδὲ βούλεται, πείθεται δὲ ἀποχρῆν τῷ πολιτικῷ διάνοιαν ἀποδείξασθαι σπουδαίαν καὶ ἥθος ἐπεικὲς. καὶ τυγχάνει μέντοι γε τούτων ἑκατέρου δεῖ γὰρ τάληθ' μαρτυρεῖν. ἦν δὲ ἄρα πάντων ἰσχυρότατον τῷ μέλλοντι πείθειν δῆμον ἢ δικαστήριον, ἐπὶ τὰ πάθη τοὺς ἀκροατὰς ἀγαγεῖν. *Isocr.* 2,6: Isokrates mist het παθητικόν, nodig voor volksvergadering en rechtbank. Vgl. ook de verbinding van παθαινομένων en σεμνή in *Lys.* 9,4.

betekenisvelden wordt verwezen is het de volgende stap deze zelf aan een nader onderzoek te onderwerpen. De methode die daarbij wordt gehanteerd is deze dat elk van beide betekenisvelden voortaan als één samenhangend geheel wordt behandeld; d.w.z. voor het verdere onderzoek worden niet alleen die gegevens gebruikt die ontleend zijn aan passages waar het *kalon* en het *hêdy* zelf worden genoemd, maar ook die welke betrekking hebben op met het *kalon* of het *hêdy* geassocieerde stijlkwiteiten¹⁾. T.a.v. elk van beide groepen wordt aandacht besteed aan klankkwiteiten en -effecten, publiekseffecten en inhoudelijke, waaronder ethische, aspecten, en aan de manier waarop de verschillende niveaus met elkaar samenhangen.

2.3.2.1

Informatie van klankkwiteiten en -effecten van het *hêdy* geeft Dionysius vooral naar aanleiding van zijn behandeling van woordschikking. De kwalifikaties die hij hier bezigt zijn o.m.: "gepolijst", "soepel", "glad", "geschaafd", "vriendelijk", "welluidend", "vloeiend", "voortijlend", "muzikaal", "oververfijnd", "week", "zwoel", "vlelend", "gezellig babbelen", "honingzoet", "verzot op nieuwigheden", "theatraal" en "bedrieglijk"²⁾. Sommige aanduidingen uit deze reeks, vooral de laatste, hebben een sterk morele bijklank; dit geldt ook voor termen als "onedel", "vrouwelijk", "meisjesachtig" die men in vergelijkbare context soms

1) Voor een gedetailleerde analyse daarvan zie Geigenmüller (1908).

2) Γλαφυρός (gepolijst): *Comp.* 21,4; 22,5; 12; 23,1; *Dem.* 36(209,6); 39(212,22); 40(214,20); 43(227,14); 45(229,23).- Λιγυρός (soepel, buigzaam): *Dem.* 36(209,6); 40(216,12); 43(227,14); *Thuc.* 24(361,11); vgl. λιγαίνειν: *Dem.* 44(228,15).- Λείος (glad): *Dem.* 20(171,4); *Comp.* 15,12; 16,10; 23,3; 12; *Dem.* 40(214,22).- Συνεξεσμένος (geschaafd): *Comp.* 22,35; *Thuc.* 24(361,12).- Πράγς (vriendelijk): *Comp.* 16,8; 23,20.- Εὔφωνος (welluidend): *Dem.* 18(167,6); *Comp.* 23,3.- Εὔρους (vloeiend): *Comp.* 23,15.- Προπετής (voortijlend): *Comp.* 23,20.- Μουσικός (muzikaal): *Dem.* 40(215,3); (216,12); 48(235,8): κατεβίβαζεν ἐπὶ τὸ μουσικώτερον.- Κομψός (oververfijnd): *Dem.* 36(209,7); 40(214,20).- Μαλακός (week) en μαλακόφωνος (week klinkend): *Dem.* 18(167,6); 20(171,4); *Comp.* 15,12; 16,8; 17,5; 22,35; 23,3; 15; 20; *Dem.* 36(209,7); 40(214,22); (215,19); (216,6) en 23; 48(234,22); *Thuc.* 24(361,11).- Τρυφερός (zwoel): *Comp.* 23,7; *Dem.* 48(234,22); 55(248,14).- Κολακικός (vlelend): *Comp.* 23,7.- Κωτίλος (gezellig babbelen): *Dem.* 40(216,23); 45(230,11); 49(236,2); vgl. κωτίλλειν: *Dem.* 44(228,15).- Μελιχρός (honingzoet): *Dem.* 48(234,24).- Φιλόκαινος (verzot op nieuwigheden): *Dem.* 48(235,1).- Θεατρικός (theatraal): *Comp.* 22,5; 12; 23,7; *Dem.* 36(209,7); 39(212,22); 40(214,20); 43(227,14).- Ἀπατηλός (bedrieglijk): *Comp.* 23,7. Deze lijst maakt geen aanspraak op volledigheid.

aantreft¹⁾. De uitwerking van deze klankeigenschappen op het gehoor wordt als volgt omschreven: "aangenaam stemmen", "zoet stemmen", "week stemmen", "vriendelijk en zacht stemmen", "zich toeëigenen"²⁾; de soepele woordschikking "glijdt ongemerkt door het oor"³⁾, "stroomt pijnloos door het oor"⁴⁾, is "smijdig en effen en glijdt als olie geruisloos door het oor"⁵⁾, "zet de oren wijd open"⁶⁾, "glijdt op aangename en welkome wijze door het gehoororgaan evenzeer als liederen die gezongen of muziekstukken die op een instrument gespeeld worden"⁷⁾.

De met het *kalon* en de stugge stijl geassocieerde klankeigenschappen en -effecten zijn hieraan precies tegengesteld. Dionysius spreekt, behalve van "stug" (*austêros*) ook van: "hard", "kantig", "sterk", "stevig", "weerbarstig", "stram" en "scherp"⁸⁾, van "botsingen", "stremmingen", "blokkades", "stilstanden" en "afknottingen"⁹⁾, van "iets als een slag"¹⁰⁾; anderzijds ook van "korstigheid" en

1) Ἀγεννής (onedel): *Comp.* 17,9.- Θήλυς (vrouwelijk): *Comp.* 17,9.- Παρθενωπός (meisjesachtig): *Comp.* 23,3.

2) *Dem.* 18(167,6): ἡδύνειν τὰς ἀκοάς; 20(171,7): ἡδύνειν τὴν ἀκοήν; *Comp.* 11,24: ἡδέως διατιθέναι τὴν ἀκοήν; 11,26: ἡδύνειν τὴν ἀκρόασιν; 12,1: γλυκαίνειν-λεαίνειν; 12,8: γλυκαίνειν - μαλάττειν - οἰκείως διατιθέναι; 14,19: ἡδύνει-γλυκύτατον; 14,21: ἡδύνειν; 15,12: γλυκαίνειν; 16,6: ἡδύνειν; *Dem.* 43(224,14): πραύνειν - λεαίνειν.

3) *Comp.* 22,35: λεληθότως ὀλισθάνουσα διὰ τῆς ἀκοῆς.

4) *Comp.* 16,8: ῥέουσιν ἀλύπως διὰ τὴν ἀκοήν.

5) *Dem.* 20(171,6): ἡ δ' ἔστιν ὑγρὰ καὶ ὁμαλὴ καὶ ὥσπερ ἔλαιον ἀψοφητὶ διὰ τῆς ἀκοῆς ῥέουσα.

6) *Comp.* 15,12: διαχέουσαι.

7) *Dem.* 40(216,19): διαρρεῖ διὰ τῆς ἀκοῆς ἡδέως πως καὶ ἀσπαστῶς οὐδὲν ἦττον ἢ τὰ δι' ὧδῆς καὶ ὀργάνου μουσικῶς κρούματα καὶ μέλη.

8) Αὐστηρός (stug): *Comp.* 21,4; 22,1; *Dem.* 36(209,4); 38(210,9); 45(230, 1+10+22); *Thuc.* 24(361,9) etc.- Σκληρός (hard): *Comp.* 15,12.- Τραχύς (kantig): *Dem.* 20(171,4); *Comp.* 15,12; 22,2; 29; 35; τραχύτης: *Comp.* 22,37; 43; *Dem.* 38(211,7); 43(226,13).- Ἰσχυρός (sterk): *Comp.* 16,10; 22,12.- Στιβαρός (stevig): *Comp.* 22,12; *Thuc.* 24(361,9).- Ἀντίτυπος (weerbarstig): *Comp.* 16,10; 22,2; 18; 29; 35; 44; ἀντιτυπία (botsing): *Comp.* 22,37; 43; *Dem.* 40(216,4); *Thuc.* 24(361,10); τὸ ἀντίτυπον: *Dem.* 38(211,13).- Στρυφνός (stram): *Comp.* 22,35.- Πικρός (scherp): *Dem.* 20(171,5); *Comp.* 22,44.

9) Ἀνακοπή (botsing): *Comp.* 22,44; *Dem.* 38(211,6).- Ἐγκάθισμα (stremming): *Comp.* 22,44; *Dem.* 43(226,13).- Ἀντιστηριγμός (blokkade): *Dem.* 38(211,6).- Στηριγμός (stilstand): *Dem.* 43(226,13).- Σπαδονισμός (afknotting): *Dem.* 40(216,4).

10) *Dem.* 20(171,5): πλῆγῃ τι παραπλήσιον.

"patina"¹⁾, van "ouderwetsheid"²⁾, kortom van de "standvastige, gewichtige, strenge, ouderwetse, plechtige en al het geaffecteerde mijdende woordschikkingstijl" (*Dem.* 36)³⁾. Klanken met deze eigenschappen hebben als uitwerking dat ze "de oren op scherp zetten", "in de oren knarsen", "de oren doen samenkrimpen", "opschudding veroorzaken", "niet verzachten noch veraangenamen"⁴⁾. In een korte Thucydidespassage die Dionysius aanhaalt wordt de *n* viermaal gevolgd door de *t*, de *p* of de *k*, en deze klanken "maken een zeer sterke afdruk in het gehoor en doen de woordvoegen flink uiteendeinzen"⁵⁾. Met de ruwheid en pijnlijkheid van deze klankeffecten moet echter wel worden maat gehouden, willen ze hun doel niet voorbijschieten. Een dithyrambe van Pindarus "knarst in de oren zonder pijn te doen en zet ze matig op scherp"⁶⁾. In *Dem.* 38 werkt Dionysius dit wat breder uit. De stugge stijl "wil in de woordschikking botsingen, blokkades en kantigheden opnemen die het gehoor lichtelijk (*hêsycheî*) doen ineenskrimpen"⁷⁾. Daartoe plaatst hij op de woordgrenzen bij voorkeur klanken die moeilijk met elkaar samensmelten. "Maar hierbij heeft men wel kunstvaardigheid nodig, om te voorkomen dat dergelijke verbindingen ongemerkt kakofonisch en onaangenaam worden of anderszins de oren molest aandoen: een dons van aloud

1) *Comp.* 22,6: πίνος; 22,36: εὐπινῆ; 23,7: πίνος; *Dem.* 44(228,16): αὐχμός ἐν πίνος; vgl. *Dem.* 45(230,1): πεπινωμένη.

2) *Comp.* 22,6: τὸν ἀρχαισμόν; 22,12: τὸ ἀρχαϊκόν; 22,35; 23,7: ἀρχαιοπρεπεστάτοις; *Dem.* 48(234,23): τὸ ἀρχαιοπρεπές; 49(236,1): ἡ φιλάρχαιος ἀρμονία; vgl. *Isaeus* 20,3: τὸ αὐστηρόν (...) καὶ ἀρχαῖον; en *Din.* 8(307,23).

3) *Dem.* 36(209,4): τὴν εὐσταθῆ καὶ βαρεῖαν καὶ αὐστηρὰν καὶ φιλάρχαιον καὶ σεμνὴν καὶ φεύγουσαν ἅπαν τὸ κομψὸν (...) ἀρμονίαν; vgl. *Dem.* 38(210,9).

4) Πικραίνειν (op scherp zetten): *Comp.* 12,1; 15,12; 22,12; *Dem.* 43 (224,14); 55(248,18).- Τραχύνειν (knarsen): *Comp.* 12,1; 14,19; 22,12; 17; *Dem.* 40(215,12); 43(224,14); *Thuc.* 24(361,10).- (Ἐπι)στυφίνειν (doen samenkrimpen): *Comp.* 15,12; *Dem.* 38(211,8).- Ἰσχυαίνειν (opschudden): *Dem.* 40(215,12).- Οὐ λεαίνειν (...) οὐχ ἡδύνειν (niet verzachten en veraangenamen): *Comp.* 16,12.

5) *Comp.* 22,38: χαράττουσιν εὖ μάλα τὴν ἀκοὴν καὶ διασαλεύουσιν ἀξιολόγως τὰς ἀρμονίας.

6) *Comp.* 22,12: τραχύνει τε ἀλύπως καὶ πικραίνει τὰς ἀκοὰς μετρίως.

7) *Dem.* 38(211,6-8): ἀνακοπὰς καὶ ἀντιστηριγμούς λαμβάνειν καὶ τραχύτητας ἐν ταῖς συμπλοκαῖς τῶν ὀνομάτων ἐπιστυφούσας τὴν ἀκοὴν ἡσυχῇ βούλεται.

patina en ongeforceerde charme moeten er over uitgebreid liggen¹⁾.

Met de indeling van χάρις (charme) en πίνος (patina) bij het καλόν of het ἡδύ heeft Dionysius blijkbaar enige moeite gehad. De χάρις wordt meestal met ἡδονή in één adem genoemd: *Lys.* 11,7/8 (χάριτες met ἡδονή en ἀφροδίτη; vgl. 11,9: ἡδονή); *Lys.* 13,3; *Isocr.* 11,4; *Isaeus* 3,2; *Imit.* B VI(211,17), gewoonlijk in verband met Lysias. Maar in *Lys.* 10,3/5 wordt χάρις genoemd als de καλλίστη ἀρετή (schoonste stijlkwaliiteit) waarover Lysias beschikt; deze eigenschap is alleen met de ἀλογος αἴσθησις waarneembaar, en om dit punt te illustreren vergelijkt Dionysius de χάρις met de ὥρα als voorbeeld van κάλλος σωμάτων (*Lys.* 11,2). Volgens *Isocr.* 3,4 mist Isokrates Lysias' χάρις; wel weet hij zijn publiek met ἡδονή voor zich in te nemen - ἐπαγωγὸς ἡδονῇ τῶν ἀκροωμένων; hier wordt χάρις dus beschouwd als superieure vorm van ἡδονή - maar voor het bereiken van echte χάρις is Isokrates' stijl te veel would-be. Lysias' stijl kan men vergelijken met van nature schone lichamen - τῶν φύσει καλῶν σωμάτων - , die van Isokrates met lichamen versierd met geleende opsmuk (τὰ συνεραυζόμενα κόσμοις ἐπιθέτοις). Hier wordt het onderscheid tussen de gebieden van het καλόν en die van het ἡδύ dus niet volgehouden. In *Din.* 8(307,23) wordt χάρις geassocieerd met het καλόν: τὸ μὲν ἀρχαῖον καὶ ὑψηλὸν καὶ εὐχαρι καὶ καλόν (gezegd van Plato) (vgl. *Demetrius, De elocutione* 164, met Schenkeveld (1964) 60v.). En in *Dem.* 38(211,20) staat, zoals we zagen, χάρις in verband met de strenge stijl, dus indirect ook met het καλόν. (Vgl. nog *Comp.* 16,8: ὥραν ὅψεως εὐμόρφου en κάλλος ἡδονῆς ἐπαγωγόν: hier gaat het over de soepele stijl).

Iets dergelijks is er met πίνος aan de hand. Tot nu toe kwamen we dit tegen als een aspect van de strenge stijl, en dus van het καλόν. Zo niet in *Dem.* 5(137,1v.): "Het patina van ouderdom ligt zachtjes over (Plato's stijl) uitgebreid, zodat men het bijna niet merkt, en hij doet een frisse, bloeiende bloem vol gratie opkomen. Een zoete (*hêdeia*) bries stijgt eruit op, zoals dat bij de geurigste weiden het geval is" (ὁ τε πίνος ὁ τῆς ἀρχαιότητος ἡρέμα καὶ λεληθότως ἐπιτρέχει χλόερόν τε τι καὶ τεθηλὸς καὶ μεστὸν ὥρας ἄνθος ἀναδίδωσι. καὶ ὥσπερ ἀπὸ τῶν εὐωδιστάτων λειμώνων αὐρά τις ἡδεῖα ἐξ αὐτῆς φέρεται).

Hoe dit te verklaren? Allereerst kan op plaatsen als *Lys.* 11,2 en *Comp.* 16,8 meespelen dat κάλλος bij Dionysius soms een neutrale betekenis heeft, onafhankelijk van de tweedeling τὸ καλόν - τὸ ἡδύ (zie hierna). Vervolgens zou men kunnen aanvoeren dat sommige van de hier besproken passages tot de meest impressionistische en dus minst schematische bij Dionysius behoren: om hoogst individuele kenmerken als Lysias' χάρις en de aangenaamheid van Plato's dialogen te schilderen grijpt Dionysius naar een rijk coloriet en bekommert zich niet om καλόν of ἡδύ. Maar de meest pertinente verklaring is ver-

1) *Dem.* 38(211,16-20): πολλῆς δὲ τινος ἐνταῦθα δεῖ τῆς τεχνήσεως, ἵνα μὴ κακόφωνοι μηδὲ ἀηδεῖς μηδὲ ἄλλην τινα ὄχλησιν ἐπενεγκάμεναι ταῖς ἀκοαῖς λάθωσιν αἱ τοιαῦται συζυγίαι, ἀλλ' ἐπαινεῖ τις αὐταῖς χνοῦς ἀρχαιοπινῆς καὶ χάρις ἀβίαστος.

moedelijk dat het hier gaat om stijlvarianten waarvan het welslagen volledig afhangt van subtiële dosering; m.a.w. met aspecten van het καλόν die in bijzondere mate aan het ἡδύ, en vice versa, deelhebben; vgl. Meerwaldt (1920) 95v.: Apparet vel austerum genus, quod ad pulchritudinem refertur, suavitatis particeps esse, quatenus et ipsa voluptatem quandam conciliat. De χροῦς ἀρχαιοπινῆς καὶ χάρις ἀβίαστος - *Dem.* 38(211,20) - komen tot stand wanneer men in de stugge stijl alle kakofonie weet te vermijden; Plato's zoete stijl vermijdt de Scylla van τὸ λιγυρὸν (...) λάλον καὶ τὸ κομψὸν θεατρικόν - *Dem.* 5(137,5)-, zijn "ouderwetse, verheven, gracieuse en schone" stijl omzeilt de Charybdis van "het dithyrambische en de vulgariteit" (διθυραμβώδη δὲ ὀνόματα καὶ φορτικά): *Din.* 8(307,24). Men kan χάρις en πίνος dus in zekere zin van twee zijden benaderen.

Woordschikking is voor de redenaar een instrument om, via akoestische indrukken, zijn hoorders te manipuleren, hen in een bepaalde stemming te brengen, hun oordeel te beïnvloeden, en zelfs om het karakter van zijn auditorium in de gewenste richting om te vormen. De termen die gebezigd worden om de zintuiglijke indrukken aan te duiden liggen, zoals we gezien hebben, voor een flink deel op het terrein van het kinetische of het haptische¹); de effecten aan *hêdy*-zijde zijn gegroepeerd rondom de noties van vlotte, onbelemmerde beweging en het gladde oppervlak, die aan *kalon*-zijde rondom gestremde beweging, botsing, ruwheid van oppervlak. In een neutrale betekenis komt ook *kinein* (bewegen) voor als aanduiding voor akoestische impulsen²). Opvallend slecht vertegenwoordigd zijn formules uit de thermische sfeer³). Op de vraag welke implicaties dit heeft voor Dionysius' psychologische opvattingen kan pas in hfdst. 5.7 worden ingegaan.

Over de publiekeffecten van eloquentie spreekt Dionysius vaak; verhoudingsgewijs heeft hij het meest te zeggen over de resultaten van een rhetorica waarin het *hêdy* domineert; daarbij valt op dat Dionysius er huiverig tegenover staat. Zijn opmerkingen over de publieksreacties op zintuiglijke impulsen in de *kalon*-sfeer blijven summier.

Tot die publiekeffecten aan *kalon*-zijde mogen we in de eerste

1) Kinetisch: εὔρους, προπετής, ἐγκαθισμα, στηριγμός en ἀντιστηριγμός (eventueel ook: ἄγειν), alsmede de uitdrukkingen in *Comp.* 16,8; 22,35 en *Dem.* 40(216,19); haptisch: γλαφυρός, μαλακός, λεῖος, σκληρός, τραχύς, ἀντίτυπος, ἀνακοπή, ταραττεῖν.

2) *Comp.* 12,1; 14,9; *Dem.* 40(217,7); vgl. *Dem.* 53(245,5): ψυχὴν εὐκίνητον.

3) Voor de term ψυχρός bij Dionysius en zijn voorgeschiedenis zie Geigenmüller (1908) 114 en Gutzwiller (1969) 43-54; 101.

plaats wel rekenen het *kataplêxasthai* ("verpletterende indruk maken"); overigens legt Dionysius nergens expliciet verband tussen het *kalon* en het *kataplêxasthai*¹⁾. Eerder in deze paragraaf is aangestipt dat volgens Dionysius de welsprekendheid tot *pathê* behoort aan te zetten (*Dem.* 55). De tekst van Demosthenes' redevoeringen is na drie eeuwen nog in staat bij Dionysius allerlei *pathê* op te wekken: "Wanneer ik één van Demosthenes' redevoeringen ter hand neem, raak ik enthousiast en word in alle richtingen meegevoerd; de ene emotie na de andere grijpt me aan, ongeloof, agonie, schrik, minachting, haat, medelijden, welwillendheid, toorn, afgunst, alle passies overvallen me die het menselijk denken kunnen overheersen" (*Dem.* 22)²⁾. Hij voegt eraan toe dat men Demosthenes' *logoi* wel móet acteren, dat men ze niet kan doornemen "voor z'n plezier (*hêdonê*), als een stuk lectuur"³⁾; hoewel ook hier een expliciete verwijzing naar het *kalon* ontbreekt geeft Dionysius met zijn toespeling op de *hêdonê* aan dat we ons met Demosthenes' pathetiek in het tegenovergestelde kamp, dat van het *kalon*, bevinden. Anderzijds is Thucydides' stugge woordschikkingstijl "minder plezierig met het oog op voordracht"⁴⁾. Als meester van de welsprekendheid bespeelt Demosthenes natuurlijk beide registers: "Soms knarst hij (met zijn woordschikking) in het gehoor en stelt dit op scherp, dan weer stemt hij het vriendelijk en zacht; soms wekt hij de hoorder op tot emotie (*pathos*), in andere gevallen bewerkt hij een kalm gemoed (*êthos*)" (*Dem.* 43)⁵⁾. Hij voldoet aan de eis dat men "de hoorder een streng (*austêros*) wachter over de wetten en een scherp (*pikros*) onderzoeker van onwetmatigheden (moet)

1) Zie verder de behandeling van Theophrastus in hfdst. 5.5.

2) *Dem.* 22(176,15-20): ὅταν δὲ <τῶν> Δημοσθένους τινὰ λάβω λόγων, ἐνθουσιῶ τε καὶ δεῦρο κάκεισε ἄγομαι, πάθος ἕτερον ἐξ ἑτέρου μεταλαμβάνων, ἀπιστῶν, ἀγωνιῶν, δεδιώς, καταφρονῶν, μισῶν, ἐλεῶν, εὐνοῶν, ὀργιζόμενος, φθονῶν, ἅπαντα τὰ πάθη μεταλαμβάνων, ὅσα κρατεῖν πέφυκεν ἀνθρωπίνης γνώμης.

3) *Dem.* 22(177,14): οὗς οὐκ ἐν τῷ βουλομένῳ ἐν ἡδονῇ ὡς ἀνάγνωσμα διελθεῖν, ἀλλ' αὐτοὶ διδάσκουσι πῶς αὐτοὺς ὑποκρίνεσθαι δεῖ.

4) *Comp.* 22,35: εἰς μὲν ἀκρόασιν ἥττον ἐπιτερεπὴς ἢ γραφὴ ἐστὶ.

5) *Dem.* 43(224,13-16): τὰ μὲν ἀποτραχύνει τε καὶ πικραίνει τὴν ἀκοήν, τὰ δὲ πραύνει καὶ λεαίνει, καὶ τὰ μὲν εἰς πάθος ἐκτρέπει τοὺς ἀκούοντας, τὰ δ' εἰς ἥθος ὑπάγεται.

maken" (*Dem.* 55)¹). Het zoëven aangehaalde oordeel over Thucydides geldt niet generaal; een passage als VII,69,4-72,1 is geschreven in een verheven stijl die "elke ziel (...) in beweging zet" (*pasa psychê (...) agetai*: *Thuc.* 27(371,5)). Weeft Dionysius hier het motief van de *psychagôgia* in zijn tekst? Hij hanteert deze term echter ook in de *hêdy*-sfeer; daar heeft hij een negatiever klank, zoals nog blijken zal.

De theorie over de publiekseffecten van het aangename aspect (*hêdy*) van welsprekendheid is rijk aan nuances. Hoe klankeffecten overgaan in manipulatie van het luisterende publiek blijkt duidelijk in *Comp.* 11,6-14, de al vaker aangehaalde passage over de muziekuitvoering in het theater. "Het oor geniet (*hêdesthai*) - zei ik - allereerst van melodieën, dan van ritmen, ten derde van variaties, tenslotte ook van gepastheid" (11,6)²). "Wie is er die niet door de ene melodie meegesleept (*agetai*) en betoverd (*goêteuetai*) wordt maar bij een andere niets dergelijks voelt, en die niet door het ene ritme wordt gewonnen (*oikeioutai*), door het andere afgestoten?" (11,7)³). "Fraaie melodieën en ritmen zijn vol aangenaamheid, allen worden we erdoor bedweld (*kêlounmetha*)", en ook variatie en het *prepon* "hebben op ons, als ze gelukken, een sterk bedwelmende uitwerking (*kêlei*), maar veroorzaken grote ergernis als fouten worden gemaakt" (11,11)⁴). Variatie en *to prepon* mogen niet ontbreken "bij de instrumentale Muze, bij de *betovering* die uitgaat van zang, en bij de charme van de dans" (11,12)⁵). Tussen de zintuiglijke inwerking op het oor en de psychische effecten bij de hoorder is er een naadloze overgang, beide kunnen in dezelfde termen beschreven worden. Dit geldt niet alleen voor muziek in eigenlijke zin, maar ook voor haar variant, de *politikos logos*; "ook daarbij geniet het oor van de melodieën,

1) *Dem.* 55(248,10): τὸ ποιεῖν τὸν ἀκροατὴν αὐστηρὸν τῶν νόμων φύλακα καὶ πικρὸν ἐξεταστὴν τῶν ἀδικημάτων.

2) *Comp.* 11,6: "Ἐφην δὲ τὴν ἀκοὴν ἡδεσθαι πρῶτον μὲν τοῖς μέλεσι, ἔπειτα τοῖς ῥυθμοῖς, τρίτον ταῖς μεταβολαῖς, ἐπὶ δὲ τοῦτοις ἅπασιν τῷ πρέποντι.

3) *Comp.* 11,7: Τίς γάρ ἐστιν ὃς οὐχὶ ὑπὸ μὲν ταύτης τῆς μελωδίας ἄγεται καὶ γοητεύεται, ὑφ' ἑτέρας δὲ τινος οὐδὲν πάσχει τοιοῦτο, καὶ ὑπὸ μὲν τούτων τῶν ῥυθμῶν οἰκείουται, ὑπὸ δὲ τούτων διοχλεῖται;

4) *Comp.* 11,11: τὰ μὲν εὐμελῆ καὶ εὐρυθμὰ ἡδονῆς μεστὰ ἐστὶ καὶ πάντες ὑπ' αὐτῶν κηλούμεθα (...) κάκεῖνα πάνυ κηλεῖ πάντας ἡμᾶς κατορθούμενα καὶ εἰς πολλὴν ὀχλήσιν ἄγει ἀμαρτανόμενα.

5) *Comp.* 11,12: τῆς ὀργανικῆς μούσης καὶ τῆς ἐν ᾠδαῖς γοητείας καὶ τῆς ἐν ὀρχήσει χάριτος.

wordt het meegesleept door de ritmen, verwelkomt de variatie en verlangt bij alles het passende" (11,14)¹⁾.

Tot de met *hêdonê* geassocieerde eigenschappen behoren genot (*terpsis*), innemendheid (*peithô*) en geloofwaardigheid (*to pithanon*); de verhalende gedeelten in Lysias' redevoeringen zijn "aangenaam als geen andere en geloofwaardig, ze verleiden tot instemming zonder dat de hoorder het merkt" (*Lys.* 18,3)²⁾, hier overigens niet direct met akoestische kenmerken in verband. De soepele stijl maakt gebruik van de Gorgiaanse figuren, vooral van diegene die de massa's het meest in vervoering brengen (*kinein*), en houdt dit vol zolang als het de oren geen pijn doet (*Dem.* 40)³⁾. Overdaad schaadt dus ook hier (vgl. *Comp.* 19,2). Een aangename stijl trekt de hoorders aan om hen te betoveren (*epagesthai*) maar heeft ook het vermogen hen zachtjes (*hypagein*) in een kalme gemoedstoestand (*êthos*) te brengen⁴⁾. In dezelfde sfeer van genoeglijkheid voert ook de *psychagôgia*. De term komt bij Dionysius slechts tweemaal voor en heeft dan de betekenis van "amusement"; in *Thuc.* 27(371,5) - *pasa psychê agetai* - lijkt Dionysius op dit begrip toe te spelen, maar de kontekst is daar positiever. *Agein* (meevoeren) en verwante termen zijn bij Dionysius neutraal, ze kunnen zowel i.v.m. de *hêdonai* als met de *pathê* (in een politieke ambiance) en dus indirect i.v.m. het *kalon* worden gebezigd⁵⁾.

1) *Comp.* 11,14: ὥστε καὶ ἐπὶ ταύτης (= ἡ τῶν πολιτικῶν λόγων ἐπιστήμη) ἡ ἀκοὴ τέρπεται μὲν τοῖς μέλεσι, ἄγεται δὲ τοῖς ῥυθμοῖς, ἀσπάζεται δὲ τὰς μεταβολὰς, ποθεῖ δ' ἐπὶ πάντων τὸ οἰκεῖον.

2) *Lys.* 13,4: ἡδῦναι (...) πείσαι; *Dem.* 13(156,6vv.): πιθανὰ (...) ἡδονῆς (...) πειθοῦς (...) χαρίτων κτλ; *Imit.* B VI (207,18): ἡδονῇ δὲ καὶ πειθοῖ καὶ χάριτι καὶ τῷ αὐτοφνεῖ; *Pomp.* 3,19: ἡδονὴν δὲ καὶ πειθῶ καὶ τέρψιν (deze laatste beide teksten gaan over Herodotus); *Comp.* 3,9: πειθῶ (Homerus); *Comp.* 11,2: τάττω (...) τὴν ἡδονὴν (...) τὸ πιθανόν; *Thuc.* 23(360,16vv.): πειθοῦς (...) χαρίτων (...) ἡδονῆς.- *Lys.* 18,3: αἱ διηγῆσεις (...) ἡδεῖαι (...) εἰσὶν ὡς οὐχ ἕτεραι καὶ πιθαναὶ καὶ τὴν πίστιν ἅμα λεληθότως συνεπιφέρουσιν.

3) *Dem.* 40(217,7): τῶν δὲ σχημάτων διώκει τὰ κινητικώτατα τῶν ὄχλων (...) ἂν ἄχρι τοῦ μὴ λυπῆσαι τὰς ἀκοὰς προβαίνοι.

4) *Isocr.* 3,4: ἐπαγωγὰς ἡδονῇ τῶν ἀκροωμένων; *Comp.* 3,9: (een Homeruspassage) ἐπάγεται καὶ κηλεῖ τὰς ἀκοὰς ποιημάτων τε τῶν πάνυ ἡδίστων οὐδενὸς ἥττω μοῖραν ἔχει; vgl. *Dem.* 43(224,16): εἰς ἥθος ὑπάγεται. Over de tegenstelling *êthos-pathos* zo dadelijk.

5) *Pomp.* 6,4 (i.v.m. inhoudelijke aspecten van Theopompus' geschiedwerk); *Dem.* 44(228,12) naast ἀπάτη, als kenmerk van niet-serieuze rhetorische séances. Voor ἄγειν en ἀγωγὸς vgl. ook *Dem.* 22 (*passim*), eerder al besproken, waar de betekenis in de richting van extase

Voorts behoren "vleierij", "betovering" en "bedwelming" tot de effecten van een aangename woordkunst¹⁾. Deze begrippen behoeven overigens niet persé een afkeurend oordeel in te houden; in *Dem.* 39 bijvoorbeeld worden "betovering" en "bedwelming" genoemd als resultaat van het gebruik van ritme in een context waarin het over ritmen met een gezonde ethische inslag gaat²⁾. In *Dem.* 35 exegetiseert Dionysius een uitroep van Aeschines over de aantrekkelijkheid van Demosthenes' woordschikking: Aeschines zou niet bedoeld hebben dat de Atheners gevoelig waren voor de schoonheid en grandeur van Demosthenes' woordkeus, "maar dat ze ongemerkt door zijn woordschikking werden bedweld, zodat ze hem zelfs van klaarblijkelijke misdrijven zouden vrijspreken vanwege de hemelse muziek (*seirênes* - de Sirenen!) van zijn woordverbindingen"³⁾. Dat de redenaar vooral in procesredevoeringen van zijn toverkunsten gebruik moet maken zegt Dionysius in enigszins ander verband ook in *Dem.* 45. Men zou hem verbaasd voor de voeten kunnen werpen dat hij zijn idool Demosthenes, aan wie hij elders (*Dem.* 55) bij uitstek het vermogen toeschrijft zijn hoorders aan te vuren tot waakzaamheid jegens wetsovertreders, hier verantwoordelijk maakt voor sussende en bedwelmende woorden die de rechtsgang belemmeren. Dionysius zou antwoorden (a) dat het verwijt aan Demosthenes' adres van onrecht voor Aeschines' rekening blijft, en (b) dat Demosthenes' meesterschap juist daarop berust dat hij nu eens dit dan weer dat oratorische register weet open te trekken. Dit riekt naar machiavellisme; maar we zullen nog zien dat het voor Dionysius niet onverschillig is voor welke zaken men het ene of het andere oratorische wapen in de strijd werpt.

Bedwelming (*kêlein*) gaat niet alleen uit van de *politikos logos* en van de muziek waaraan die verwant is, maar ook van de voordracht van

gaat; in *Thuc.* 27 eerder neutraal; zie ook Schenkeveld (1975) 95.

1) Κολακεύειν (vleien): *Comp.* 23,7; *Dem.* 45(230,2).- Γοητεία (betovering): (*Comp.* 12,8); *Thuc.* 6(333,4); 7(334,2).- Κηλεῖν (bedwelmen): *Comp.* 3,9: κηλεῖ τὰς ἀκοάς; *Dem.* 36(209,6). Vgl. *Dem.* 20(171,7): θέλγειν τὴν ἀκοήν.

2) *Dem.* 39(212,3vv.): τοὺς ῥυθμοὺς (...) μὴ ταπεινοὺς μηδὲ μαλθακοὺς μηδ'ἀγενεῖς εἶναι, ὑψηλοὺς δὲ καὶ ἀνδρώδεις καὶ μεγαλοπρεπεῖς. οὐ γὰρ δὴ φαῦλόν τι πρᾶγμα ῥυθμὸς (...) ἀλλ'εἰ δεῖ τάληθές, ὥς ἐμὴ δόξα, εἰπεῖν, ἀπάντων κυριώτατον τῶν γοητεύειν δυναμένων καὶ κηλεῖν τὰς ἀκοάς.

3) *Dem.* 35(207,14): μὴ λάθωσιν ὑπὸ τῆς συνθέσεως γοητευθέντες, ὥστε καὶ τῶν φανερῶν αὐτῶν ἀδικημάτων ἀφεῖναι διὰ τὰς σειρῆνας τὰς ἐπὶ τῆς ἀρμονίας (vgl. r.18: τὰς σειρῆσιν ἀπεικάζων αὐτοῦ τὴν μουσικὴν).

tragische en komische poëzie (*Dem.* 53)¹⁾. Dionysius noemt deze om de noodzaak van *hypokrisis* (acteren) voor de redenaar te illustreren. Theatraliteit wordt bij Dionysius vaker met "betovering", "vleierij" en "bedrog" geassocieerd²⁾. Tegenover de theaterwereld neemt Dionysius overigens een zeer weifelende houding in. Enerzijds refereert hij aan theateruitvoeringen en verdedigt hij wat daar geschiedt tot op zekere hoogte tegenover Plato (zoals we in § 2.1.2 hebben gezien) - het theater is de plaats waar muziek wordt uitgevoerd. Anderzijds boezemt theatraliteit hem wantrouwen in. Hij is wars van de "schaamteloosheid van het theater", van "theaterachtige peripetieën" in geschiedwerken, van mythen met hun "theatrale betovering", en van "dramatic embellishments"³⁾. Dit betreft de inhoudelijke zijde van welsprekendheid en geschiedschrijving, maar hetzelfde geldt ook voor het stilistische aspect. Vaak wordt de kwalifikatie *theatrikos* toegepast op stijl als geheel⁴⁾ of onderdelen ervan, zoals prozaritme⁵⁾ en de Gorgiaanse figuren⁶⁾. "Geaffecteerdheid, theatraliteit en pueriliteit" horen niet thuis in serieuze redevoeringen bestemd voor volksvergaderingen en rechtbanken, omdat ze geen nut brengen⁷⁾; ook met "weekheid" en "zwoelheid" wordt het theatrale in gedachten verbonden⁸⁾. Globaal genomen is met het "theatrale" dát aspect

1) *Dem.* 53(244,9): κηλοῦσιν.

2) *Bv. Comp.* 23,7: σχήμασι (...) τοῖς τρυφεροῖς τε καὶ κολακικοῖς ὡς τὰ πολλὰ χρῆσθαι φιλεῖ ἐν οἷς πολὺ τὸ ἀπατηλὸν ἐστὶ καὶ θεατρικόν. *Dem.* 36(209,8): θεατρικὴν (...) ἥ πανηγύρεως τε κηλοῦνται καὶ ὁ συμφορητὸς ὄχλος.

3) *Prooem.* 1,3: θεατρικὴ ἀναίδεια; *Thuc.* 2(327,15): θεατρικὸν καὶ τῶν πολλῶν ἀγωγόν; 5(331,10): θεατρικαὶ τινες περιπέτειαι πολὺ τὸ ἡλίθιον ἔχειν τοῖς νῦν δοκοῦσαι (genoemd in één adem met μῦθοι); 7(334,2): θεατρικὰς γοητείας naast ἀπάτη, verwijzend naar 6(333,3) waar eveneens over τὸ μυθῶδες gesproken wordt. *AR* III,18,1: πάθη θεατρικαῖς ἐοικότα περιπετείαις en VII,70,1: προσθήκας θεατρικὰς ("dramatic embellishments" - E.Cary). Behalve in *AR* III,18,1 is θεατρικός hier telkens ondubbelzinnig negatief.

4) *Isocr.* 12,4; *Dem.* 18(166,27); van *synthesis*: *Comp.* 22,12 en 35; *Dem.* 36(209,7); 40(214,20).

5) *Comp.* 22,5; *Dem.* 39(212,22).

6) *Isocr.* 15,3; *Dem.* 18(167,9); 25(184,16); *Comp.* 23,7; *Dem.* 43(227,15); *Thuc.* 24(362,22); 29(375,8); en algemeen over de Γοργία σχήματα *Comp.* 23,23 en *Dem.* 40(217,3vv.).

7) *Isocr.* 12,4: τὰ κομψὰ καὶ θεατρικὰ καὶ μειρακιώδη.

8) *Dem.* 36(209,7): θ. καὶ κομψὸν καὶ μαλακόν; 40(214,20): κομψόν.

van beïnvloeding van de massa's¹⁾ bedoeld dat zich aan de norm van het *ôphelein* (nut brengen) onttrekt²⁾.

Hetgeen hier is opgemerkt over de ambivalentie van Dionysius' houding tegenover het theater kan worden uitgebreid tot alles wat hij te berde brengt inzake de met *hêdonê* verbonden effecten van welsprekendheid, men kan ook zeggen: over de muzikale aspecten van de rhetorica. In dit verband moet allereerst gedacht worden aan de betekenis die het begrip *êthos* (als tegengestelde van *pathos*) bij Dionysius heeft. Van dit paar is een voortreffelijke analyse gegeven door Meerwaldt³⁾. De auteurs die Dionysius vermeldt om hun bijzondere vermogen om *hêdonê* op te wekken - Lysias en Isokrates zijn de voornaamste - zijn ook degenen bij wie hij het *êthos* prijst. Dit is een eigenschap die bij de spreker aanwezig is en door diens woorden ook op de hoorders wordt overgebracht. Het is een kalme, zachte gemoedsstemming, die bovendien geassocieerd wordt met eigenschappen als goedheid, gematigdheid en billijkheid⁴⁾; Meerwaldt vertaalt "gemoedelijkheid". Het gaat bij *êthos* dus niet om individueel karakter. De veronderstelling is dat een redenaar die van *pathos* afziet de hoorders in een stemming laat komen die de mens van nature eigen is⁵⁾. Wel dient te worden bedacht - dit in aanvulling op Meerwaldt - dat Dionysius' waardering voor het in deze zin opgevatte *êthos* betrekkelijk is. Vergelijkt hij Demosthenes en Isokrates, de kampioenen resp. van *pathos* en *êthos*, dan geniet de eerste de voorkeur⁶⁾.

Aan Dionysius' behandeling van het *êthos* ligt een min of meer optimistische opvatting van de menselijke natuur ten grondslag. Deze

1) *θεατρικός* i.v.m. de massa in *Proem.* 1,3; *Thuc.* 2(327,15) en *Thuc.* 6/7.

2) *θεατρικός* en *ωφέλεια* sluiten elkaar uit: *Isocr.* 12,4; *Thuc.* 7(334,2); en vgl. *AR VII,70,1*: προσθήκας *θεατρικός* tegenover *ἀναγκαίων* τι. Geigenmüller (1908) 78 over het *θεατρικόν*: semper ad ostentationem spectat et aptum est ad multitudinem indoctam pelliciendam eiusque gratiam colligendam.

3) Meerwaldt (1920) 18-25. De door Meerwaldt behandelde plaatsen zijn: *Lys.* 8,1-4; 9,4; *Isocr.* 2,2; *Dem.* 2(131,3vv.); 18(166,19vv.); 22(176,10vv.); *Comp.* 22,4; *Dem.* 43(224,16). Vgl. ook W.Süss, *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik* (Leipzig - Berlin 1910) 214-222.

4) *χρηστότης, μετριότης, ἐπιείκεια*.

5) Meerwaldt (1920) 23: *Nempe talis cogitatur vera hominis indoles et - ut ita dicam - consuetudo*.

6) *Dem.* 18(166,19vv.); 22(176,10vv.).

wisselt echter af met meer pessimistische generalisaties over de aard van de (meeste) mensen. Naast passages waarin neutraal of zelfs positief over innemendheid, genieting, meeslependheid, betovering en aantrekkingskracht wordt gesproken zijn er dan ook waar deze eigenschappen in een kwaad daglicht worden gesteld¹⁾. Blijkbaar is dit aspect van welsprekendheid een tweesnijdend zwaard. Enerzijds moet de redenaar rekening houden met de noodzaak een aangename indruk achter te laten; anderzijds ligt op dat punt juist het gevaar op de loer van smakeloosheid, vulgariteit, zedelijk bederf en uiteindelijk van politieke onbetrouwbaarheid. De verklaring hiervoor is te vinden in de onwetendheid en de onhandelbaarheid van de massa, die Dionysius ook als vaststaand gegeven aanvaardt (getemperd door de veronderstellingen die aan zijn behandeling van het *êthos* ten grondslag liggen en door het besef dat het volk óók tot een gezond oordeel in staat is; zie hfdst. 2.2). De meerderheid van de bevolking is *dysagôgos* (AR II,28,1), d.w.z. moeilijk te leiden naar het goede en gemakkelijk mee te slepen naar het kwaad. De *polloi* zijn een gewillig klankbord voor een naar theatrale effecten jagende welsprekendheid²⁾.

De onwetendheid van de massa is ook de voedingsbodem van "bedrog" (*apatê*). Daarin zijn nog weer twee nuances te onderscheiden: "bedrog" in de zin van "illusie", als kenmerk van niet-agonistische, panegyrische welsprekendheid of van sprookjesmotieven in historiografie³⁾; en "bedrog" met de bedoeling het oordeel in een politiek of forensisch debat of de publieke opinie te beïnvloeden⁴⁾. We komen dit begrip niet alleen tegen in de litterair-kritische geschriften, in programmatische uitingen als onderdeel van de retorische theorie, maar ook vaak in het geschiedverhaal van de *Antiquitates Romanae*⁵⁾. Natuurlijk is hier meestal sprake van

1) *Comp.* 23,7; *Dem.* 36(209,8); 44(228,12) (de negatieve toonzetting blijkt vooral uit de kontekst); *Thuc.* 2(327,15); 6(333,4); 7(334,2).

2) *Dem.* 36(209,8); 40(217,7); 44(228,10); *Thuc.* 6(333,4): γοητεία τῶν πολλῶν; vgl. ook *Prooem.* 1,3: παρακρουσαμένη τὴν τῶν ὄχλων ἄνοιαν.

3) *Dem.* 44(228,12) en misschien 45(230,11); *Thuc.* 6(333,4) en 7(334,2).

4) *Dem.* 44(230,19); AR I,4,2: τοὺς πολλοὺς ἐξηπατήκασιν; voor *Prooem.* 1,3 zie hierna.

5) AR IV,21,1: Ser. Tullius ἔλαθε τὸν δῆμον καταστρατηγήσας, de plebejers ἐξηπατῶντο, i.v.m. de in hun nadeel uitvallende centuriëninndeling (vgl. ook 20,1: ἔλαθε). V,70,4: de raad παρακρουσαμένη τοὺς πένητας (...) ἔλαθεν d.m.v. een προβούλευμα ter instelling van de dictatuur. VI,47,2: het volk ἐξηπατημένος (...) ὑπὸ τῶν συμβούλων. VII,8,2: παρακρουσάμενος (Aristodemus van Cumae). Heel frequent in de standenstrijd, toegespitst

afkeuring, maar soms is Dionysius neutraal¹⁾. Tweemaal komt de notie van "bedrog" in een sleutelpassage voor. In *Prooem.* 1,3 wordt van de Aziatische rhetorica gezegd dat zij zich ten onrechte van de macht in de steden heeft meester gemaakt, "door heimelijk de onwetendheid van de massa's te misleiden"; zij is zelf trouwens onwetend en vulgair, "onverdraaglijk door theatrale schaamteloosheid, onopgevoed en noch aan filosofie noch aan enige andere de vrije man waardig cultuur deelhebbend"²⁾. Alleen de heilzame invloed van Rome heeft haar van de onrechtmatig verkregen positie verjaagd (*Prooem.* 3,1). Hoewel Dionysius hier verre van exact is, is wel duidelijk dat de dwaasheid van de massa's in de (Griekse) steden in verband wordt gebracht met verzet tegen Rome. Ditzelfde is het geval met de andere sleutelpassage: "bepaalde onware meningen (...) hebben de massa's misleid", namelijk beweringen over de onwaardige en barbaarse oorsprong van de Romeinen (*AR* I,4,2)³⁾; tegen deze valse mening wil Dionysius met zijn *Antiquitates Romanae* ingaan.

Enigszins schematisch kan men zeggen dat Dionysius de volgende gedragslijnen van de élite tegenover de massa kent (zie ook hfdst. 2.2): minachting, dwang, en beïnvloeding door de welsprekendheid. Voor minachting waarschuwt hij, ze leidt tot *stasis*; dwang acht hij tot op zekere hoogte nodig. Bij de *beïnvloeding door het gesproken woord* wordt in hoofdzaak van irrationele, "muzikale" middelen gebruik gemaakt, maar het doel is altijd "de steden vrijwillig door het woord tot een nuttig beleid te brengen" (*AR* XI,1,4)⁴⁾. Om dat doel te bereiken acht Dionysius voor de redenaar, die per definitie uit de bovenlaag voortkomt en voor wie een goede *paideia* tot de mogelijkheden en dus tot de vereisten behoort, een breed scala van oratorische methoden geoorloofd: doceren,

op het niet nakomen door de senaat van aan de *plebs* gedane beloften: VI,40,2; 41,1; 43,3; 44,1; 45,3; 56,3; 73,1; 76,3; 77,1 en 2; 78,3; 81,1; VII,16,5; 27,1; VIII,81,2. In deze gevallen is er dus een vast patroon: de patriciërs / de senaat, of een groep daaruit, misleidt de *plebs*. Er zijn enige plaatsen waar de senatoren zelf gewaarschuwd worden voor *ἀπάτη*: VI,51; VII,43,2: μήτε βίᾳ εἰζαντας μήτε ἀπάτῃ παραχθέντας; VII,49,2 (vgl. 47,2); 51,6.

1) Het in *AR* IV,21,1 geconstateerde bedrog door Ser. Tullius vermag Dionysius' doorgaans positieve oordeel over deze koning niet te schokken.

2) *Prooem.* 1,3: Resp. λαθοῦσα καὶ παρακρουσαμένη τὴν τῶν ὅχλων ἄγνοιαν ἐν ἀφόρητος ἀναιδείᾳ θεατρικῇ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετεληφύτα ἐλευθερίῳ.

3) *AR* I,4,2: δόξαι τινὲς οὐκ ἀληθεῖς (...) τοὺς πολλοὺς ἐξηπατήκασιν.

4) *AR* XI,1,4: ἄγειν (τὰς πόλεις) ἐκούσας ἐπὶ τὰ συμφέροντα διὰ τοῦ λόγου.

imponeren, het aanwakkeren van de emoties, innemendheid, onder omstandigheden ook genot, betovering en bedwelmings en zelfs bedrog. Worden deze methodes in de verkeerde dosering en voor het verkeerde doel toegepast, dan volgt onherroepelijk pervertering van de rhetorica. Merkwaardig is wel dat Dionysius dit gevaar veel meer ziet komen van de kant van overwaardering van het *hêdy* en van de *hêdonai*, dan van oververhitting van de *pathê*.

2.3.2.2

De voorafgaande analyse van de aandelen van het *kalon* en het *hêdy* in het proces van overtuiging was geconcentreerd op klankkwaliteiten en -effecten, d.w.z. op *synthesis*, één van de onderdelen van de *lektikos topos*. Sommige gevallen betroffen ook de *eklogê*; deze is hier aan de orde.

Bij het verzamelen van materiaal over het *kalon* kwamen enkele passages te voorschijn waarin Dionysius het zelfst. nmw. τὸ κάλλος en een aantal derivaten gebruikt in een neutrale, door de tweedeling καλόν - ἡδύ klaarblijkelijk niet beïnvloede, betekenis; bij het gesubstantiveerde adjectief τὸ καλόν doet zich dit daarentegen niet voor. Representatief voor dit termgebruik is *Comp.* 22,12: Een gedicht van Pindarus οὐ τὸ θεατρικὸν δὴ τοῦτο καὶ γλαφυρὸν ἐπιδείκνυται κάλλος ἀλλὰ τὸ ἀρχαϊκὸν ἐκεῖνο καὶ τὸ αὐστηρὸν. Deze plaats, samen met *Comp.* 22,6 (τὸν ἀρχαϊσμὸν καὶ τὸν πίνον ἔχουσα κάλλος) en 16,8 (κάλλος ἡδονῆς ἐπαγωγόν) gaf Meerwaldt (1920) 95-97 enige verhelderende opmerkingen in de pen over de manier waarop bij Dionysius het καλόν en het ἡδύ in elkaar grijpen. Minder gelukkig is Meerwaldts voorstelling van zaken als zou Dionysius - in technische zin - twee soorten schoonheid hebben onderscheiden, κάλλος αὐστηρὸν en κάλλος γλαφυρὸν: daarvoor zijn zijn opmerkingen terzake te incidenteel en leggen ze te weinig gewicht in de schaal vergeleken bij het onderscheid καλόν-ἡδύ (anders ook: Schenkeveld (1964) 60-62, vooral 61 n.1).

De overige passages zijn: *Isocr.* 3,3; *Dem.* 24(182,5); 25(184,6: conjectuur); *Comp.* 3,12: τοῦ κάλλους τῆς ἐρμηνείας in een ἡδύ-kontekst, zie 3,9 (maar vgl. ook 4,21: ἡδονὴν ἢ κάλλος ἐρμηνείας); 22,35 (κάλλος hier gekleurd door de adjectieven ἀρχαϊκὸν en αὐθαδές); 50(239,13: τὸ ποιητικὸν κάλλος); met κάλλος samengestelde termen: *Dem.* 3(132,12): καλλιλογίαν; 25(183,17): καλλιλογίαν; 25(184,6): καλλωπισμόν; 55(248,14): τρυφεροῖς ὀνόμασι καλλωπίζοντα. Over plaatsen als *Dem.* 35(207,12): τὸ κάλλος καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν ὀνομά-

των (i.t.t. σύνθεσις); *Dem.* 4(135,15) en 24(181,7) kan men twisten. Opmerkelijk is wel dat in een aantal van deze neutrale gevallen κάλλος (etc.) de ἐπίθετοι κόσμοι representeert, i.t.t. de ἀρεταὶ ἀναγκαῖαι: *Dem.* 3(132,12); 4(135,12); 24(182,5). Het kan dus zijn dat Dionysius hier beïnvloed is door een rhetorisch-technische terminologie die geen rekening hield met de tegenstelling καλόν - ἡδύ.

Bij de woordkeus trekt vooral een theorie over "schone woorden" (*kala onomata*) de aandacht. Een dergelijke theorie is geformuleerd door Theophrastus; zij wordt door Dionysius in *Comp.* 16,15 als volgt gereleveerd: "Over dat onderwerp (het tot stand brengen van een schone *lexis* door combinatie van voortreffelijke woorden) is door de filosoof Theophrastus ook in algemene zin iets gezegd in zijn boeken *Over Stijl*: hij definieert hier welke woorden van nature schoon zijn, bijvoorbeeld die woorden door combinatie waarvan de dictie naar zijn mening schoon en voornaam wordt; andere daarentegen zijn gering en platvloers, waaruit volgens hem noch een goed gedicht noch een goede redevoering kan voortkomen"¹). Een mogelijkerwijs meer exacte weergave van Theophrastus' woorden vinden we bij Demetrius, *Over Stijl* 173: "Stijl wordt ook gracieus gemaakt door de zogenaamde schone woorden. Theophrastus heeft ze zo gedefinieerd: schoonheid van een woord is het aangename (*hêdy*) met betrekking tot het gehoor (*akoê*) of tot het gezicht (*opsis*), of het respectabele in de betekenis (*dianoia*)"²). Daarmee staan we voor een probleem: Theophrastus herleidt, volgens Demetrius, de schoonheid (*kallos*) van woorden ten dele tot hun aangenaamheid (*hêdy*) in zintuiglijk opzicht; Dionysius beroept zich op hem in een context waarin hij het *kalon* en het *hêdy* juist uit elkaar probeert te houden. In het nu volgende zal geprobeerd worden de discrepantie tussen Theophrastus en Dionysius te verkleinen; dit kan ook een scherper inzicht opleveren in de manier waarop Dionysius met de leer van het *kalon* en het *hêdy* omgaat.

1) *Comp.* 16,15: Εἴρηται δὲ τινα περὶ τούτων καὶ Θεοφράστῳ τῷ φιλοσόφῳ κοινότερον ἐν τοῖς περὶ λέξεως, ἔνθα ὀρίζει τίνα ὀνόματα φύσει καλά, παραδείγματος ἕνεκα ὧν συντιθεμένων καλὴν οἶεται καὶ μεγαλοπρεπῆ γενήσεσθαι τὴν φράσιν, καὶ αὖθις ἕτερα μικρὰ καὶ ταπεινὰ, ἐξ ὧν οὔτε ποίημα χρηστὸν ἔσεσθαι φησιν οὔτε λόγον.

2) Demetrius, *De elocutione* 173: Ποιεῖ δὲ εὐχάρι τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὰ λεγόμενα καλὰ ὀνόματα. ὥριστο δ' αὐτὰ Θεόφραστος οὕτως, κάλλος ὀνοματὸς ἐστὶ τὸ πρὸς τὴν ἀκοὴν ἢ πρὸς τὴν ὄψιν, ἢ τὸ τῇ διανοίᾳ ἔντιμον. Pohl (1968) 109 n.129 vergelijkt Plato, *Hippias Maior* 297e vv.: τὸ καλόν ἐστὶ τὸ δι' ἀκοῆς τε καὶ δι' ὄψεως ἡδύ. Of dit ons veel verder helpt is de vraag, want Plato spreekt niet over schoonheid van taal, en bovendien is de gegeven definitie een voorlopige, die door de dialogpartners weldra weer opgegeven wordt.

Om het dossier over de *kala onomata* compleet te maken moeten ook een Aristotelespassage en enkele andere plaatsen uit Dionysius erbij worden betrokken. "Schoonheid van een woord is, zoals Likymnios zegt, gelegen in de klanken of in het aangeduide, en lelijkheid evenzo. Er is ook een derde element (...): het ene woord is eigenlijk dan het andere en meer geschikt om een zaak voor ogen te stellen; ook presenteert het ene woord de zaak niet in hetzelfde licht als het andere; daarom moet men het ene woord schoner of lelijker dan het andere achten. Want beide woorden duiden de schone of de lelijke zaak aan, maar niet allebei als iets schoons of iets lelijks, of tenminste de een in meerdere mate dan de ander. Metaforen moet men nu hieraan ontleen: aan woorden die schoon zijn van klank, van betekenis, of in visueel of enig ander zintuiglijk opzicht. Het maakt iets uit of men zegt "rozevingerige dageraad" liever dan "purpervingerige" of, erger nog, "roodvingerige" "(Ar. *Rh.* III,1405b6 vv.)¹⁾. Zoals uit het citaat blijkt komt Aristoteles op dit onderwerp naar aanleiding van zijn bespreking van de metafoor: "Wil je je stijl verfraaien, dan moet je metaforen ontleen aan betere specimina van dezelfde soort; wil je beschimpen, ontleen dan aan slechtere specimina van de soort"²⁾. In het geding is dus de vraag hoe men taal dient te hanteren om de realiteit fraaier of minder fraai voor te stellen. Aristoteles' opmerkingen kunnen zó worden geïnterpreteerd, dat de schoonheid van een woord afhangt van drie factoren: (a) de aard van het aangeduide (*to sêmainomenon*; *hê dynamis*) (b) de zintuiglijke verschijningsvorm van het aangeduide (*opsis* of andere *aisthêsis*; de door Aristoteles aan Likymnios' 2 factoren toegevoegde derde, geïllustreerd aan de "rozevingerige dage-

1) Ar. *Rh.* III,1405b6vv.: κάλλος δὲ ὀνόματος τὸ μὲν, ὥσπερ Λικύμνιος λέγει, ἐν τοῖς ψόφοις ἢ τῷ σημαίνοντι, καὶ αἰσχος δὲ ὡσαύτως. ἔτι δὲ τρίτον (...) ἔστι γὰρ ἄλλο ἄλλου κυριώτερον καὶ ὁμοιωμένον μᾶλλον καὶ οἰκειότερον τῷ ποιεῖν τὸ πρᾶγμα πρὸ ὁμμάτων. ἔτι οὐχ ὁμοίως ἔχον σημαίνει τόδε καὶ τόδε, ὥστε καὶ οὕτως ἄλλο ἄλλου κάλλιον καὶ αἰσχίον θετέον· ἄμφω μὲν γὰρ τὸ καλὸν καὶ τὸ αἰσχρὸν σημαίνουσιν, ἀλλ' οὐχ ἢ καλὸν ἢ οὐχ ἢ αἰσχρὸν ἢ ταῦτα μὲν, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ ἥττον. τὰς δὲ μεταφορὰς ἐντεῦθεν οἰστέον, ἀπὸ καλῶν ἢ τῇ φωνῇ ἢ τῇ δυνάμει ἢ τῇ ὕψει ἢ ἄλλῃ τινὶ αἰσθήσει. διαφέρει δ' εἰπεῖν, οἷον ῥοδοδάκτυλος ἥως μᾶλλον ἢ φοινικοδάκτυλος, ἢ ἔτι φαυλότερον ἐρυθροδάκτυλος. Het Theophrastus-fragment is met deze Aristotelespassage in verband gebracht door W.Rhys Roberts, *Demetrius On Style* (Cambridge 1902; repr. Hildesheim 1969) 241; door Costil (1949) 958vv. en door Pohl (1968) 110.

2) Ar. *Rh.* III,1405a14vv.: καὶ ἐάν τε κοσμεῖν βούλη, ἀπὸ τῶν βελτιόνων τῶν ἐν ταύτῳ γένει φέρειν τὴν μεταφοράν, ἐάν τε ψέγειν, ἀπὸ τῶν χειρόνων. Voorbeelden: εὐχεσθαι is verwant aan maar beter dan πτωχεύειν; een δαδούχος beter dan een μητραγύρτης; een διονυσόκολαξ noemt zichzelf liever τεχνίτης, en een ληστής : ποριστής.

raad") (c) de klank van het woord. Theophrastus' bij Dionysius overgeleverde formule kan eender worden opgevat: (a) *dianoia* (b) *opsis* (c) *akoê*. Zijn er op grond van deze drie factoren "schone" woorden, dan zijn er in Theophrastus' opvatting ook "geringe en platvloerse" (Dionysius, *Comp.* 16,15). Tot zover stemmen Aristoteles en Theophrastus in essentie overeen.

Gaat men nu af op Dionysius, dan heeft Theophrastus aan Aristoteles' theorie van de *kala onomata* één dimensie toegevoegd: de effecten van *woordcombinatie* in een schone stijl (*Comp.* 16,15: *synthesis*; vgl. *Isocr.* 3,1: *harmonia*). Dionysius zelf geeft van de relatie tussen "schone woorden" en "schone stijl" twee onderling afwijkende formuleringen: "Daarom kan het niet anders of een schone stijl is die waarin we schone woorden aantreffen, en van schone woorden zijn schone syllaben en fonemen de oorzaak; een aangename stijl ontstaat op dezelfde manier uit woorden, syllaben en fonemen die het gehoor aangenaam strelen" (*Comp.* 16,6)¹⁾ en: "Als het mogelijk was dat alle taalelementen waardoor de zaak moet worden aangeduid welluidend en schoonklinkend zijn, dan zou het waanzin zijn om te zien naar elementen van minder allooi; maar als dit niet kan, zoals vaak het geval is, moet men proberen door vervlechting, menging en arrangement de slechtere elementen naar de achtergrond te dringen" (*Comp.* 16,16)²⁾. Lijkt het in eerstgenoemde van deze twee citaten of een schone stijl kan worden gevormd met gebruikmaking van louter schone woorden, in het tweede blijkt dat dit gewoonlijk niet zo is. In plaats van hier een tegenspraak te constateren moeten we *Comp.* 16,16 wel zien als een precisering van 16,6³⁾. Dit betekent dus dat de *synthesis* een meerwaarde toevoegt aan de *kala onomata* op zich, d.w.z. aan de *eklogê*; dit is de essentie van heel het geschrift *De Compositione Verborum*. Het moet in Theophrastus' geest zijn gedacht: hoe kan Dionysius anders beweren dat Theophrastus 3 factoren verantwoordelijk stelt voor

1) *Comp.* 16,6: "Ὅστε πολλή ἀνάγκη καλὴν μὲν εἶναι λέξιν ἐν ᾗ καλὰ ἐστὶν ὀνόματα, καλῶν δὲ ὀνομάτων συλλαβὰς τε καὶ γράμματα καλὰ αἵτια εἶναι, ἡδεῖαν δὲ διάλεκτον ἐκ τῶν ἡδυνόντων τὴν ἀκοὴν γίνεσθαι κατὰ τὸ παραπλήσιον ὀνομάτων τε καὶ συλλαβῶν καὶ γραμμάτων.

2) *Comp.* 16,16: Εἰ μὲν οὖν ἐγχωροίη πάντ'εἶναι τὰ μόρια τῆς λέξεως ὑφ'ὧν μέλλει δηλοῦσθαι τὸ πρᾶγμα εὐφωνά τε καὶ καλλιρρήμονα, μανίας ἔργον ζητεῖν τὰ χεῖρω· εἰ δὲ ἀδύνατον εἶη τοῦτο, ὥσπερ ἐπὶ πολλῶν ἔχει, τῇ πλοκῇ καὶ μίξει καὶ παραθέσει πειρατέον ἀφανίζειν τὴν τῶν χειρόνων φύσιν.

3) In *Comp.* 16,6 argumenteert Dionysius op het woordniveau, in 16,16 op dat van de *lexis*. Zie schema § 2.3.1 pag. 162.

"het grootse, plechtige en uitzonderlijke"¹⁾ in stijl, d.w.z. het *kalon*, namelijk woordkeus, woordschikking en figuren (*Isocr.* 3,1)? Dezelfde gedachte vinden we ook in *Comp.* 3,16, n.a.v. een Herodotuspassage: "Men kan niet zeggen dat de waardigheid en de plechtigheid van de woorden de stijl schoon (*eumorphos*) hebben gemaakt; want die zijn niet bijzonder verzorgd en speciaal uitgekozen, maar zoals de natuur symbolen aan de zaken heeft toebedeeld"²⁾: alleen de *harmonia* is verantwoordelijk. En eerder in hetzelfde hoofdstuk³⁾: "Zoals een goede gedachte geen nut heeft wanneer men haar niet de sier van een schone bewoording verleent, zo brengt het ook hier (inzake *harmonia*) geen voordeel een zuivere en schone dictie te vinden als men haar niet het passende sieraad van *harmonia* meegeeft" (*Comp.* 3,4).

De drie factoren voor schoonheid (en lelijkheid) van taal die Aristoteles en Theophrastus noemen - het aangeduide; de zintuiglijke verschijning van het aangeduide; de klank - kunnen we ook in Dionysius' *De Compositione Verborum* terugvinden, zij het niet zo compact geformuleerd en niet zo direct in samenhang gebracht met de *kala onomata*. T.a.v. de schoonheid van klank, een centraal motief in dit werk, behoeft dit niet apart te worden aangetoond. Dat tot het al of niet schone van een woord het betekende bijdraagt blijkt *e contrario* uit Dionysius' behandeling van Homerus' Schepenlijst (en daarvan de passage gewijd aan het Boeotische contingent, *Ilias* II,494-501) in *Comp.* 16,17-19: De lijst bestaat uit een serie namen die stuk voor stuk - als aanduiding voor Boeotische nesten, bedoelt Dionysius blijkbaar - weinig plechtigheid of schoonheid bezitten; maar Homerus slaagt erin de lijst zó te componeren dat deze als geheel veel grandeur bezit. Iets dergelijks constateert Dionysius naar aanleiding van een vertelling van Herodotus, het reeds aangestipte verhaal van koning Kandaülês. Deze is zo verliefd op zijn vrouw dat hij Gygês, één van zijn lijfwachten, van de aanblik van haar schoonheid deelgenoot wil maken. Hij troont hem tegen diens wil de

1) *Isocr.* 3,1: τὸ μέγα καὶ σεμνὸν καὶ περιττὸν ἐν λέξει.

2) *Comp.* 3,16: Οὐκ ἂν ἔχοι τις οὐδ'ἐνταῦθα εἰπεῖν, ὅτι τὸ ἀξίωμα καὶ ἡ σεμνότης τῶν ὀνομάτων εὐμορφον πεποίηκε τὴν φράσιν· ἀνεπιτήδευτα γὰρ ἐσσι καὶ ἀνέκλεκτα, ὅλα ἡ φύσις τέθεικεν σύμβολα τοῖς πράγμασιν.

3) *Comp.* 3,1-4; citaat 3,4: Ὡσπερ γὰρ οὐδὲν ὄφελος διανοίας ἐστὶ χρηστῆς, εἰ μὴ τις αὐτῇ κόσμον ἀποδώσει καλῆς ὀνομασίας, οὕτω κἀνταῦθα οὐδὲν ἐστὶ προὔργου λέξιν εὖρεῖν καθαρὰν καὶ καλλιρρήμονα, εἰ μὴ καὶ κόσμον αὐτῇ τις ἀρμονίας τὸν προσήκοντα περιθήσει.

koninklijke slaapkamer binnen, en zo krijgt Gygès de koningin naakt te zien (Herodotus I,8-10). "Het geval was niet bepaald verheffend of geschikt om schone taal aan te wijden, maar integendeel platvloers, gewaagd en eerder stuitend (*aischron*) dan mooi; maar het werd buitengewoon vakkundig verwoord, zodat men het beter kan horen vertellen dan zien gebeuren" aldus Dionysius (*Comp.* 3,14¹). In de zinsnede "zien gebeuren" nemen we misschien een flauwe echo waar van Aristoteles' en Theophrastus' *opsis*²). Dionysius vervolgt met de al geciteerde opmerking (3,16) dat Herodotus' geheim niet school in het bezigen van fraaie woorden: "wanneer iemand de gewoonste en meest geijkte termen gebruikt, zodat daardoor de inhoud (*noêmata*) niet verheven wordt" (3,17)³) (kan fraaiheid van stijl alleen het gevolg zijn van woordschikking).

Het markante van Dionysius' behandeling van de "schone woorden"⁴) ligt daarin dat hij met de leer van de *synthesis* één stap verder gaat dan Theophrastus. Bij de filosoof functioneerde *synthesis* op het niveau van samenvoeging van gehele woorden; Dionysius analyseert met behulp van dit begrip ook lettergrepen en fonemen. Daardoor komt hij ertoe met grotere precisie te bepalen welke woorden schoon, resp.aangenaam voor het gehoor zijn; maar belangrijker is dat hij de buitentalige dimensie van de schoonheid van taal (Aristoteles' *sêmainomenon*; Theophrastus' *dianoia*) ook tot het foneemniveau laat afdalen. *Kala onomata* zijn bij hem niet alleen schoon wanneer ze van zichzelf een schone klank hebben of een schone zaak verbeelden, maar ook wanneer ze samengesteld zijn uit schone lettergrepen en letters (*Comp.* 16,6), die op hún beurt een afspiegelende functie hebben (zie de talrijke voorbeelden in *Comp.*

1) *Comp.* 3,14: Τὸ πρᾶγμα οὐχ ὃ τι σεμνὸν ἢ καλλιολογεῖσθαι ἐπιτήδειον, ἀλλὰ καὶ ταπεινὸν καὶ ἐπικίνδυνον καὶ τοῦ αἰσχροῦ μᾶλλον ἢ τοῦ καλοῦ ἐγγυτέρω· ἀλλ'εἴρηται σφόδρα δεξιῶς, καὶ κρεῖττον γέγονεν ἀκουσθῆναι λεγόμενον ἢ ὀφθῆναι γινόμενον.

2) Vgl. *Comp.* 16,9: οἰκτρὰν ἢ φοβερὰν ἢ ἀγέρωχον ὄψιν.

3) *Comp.* 3,17: ἀνάγκη δέ που, ὅταν τοῖς κυριωτάτοις τε καὶ προσεχεστάτοις ὀνόμασιν ἐκφέρηται, τὰ νοήματα μὴδὲν σεμνότερα εἶναι. Herodotus heeft dus nagelaten wat hij volgens Ar. *Rh.* III,1405b 17vv. wel had kunnen doen: fraaiere termen kiezen dan de κύρια en ὁμοιωμένα en οἰκεῖα. Aujac, noot ad loc.: "il n'y a aucun mot noble (qui aurait été particulièrement déplacé en l'occurrence)" mist het punt waarom het gaat.

4) Zie nog *Dem.* 4(135,15): τῷ κάλλει τῶν ὀνομάτων; 24(181,7): κάλλος ὀνομάτων; 35(207,12): τὸ κάλλος καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν ὀνομάτων; 36(208,14): ὀνομάσαι τὰ νοήματα καλῶς.

15,13vv.)¹⁾. Men zou dus kunnen zeggen dat Dionysius de bij Aristoteles en Theophrastus gegeven aanzetten fragmenteert en atomiseert. Bij de beide filosofen spelen de taalklanken alleen een rol als elementen van grotere gehelen, vanaf het woordniveau; Dionysius verleent ook de afzonderlijke taalklanken als verwijzende eenheden een eigen leven: hij hypostaseert ze.

Op deze lijn voortgaande kunnen we, om de tegenspraak tussen Dionysius'opvatting van de *kala onomata* en Theophrastus' theorie hierover zoal niet op te heffen dan toch te verklaren, de volgende hypothese opstellen: Theophrastus kende t.a.v. de *onomata* wel het verschil tussen het *kalon* en het *hêdy*, maar hij hanteerde deze begrippen als eigenschappen of dimensies zonder er een zelfstandig bestaan aan toe te kennen; tegenover "schone" woorden staan bij hem ook geen "aangename", maar "geringe en platvloerse"²⁾. Bovendien zou hij volgens Dionysius van dit onderwerp slechts een globale behandeling hebben gegeven (*Comp.* 16,15). Het was Dionysius die ook hier tot hypostasering overging. Naast *kala onomata*, woorden die geheel op het vlak van het *kalon* liggen, kent hij ook "aangename" woorden die geheel tot het *hêdy* behoren. De soepele stijl "kiest altijd voor de meest gladde en weke woorden, op jacht als ze is naar fraaiheid van klank en melodie, en met behulp daarvan probeert ze het aangename te bereiken" (*Dem.* 40)³⁾. Maar uiteindelijk bepleit hij toch in woordkeus en schikking een stijl die aan beide uitersten, het *kalon* en het *hêdy*, in de juiste proportie deel heeft. In feite komt hij daarmee op eenzelfde resultaat uit als het door Theophrastus beoogde. Bonner heeft op deze wijze het ontstaan van een theorie van drie stijltypen willen verklaren: Dionysius (of een voorganger) zou de stijlextremen waartegen Aristoteles had gewaarschuwd hebben verzelfstandigd zonder de Peripatetische voorkeur voor een middenstijl op te geven⁴⁾. Deze argumentatie is ook verwant aan de verklaring die Karin Pohl heeft gegeven voor de feilen in de opbouw van *Comp.* 10-20. Dionysius ging, volgens haar, uit van een

1) De afspiegelende functie van taal (*mimêsis*) komt in § 2.4.1 aan de orde.

2) DH, *Comp.* 16,15: μικρὰ καὶ ταπεινά.

3) *Dem.* 40(214,21): ὀνομάτων αἰεὶ βούλεται λαμβάνειν τὰ λειότατα καὶ μαλακώτατα, τὴν εὐφωνίαν θηρωμένη καὶ τὴν εὐμέλειαν, ἐξ αὐτῶν δὲ τὸ ἥδύ.

4) Uitgebreider te behandelen in hfdst. 5.5; zie vooral pag. 505.

theorie die slechts één goede *synthesis* kende die tegelijk *kalê* en *hêdeia* was. Hij zou de elementen daarvan gebrekkig hebben verdeeld over een tot zelfstandige existentie verheven *kalon* en *hêdy*¹⁾. Anders dan Pohl, en voortbouwend op de suggestie van Bonner, meen ik de nadruk te moeten leggen op de *eenheid* van Dionysius' inspiratiebronnen. Zijn uitgangspunt ligt in de stijltheorieën van de vroege Peripatetici, tussen wie fundamentele overeenstemming bestond. Voor de eigenaardigheden - ook de contradicties - in Dionysius' uitwerking van de aan de Peripatos ontleende gedachten heeft men niet (zoals Pohl)²⁾ te wijzen op de heterogeniteit van de door Dionysius gebruikte bronnen; zijn eigen neiging tot fragmentering en tot het toepassen van bipolaire denkschema's is als verklaring toereikend.

Dit is de plaats om kort in te gaan op een recent artikel van Doreen C. Innes (1985). Innes' conclusie over fr. 12 Schmidt (= Cicero, *Orator* 79: *ornatum illud suave et affluens*) is dat Theophrastus "offers an interlocking, independent group of four qualities, all of which are required for good style and which as a group add up to the single *lexeôs aretê* of Aristotle", dat daarentegen "the later theory of qualities, with its recognition of separate virtues of sweetness, grandeur and force, introduces divisions alien to Theophrastus" (p.259v.). Deze interpretatie van Theophrastus' stijlideaal komt overeen met de hierboven uiteenzette.

Maar helemaal duidelijk is Innes op dit punt niet. Op p. 257 formuleert ze het eigenlijke punt, de interpretatie van *ornatum illud suave et affluens*, als volgt: "Do the two subdivisions, *suave et affluens*, add up to a single concept? If they are distinct, are they coextensive and compatible or opposed and incompatible?" Dit is een vertakte vraagstelling. Eerst: zijn *suave et affluens* (a) één begrip of (b) "distinct"? Dan: indien (b), zijn ze (b1) "coextensive and compatible" of (b2) "opposed and incompatible". In haar antwoord wijst ze (b2) duidelijk af - m.i. terecht - maar verwacht vervolgens (a) en (b1). "On either view he did not recognize two distinct qualities of style, sweetness and grandeur" (p.259 boven): antwoord (a). Maar op dezelfde pagina: "Ornamentation and *suavitas* are coextensive" en "Thus *suavitas* is most probably coextensive with *dignitas*": antwoord (b1). M.i. moet gekozen worden tussen (a) en (b1), en geniet (b1) de voorkeur, omdat Theophrastus geen behoefte zal hebben gehad *hêdy* en *megaloprepes* te onderscheiden als hij ze identiek achtte; hij scheidde ze alleen niet.

Niet overtuigend is Innes' behandeling van Dionysius. Ze noemt hem (p.257) als getuige voor de latere praktijk om de *aretai* "opposed and incompatible" te hanteren. Ze wijst dan op de driedeling binnen de *epithetoi kosmoi* - het pleidooi van Meerwaldt (1920) voor een tweedeling is haar onbekend - en voor de

1) Zie eerder § 2.3.1 pag. 166.

2) En bv. ook Gutzwiller (1969) 45.

onverenigbaarheid van de *aretai* noemt ze Dionysius' oordelen over Thucydides en Lysias. Maar ze verzwijgt zijn beoordeling van Demosthenes, in Dionysius' ogen de beste redenaar omdat hij alle goede eigenschappen in zich verenigt.

2.3.2.3

Reeds bij herhaling bleek hoe moeilijk het is bij de beschrijving van de betekenisvelden die de begrippen *kalon* en *hêdy* bestrijken de grens tussen taal en buitentalige werkelijkheid scherp in acht te nemen¹⁾. De behandeling van de publiekeffecten van welsprekendheid bracht met zich mee dat moest worden ingegaan op de ethisch-politieke uitvloeisels van "theatraliteit", "bedrog" en dergelijke. Bij de bespreking van de *kala onomata* werd duidelijk dat één van de factoren die tot de schoonheid van woorden bijdragen gevormd wordt door de ermee aangeduide zaak. Op de inhoudelijke, buitentalige aspecten van het *kalon* en het *hêdy* wordt in deze sectie ingegaan. Globaal constateerden we tot nu toe tussen *kalon* en *hêdy* parallelie en gelijkwaardigheid. Een uitzondering vormden enkele riskante publiekeffecten zoals bedwelming en bedrog: die staan uitsluitend met het *hêdy* in verbinding, niet met het *kalon*. In de loop van deze sectie zal naar voren komen dat vanuit een inhoudelijk, resp. ethisch standpunt bij Dionysius geen sprake kan zijn van gelijkwaardigheid: het *kalon* prevaleert.

Zo valt het dadelijk op dat Dionysius wel rept van "schone onderwerpen" die aan de redenaar ter behandeling worden aanbevolen²⁾ maar nooit over "aangename onderwerpen". Men zou in dit verband, afgezien van Herodotus' "edele en bij de lezers in de smaak vallende onderwerp"³⁾ hooguit kunnen wijzen op *Lys.* 18,3/4: "(Lysias') verhalende passages zijn aangenaam als geen ander en overtuigend, ze boezemen vertrouwen in zonder dat men bemerkt wat er gebeurt (...) zo'n sterke overredingskracht en verleiding gaat er uit van wat hij zegt, en zózeer

1) ...ei qui de verborum qualitate quaerat, simul considerandum esse, quid ipsius rei mente conceptae qualitas ad orationis speciem conferat: Meerwaldt (1920) 3 n.1.

2) Καλαὶ ὑποθέσεις (e.d.): *Isocr.* 4,2; (12,2: τὴν λαμπρότητα τῶν ὑποθέσεων); *Pomp.* 4,1; 6,2; *AR* I,1,2; 2,1.

3) *Pomp.* 3,2: ὑπόθεσιν (...) καλὴν καὶ κεχαρισμένην τοῖς ἀναγνωστομένοις.

ontgaat het de hoorders of iets waar is of verzonnen"¹⁾. Hoewel Dionysius het bedrieglijke karakter van Lysias' verhalende gedeelten hier zonder misprijzen vermeldt en (18,6) zelfs ter navolging aanbeveelt, lijdt het toch geen twijfel dat in deze beoordeling reserve ligt opgesloten: Lysias' behandelde nu eenmaal geen "edele onderwerpen" zoals Isokrates, althans zijn kracht lag niet daarin, maar in forensische redevoeringen: "En wat deze betreft is hij beter in het fraai (*kalôs*) tot uiting brengen van geringe en paradoxale onderwerpen met weinig aanknopingspunten dan in het krachtig verwoorden van grootse en plechtige zaken met veel aangrijpingspunten"²⁾. Isokrates daarentegen "koos niet voor geringe onderwerpen en niet voor de behandeling van particuliere affaires (...) maar voor de zaken die de Hellenen en de Koning betroffen, waarmee hij meende te bereiken dat steden er beter voor zouden staan en dat burgers in deugd zouden groeien" (*Isocr.* 1,3)³⁾, kortom voor "schone onderwerpen" (*Isocr.* 4,2). Daarom overtreft Isokrates Lysias "in de glans van zijn onderwerpen en in het filosofische van zijn voorkeuren meer dan een man van een kind verschilt"⁴⁾.

In dezelfde lijn ligt het feit dat Dionysius om "litteraire" werken globaal - dus niet één aspect eruit - te prijzen zelden naar het predikaat "aangenaam" grijpt, veel vaker naar het woord "schoon"⁵⁾. In feite kan men alleen *Comp.* 3,9 noemen: Een Homeruspassage "doet niet onder voor de meest plezierige gedichten"⁶⁾. Van Demosthenes' redevoeringen wordt

1) *Lys.* 18,3: αἱ διηγήσεις (...) ἡδεῖαί τέ εἰσιν ὥς οὐχ ἕτεραι καὶ πιθαναὶ καὶ τὴν πίστιν ἅμα λεληθότως συνεπιφέρουσιν (...) τοσαύτην ἔχει πειθῶ καὶ ἀφροδίτῃ τὰ λεγόμενα καὶ οὕτως λανθάνει τοὺς ἀκούοντας εἴτ' ἀληθῆ ὄντα εἴτε πεπλασμένα.

2) *Lys.* 16,3: κἀν τοῦτοις δὲ αὐτοῖς ἀμείνων ἐστὶ τὰ μικρὰ καὶ παράδοξα καὶ ἄπορα εἰπεῖν καλῶς, ἢ τὰ μεγάλα καὶ σεμνὰ καὶ εὖπορα δυνατῶς. Vgl. *Lys.* 15,3: (λόγοι) οἱ περὶ τὰς παραδόξους συνταχθέντες ὑποθέσεις, ἐν οἷς πλεῖστα καὶ κάλλιστα ἐνθυμήματα λέγει κτλ.

3) *Isocr.* 1,3: οὐ περὶ μικρῶν τὴν προαίρεσιν ποιούμενος οὐδὲ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων (...) περὶ δὲ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ βασιλικῶν πραγμάτων, ἐξ ὧν ὑπελάμβανε τὰς τε πόλεις ἀμεινον οἰκῆσθαι καὶ τοὺς ἰδιώτας ἐπίδοσιν ἔξειν πρὸς ἀρετῇ. Vandaar ook Dionysius' verontwaardiging over Aristoteles' bewering dat er talloze forensische redevoeringen van Isokrates in omloop waren (*Isocr.* 18).

4) *Isocr.* 12,2: (προτερεῖν ἡγούμην Ἰσοκράτην Λυσίου) κατὰ (...) τὴν λαμπρότητα τῶν ὑποθέσεων καὶ τὸ φιλόσοφον τῆς προαιρέσεως πλεῖον διαφέρειν ἢ παιδὸς ἀνδρα- met een citaat van Plato, *Phaedrus* 279a.

5) Καλός: *Proem.* 3,2; *Dem.* 4(135,1); *Imit.* B VI (204,5); *Pomp.* 1,7; 3,2; 3,21; 6,6; *Dem.* 46(231,15); vgl. *Comp.* 25,1; 26,9.

6) *Comp.* 3,9: ποιημάτων τε τῶν πάνυ ἡδίστων οὐδενὸς ἤττω μοῖραν ἔχει.

éénmaal gezegd dat het onmogelijk is ze als lectuur, als een stuk amusement (*en hêdonêi*) door te nemen¹⁾. Niettegenstaande Dionysius' proclamatie in *Dem.* 47 van een tweevoudig *telos* voor elke vorm van kunst, *kalon* en *hêdy*, blijkt uiteindelijk zijn waardering voor een produkt van welsprekendheid toch vrijwel alleen af te hangen van de mate waarin dit aan het *kalon* deel heeft.

Met het *kalon* begeven we ons in de sfeer van het normatieve. Het schone is datgene wat om zijns zelfs wil bewonderens- en nastrevenswaardig is²⁾; Dionysius valt op dit begrip terug als hij de *zêlos* moet definiëren³⁾. Het *kalon* is, samen met de *aretê* (de voortreffelijkheid) het doel van het leven zoals de filosofen dat hebben geformuleerd (*Isocr.* 9,10). Hoewel Dionysius op de plaats waar hij dit zegt juist van de filosofen enige afstand neemt schroomt hij elders niet het begrip *kalon* in deze betekenis te hanteren⁴⁾. In het *kalon* culmineert Dionysius' waardenstelsel.

Men zou kunnen tegenwerpen dat we in de laatstgenoemde gevallen een ander, uitsluitend ethisch bepaald begrip *kalon* ontmoeten, dat niets te maken heeft met het domein van de esthetica waarop we onze aandacht vooral richten. Maar een dergelijk bezwaar is niet steekhoudend. Het begrip dat de negatie van *to kalon* aangeeft, *to aischron*, functioneert zowel in ethische als in esthetische samenhang⁵⁾. De Kandaülès-episode heet "eerder *aischron* dan *kalon*"⁶⁾, en hier argumenteert Dionysius dat een zaak die (ethisch?) *aischron* is en eigenlijk niet geschikt om (in esthetische zin?) *kalon* gemaakt te

1) *Dem.* 22(177,14): τῶν λόγων (...) οὗς οὐκ ἐν (...) ἐν ἡδονῇ ὡς ἀνάγνωσμα διελθεῖν.

2) De woordverbinding καλὸς καὶ θαυμαστός: *Pomp.* 1,7; 3,6. De uitdrukking καλὸς καὶ μιμήσεως ἄξιος: *Thuc.* 8(335,11); καλὸς καὶ ζήλου ἄξιος: 48(406,13). Vgl. *AR* II,18,2: καλὸν ζῆλος ἐπιτηδεύματων.

3) De definitie: *Imit.* fr. A III: ζῆλος δὲ ἐστὶν ἐνέργεια ψυχῆς πρὸς θαῦμα τοῦ δοκοῦντος εἶναι καλοῦ κινουμένη. Voor *zêlos* zie § 2.4.1.

4) *Dem.* 23(180,17): redevowering van Demosthenes ὅσοι περὶ τε τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς εἴρηνται; *Dem.* 31(197,7): παράκλησις Ἀθηναίων ἐπὶ τὸ καλὸν καὶ τὴν ἀρετήν; *Thuc.* 41(396,13); *AR* II,18,1; 26,3.

5) Esthetisch bv.: *Imit.* B VI (203,1) en (203,15), de twee parabellen waarmee Dionysius de werking van *mimêsis* illustreert; ethisch o.a. *Thuc.* 41(396,17); *AR* II,3,5 (αἰσχροῦν ἐπιθυμιῶν); 28,1 (idem).

6) *Comp.* 3,14: τοῦ αἰσχροῦ μᾶλλον ἢ τοῦ καλοῦ ἐγγυτέρω.

worden¹⁾ door het talent van Herodotus toch een aanvaardbaar resultaat oplevert. Evenzo dient de term *aischynê*, die normaliter de houding tegenover het *aischron* (ethisch) aanduidt soms ook op het esthetische vlak, als "lelijkheid"²⁾. Een vergelijkbare situatie doet zich voor in passages waarin een "morele" terminologie wordt gebezigd om stilistische eigenaardigheden te typeren. Van ritmen kan gezegd worden dat ze *eugeneia* (adeldom)³⁾ of mannelijkheid⁴⁾ bezitten, of omgekeerd juist "wijfsheid en on-adel"⁵⁾; een redenaar die wel van dergelijke foute ritmen gebruik maakt spreekt op een manier die bij vrouwen of ontmanden past (Hegesias van Magnesia)⁶⁾. Van *hêdonê* is bij de behandeling van de publiekeffecten (2.3.2.1) het riskante karakter gebleken; daar balanceerden we met dit begrip op de grens tussen het esthetische en het ethische; in ondubbelzinnig ethische betekenis komt de term bij Dionysius ook voor: *Isocr.* 8,2/3; *AR* II,10,4. Ook in een notie als "theatrale schaamteloosheid" (*Prooem.* 1,3) is het moeilijk het ethische en het esthetische van elkaar te scheiden. Er is, kortom, geen waterdichte afscheiding tussen het domein van de woordkunst en dat van de ethiek en de politiek. Dionysius' *politikos logos* weerspiegelt het waardensysteem dat in de samenleving der *politai* opgeld doet, draagt voorbeelden ter versterking van deze waarden aan, en vermijdt al die vormen van wekelijkheid, verwijfdheid en bedwelming die tot ondermijning van de burgerlijke moraal zouden kunnen leiden. Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat als Dionysius in zijn *Prooemium* de vooruitgang in de *politikoi logoi* (1,1) en de terugkeer van de oude Attische Muze (2,2) bejubelt hij niet alleen denkt aan "litteraire" bloei maar ook aan een toename van het morele en politieke gehalte van de rhetorische productie in de door hem gewenste zin; de politieke terminologie waarin

1) *Comp.* 3,14: τὸ πρᾶγμα οὐχ ὅ τι σεμνὸν ἢ καλλιλογεῖσθαι ἐπιτήδειον.

2) Ethisch bv. *AR* II,28,1; esthetisch *Comp.* 18,21 en 24.

3) *Comp.* 17,5 (οὐκ ἀγεννής); 18,1 (γενναίων); 6; 7; 8; 11; 22; 24; *Dem.* 43(227,16); vgl. *Comp.* 17,5: (μαλακώτερος καὶ) ἀγεννέστερος; 18,1 (ἀγεννῶν); 20; 22.

4) *Comp.* 17,4: ἀνδρώδεις; *Dem.* 39(212,5): ἀνδρώδεις; 43(227,16).

5) *Comp.* 17,9: πολὺ τὸ θῆλυ καὶ ἀγεννὲς ἔχει.

6) *Comp.* 18,28: Ὡς δὲ ὁ Μάγνης εἴρηκεν, ὑπὸ γυναικῶν ἢ κατεαγόντων ἀνθρώπων λέγουσι' ἄν.

hij het weer aan de macht komen van de goede oude rhetorica inkleedt wijst ook in die richting. In ditzelfde verband spreekt hij ook van *ta kala*¹⁾.

Een *kalê hypothesis* (edel onderwerp) is dan ook een onderwerp dat over edele daden en gebeurtenissen handelt en dat een zedelijk karakter draagt. Isokrates' onderwerpen zijn schoon omdat ze de lezers van zijn *logoi* serieus van karakter en nuttig voor huis, stad en Hellas maken en een uitstekende leerschool voor de *aretê* vormen (*Isocr.* 4,2/3). Het onderwerp van de *Antiquitates Romanae* is eveneens edel: de *Oudheden* stellen immers "de omvang van het imperium der Romeinen, de schoonheid van hun daden én de langdurigheid van hun régime" aan de orde²⁾, ze handelen "over de meest roemruchte stad en over de schitterendste daden waarop men zich zou kunnen beroemen"³⁾. In de keuze van een "edel onderwerp dat bij de lezers in de smaak valt" had Herodotus een gelukkiger hand dan Thucydides. Koos de eerste handelingen waarbij Grieken en barbaren tesamen betrokken waren, Thucydides behandelde "één enkele oorlog, en dan nog één die niet edel (*kalos*) was en evenmin gelukkig afliep, een oorlog die beter nooit had kunnen plaatsvinden, en anders aan stilzwijgen en vergetelheid had moeten worden prijsgegeven zodat de latere generaties er geen kennis van zouden dragen"⁴⁾. Want een oorlog die zoveel leed over de Grieken bracht, en dan nog in hoofdzaak door hun eigen toedoen, heeft niets verhevens; het ergste is dat Thucydides "vrijwillig voor dit onderwerp koos en dat hij, daden uit het verleden minachtend, de (treurige) verrichtingen van zijn eigen tijd voor de edelste en

1) *Prooem.* 2,4. Zie verder hfdst. 5.8.

2) *AR* I,2,1: κατὰ τὸ μέγεθος τῆς ἀρχῆς καὶ κατὰ τὸ κάλλος τῶν πράξεων (...) καὶ κατὰ τὸ μῆκος τοῦ περιειληφότος αὐτὴν χρόνου.

3) *AR* I,3,6: περί τε πόλεως γράφω τῆς περιφανεστάτης καὶ περὶ πράξεων ὧν οὐκ ἂν ἔχοι τις ἐτέρας ἐπιδείξασθαι λαμπροτέρας. De keuze van een groots onderwerp is op zich een vaste *topos* in de historiografische prooemia: E.Herkommer, *Die Topoi in den Proömien der römischen Geschichtswerke* (diss. Tübingen 1968) 165-167; Schultze (1986) 125 n.34.

4) *Pomp.* 3,2: ὑπόθεσιν (...) καλὴν καὶ κεχαρισμένην τοῖς ἀναγνώσομένοις; 3,4: ὁ δὲ Θουκυδίδης πόλεμον ἕνα γράφει, καὶ τοῦτον οὔτε καλὸν οὔτε εὐτυχῆ· ὃς μάλιστα μὲν ὤφειλε μὴ γενέσθαι, εἰ δὲ μὴ, σιωπῇ καὶ λήθῃ παραδοθεὶς ὑπὸ τῶν ἐπιγιγνομένων ἡγνοῆσθαι.

bewonderenswaardigste hield¹⁾. Xenophon volgde Herodotus na in de keus van "edele en verheven en bij een filosoof passende onderwerpen"²⁾, zoals de *Opvoeding van Cyrus*, die het toonbeeld was van een voortreffelijke vorst, de *Tocht naar het binnenland* van Cyrus jr, "één lofrede op de Grieken die met hem meetrokken"³⁾, en de *Hellenica*, waarin o.a. het relaas van de verdrijving van de 30 Tyrannen en het herstel van de Atheense muren (*Pomp.* 3,1), het illustere slot van de Peloponnesische Oorlog dat door Thucydides om onbegrijpelijke redenen was weggelaten (*Pomp.* 3,10). Ook de beide geschiedwerken van Theopompus hebben edele onderwerpen, namelijk wederom het slot van de Peloponnesische Oorlog en de daden van Philippus. Prijst Dionysius Xenophon als wijsgeer voor de keus van edele thema's, bij Theopompus waardeert hij in het bijzonder "alle wijsgerige uitingen in heel zijn werk, de talrijke schone verhandelingen (*kalous logous*) die hij ten beste geeft over rechtvaardigheid, godsvrucht en de andere deugden"⁴⁾. Het argument (*enthymêma*) dat de Meliërs met hun vriendschap jegens Athene de zwakte van deze stad en met hun haat haar sterkte zouden bewijzen heet *ponêron* (slecht): *Thuc.* 39(392,14), en de enthymemen die de Atheense gezanten naar Melos te berde brengen noemt Dionysius in hun totaliteit *aischista* (allerschandelijkst): *Thuc.* 41(397,2). Voortdurend lopen esthetische en morele waardeoordelen bij Dionysius dooreen.

Noties als *to kalon* en *kalê hypothesis* met hun tegendelen kan men zo hanteren als sleutel tot het ethisch-politieke waardenpatroon dat Dionysius in zijn rhetorisch en geschiedkundig oeuvre propageert. "Het geeft geen pas als Thucydides het zo voorstelt dat de Meliërs, bewoners van een kleine *polis*, die nooit een illustere daad hadden volbracht, zich meer bekommeren om het *kalon* dan om hun veiligheid (...) terwijl de Atheners, die in de Perzische oorlog bereid waren geweest hun stad en hun land te verlaten om geen *aischron* bevel te behoeven accepteren diegenen die ditzelfde wilden doen (namelijk de Meliërs) als dwazen

1) *Pomp.* 3,6: διασύρων τὰ παλαιὰ ἔργα κάλλιστα καὶ θαυμασιώτατα τὰ καθ'αὐτὸν ἐπιτελεσθέντα φησὶν εἶναι, καὶ φανερός ἐστι ταῦτα ἐκὼν ἐλόμενος.

2) *Pomp.* 4,1: τὰς ὑποθέσεις τῶν ἱστοριῶν ἐξελέξατο καλὰς καὶ μεγαλοπρεπεῖς καὶ ἀνδρὶ φιλοσόφῳ προσηκούσας; vgl. *Isocr.* 7,5: πρέποντας φιλοσοφία (...) λόγους.

3) *Pomp.* 4,1: μέγιστον ἐγκώμιον ἔχουσιν τῶν συστρατευσαμένων Ἑλλήνων.

4) *Pomp.* 4,6: ὅσα φιλοσοφεῖ παρ' ὅλην τὴν <συγγραφὴν περὶ> δικαιοσύνης καὶ εὐσεβείας καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν πολλοὺς καὶ καλοὺς διεξερχόμενος λόγους.

brandmerkten¹⁾: zo vat Dionysius zijn kritiek op de Melische dialoog samen. Hij heeft zich bovenal gestoten aan de botte formulering van het beginsel van macht boven recht als leidraad voor gedrag van Griekse steden onderling. Verder tamboert Dionysius op de onoverbrugbare kloof tussen Grieken en barbaren en op de voortreffelijkheden van de Atheners, zoals hun godsvrucht en hun vrijheidsliefde.

Een belangrijke formule voor dit waardenpatroon is het schema van de vier kardinale deugden: *eusebeia* (godvrezendheid), *dikaiosynê* (rechtvaardigheid), *sôphrosynê* (ingetogenheid) en *andreia* (dapperheid)²⁾. Met godsvrucht verwerft men de welwillendheid van de goden, een eerste vereiste voor de voorspoed van steden (*AR* II,18,1); de Atheners geven het goede voorbeeld door "in elke zaak en op elk moment de goden te volgen en niets te volbrengen zonder mantiek en orakels" (*Thuc.* 40)³⁾. Het in acht nemen van gerechtigheid en ingetogenheid houdt het onderlinge verkeer van de burgers in de stad leefbaar: gerechtigheid zet een rem op de hebzucht die tot aantasting van andermans goed leidt (behalve in de *Constitutie van Romulus* ook: *Isocr.* 5,2), ingetogenheid houdt de geneugten van tafel en bed in toom⁴⁾. Rechtvaardigheid maakt de stad groot (*Isocr.* 7,2/3). Beoefenaars van deze deugden wenden liever hun eigen vermogen aan t.b.v. de stad dan het staatsbezit te plunderen (*Isocr.* 8,3; vgl. 5,2); niet alleen hun vermogen maar ook zichzelf zullen ze inzetten tot nut van de gemeenschap, ze zullen niet het aangenaamste (*hêdistia*) en gemakkelijkste kiezen, maar het edelste en meest ambitieuze⁵⁾. Ordelijkheid (*kosmiotês*) behoort bij de *politai* hoog in het vaandel te zijn geschreven: Tegen de dwaasheid en eigengereidheid van de jeugd, die steeds weer geneigd is *ta kala* te veronachtzamen, mag niet slap worden

1) *Thuc.* 41(396,11-19): οὐδ' ἂν ἀξιῶσαιμι τοὺς μὲν μικροπολίτας καὶ μηδὲν ἔργον ἐπιφανὲς ἀποδειξαμένους Μηλίοις πλέονα τοῦ καλοῦ ποιῆσθαι πρόνοιαν ἢ τοῦ ἀσφαλοῦς (...) τοὺς δὲ προελομένους τήν τε χώραν καὶ τὴν πόλιν ἐκλιπεῖν καὶ τὸν Περσικὸν πόλεμον Ἀθηναίους, ἵνα μηδὲν αἰσχρὸν ὑπομείνωσιν ἐπίταγμα, τῶν ταῦτ' ἀποαιρουμένων ὡς ἀνοήτων κατηγορεῖν.

2) *AR* I,5,3; II,18,1/2; vgl. *Isocr.* 7,1; *Pomp.* 4,2; 6,6; *AR* I,4,2. Op de vier deugden wordt n.a.v. de *Constitutie van Romulus* dieper ingegaan in hfdst. 4.2.

3) *Thuc.* 40(393,19): τὸ περὶ παντὸς πράγματος καὶ ἐν παντὶ καιρῷ τοῖς θεοῖς ἔπεσθαι καὶ μηδὲν ἄνευ μαντικῆς καὶ χρησμῶν ἐπιτελεῖν.

4) Zie verder hfdst. 4.2 pag. 376.

5) *AR* I,6,4: μὴ τὸν ἥδιστόν τε καὶ ῥᾶστον αἰρεῖσθαι τῶν βίων, ἀλλὰ τὸν εὐγενέστατον καὶ φιλοτιμότατον; vgl. *Isocr.* 4,4.

opgetreden (*AR* II,26,3). Men zal de ouderen niet tegenspreken (*Isocr.* 8,3; vgl. *AR* II,26,1: *aidôs* = respect), de archonten gehoorzamen (*Isocr.* 8,3) en zich zijn hele leven onder tucht laten stellen (*Isocr.* 8,4) i.p.v. ongebreideld na te jagen wat de eigen lust (*hêdonê*) bevredigt (*Isocr.* 8,2/3; vgl. *AR* II,28,1). Ingetogenheid, en niet tuchteloosheid, is dan ook de juiste basis voor democratie (*Isocr.* 8,2/3). Door de betrachting van deze deugden wordt eendracht tot stand gebracht, een hoog goed in het leven van de steden, vooral wanneer belangentegenstellingen dit tot bloedens toe dreigen te verscheuren¹⁾.

Dapperheid tenslotte bewerkt dat de Grieken "niet doen wat hen door de vijanden wordt opgedragen"²⁾; dit is een parool dat afgegeven kan worden naar aanleiding van een intern-Griekse twist (Sparta's gevecht om het behoud van Messenië) maar dat vooral geldt in het aangezicht van de barbaren³⁾. Vrijheidsliefde kenmerkt dus de Hellenen, in verschillende gedaante: tegenover de barbaren (*Isocr.* 5,2) maar ook tegenover tyrannie; de verdrijving van de 30 Tyrannen was een glansstuk in de geschiedenis van Athene⁴⁾.

Bij dit alles is de *polis* het kader waarin de burger zich ontplooit en zijn *aretê* ontvouwt; in feite speelt zijn leven zich binnen twee horizon-ten af, dat van de eigen *polis* en dat van heel Hellas. De Grieken van weleer - zo spreekt Dionysius Isokrates' *Panegyricus* na - "hadden ieder apart hun eigen steden, maar als gemeenschappelijk vaderland bewoonden ze (heel) Hellas" (*Isocr.* 5,6)⁵⁾. Aan de loyaliteit jegens de eigen stad laat Dionysius dan ook een grote speelruimte; lezing van de *Panegyricus* maakt iemand *philopolis* en *philodêmos* (vervuld van liefde voor stad en democratie: *Isocr.* 5,1). Uit liefde voor de eigen stad is zelfs een zekere mate van partijdigheid in haar voordeel toegestaan (*Pomp.* 3,9; *Thuc.* 15).

Belangrijker nog is het Helleens-nationale cachet van Dionysius'

1) Zie n.a.v. de *Constitutie van Romulus* hfdst. 4.2.

2) *Isocr.* 9,1: μηδὲ ποιεῖν τὸ προσταττόμενον ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν.

3) *Isocr.* 9,6: Athene doorstaat de uiterste gevaren, ἵνα μὴ τοῖς βαρβάροις ποιῇ τὸ προσταττόμενον; vgl. de zojuist geciteerde passage *Thuc.* 41(396,15vv.).

4) *Pomp.* 3,10; 4,1; 6,2; vgl. *Thuc.* 51(410,15) en het oordeel over de φιλοτύραννος Philistos: *Imit.* B VI (208,16) en *Pomp.* 5,2.

5) *Isocr.* 5,9: ὡς ἰδίᾳ μὲν ἔχοντες τὰς ἑαυτῶν πόλεις, κοινὴν δὲ πατρίδα τὴν Ἑλλάδα οἰκοῦντες.

stelsel van normen en waarden¹). De deugden waarvan in het voorafgaande sprake was zijn specifiek Helleense deugden. In de *AR* toont Dionysius dat de Romeinen niet pas door het recente succes van hun wereldheerschappij geleerd hebben wat verheven is (*ta kala*), maar een Griekse levenswijze (*bios Hellên*) hebben in acht genomen sinds de stichting van de stad: *ta kala* worden direct gelijkgesteld met het Helleense leven (*AR* I,90,1)²). Hellenen zijn superieur aan barbaren (*passim*, bv. *Pomp.* 3,8) en tussen deze twee bevolkingen bestaat vanzelfsprekend vijandschap (*AR* I,4,3; *Thuc.* 39(391,12)); de bekende uitzondering is Cyrus (*Pomp.* 4,1). Isokrates, met in zijn voetspoor Dionysius, spoort aan "Heracles' besluit na te volgen en dat van de andere aanvoerders die met de Grieken tegen de barbaren zijn opgetrokken" (*Isocr.* 6,2)³). Van Grieken kan partijdigheid voor Grieken worden verwacht (*Pomp.* 3,4; 8; 4,1). Vijandschap tussen Grieken onderling, zoals tijdens de Peloponnesische Oorlog, is betreurenswaardig (*Pomp.* 3,4) en levert geen *kalê hypothesis* op. De mooiste zaak voor een staatsman is het "de geschillen tussen de steden bij te leggen en Hellas groot te maken" (*Isocr.* 6,1)⁴). Heerschappij tussen Grieken onderling behoort niet op brute macht, op de wapens, te berusten, maar op recht, op overreding d.m.v. weldaden, op welwillendheid jegens de onderdanen (*Isocr.* 5,4; 7,1/2; *Thuc.* 39 en 41). In onderhandelingen tussen Grieken behoren alleen aan het recht ontleende argumenten te worden gebruikt (*Thuc.* 38(390,16vv.) en 39(391,12vv.). "We zoeken over onze onderdanen niet met welwilendheid te heersen, maar met terreur"⁵): dat is in al haar schandaligheid de essentie van de woorden van de Atheense gezanten tot de Meliërs. Bevoegd tot het uitoefenen van hegemonie zijn alleen die Hellenen die in de hoogste mate de Helleense deugden vertonen (*AR* I,4,2); wordt aan deze voorwaarde voldaan dan is deze heerschappij geen

1) Zie Touloumakos (1971); voor DH speciaal p.33/4 (met onjuiste interpretatie van Dionysius' bedoelingen).

2) Vgl. *AR* VII,71,1, waar met τὰ κρείττω ἔθη zonder meer de Griekse zeden zijn bedoeld.

3) *Isocr.* 6,2: "Ἐπὶ δὲ παρακελεύεται μιμεῖσθαι τὴν Ἡρακλέους τε προαίρεσιν καὶ τῶν ἄλλων ἡγεμόνων ὅσοι μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοὺς βαρβάρους ἐστράτευσαν. Vgl. *AR* I,39-43.

4) *Isocr.* 6,1: διαλλάττειν μὲν τὰς διαφορομένους πόλεις (...) τὴν δὲ Ἑλλάδα μεγάλην ἐκ μικρᾶς ποιεῖν (i.c. Philippus van Macedonië).

5) *Thuc.* 39(392,18): οὐ γὰρ ζητοῦμεν εὐνοίᾳ τῶν ὑπηκόων ἄρχειν ἀλλ' ἐφόβῳ.

slavernij, maar juist vrijheid, het gelukkige samengaan van alle Hellenen in een gemenebest van steden. Oudtijds waren de Atheners de besten van de Hellenen; in Dionysius' tijd wordt hun rol overgenomen door de Romeinen.

Wat van de Hellenen globaal gezegd kan worden geldt inderdaad van de Atheners in het bijzonder. Ze waren godvrezend en rechtvaardig (*Thuc.* 39/40), de verstandigste van alle Hellenen (*Thuc.* 41(397,1)), de beschavers van de mensheid¹⁾, en hun stad onderscheidt zich dan ook door een uitmuntend régime van de wetten, *eunomia* (*Thuc.* 41(396,9)). De grootste glorie kwam voor de Atheners in de Perzische oorlogen, toen zij de Hellenen van de barbaren mochten bevrijden (*Thuc.* 39(391,14)).

Samengevat: Dionysius verdedigt de waarden die in zijn ogen traditioneel bij het Helleense *polis*-leven behoren: Wet en orde, geleide democratie en het streven naar een consensus van alle burgers, onderschikking van het privé-leven aan dat van de gemeenschap, en ingetogenheid m.b.t. de materiële zijden van het bestaan; conventionele godsdienstigheid in de kaders van de *polis*. Daarbij erkent hij volop dat er belangentegenstellingen tussen de burgers kunnen bestaan. Voor de "internationale" verhoudingen denkt hij aan een gemenebest van *poleis* met de beste in de hegemoniale positie; in dit gemenebest dienen de verhoudingen op recht, niet op brute macht gebaseerd te zijn²⁾. Als Rome de leidende rol overneemt laat dit het axioma van de Helleense superioriteit onverlet. Het grootse Helleense verleden wordt aan de lateren ten voorbeeld gesteld.

Bij dit laatstgenoemde punt moeten we tenslotte nog even stilstaan. *To kalon* is bij Dionysius het opperste waardebegrip, een begrip dat de *aretai* en de andere waarden overkoepelt. Er wordt naar verwezen in positieve zin, maar soms ook negatief om over een gedragswijze of een uiting een afkeurend oordeel uit te spreken. Het *kalon* fungeert als norm. Maar hoe is deze hoogste norm gefundeerd? Heeft zij transcendent karakter, of is zij conventioneel en berust ze in feite op aanvaarding in de publieke opinie? Beschouwen we eerst de "roem" (*doxa*).

Grootse daden brengen roem en een goed aanzien in het publieke oordeel. Athene wordt geprezen "omdat het alles van minder belang achtte

1) *Thuc.* 41(396,21): οὐ τὸν κοινὸν βίον ἐξημερώσαντες.

2) Nuancering hiervan volgt in hfdst. 3.2 i.v.m. de toepassing op het Romeinse rijk.

dan de eer en de roem die edele daden met zich meebrengen¹⁾. Grote daden worden vaak uit roemzucht (*philotimia*) gedaan, een eigenschap die Dionysius niet afkeurt²⁾. Dit betekent dat Dionysius met de mening van het publiek duchtig rekening houdt. Het feit dat hij de Romeinse wereldheerschappij fundeert met argumenten ontleend aan de Griekse wereldbeschouwing maakt *a priori* al aannemelijk dat hij een Grieks publiek tegemoet wil komen. Her en der verspreid in Dionysius' geschriften vinden we aanwijzingen dat hij zich scherp bewust is van de factor "publieke opinie" en de wijze waarop deze en de spreker/schrijver elkaar wederzijds beïnvloeden. Vanzelfsprekend dankt hij dit bewustzijn aan het instrumentarium dat de retorische traditie hem aanreikt.

In kort bestek vinden we een retorische δόξα-leer vrijwel compleet in *Thuc.* 2. Deze passage betreft weliswaar niet de opinie aangaande daden van politiek gewicht in heden of verleden - Dionysius verdedigt zijn voornemen aan te tonen dat er op Thucydides als geschiedschrijver nogal wat valt aan te merken - maar de noties uit deze passage keren elders in historiografische kontekst terug.

Dionysius spreekt over zichzelf en over de aard van zijn aan Thucydides gewijd geschrift. Hij doet dit niet met het oog op zijn adressaat Q. Aelius Tubero en gelijkgezinden, van wier onpartijdigheid hij zegt overtuigd te zijn, maar met het oog op diegenen die uit enthousiasme voor de oude of minachting voor de moderne schrijvers geen kritiek kunnen verdragen. Dionysius is bang dat hij de indruk zal wekken nieuwe en onverwachte wegen in te slaan (ὅτι παράδοξα καινοτομεῖν πράγματα πρῶτοι καὶ μόνοι δόξομεν) met zijn kritiek op Thucydides, en dat hij daarbij in strijd zal komen met de sinds lang gevestigde opinie en met het getuigenis van vooraanstaande filosofen en rhetoren: οὐ ταῖς κοιναῖς μόνον ἐναντιούμενοι δόξαις, ἄς ἅπαντες ἐκ τοῦ μακροῦ χρόνου παραλαβόντες ἀναφαιρέτους ἔχουσιν, ἀλλὰ καὶ ταῖς ἰδίαις τῶν ἐπιφανεστάτων φιλοσόφων τε καὶ ῥητόρων μαρτυρίαις ἀπιστοῦντες. Onder deze omstandigheden zal de tegenaanval (ἐπιτιμήσεις) van de Thucydides-adepten gemakkelijk zijn; zij hebben het grote publiek mee (ἐχούσας - nl. de ἐπιτιμήσεις - τι θεατρικὸν καὶ τῶν πολλῶν ἀγωγόν). Dionysius zal moeten aantonen dat hij niet uit kwaadaardigheid (κακοήθεια) Thucydides aanvalt, en daartoe betoogt hij dat heel zijn leven tot nu toe zeker niet dat van de twistzieke criticaster is geweest (τὸ φιλόνηκον τοῦτο καὶ δύσερι καὶ προσυλακτοῦν εἰκῇ πᾶσιν ἐν παντὶ πεφυλαγμένος τῷ βίῳ μέχρι τοῦ παρόντος), daar hij tot nu toe slechts één polemisch geschrift het licht heeft doen zien.

Dionysius plaatst hier dus de waarheid (ἀλήθεια) over Thucydides tegenover de algemene opinie (κοινὰ (...) δόξαι), aange-

1) *Dem.* 31(197,9): ὅτι πάντα ἡγρεῖται τᾶλλα ἐλάττω τιμῆς καὶ δόξης, ἧς φέρουσι καλὰ πράξεις.

2) *Bv. Isocr.* 5,3; 6,2; *AR* I,6,4.

vuld met het getuigenis van vooraanstaande experts (μαρτυρία). Daarbij is hij bezorgd over de indruk die dit zal maken (δόξομεν), daar hij immers met een paradoxe (παράδοξα) mening komt; vgl. Pritchett (1975) 118. Dionysius is er dus als rhetor niet op uit de discussie rondom Thucydides boven de sfeer van de δόξα uit te tillen in die van de ἐπιστήμη; het gaat hem erom gehoor te vinden voor zijn eigen, ware mening over de auteur. Om dit effect te bereiken gooit hij ook zijn persoonlijk gewicht (elders heet dit: ἥθος) in de schaal: hij handelt niet uit κακοήθεια, niet uit een negatieve gezindheid tegenover zijn onderwerp, zoals heel zijn leven tot nu toe bewijst; zijn tegenstanders daarentegen zijn moreel wel ongeloofwaardig, ze handelen vanuit de πάθη van ζῆλος en ὑπεροψία.

De belangrijkste tekst die over de *doxa* (roem, aanzien in de openbare mening) handelt is het voorwoord op de *Antiquitates Romanae* (I,1-8). De spreker of schrijver en zijn publiek plaatsen zich beide op het standpunt van de *doxa*. Voor zichzelf is Dionysius bezorgd over de *doxa* die het publiek over hem heeft¹). Doel van zijn werk is het wegnemen van onjuiste meningen²). Ook bij de vraag wat een goed onderwerp is speelt de *doxa* een rol. De behandeling van de Romeinse geschiedenis is een goed onderwerp omdat Rome een *polis endoxos* (stad met reputatie) is³). Wel zit hier een moeilijkheid: Rome is immers pas onlangs tot *epiphaneia* en *doxa* (glans en reputatie) gekomen; is de allervroegste geschiedenis dan niet een roemloos onderwerp om aandacht aan te besteden? (AR I,4,1). Dionysius doet zijn best om het tegendeel te beargumenteren, maar hij laat doorschemeren dat hij risico's neemt door tegen de gevestigde opinie in te gaan: "als men mijn relaas irritatie wil besparen; want de aankondiging van paradoxe en wonderbaarlijke feiten kan licht iets als irritatie opwekken"⁴). Afgezien daarvan is één van Dionysius' oogmerken te bereiken "dat de voortreffelijke mannen die hun bestemde rol hebben vervuld eeuwige roem (*doxa*) verkrijgen en door het

1) AR I,1,3: de auteur kan door de keuze van een minderwaardig onderwerp de δόξα vestigen dat hij zelf minderwaardig is; het gaat hier over het ἥθος, dat dus zelf een aspect van de δόξα is. AR I,7,1: Dionysius moet de indruk (δόξα) vermijden van onzorgvuldigheid.

2) AR I,4,2: δόξαι οὐκ ἀληθεῖς; 5,1: πεπλανημένους (...) ὑπολήψεις; en wel bij de tijdgenoten of bij het nageslacht.

3) AR I,1,4; vgl. 4,1: ὑπόθεσις ἔνδοξος. Zie E.W.Bower, *CQ* 8 (1958) 225.

4) AR I,5,3: εἰ δὴ ἀπέσται τοῦ λόγου τὸ ἐπίφθονον· ἔχει γάρ τι καὶ τοιοῦτον ἢ τῶν παραδόξων καὶ θαυμαστῶν ὑπόσχεσις.

nageslacht worden geprezen (*epaineisthai*)¹⁾. Dat bij de keuze van een edel onderwerp de mening van het publiek een grote rol speelt wordt nog scherper geformuleerd in *Pomp.* 3,2/3: Herodotus heeft het inzake de keus van een "edel (*kalên*) en aan de toekomstige lezers welgevallig onderwerp"²⁾ beter gedaan dan Thucydides, door een universeel onderwerp te kiezen, de botsing van Hellenen en barbaren die voor de Hellenen goed afliep. Als eindpunt van zijn geschiedwerk had Thucydides beter een episode kunnen nemen die "allerbewonderenswaardigst en bij uitstek welkom aan de hoorders"³⁾ was, namelijk de terugkeer van de ballingen uit Phyle. Ook van zijn eigen onderwerp in de *AR* zegt Dionysius dat hij wil "demonstreren dat (zijn) gezindheid goed is jegens alle goede mensen die gaarne grote en *edele* daden in ogenschouw nemen"⁴⁾. Wat *kalos* is lijkt te worden bepaald door, of tenminste aan te sluiten bij de verwachtingen die bij het publiek leven.

Een absoluut criterium dat de *doxa* transcendeert ontbreekt dus? Dit zou goed te rijmen zijn met Dionysius' voorkeur voor de "praktische" boven de "theoretische" filosofie (*AR* II,21,1). In *AR* I,4,2 spreekt hij wel over "onware meningen" (*doxai ouk alêtheis*), en in 5,1 over "dwalende en ware opvattingen" (*peplanêmenai* en *alêtheis doxai*), maar elders blijkt "waarheid" een begrip dat de categorie "meer en minder" niet uitsluit⁵⁾.

Zou het hierbij blijven dan moet men Dionysius' standpunt t.a.v. de norm relativistisch noemen. *Kalon* is datgene wat door het publiek is geaccepteerd, en de rol van de rhetor (en de historiograaf) blijft ertoe beperkt dit steeds opnieuw te formuleren en daardoor te versterken.

Toch is hiermee het laatste woord niet gezegd. Verspreid over Dionysius' werk kan men óók verwijzingen vinden naar normerende instanties buiten de publieke opinie. Die instanties zijn er op twee niveaus: dat van de (historische) werkelijkheid, en dat van de (klassieke) "litteratuur". Maar aangezien de "litteratuur", d.w.z. de welsprekendheid

1) *AR* I,6,3: τοῖς μὲν ἐκπεπληρωκόσι τὴν ἑαυτοῦ μοῖραν ἀνδράσιν ἀγαθοῖς δόξης αἰωνίου τυχεῖν καὶ πρὸς τῶν ἐπιγιννομένων ἐπαινεῖσθαι.

2) *Pomp.* 3,2: ὑπόθεσιν καλὴν καὶ κεχαρισμένην τοῖς ἀναγνώσομένοις.

3) *Pomp.* 3,10: (τελευτήν) τὴν θαυμασιωτάτην καὶ μάλιστα τοῖς ἀκούουσι κεχαρισμένην.

4) *AR* I,6,5: διάνοια (...) χρηστὴ πρὸς ἅπαντας (...) τοὺς ἀγαθοὺς καὶ φιλοθεώρους τῶν καλῶν ἔργων καὶ μεγάλων.

5) *AR* I,79,1. Dit wordt behandeld bij Dionysius' historiografische theorie, zie § 3.1.3.

(met haar zijtak, de geschiedschrijving) als taak heeft edele daden onder de aandacht te brengen vloeien deze twee niveaus in elkaar over. Eén van de bedoelingen van Dionysius zelf met zijn *Antiquitates Romanae* is het de Romeinen aan te sporen tot een leven in dienst van de gemene zaak, waarbij "ze moeten bedenken dat zij die stammen uit een ras met een edele oorsprong een hoge dunk van zichzelf dienen te hebben en niets behoren te doen dat de voorouders onwaardig is"¹⁾. Dat de voorouders de norm stellen klinkt ook elders in Dionysius' werk door²⁾. Van enigszins andere orde is de opmerking die Dionysius in *AR* V,75,1 maakt: Rome is hier "de stad die aan allen voorschrijft wat edel en rechtvaardig is"; daarom ook biedt haar geschiedenis "talrijke schone en nuttige voorbeelden" ter instructie van wetgevers, demagogen e.d.³⁾. Het "almachtige Rome dat alle steden dwingt zich aan haar te spiegelen" is ook de voornaamste factor in de herleving van de Attische Muze⁴⁾.

"De beste lessen in voortreffelijkheid kan men vinden in Isokrates' redevoeringen"⁵⁾; wie de ware filosofie betracht doet er goed aan de levensinstelling (*prohairesis*) van Isokrates na te volgen (*Isocr.* 4,4). Dionysius onderneemt de taak aan te geven "wie de waardevolste der oude redenaars en geschiedschrijvers waren en hoe de richting van hun leven en hun woordkunst was, wat men van elk van hen moet overnemen of waarvoor men zich moet wachten, mooie onderwerpen ter overdenking en noodzakelijk voor wie de politieke filosofie beoefent"⁶⁾. De nieuwe

1) *AR* I,6,4: ἐνθυμουμένους ὅτι τοὺς εἰληφότας καλὰς τὰς πρώτας ἐκ τοῦ γένους ἀφορμὰς μέγα ἐφ' ἑαυτοῖς προσήκει φρονεῖν καὶ μηδὲν ἀνάξιον ἐπιτηδεύειν τῶν προγόνων.

2) *Isocr.* 5,9: μηθὲν ἐκβήσεται τῶν πατρίων; 7,2: τῶν δὲ προγόνων μιμεῖσθαι (...) τοὺς πρὸ τῶν Περσικῶν; 9,3: ἀνάξια (...) τῶν προγόνων.

3) *AR* V,75,1: resp. τῆς ἅπασι τὰ καλὰ καὶ δίκαια ὀριζούσης πόλεως ἐν πολλὴν εὐπορίαν (...) καλῶν καὶ συμφερόντων παραδειγμάτων. De voorbeeldfunctie van de *polis* Rome t.o.v. de Griekse *poleis* van het keizerrijk komt in hfdst. 3.2 aan de orde.

4) *Prooem.* 3,1: ἡ πάντων κρατοῦσα Ῥώμη πρὸς ἑαυτὴν ἀναγκάζουσα τὰς ὅλας πόλεις ἀποβλέπειν. Samenhangende interpretatie: hfdst. 5.8.

5) *Isocr.* 4,3: κράτιστα γὰρ δὴ παιδεύματα πρὸς ἀρετὴν ἐν τοῖς Ἰσοκράτους ἔστιν εὐρεῖν λόγους.

6) *Prooem.* 4,2: τίνες εἰσὶν ἀξιολογώτατοι τῶν ἀρχαίων ῥητόρων τε καὶ συγγραφέων καὶ τίνες αὐτῶν ἐγένοντο προαιρέσεις τοῦ τε βίου καὶ τοῦ λόγου καὶ τί παρ' ἑκάστου δεῖ λαμβάνειν ἢ φυλάττεσθαι, καλὰ θεωρήματα καὶ ἀναγκαῖα τοῖς ἀσκοῦσι τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν.

generatie van *eupaideutoi*, de leaders of opinion die van Dionysius hun opleiding ontvangen, hebben zelf houvast (moreel én esthetisch) aan de teksten die hen uit het verleden worden aangereikt. Daarmee raken we aan de *raison d'être* van heel Dionysius' oeuvre. Dit nog nader toe te lichten zou overbodig zijn.

We kunnen nu de eerder gestelde vraag of het *kalon*, de norm, is verankerd in een instantie buiten de gevestigde opinie als volgt beantwoorden: De waarden die als *kalon* gelden dienen te worden geijkt aan het glorieuze verleden van Hellas en aan de teksten die daarvan getuigenis afleggen; om effectief te zijn dient de prediking door de welopgevoeden, die zich aan de klassieke voorbeelden spiegelt, deze waarden aanvaard te krijgen bij de bevolkingen van de Griekse steden. Dat deze prediking daar een goede voedingsbodem vindt, daarover is Dionysius tamelijk optimistisch; hierbij speelt ook een rol dat de voortreffelijkste der Hellenen, die van Rome, het goede voorbeeld geven.

Dionysius' *kalon* heeft ook een theologische dimensie; dat aan te tonen is het doel van een later hoofdstuk (4.3).

2.3.2.4: besluit

In het kort komt Dionysius' leer van het *kalon* en het *hêdy* op het volgende neer: Een welsprekendheid die naar volmaaktheid streeft dient elementen die tot het *hêdy* bijdragen en die welke het *kalon* bevorderen in de juiste onderlinge dosering te bevatten. Principieel wordt dit in *Dem.* 47 zo uitgedrukt dat woordkunst, zoals elke kunst, twee *telê* (doelen) heeft, het schone en het aangename. Dionysius werkt dit zó uit dat hij eerst een stugge stijl van woordschikking beschrijft, waarin het *kalon* aan zijn uiterste grens wordt gebracht, dan een soepele woordschikking ter illustratie van het uiterste aan *hêdy*, om dan te proclameren dat de beste stijl diegene is die elementen van beide omvat. In aansluiting aan Meerwaldt (1920) werd aannemelijk gemaakt dat Dionysius de *aretai tês lexeôs* rondom twee polen organiseert, het *kalon* en het *hêdy*; in deze constellatie functioneren ze zowel (in de vroege werken van de hoofdreeks) voor de *lexis* als (later) t.a.v. de *synthesis*. Tot de kwaliteiten die onder het "aangename" vallen behoren overreding, charme, *êthos* e.d.; de kwaliteiten aan de *kalon*-zijde vallen in twee groepen uiteen, die van de grandeur (met sublimiteit, plechtstatigheid e.d.) en die van het *pathos* (met kracht, intensiteit enz.). De vereniging van

statische en dynamische kwaliteiten in één overkoepelend begrip *kalon* verwijst al dadelijk naar de politiek-ethische dimensie van Dionysius' esthetiek: *Pathos* is nodig om de *politai* tot strenge bewakers van de wetten en onverbiddelijke bestraffers van overtreders te maken; het *pathos* dient het *kalon* in zoverre als dit het in de *polis* geldende complex van normen en waarden is.

De werking van met het *kalon* en het *hêdy* in verband staande eigenschappen kon op diverse niveaus worden nagegaan. Bij de klankkwaliteiten en -effecten bleek de werking van het *hêdy* deze dat het "op aangename en welkome wijze door het oor glijdt" en de hoorder "vriendelijk en zacht stemt"; wat het *kalon* betreft: dit is weerbarstig en kantig en zet het gehoor en de hoorder op scherp. Bepaalde klanken worden met bepaalde morele kwaliteiten in verband gebracht, zoals "vrouwelijkheid", "on-adel". De redenaar moet zich nu de kunst machtig maken door akoestische manipulatie van zijn hoorders deze in een bepaalde stemming te brengen, hun oordeel te beïnvloeden en hun karakter te vormen. De met het *kalon* en met het *hêdy* geassocieerde eigenschappen van de *logos* hebben dan ook uiteenlopende publiekseffecten. Hier weet Dionysius meer over het *hêdy* dan over het *kalon* te zeggen. Het *kalon* imponeert en het wekt emoties op (*pathê*) op, namelijk die *pathê* die het *polis*-leven te stade komen; het *hêdy* sust in slaap, vleit, bedwelmt, betovert en bedriegt en neemt de massa op dezelfde wijze voor zich in als het theater. Omdat de meeste mensen van zichzelf onhandelbaar en weinig geneigd tot het goede zijn, is het gevaarlijk ze door het bespelen van de *hêdonai* te ver tegemoet te komen: moreel bederf en politieke onstandvastigheid komen snel om de hoek kijken. Voor de redenaar, die tot de élite behoort en een ruimer aandeel aan de *paideia* heeft dan de meeste mensen ligt hier een grote verantwoordelijkheid. Om leiding te geven aan het volk staat hem wel een heel scala van publiekseffecten van welsprekendheid - naast enkele buiten-oratorische middelen - ter beschikking, maar bij de dosering ervan dient hij met de grootste zorgvuldigheid te werk te gaan.

Schoonheid van taal berust op de schoonheid van de taalklanken, op de aard van de ermee aangeduide verschijnselen in de werkelijkheid, en op de zintuiglijke verschijningsvorm daarvan zoals die door de woordkeus wordt opgeroepen. Analyse van het gebruik dat Dionysius maakt van het begrip *kala onomata* (schone woorden; ontleend aan Theophrastus) deed beseffen dat overeenstemming tussen klank en ding bij hem zelfs op het foneemniveau bestaat.

Benadert men de centrale noties van het *kalon* en het *hêdy* van de "inhoudelijke" zijde, dan blijkt dat hier geen sprake meer is van gelijkwaardigheid. De hiërarchische relatie ten gunste van het *kalon*, die zich al aftekende in de omzichtige manier waarop het *hêdy* i.v.m. de publiekeffecten wordt benaderd, zet zich hier volledig door. De onderwerpen die redenaars en geschiedschrijvers kiezen dienen edel te zijn, niet aangenaam; d.w.z. dat grootse daden, daden die blijf geven van de kardinale deugden, aan de orde worden gesteld. In het *kalon* culmineert een systeem van postulaten op zedelijk en politiek gebied, van idealen en wensen m.b.t. het leven van de enkeling in de gemeenschap. Deze gemeenschap heeft twee brandpunten: Hellas, en de individuele *polis*.

Dit betekent dus dat de muzikale (=zintuiglijke) kwaliteiten van de *politikos logos*, voorzover die op het vlak van het aangename liggen, uiteindelijk hun doel niet in zichzelf hebben maar een rol spelen ten dienste van de voortplanting van die normen en waarden waarvoor het *kalon* het overkoepelende begrip is.

Wat tenslotte de fundering van de norm betreft: Dionysius distantieert zich wel enigszins van abstract-wijsgerige, zeker van metafysische definities van het *kalon*. Maar verre van het *kalon* uitsluitend in de eigentijdse publieke opinie te verankeren verwijst hij naar het klassieke verleden van Hellas en de klassieke teksten die daarvan verslag doen.

2.4 *Mimêsis*

"*Mimêsis* is een activiteit die door aandachtige beschouwing het voorbeeld uitbeeldt (*ekmattesthai*); *zêlos* is een zielsactiviteit gericht op bewondering (*thauma*) van datgene wat edel lijkt". De neoplatonist Syrianus heeft deze twee definities uit het eerste boek van Dionysius' *De Imitatione* bewaard¹). *Mimêsis* (nabootsing) is een fundamenteel begrip in Dionysius' rhetorisch werk; en zonder *mimêsis* is de atticistische beweging, de vroegste uiting van classicisme in de Europese letteren, ondenkbaar. Op het eerste gezicht lijkt dit begrip weinig problematisch: door navolging van de grote klassieke voorbeelden willen Dionysius en gelijkgezinden een nieuwe hoogwaardige Griekse woordkunst in het leven roepen. In werkelijkheid heeft *mimêsis* in Dionysius' oeuvre een groot aantal schakeringen die niet zo eenvoudig onder één noemer te brengen zijn; ze zullen hier worden geanalyseerd.

De belangrijkste passage waarin Dionysius ingaat op de aard en de methode van *mimêsis* is het eerste hoofdstuk van de epitome van het tweede boek *De Imitatione*, p.202,18-204,7 Us.-Rad. Dit kan echter in eerste instantie niet in de beschouwingen worden betrokken. De reden daarvoor is het door Usener uitgesproken vermoeden dat dit hoofdstuk niet uit Dionysius' pen is gevloeid maar het werk is van de epitomator; Usener zoekt die epitomator in kringen van het laat-antieke Neoplatonisme²). Behalve in het Platonische cachet van hoofdstuk I ziet hij ook in de vermelding van de Pythagoreeërs verderop in de epitome van boek II een aanwijzing dat Dionysius' werk in Neoplatonistische zin is bijgewerkt³). Het is dus verstandig eerst Dionysius' behandeling van *mimêsis* elders in zijn werk te onderzoeken; blijkt dan vervolgens dat *Imit. B VI* daarvan afwijkt dan zou dat een ondersteuning van Useners suggestie kunnen zijn. Onder de overige geschriften van Dionysius neemt wat

1) Syrianus, *Comm.in Hermog.* περὶ ἰδεῶν p.3,16 Rabe = DH, *Imit. fr. A III* Us.-Rad.: μίμησις ἐστὶν ἐνέργεια διὰ τῶν θεωρημάτων ἐκματτομένη τὸ παράδειγμα. (...) ζῆλος δὲ ἐστὶν ἐνέργεια ψυχῆς πρὸς θαῦμα τοῦ δοκοῦντος εἶναι καλοῦ κινουμένη.

2) Usener (1889a) inl. p. 6; de epitomator werkte wel "*non sine auctoris auxilio*".

3) *Imit. B VI*(210,11-16). De tekst is niet helemaal in orde (zie verderop pag. 242 n. 6). In de editie van Usener en Radermacher (1904) wordt dit gedeelte als een interpolatie beschouwd van een latere hand dan die van de epitomator.

mimêsis betreft *De Dinarcho* een bijzondere plaats in; in dat werk hanteert Dionysius *mimêsis*, in combinatie met andere factoren, als criterium voor echtheidskritiek. Daaraan heeft Mario Untersteiner een studie gewijd¹⁾, met aanvechtbare resultaten; bespreking van zijn uitkomsten kan bijdragen tot verheldering van Dionysius' positie. Achtereenvolgens zal dus worden ingegaan op de betekenis van de begrippen *mimêsis* en *zêlos* en hun onderlinge verhouding; op de objecten van *mimêsis* en *zêlos*; op de bijzondere rol die *mimêsis* in *De Dinarcho* speelt, waarbij ook de notie van "originaliteit" in het geding is (in dit verband is ook de passage *Isaeus* 19/20 van belang); en tenslotte komt ook de door Usener ter discussie gestelde passage *Imit.* B VI.I aan de orde.

¹⁾ Untersteiner (1959).

2.4.1 *Mimêsis* en *zêlos*

"Es ist zweierlei ob man die Attiker als musterhafte Stilisten anerkennt, von denen man sehr viel lernen kann, oder ob man gebietet zu schreiben wie sie. Das erste ist sehr berechtigt (...) Das zweite ist nur so weit berechtigt, als es das erste ist: was darüber ist, ist das Princip der Imitation, der μίμησις statt des ζήλος: das ist der falsche Classicismus, der die Entwicklung hemmt und das Leben ertötet"¹⁾. Zo vatte Wilamowitz in 1900 het verschil tussen *mimêsis* en *zêlos* samen; en hoewel hij hier Dionysius niet met zoveel woorden noemt, blijkt uit heel het artikel dat hij in eerste instantie aan hem heeft gedacht. De vraag is dus of Dionysius werkelijk de term *mimêsis* hanteert in de betekenis die Wilamowitz eraan toekent. Aan de in de aanhef van dit hoofdstuk geciteerde definities kan men in eerste instantie alleen ontlenen dat *zêlos* een zielsbeweging is in de richting van het voorbeeld, gevolg van de aantrekkingskracht die het edele uitoefent -er bestaat een vaste relatie tussen de noties *zêlos* en *to kalon*²⁾ - , terwijl met *mimêsis* blijkbaar de beweging van het voorbeeld terug naar de nabootsing is bedoeld. Zou Wilamowitz gelijk hebben dan zou Dionysius overal op *mimêsis* moeten aandringen en niet slechts op *zêlos*; dit nu is niet het geval. Beide termen komen we steeds afwisselend tegen, meestal zonder aantoonbaar verschil in betekenis (afgezien van wat in de definitie tot uitdrukking is gebracht), en klaarblijkelijk als resultaat van een streven naar variatie. Het is ook niet zo dat één corpus van auteurs in het bijzonder voor *mimêsis* wordt aanbevolen, een andere categorie voor *zêlos*. Niet zelden ook worden de twee termen gecombineerd³⁾. Een enkele maal ontmoet men ook andere (bijna-)synoniemen: *ekmattesthai* (uitbeelden, lett. boetseren) behalve in de definitie nog op enkele plaatsen⁴⁾, *apomat-testhai*⁵⁾, *ektypousthai* (vormgeven)⁶⁾ en *apotypousthai*⁷⁾. We moeten

1) Wilamowitz (1900) 29.

2) Vgl. *Thuc.* 48(406,14): καλὰ καὶ ζήλου ἄξια; *AR* II,18,2: καλῶν ζήλος ἐπιτηδεύματων; *AR* I,1,2/3: ζήλος i.v.m. καλῇ ὑπόθεσις.

3) *Lys.* 2,3; *Pomp.* 3,20; *Thuc.* 27(371,2); vgl. *Thuc.* 42(398,15) en 55(417,25 + 418,1); vgl. *Din.* 8(307,22 + 308,1).

4) *Dem.* 4(135,18): ἐκμέμακεν codd.; ἐκμέμακται Krüger; *Dem.* 13(157,9); *Pomp.* 5,3; *Comp.* 25,2. Vgl. Plato, *Staat* 396d.

5) *Imit.* B VI (209,5).

mimêsis en *zêlos* dus beschouwen als twee aspecten van één en dezelfde zaak: datgene waarnaar men in bewondering opkijkt is men ook bereid na te bootsen. Wanneer één van beide termen wordt gebruikt mogen we de ander erbij denken, we hebben te maken met *pars pro toto*.

Als object van *zêlos* en *mimêsis* wijst Dionysius uiteraard in de eerste plaats de stijl van klassiek litterair werk aan¹⁾; in negatieve zin spreekt hij bijvoorbeeld over "bewondering voor dwaze woordkunst" om het asianisme te typeren²⁾. Hij beperkt zich hiertoe echter niet, maar past de notie *mimêsis* ook toe op een heel gamma van andere categorieën: *Mimêsis* functioneert op een aantal niveaus tegelijk. In een groot aantal gevallen is het niet de stijl van een auteur, maar de man zelf die bewonderd en nagevolgd moet worden. Dat kan uiteraard een overdrachtelijke manier van spreken zijn, zoals ook wij kunnen zeggen dat Demosthenes Thucydides heeft nagebootst; op veel plaatsen behoeft men er bij Dionysius niet meer achter te zoeken³⁾. Een kleine groep passages maakt echter duidelijk dat Dionysius de voorstelling gekend heeft dat de persoon van de auteur zelf en zijn eigenschappen navolgenswaardig zijn. In enkele overgangsgevallen worden "man en stijl" naast elkaar genoemd of wordt de stijl voorgesteld als een eigenschap, een karaktertrek van de persoon; Demosthenes "wilde niet de najveraar van één *charaktêr* of van één man zijn"⁴⁾. Ergens heet het dat hij "de *charaktêr*

6) *Imit.* B VI (204,10); vgl. Isokr. XIII,18; Plato, *Wetten* 775d

7) *Din.* 8(308,11).

1) Μίμησις van stijl en stijlkenmerken: *Lys.* 5,2; 6,4; 10,3; 13,1; *Isaeus* 19,4; *Dem.* 1(130,5); *Imit.* B(204,7; corrupte tekst); 211,2; *Pomp.* 3,1 (boektitel); *Thuc.* 8(335,11); 27(371,2); 55(417,18). Ζήλος (ζηλωτής) i.v.m. stijl: *Lys.* 2,3; 3,1; 4,3; 14,1; 15,6; *Isaeus* 2,2; *Dem.* 4(135,19); 28(190,4); 33(203,18); *Imit.* B(208,2); 211,18; 212,7 en 13; 213,10; *Pomp.* 6,6; *Comp.* 22,7; 26,7; *Dem.* 35(206,4); *Thuc.* 2(371,2); 42(398,15); 48(406,14); 53(413,9); 55(418,1). Ἐκμάττεσθαι: *Dem.* 4(135,18); *Pomp.* 5,3; *Comp.* 25,2. Ἀπομάττεσθαι: *Imit.* B(209,5). Vergelijk nog *Pomp.* 3,20: navolging van ἐνθυμήματα.

2) *Prooem.* 3,3: ὁ ζήλος ἐκεῖνος τῶν ἀνοήτων λόγων.

3) Μίμησις: *Lys.* 2,2; 10,4; *Dem.* 10(149,13); 23(180,12); *Imit.* B(204,12 en 14; tekst corrupt); (208,14); (210,16); *Thuc.* 6(332,11); 52(411,14 en 21; 412,4 en 6); 55(417,18 en 25; 418,15). Ζήλος: *Isaeus* 20,5; *Dem.* 23(179,2); *Imit.* B(204,19); (208,2); (209,3); *Pomp.* 3,1; 4,1; *Thuc.* 2(326,19); 53(412,20); *Din.* 8(308,1). Ἀποτυπώσασθαι: *Din.* 8(308,11).

4) *Dem.* 8(143,13): ἐνὸς μὲν οὐθένος ἡξίωσε γενέσθαι ζηλωτῆς οὔτε χαρακτῆρος οὔτε ἀνδρός; vgl. *Dem.* 33(203,4).

van Lysias tot op de nagel nauwkeurig heeft nagebootst¹⁾; in deze zinswendingen betekent *charaktêr* "stijl", maar de context is zodanig dat men niet kan nalaten stijl hier als uitdrukking van karakter te zien. Zuiverheid is één van de stijldeugden (*aretai*) bij Lysias die Dionysius "bewondering en navolging waard" vindt, daarom -zegt hij - "zou ik graag aan al degenen die zuiver willen schrijven of spreken willen aanbevelen die man als voorbeeld van deze deugd te nemen" (*Lys.* 2,3). En van een tweede eigenschap van Lysias' stijl heet het dat er "talrijke naijveraars van die stijlkeuze (*prohairesis*, een term uit de ethiek) zijn geweest, geschiedschrijvers en redenaars" en dat Isokrates van hen de beste was (*Lys.* 3,10)²⁾. De inhoud van het tweede boek *De Imitatione* bestond eruit aan te geven "welke mannen men moet nabootsen, dichters en wijsgeren, geschiedschrijvers en redenaars" (*Pomp.* 3,1); en *De Thucydide* is een globale behandeling van Thucydides' *charaktêr*, die alle aspecten omvat die uitleg behoeven, met als doel het nut van diegenen die deze *man* willen nabootsen³⁾. Kritiek op Plato's stijl wordt als volgt verdedigd: "Niet als zomaar iemand, maar als een groot man, één die de goddelijke natuur is nabijgekomen, berisp ik hem omdat hij de ballast van een poëtische aankleding in het filosofische betoog heeft ingevoerd, uit naijver (*zêlos*) voor Gorgias en diens gelijken⁴⁾: hier lopen Plato's stilistische navolging van Gorgias en zijn polemieek met de rhetorica - een biografisch of tenminste doxografisch gegeven - in elkaar over. Iets dergelijks vinden we in *Dem.* 35(207,1vv.), waar Dionysius enkele oordelen van Aeschines over Demosthenes' compositie (*synthesis*), geveld in het heetst van de politieke strijd⁵⁾, aanhaalt als nog altijd geldige

1) *Dem.* 13(157,9): τὸν Λυσιακὸν χαρακτήρα ἐκμέμακται εἰς ὄνυχα. Voor χαρακτήρ zie A.Körte, *Hermes* 64 (1929) 63-69.

2) *Lys.* 2,3: παρακελευσαίμην ἂν τοῖς βουλομένοις καθαρῶς γράφειν ἢ λέγειν ἐκεῖνον τὸν ἄνδρα ποιῆσθαι παράδειγμα ταύτης τῆς ἀρετῆς; *Lys.* 3,10: ἐγένοντο μὲν οὖν πολλοὶ τῆς προαιρέσεως ταύτης ζηλωταὶ συγγραφεῖς τε καὶ ῥήτορες.

3) *Pomp.* 3,1: τίνας ἄνδρας μιμεῖσθαι δεῖ ποιητὰς τε καὶ φιλοσόφους, ἱστοριογράφους <τε> καὶ ῥήτορας; *Thuc.* 25(364,13): χαρακτήρός ἐστι δῆλως ἅπαντα περιειληφύια τὰ συμβεβηκότα αὐτῷ καὶ δεόμενα λόγου, σκοπὸν ἔχουσα τὴν ὠφέλειαν αὐτῶν τῶν βουλευσομένων μιμεῖσθαι τὸν ἄνδρα.

4) *Pomp.* 2,13: ἐπιτιμῶ τε σὺχ' ὥς τῶν τυχόντων τῷ ἄλλ' ὥς ἀνδρὶ μεγάλῳ καὶ ἐγγὺς τῆς θείας ἐληλυθότι φύσεως, ὅτι τὸν ὄγκον τῆς ποιητικῆς κατασκευῆς εἰς λόγους ἤγαγε φιλοσόφους ζηλώσας τοὺς περὶ Γοργίαν.

5) Aeschines III,229; 142.

getuigenissen over Demosthenes' stijl en daaraan de opmerking vastknoopt dat Aeschines op Demosthenes naijverig was (*zêlôn*).

Sterker ethisch gekleurd zijn *mimêsis* en *zêlos* op enkele plaatsen waar *êthos* en *pathos* aan de orde zijn¹⁾. Dionysius spoort zijn lezers aan tot bewondering (*zêlos*) voor (o.a.) de *êthê* en de *pathê* die in de Homerische gedichten worden aangetroffen²⁾. Hier is, zoals in alle tot nu toe besproken gevallen, "litteraire afhankelijkheid" in het geding, de relatie van een *zêlôtês* (bewonderaar) of een *mimêtês* (navolger) tot zijn voorganger; maar in *Pomp.* 3,18 verschuift het perspectief: Aan de orde is de "nabootsing van karakters en emoties: daarin gaan de twee schrijvers uiteen. Thucydides is beter in het tot uitdrukking brengen van emoties, Herodotus is er knapper in karakters voor ogen te stellen"³⁾. De geschiedschrijver is hier *mimêtês* (uitbeelder) niet t.o.v. zijn litteraire voorbeeld, maar t.o.v. de onderwerpen die hij behandelt. De gedachtengang die erachter zit en die elders door Dionysius ook wordt uitgesproken is dat "woorden de spiegel van het karakter (de ziel) zijn"⁴⁾ (*Lys.* 8,3; *AR* I,1,3). Deze gedachtengang, een gemeenplaats⁵⁾, laat bij Dionysius twee varianten toe: In *Lys.* 8,3 is het karakter van Lysias' sujet in het geding - maar Lysias was logograaf; zijn "sujet" werd verondersteld de redevoering zelf uit te spreken! In *AR* I,1,3 is de ziel van de auteur bedoeld. Aan de eerste van deze twee gebruikswijzen verwant is de bij herhaling gemaakte opmerking dat Lysias' kracht erin lag de gewone man na te bootsen (uit te beelden)⁶⁾, d.w.z. dat hij zich in zijn taalgebruik aan het alledaagse hield. Dionysius' aanbeveling aan degene die realisme nastreeft (lett.: "een navolger van de natuur wil worden"⁷⁾) om bij Lysias

1) Voor dit paar zie 2.3.2.1 pag. 190.

2) *Imit.* B VI(204,10): λαβὲ ζῆλον ἡθῶν τε τῶν ἐκεῖ καὶ παθῶν καὶ μεγέθους καὶ τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἀπασῶν εἰς ἀληθῆ τὴν παρὰ σοὶ μίμησιν ἡλλαγμένων (?).

3) *Pomp.* 3,18: (...) ἡθῶν τε καὶ παθῶν μίμησις· διήρηνται τὴν ἀρετὴν ταύτην οἱ συγγραφεῖς· Θουκυδίδης μὲν γὰρ τὰ πάθη δηλῶσαι κρείττων, Ἡρόδοτος δὲ τὰ γε ἥθη παραστῆσαι δεινότερος.

4) *Lys.* 8,3: ὥστε εἰκόνας εἶναι δοκεῖν τῶν ἡθῶν τοὺς λόγους; *AR* I,1,3: ἐπιεικῶς γὰρ ἅπαντες νομίζουσιν εἰκόνας εἶναι τῆς ἐκάστου ψυχῆς τοὺς λόγους.

5) *Isokr.* XV,225 = III,7 = IV,48; *Plato, Staat* II,382b; *Rh.ad Alex.* 35.

6) *Lys.* 4,5: μιμήσασθαι τὸν ἰδιώτην; *Lys.* 13,3.

7) *Lys.* 8,7: τῆς φύσεως μιμητὴς γενέσθαι; later in dit hoofdstuk kom ik hierop terug.

in de leer te gaan zal wel op dezelfde manier begrepen moeten worden. In deze gevallen gaat het erom psychische of ethische eigenschappen van de uit te beelden persoon door het woord tot expressie te brengen (*ekmat-testhai* !), dus juist datgene wat volgens de definitie het wezen van de *mimêsis* uitmaakt.

Nog een facet van de veelzijdige begrippen *mimêsis* en *zêlos* krijgen we te zien in *AR* I,1,3 en *Isocr.* 4. In *AR* I,1,3 is de gedachtengang als volgt: Geschiedschrijvers doen er goed aan edele onderwerpen uit te kiezen. Opteren ze voor een relaas over tweederangs gebeurtenissen en personen van minder allooi dan wekken ze licht de indruk dergelijke levens van mindere kwaliteit te bewonderen (*zêloun*); daardoor bestaat het gevaar dat ze zelf de bewondering (*zêloun*) van het nageslacht mislopen. De bewondering is hier dus gericht op het edele onderwerp van een geschiedwerk (*kalê hypothesis*). In het verlengde van deze gedachtengang ligt *Isocr.* 4,3/4. Dionysius bespreekt daar de pedagogische waarde van Isokrates' redevoeringen; die is hierin gelegen dat zij ertoe opwekken een levenswandel te kiezen (*prohairoumenos*) waarmee men anderen van nut is, niet één waarin men moeiten uit de weg gaat. Studie van Isokrates' werk maakt iemand niet alleen knap in het spreken maar ook serieus van karakter¹); daarom beveelt Dionysius Isokrates' keuze van levensrichting (*prohairesis*) ter navolging aan (*mimeisthai*; *Isocr.* 4,3/4). Verderop in *De Isocrate* komt hij erop terug: Lezing van Isokrates' Panegyricus bevordert patriottisme, democratische gezindheid en burgerzin²); bestudering van de Areopagiticus komt fatsoen en eerbaarheid ten goede³), enz. De onderliggende opvatting is dat wie zich intensief aan *mimêsis* van edele voorbeelden wijdt de eigenschappen daarvan zal overnemen en tot z'n tweede natuur maken; met zoveel woorden zegt Dionysius dit evenwel nergens⁴).

1) Met *Isocr.* 4,3: 'Ἐξ ὧν οὐ λέγειν δεινούς μόνον ἀπεργάσασθαι' ἂν τοὺς προσέχοντας αὐτῷ τὸν νοῦν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἥθη σπουδαίους. Vgl. *Dem.* 22(176,12): ἐν ἧθει σπουδαῖος γίνομαι.

2) *Isocr.* 5,1: Τίς γὰρ οὐκ ἂν γένοιτο φιλόπολις τε καὶ φιλόδημος ἢ τίς οὐκ ἂν ἐπιτηδεύσειε τὴν πολιτικὴν καλοκάγαθίαν ἀναγνοὺς αὐτοῦ τὸν Πανηγυρικόν;

3) *Isocr.* 8,1: Τίς δὲ τὸν Ἀρεοπαγικὸν ἀναγνοὺς λόγον οὐκ ἂν γένοιτο κοσμιώτερος;

4) Plato wel (*Staat* III,395d): ἢ οὐκ ἦσθησαι, ὅτι αἱ μιμήσεις, ἐὰν ἐκ νέων πόρρω διατελέσωσιν, εἰς ἔθνη τε καὶ φύσιν καθίστανται. Dionysius komt in de buurt *Comp.* 25,39: ἡ πολλὴ ἄσκησις (...) εἰς φύσεως ἰσχὺν κατέστησε τὸ ἔθος, gezegd van musici

Na het voorgaande komt het niet meer als een verrassing dat we *mimêsis* en *zêlos* ook enige malen ontmoeten in een kort exposé van ethische basisbegrippen (*Dem.* 36 en *Thuc.* 1). In *Dem.* 36(208,18vv.) somt Dionysius de factoren op die bij het ontstaan van individuele stijlverschillen een rol spelen, maar hij doet dit in termen die op persoonlijkheidsvorming in het algemeen van toepassing zijn: "In de eerste plaats individuele aard (*physis*), waardoor de mensen aanleg voor verschillende zaken hebben; ten tweede de opinie (*doxa*) die voortkomt uit rede en keuze van levensrichting (*prohairesis*), waardoor we het ene verwelkomen, het andere verafschuwen; ten derde de mening die postvat op grond van langdurige vertrouwdeheid dat datgene waaraan we gewend zijn geraakt (*ethismos*) ook de moeite waard is: en ten vierde de oriëntatie op en navolging (*mimêsis*) van datgene wat bewonderd wordt (*zêlôsin*) door hen die we als onze rivalen beschouwen"¹⁾. De passage sluit direkt aan bij een uiteenzetting van het plan dat Dionysius in *De Demosthene* II denkt te volgen²⁾ en heeft als functie te verklaren waarom er individuele verschillen in *harmonia* / *synthesis* (woordschikking) zijn. Ook hier gaan ethica en esthetica dus in elkaar over; tussen het karakter van personen en de wijze waarop ze zich in taal uitdrukken blijkt bij Dionysius nauwe samenhang te bestaan. Datzelfde kan men ook nog opmaken uit de gelijksoortige passage *Thuc.* 13³⁾, waar gesproken wordt over *mimêsis* in verband met oefeningen (*gymnasiai*)⁴⁾.

die zich met veel oefening de kunst eigen maken.

1) *Dem.* 36(208,18 - 209,2): Πρώτην μὲν τὴν ἐκάστου φύσιν, ἣ ἄλλοι πρὸς ἄλλα πεφύκαμεν εὖ, δευτέραν δὲ τὴν ἐκ λόγου καὶ προαιρέσεως ἐμφομένην δόξαν, δι' ἣν τὰ μὲν ἀσπαζόμεθα, τοῖς δ' ἐπαχθόμεθα, τρίτην δὲ τὴν ἐκ συνηθείας χρόνιου κατασκευαζομένην ὑπόληψιν ὡς σπουδῆς ἀξίων, ὧν ἂν τοὺς ἐθισμοὺς λάβωμεν, τετάρτην ἔτι τὴν πρὸς οὗς ἂν φιλοτιμούμενοι τυγχάνωμεν, ὅποῦ ἅττα ἂν ἐκεῖνοι ζηλώσιν, ἀναφορὰν τε καὶ μίμησιν. Verdere bespreking van Dionysius' ethiek in hfdst.4.2 en deel 5.

2) Voor het uiteenvallen van *De Demosthene* in twee onderdelen zie sleutel 3 bij de literatuurlijst.

3) *Thuc.* 1(325,6vv.), een samenvatting van *De Imitatione*: δεδηλωκὼς ἐν ὀλίγοις, τίνας ἕκαστος αὐτῶν εἰσφέρειται πραγματικὰς τε καὶ λεκτικὰς ἀρετὰς, καὶ πῇ μάλιστα χείρων ἑαυτοῦ γίνεται κατὰ τὰς ἀποτυχίας, εἰ τε τῆς προαιρέσεως οὐχ ἅπαντα κατὰ τὸν ἀκριβέστατον λογισμὸν ὁρώσης εἰ τε τῆς δυνάμεως οὐκ ἐν ἅπασιν τοῖς ἔργοις κατορθούσης, ἵνα τοῖς προαιρουμένοις γράφειν τε καὶ λέγειν εὖ καλοὶ καὶ δεδοκιμασμένοι κανόνες ᾧσιν, ἐφ' ὧν ποιήσονται τὰς κατὰ μέρος γυμνασίας μὴ πάντα μιμούμενοι τὰ παρ' ἐκείνους κείμενα τοῖς ἀνδράσιν, ἀλλὰ τὰς μὲν ἀρετὰς αὐτῶν λαμβάνοντες, τὰς δ' ἀποτυχίας φυλαττόμενοι.

4) Vgl. nog *Lys.* 18,5/6.

In enkele gevallen hebben *zêlos* en *mimêsis* een zuiver ethische kleur: In *Isocr.* 7,2, een samenvatting van Isokrates' rede *De Pace*, wordt de *mimêsis* aanbevolen van de Atheense voorouders uit de tijd voor de Perzische oorlogen. De *Antiquitates Romanae* stellen het voorbeeldige en bewonderenswaardige karakter van het oude Rome voorop¹⁾. Het "zich tot edele activiteiten aangetrokken voelen" is in de *Constitutie van Romulus* één van de ethische ingrediënten die bijdragen tot de duurzaamheid en het geluk van Romulus' stichting²⁾. Bewondering voor uitheemse (en dus slechte) gewoonten wist Rome te vermijden hoewel de omstandigheden tot zo'n fout wel uitnodigden³⁾.

Aan al deze schakeringen van de noties *zêlos* en *mimêsis* is gemeenschappelijk dat ze op het terrein van het menselijke liggen. Hiervan geheel afwijkend is de toepassing van het begrip *mimêsis* in twee passages van *De Compositione Verborum* (16,1-3 en 8; 20,6vv.): alleen *mimêsis*, voor *zêlos* is in dit verband geen plaats. In de eerste van de beide passages (vanaf *Comp.* 15,13) verdedigt Dionysius de natuurlijke, d.w.z. mimetische oorsprong van de taal, een leer waarvoor hij zich in 16,4 op Plato's *Cratylus* beroept. Inderdaad vertoont de manier waarop Dionysius - in aansluiting op de aan Aristoxenus toegeschreven fonetische theorie van *Comp.* 14,1vv. - aan letters, syllaben en woorden in *Comp.* 15,13vv. een nabootsende functie en waarde toekent sterke overeenkomst met de gedachtengang van *Cratylus* 422e vv.: "Een naam is dus, naar het schijnt, een nabootsing-met-de-stem van het nagebootste ding, en wie met de stem nabootst "benoemt" alles wat hij nabootst"⁴⁾. Dionysius drukt dit in 16,2 zo uit: "de natuur maakt ons tot boetseerders (*mimêtikous*) van woorden, waarmee de dingen tot uitdrukking worden gebracht op grond van overeenkomsten van rationele en emotionele aard"⁵⁾. In overeenstemming met de definitie in *De Imitatione* is dus het

1) *AR* V,75,1: οὐ γὰρ ἀζήλου (...) πόλεως; *AR* VII,66,4: ζηλοῦσθαι ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων ἄξιον.

2) *AR* II,18,2: καλῶν ζῆλος ἐπιτηδευμάτων.

3) *AR* II,19,3: ζῆλος (...) τῶν ξενικῶν ἐπιτηδευμάτων.

4) Plato, *Cratylus* 423b: "Ὄνομ' ἄρ' ἐστίν, ὡς ἔοικε, μίμημα φωνῇ ἐκείνου ὃ μιμεῖται καὶ ὀνομάζει ὁ μιμούμενος τῇ φωνῇ ὅταν μιμηται.

5) *Comp.* 16,2: ἡ φύσις ἡ ποιοῦσα μιμητικούς ἡμᾶς τῶν ὀνομάτων, οἷς δηλοῦται τὰ πράγματα κατὰ τινὰς εὐλόγους καὶ κινητικὰς διανοίας ὁμοιότητος.

gegeven dat *mimêsis* de beweging is van het voorbeeld af naar uitdrukking in taal; voor het overige is deze gebruikswijze binnen het geheel van Dionysius' werk eigenaardig. Het boetseren van namen is een gave die de natuur aan alle mensen schenkt. De dichters bezitten dezelfde gave in versterkte mate; de vondsten die zij doen om tot een treffende expressie van de dingen te komen - d.m.v. woordkeus en -schikking- berusten wel op bijzondere techniek, maar deze verschilt toch niet essentieel van het vermogen dat alle mensen bezitten¹⁾. In 20,6 onderstreept Dionysius dat dit verschijnsel zich niet alleen voordoet bij gemoedsbewegingen en dergelijke - dáár geldt het ook, blijkens *Comp.* 20,4: 66k bij verslaggeving van een voorval dat mensen hebben meegemaakt, en *zonder dat de gemoedstoestand wisselt*, als uiteenlopende zaken tot uiting moeten worden gebracht (*mimêtikoi*), brengen ze in de *synthesis* variatie aan op grond van een natuurlijke begaafdheid²⁾.

Het ligt voor de hand deze toepassing van het concept *mimêsis* als een uitzonderingsgeval te beschouwen, dat in verband staat met een taaltheorie die overigens ook niet goed uit de verf komt, en dus te veronderstellen dat *mimêsis* hier alleen uiterlijk samenhangt met "*mimêsis* -in-eigenlijke-zin". De voorbeelden die Dionysius in *Comp.* 16,3 noemt geven echter een aanwijzing dat dit niet juist is: "De natuur heeft ons geleerd het geloei van stieren te doen klinken, het gehinnik van paarden, het geblaat van bokken, het knetteren van het vuur, het bulderen van de wind en het fluiten van kabels en heel veel dergelijks meer, hetzij als uitbeelding van geluid, hetzij van vormen, hetzij van activiteit of van passie, hetzij van beweging of van rust, of wat dies meer zij". Met deze passage moet men vergelijken Plato, *Staat* III,396ab: "En... zullen zij (nl. de wachters) smeden of andere ambachtslui mogen nabootsen, of roeiers op een driedekker of hen die de roeiers de maat opgeven of iets anders van dat slag? - Hoe zou dat toegelaten zijn bij mensen die zelfs geen aandacht mogen besteden aan een van die bezigheden? - En...hinnikende paarden of loeiende stieren, of bruisende stromen, of een bulderende zee of donderslagen, en al zulke dingen meer, zullen ze die nabootsen?-

1) *Comp.* 16,1 (de dichters nemen de μιμητικώτατα τῶν γραμμάτων, de meest expressieve fonemen, van elkaar over); 20,7; 20,15 (met iets scherpere toespitsing van het verschil tussen φύσις en τέχνη).

2) *Comp.* 20,6: Οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι, ἐν τῇ αὐτῇ καταστάσει τῆς ψυχῆς ὅντες ὅταν ἀπαγγέλλωσι πράγματα οἷς ἂν παραγενόμενοι τύχῳσιν, οὐχ ὁμοίᾳ χρώνται συνθέσει περὶ πάντων ἀλλὰ μιμητικοὶ γίνονται τῶν ἀπαγγελλομένων καὶ ἐν τῷ συντιθέναι τὰ ὀνόματα, οὐδὲν ἐπιτηδεύοντες ἀλλὰ φυσικῶς ἐπὶ τοῦτο ἀγόμενοι.

Neen!"¹⁾). De overeenstemming is zo opvallend dat aan ontlending door Dionysius moet worden gedacht. Weliswaar verbiedt Plato aan de wachters juist die soorten nabootsing die Dionysius als natuurgegeven beschouwt, maar dat is niet strijdig met de suggestie van litteraire afhankelijkheid. Veel belangrijker is echter dat de Plato-passage genomen is uit een uitvoerige uiteenzetting van het opvoedingsprogram van de wachters, waarin ruime aandacht wordt geschonken aan allerlei aspecten van *mimêsis*. Bij Plato hangt dus de (verworpen) nabootsing van stierengeloei en andere natuurgeluiden organisch samen met de *mimêsis* in het algemeen; maar dan moeten we aannemen dat Dionysius aan dezelfde samenhang heeft gedacht, temeer daar, zoals nog zal blijken, ook de overige delen van zijn *mimêsis*-leer overeenkomst met die van Plato vertonen.

De toeschrijving van Dionysius' mimetische taaltheorie aan Plato vereist misschien toch nog enkele woorden ter verdediging. Theorieën over *ὀνομαστική* worden vaak aan de Stoa toegeschreven: K.Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik* (Berlijn 1957) 29 en 81. Schenkeveld (1964) 107-111 laat zien dat de behandeling van de onomatopoeia bij grammatici en rhetoren een traditioneel punt is waarin vaak dezelfde voorbeelden worden gebruikt. Dionysius zelf noemt in *Comp.* 16,4 de *Cratylus* en andere dialogen van Plato als bron. Maar in de *Cratylus* komen de door hem genoemde voorbeelden niet voor; hoe waarschijnlijk is het dan dat Dionysius door de *Politeia* is geïnspireerd? Vergelijken we daartoe Dionysius' voorbeelden met de overige behandelingen van de onomatopoeia ("Demetrius", *Over Stijl* 94 en 220; Trypho, p.197,1 Spengel; Dionysius Thrax, p.42,3 Uhlig met Σ p. 242,18; Strabo XIV,662; Quintil. I,5,72 en VIII,6,31; Auctor *Ad Herenn.* IV,31,42; Diomedes, *GL* I,322,17).

Een groot deel van de voorbeelden in deze behandelingen stamt uit het epos: σίζ' ὀφθαλμός (Demetrius; Σ Dion.Thrax; Quintil. I,5,72); λάψοντες γλώσσησι (Demetrius; Trypho); τετριγώτας (Trypho); κελαρύζει (Trypho; Strabo; en vgl. *murmur*: Auctor *Ad Herenn.* en Quintil. VIII,6,31); φλοῖσβος en

1) *Comp.* 16,3: 'Υφ' ἧς ἐδιδάχθημεν ταύρων μυκήματα λέγειν καὶ χρεμετισμούς ἵππων καὶ φρυαγμούς τράγων πυρός τε βρόμον καὶ πάταγον ἀνέμων καὶ συριγμόν κάλων καὶ ἄλλα τούτοις ὅμοια παμπληθῆ τὰ μὲν φωνῆς μιμήματα, τὰ δὲ μορφῆς, τὰ δὲ ἔργου, τὰ δὲ πάθους, τὰ δὲ κινήσεως, τὰ δ' ἡρεμίας, τὰ δ' ἄλλου χρήματος ὅτου δή.

Plato, *Staat* III,396ab: Τί δέ; ἦν δ' ἐγώ· χαλκεύοντας ἢ τι ἄλλο δημιουργοῦντας, ἢ ἐλαύνοντας τριήρεις ἢ κελεύοντας τούτοις, ἢ τι ἄλλο τῶν περὶ ταῦτα μιμητέον; - Καὶ πῶς; ἔφη, οἷς γε οὐδὲ προσέχειν τὸν νοῦν τούτων οὐδενὶ ἐξέσται; - Τί δέ; ἵππους χρεμετίζοντας καὶ ταύρους μυκωμένους καὶ ποταμούς ψοφοῦντας καὶ θάλατταν κτυποῦσαν καὶ βροντὰς καὶ πάντα αὐτὰ ταῖα ταῖα ἢ μιμήσονται; - Ἄλλ' ἀπείρηται αὐτοῖς, ἔφη κτλ.

De overeenstemming is niet woordelijk, maar toeval lijkt uitgesloten. Bij het "knetteren van het vuur" kan Dionysius zijn geïnspireerd door Plato's smeden, en het "gefluit van kabels" kan zijn ingegeven door de roeiers op de triere.

bij Dionysius uiteraard gewoonlijk de taal; maar hier en daar (met name *Isocr.* 4 en *Dem.* 22) laat Dionysius doorschemeren dat *mimêsis* ook repercussies in het psychische vlak heeft: "woorden zijn de spiegel van de ziel". Licht aan de wijze waarop Dionysius het begrip *mimêsis* hanteert een plan ten grondslag, of moeten we er niet meer dan slordig, althans niet-technisch, taalgebruik in zien? Op deze vraag wordt enig licht geworpen door de voorlopig buiten beschouwing gelaten passage uit *De Imitatione*; een definitief antwoord kan pas, in een bredere samenhang, in het laatste deel van deze studie (deel 5) gegeven worden.

Voordat tot de behandeling van *De Dinarcho* en van het tweede boek van *De Imitatione* wordt overgegaan blikken we terug op Wilamowitz' weergave van het begrip *mimêsis*. *Mimêsis* is bij hem een negatief begrip, het kopiëren van de attici, "der falsche Classicismus der die Entwicklung hemmt und das Leben ertödtet"; de suggestie is dat de voorbeelden met huid en haar worden nagebootst. Zo'n voorstelling is zeker strijdig met Dionysius' bedoelingen: hij schrijft zijn studies over de Attische redenaars en over Thucydides juist om aan te geven welke eigenschappen men bij elke individuele auteur wel en welke men niet moet navolgen. Dionysius opteert bewust voor eclecticisme, en het is exact dit procédé dat - in theorie althans - verstarring en monotonie voorkomt. Dionysius demonstreert dit aan de hand van Demosthenes' prestatie, die niet de bewonderaar (*zêlôtês*) van één man of stijl wilde worden, omdat hij ze allemaal onvolmaakt bevond, maar "de grootse stijl combineerde met de eenvoudige, de gekunstelde met de ongekunstelde, de vreemde met de gewone, de panegyrische met de realistische, de strenge met de milde, de gespannen met de ontspannen, de zoete met de bittere en de ethische met de pathetische, daarin in niets verschillend van de mythische figuur van Proteus, die moeiteloos elke vorm wist aan te nemen"¹⁾. Demosthenes, Dionysius' hoogste ideaal, hij die de Attische welsprekendheid perfectioneerde, is dus ook de eclecticus bij uitstek.

In *De Dinarcho* bedrijft Dionysius echtheidskritiek; één van de criteria voor de scheiding van echte en valse *logoi* van Dinarchus is de manier waarop deze redenaar zijn voorgangers (Lysias, Hyperides en

¹⁾ *Dem.* 8(143,17 - 144,2) μίαν ἐκ πολλῶν διαλέκτων ἀπετέλει, μεγαλοπρεπῇ λιτῇ, περιττῇ ἀπέριττον, ἐξηλλαγμένην συνήθει, πανηγυρικῇ ἀληθινήν, αὐστηρὰν ἱλαρὰν, σύντονον ἀνειμένην, ἡδέαν πικράν, ἠθικῇ παθητικῇ, οὐδὲν διαλλάττουσαν τοῦ μεμυθευμένου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ποιηταῖς Πρωτέως, ὃς ἅπασαν ἰδέαν μορφῆς ἀμογητὶ μετελάμβανεν. Juiste opmerking over Dionysius' eclecticisme bij Marengi (1971) 28v. met n.15. Vgl. ook *Imit.B VI* (213,13-214,2).

de aan Dinarchus toegeschreven *logoi* kan worden aangebracht. Redevoeringen die blijkens de inhoud te vroeg zijn ontstaan of tijdens Dinarchus' ballingschap na de val van Demetrius van Phaleron kunnen niet echt zijn. Bij de reconstructie van Dinarchus' levensloop gaat Dionysius uit van een rede (tegen Proxenos) die Dinarchus in eigen zaak heeft gehouden. In grote lijnen is dit een gezonde methode, al kan men over détails twijfel hebben¹⁾.

II. b: Het is vooral het gedeelte over de stilistische kenmerken van Dinarchus' redevoeringen dat tot misverstanden aanleiding kan geven. Vooraf moet erop worden gewezen dat dit criterium pas gaat werken na een eerste schifting op grond van chronologische overwegingen²⁾. Dionysius begint met op te merken dat Dinarchus geen eigen stijlkenmerken vertoont, maar dat zijn *logoi* soms op die van Lysias lijken, soms op die van Hyperides, en dat hij het vaakst Demosthenes is "nagevolgd" (*emimêsato*; *Din.* 5(304,17)). Hoe stelt men dan vast welke redes van Dinarchus zijn? Dionysius formuleert zijn methode eerst globaal, aan het begin van hfdst.6: Er zijn twee stappen: (1) men stelt vast wat de stijl van de anderen (i.c. Lysias, Hyperides en Demosthenes) is; (2) men schrijft de redevoeringen die op die van Lysias lijken aan Dinarchus toe, en evenzo die redes die op die van Hyperides en Demosthenes lijken. Stap (1) wordt dan uitgewerkt in de rest van cap. 6, stap (2) in 7 en 8. Om stap (2) goed te begrijpen moet worden bedacht dat Dionysius' eerste formulering van deze stap, aan het begin van cap. 6³⁾, elliptisch is, zoals in cap. 7 blijkt: Hier is hij vollediger in het geval van de vergelijking Dinarchus - Hyperides. Indien *logoi* ten volle de stijlkenmerken van Hyperides vertonen moeten ze ook aan Hyperides worden toegeschreven; wanneer deze stijlkenmerken minder perfect aanwezig zijn, "maar een rede overigens niet slecht is geschreven"⁴⁾ moet de rede op Dinarchus'

1) Is het uitgesloten dat Dinarchus tijdens zijn ballingschap in Chalkis diensten bewees aan Atheense cliënten -cap. 4 slot? En DH stelt de leeftijd van Dinarchus ten tijde van de rede tegen Proxenos, waarin hij zichzelf γέρων noemt, op 70, blijkbaar een ondergrens; het was veiliger geweest een bovengrens te nemen: in dat geval had DH een groot aantal redevoeringen niet zo gemakkelijk als "te vroeg" kunnen afvoeren.

2) Dezelfde methode al in *Lys.* 11,6 met 12,1 en 4: Als andere aanwijzingen niet helpen om de echtheid van aan Lysias' toegeschreven redevoeringen vast te stellen neemt Dionysius tot Lysias' *charis* zijn toevlucht ὡς ἐπὶ ψῆφον ἐσχάτην (11,6); die andere indicaties zijn chronologische (12,4). Anders: Schenkeveld (1975) 99.

3) *Din.* 6(304,23): ἔπειτα τοὺς μὲν Λυσίου παραπλησίους λόγους τούτῳ προσφέρει.

4) *Din.* 7(306,22): καὶ τὰ ἄλλα πάντα μὴ φαύλως ἢ γεγραμμένα.

naam worden gesteld. Dat deze tweede clause erbij hoort blijkt op nog twee andere plaatsen: In cap. 11 vermeldt Dionysius een rede van Dinarchus tegen Demosthenes, die echter op de Pergameense *pinakes* aan Kallikratês wordt toegeschreven; of dit laatste juist is durft Dionysius niet te zeggen, maar het niveau van Dinarchus haalt hij zeker niet, "want hij is goedkoop en leeg en verschilt niet veel van het geleuter van een privépersoon"¹⁾. Dionysius veronderstelt dus een hoge kwaliteit bij de redevoeringen van Dinarchus. En in 8(308,17) noemt hij Dinarchus de beste van de onvolmaakte navolgers van Demosthenes.

III behoeft geen nadere toelichting.

In IV volgt de toepassing van de in de voorafgaande hoofdstukken ontwikkelde principes; zoals te verwachten was sneuvelen de meeste redevoeringen op grond van chronologische argumenten, veel kleinere aantallen op inhoudelijke (Dinarchus' politieke overtuiging) en stilistische gronden.

Het nieuwe aan Dionysius' methode t.o.v. Demetrius van Magnesia is, althans in het geval van Dinarchus, de onderschikking van stilistische aan chronologische argumenten (zoals in *Lys.* 12). Voorzover we uit het fragment kunnen opmaken waren Demetrius' stilistische argumenten van dezelfde orde als die van Dionysius - in ieder geval speelt ook bij hem vergelijking met de stijl van Hyperides en Demosthenes een rol²⁾.

Waarin wijkt deze interpretatie nu af van die van Untersteiner? In de eerste plaats slaat Untersteiner in zijn analyse onderdeel IIa (cap.2-4) over³⁾, Dionysius' chronologische uiteenzetting. Bij cap. 9 doet hij dan ook alsof de constatering "het voornaamste criterium zal het chronologische zijn"⁴⁾ als een verrassing komt; en ook dan nog probeert hij het

1) *Din.* 11(317,7): εὐτελής τε ὢν καὶ κενὸς καὶ οὐκ ἀπέχων ἰδιωτικῆς φλυαρίας.

2) Voor Demetrius zie E.Schwartz, *RE* IV,2 (1901) 2814-17. Het fragment is in Grieks met een atticistisch gehalte dat met de stijl van Dionysius is te vergelijken: atticistisch Grieks één generatie vóór Dionysius!

3) Untersteiner (1971) 649, over Demetrius Magnes: "se nel presente caso il biasimo di Dionisio contro Demetrio era giustificata": waarop is dit gebaseerd? Terwijl hij bij Dionysius alleen in de stilistische argumentatie is geïnteresseerd laat hij een vergelijkbaar argument in het Demetriusfragment buiten beschouwing.

4) Untersteiner (1971) 651: "il criterio principale sarà quello cronologico". Evenwichtiger wat dit betreft: Marengi (1971) 9-16.

primaat van de chronologie te verdoezelen¹). Voor het eigenlijk originele bij Dionysius in vergelijking met Demetrius kan hij zo geen oog meer hebben.

Ingrijpender zijn de consequenties van zijn uitleg van cap.5-8, Dionysius' exposé van de stilistische criteria. Volgens Untersteiner moeten we er niet één samenhangende argumentatie in zien, maar rekent Dionysius in cap. 6 eerst af met de "stile oratorio", om het dan in cap.7/8 met meer succes met het "criterio artistico" te proberen²); "rhetorisch" en "artistiek" zijn dus elkaar uitsluitende begrippen. Dit heeft zijn repercussies op de uitleg van de twee soorten *mimêsis* waarmee Dionysius in cap.7 opereert: de één "natuurlijk (*physikos*) en gebaseerd op langdurig verblijf in iemands gezelschap (*syntrophia*) en onder iemands gehoor (*katêchêsis*)", de ander het resultaat van "technische instructie"³), inferieur aan de eerste (het verschil tussen de twee levert Dionysius de sleutel om Dinarchus' redevoeringen van die van zijn voorgangers te kunnen onderscheiden). Untersteiner scheert de twee soorten *mimêsis* over één kam⁴) en laat het volle licht vallen op de tegenstelling "natuur" (*physis*) - "techniek" (*technê*). Deze tegenstelling, die bij Dionysius fundamenteel zou zijn - Untersteiner verwijst naar *Thuc.* 34(381,17) en *Comp.* 20,15 - bouwt hij, in navolging van G.Pavano⁵), uit tot een oppositie van *Retorica* en *Arte*, waarbij *technê* dus met *Retorica* en *physis* ("libera ispirazione", "individualità") met *Arte* correspondeert⁶).

1) Untersteiner (1971) 652, over cap.10-13: "ma soprattutto Dionisio ricorda le ragioni stilistiche portanti alla condanna di orazioni": dit is beslist onwaar!

2) Untersteiner (1971) 650.

3) *Din.* 7(307,8): δύο τρόπους τῆς διαφορᾶς ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα μιμήσεως εὗροι τις ἂν· ὃν δὲ μὲν φυσικός τέ ἐστι καὶ ἐκ πολλῆς κατηχέσεως καὶ συντροφίας λαμβανόμενος, ὃ δὲ πύτῳ προσεχῆς ἐκ τῶν τῆς τέχνης παραγγελμάτων. De tekst is onzeker; 307,8 ὡς is de lezing van Usener; ms. F heeft καὶ, overgenomen door Marengi. De lezer vergeve de brei sprakige vertaling van *syntrophia* en vooral *katêchêsis*: laatstgenoemd woord hier met "instructie" vertalen zoals de woordenboeken doen, zou het essentiële verschil met *parangelmata* uitwissen. *Syntrophia* en *katêchêsis* liggen op hetzelfde vlak als *askêsis* / *gymnasia*: oefening; *Dem.* 59(237,17 en 238,2).

4) Untersteiner (1971) 651: "rilevando la inferiorità degli imitatori in genere".

5) Pavano (1936) 5 en 25 (=253 en 273).

6) Marengi (1971) 30 met n.19 spreekt van een "distinzione", net van "contrapposizione" van φύσις en τέχνη en snijdt de band met μίμησις niet geheel door; maar de correcties die hij op Untersteiner aanbrengt zijn marginaal en maken de zaak er niet duidelijker op.

Tegenover Pavano¹⁾ houdt hij dan wel staande dat Dionysius niet de rationalist is waarvoor deze hem houdt en dat hij juist voor het irrationele element, de *physis* (spontaneïteit) een grote plaats inruimt. Maar intussen neemt hij van Pavano het geforceerde interpretatiekader van de Italiaanse "school" van A.Rostagni wel over²⁾. Om Dionysius in *De Dinarcho* als kampioen van de *physis* te kunnen voorstellen wordt door Untersteiner de rol van de *mimêsis* en de *technê* tot een minimum teruggedrongen. Untersteiner concludeert dat de *physis* ook de doorslaggevende factor is om uit te maken of een werk echt is of niet³⁾, een evidente onjuistheid: niet de *physis*, maar een overmaat aan *technê* is bij Dionysius het kenmerk van Dinarchus' authentieke redevoeringen.

Nu moet worden toegegeven dat Dionysius' bewoordingen in *Din.* 7(307,7) - 8(309,12) wel aanleiding geven tot misverstand. Om de relatie van Dinarchus tot zijn voorgangers, en met name tot Demosthenes, nauwkeurig te typeren schrijft Dionysius een schets van de geschiedenis der welsprekendheid in de klassieke en de hellenistische periode (cap.8) onder het gezichtspunt "de originelen van de klassieke tijd en hun onvolmaakte navolgers", een uitgangspunt dat vooraf in 7(307,7-21) theoretisch wordt belicht⁴⁾. Aan de orde komen in cap. 8 achtereenvolgens Plato en zijn inferieure navolgers, Thucydides en zijn epigonen, Hyperides en de zijnen (een aantal hellenistische redenaars), Isokrates en zijn volgelingen (hellenistische historici) en Demosthenes c.s.; Dinarchus is de beste van de onvolmaakte navolgers van Demosthenes. Wie uitgaat van de ééndimensionaliteit van het begrip *mimêsis* (navolging van lateren door een klassiek voorbeeld) kan in hoofdstuk 8 licht een generale veroordeling van *mimêsis* lezen, een uitleg die extra aantrekkelijk wordt gemaakt door het voorkomen van het woord *archetypon* ("origineel") in *Din.* 7(307,14); dit is inderdaad wat Untersteiner heeft gedaan. In werke-

Marenghi attendeert nog op het paar φύσις - τέχνη in *Comp.* 22.

1) Pavano (1942) 354-361.

2) Voor Rostagni en zijn volgelingen zie 5.2.3.

3) Untersteiner (1971) 654: "Non stupirà, quindi, che nel *De Dinarcho* Dionisio sia dominato dal valore di *physis* se entra come fattore determinante nel procedimento critico per riconoscere o meno l'autenticità a un' opera".

4) De traditionele hoofdstukindeling doorkruist dus m.i. de gedachtengang. De hier gegeven exegeze volgt Schenkeveld (1975) 104v.

lijkheid gaat het bij Dinarchus alleen over *onvolmaakte* navolging. Dinarchus blijft bij Demosthenes ten achter in symmetrie, timing (*kairos*) en proportie (*to prepon*), juist in die aspecten dus die men niet door technische instructie maar door langdurige training in de vingers krijgt: *Din.* 8(309,4). Dat komt ervan als men niet bij rhetoren oefening opdoet maar bij filosofen in de leer gaat: Dinarchus "was met Theophrastus en Demetrius van Phaleron samen geweest": *Din.* 2(299,18). Er bestaat daarnaast echter ook een volmaakte *mimêsis*, waarvan Demosthenes en de andere in hfdst. 8 genoemde archetypen de vertegenwoordigers zijn; *mimêsis* is bij Dionysius, zoals we zagen, multidimensionaal. Ook Demosthenes was een *mimêtês*, t.o.v. zijn voorgangers; Dionysius heeft dat juist in *Din.* 6(305,18) nog eens onderstreept¹⁾. De grootste moeilijkheden doen zich dan nog voor bij (1) de interpretatie van de twee soorten *mimêsis* en (2) de betekenis van *archetypon*.

(1) "Natuurlijke navolging gebaseerd op langdurig gezelschap en gehoor" staat tegenover "navolging gebaseerd op technische instructie". Denkbare interpretaties zijn:

(a) De door Untersteiner voorgestelde, die de *physis* - *technê* tegenstelling centraal stelt. Aan de door Untersteiner en Marenghi genoemde plaatsen met het paar *physis* - *technê* (*Comp.* 20,15; 22,4 en *Thuc.* 34(381,17)) kunnen nog *Lys.* 8,5-7 (met de parallel *Imit.* B X (216,7vv.))²⁾; *Lys.* 13,5; *Isaeus* 16,1 en *Comp.* 22,13 worden toegevoegd. Van deze passages zouden desnoods *Thuc.* 34(381,17) en *Comp.* 20,15 als ondersteuning van Untersteiners opvatting (*physis* = *Arte*; *technê* = *Rhetorica*) in aanmerking kunnen komen: Volgens *Thuc.* 34 ligt Thucydides' kracht in het vinden (*heuresis*, *inventio*) van argumenten en gedachten, hetwelk op *physis* berust; zijn zwakke punt is het gebruik dat hij ervan maakt (in de zin van *krisis*, selectie, en *taxis*, dispositie), het terrein van de *technê*; dus Thucydides als een te weinig aan discipline gehoorzame genie? Maar wellicht moeten we hier eerder denken aan de Platonisch-Isocrateïsche drieslag van aanleg, instructie en oefening³⁾,

¹⁾ *Din.* 6(305,18): Δημοσθένης ἅπαντα μιμησάμενος καὶ πάντων τὰ κάλλιστα ἐκλεξάμενος; vgl. *Dem.* 8(143,18vv.), hierboven p. 230 n.1.

²⁾ *Imit.* B X(216,7vv.) is een letterlijk citaat uit *De Lysia* in *De Imitatione*; er is geen reden Syrianus' toeschrijving aan *De Imitatione* te betwijfelen, aangezien Dionysius wel vaker uit eigen werk citeert en de pregnante formulering van Lysias' eigenheid zich in het bijzonder voor aanhaling leende.

³⁾ Plato, *Phaedrus* 269d; Isokr. XIII,17; DH, *Imit.* A II.

waarbij *technê* in dit geval naast de instructie ook de oefening omvat. In een dergelijke kontekst betekent *physis* niet "spontaneïteit", "individualiteit" of "inspiratie", maar, neutraler, "aanleg"¹⁾. Bovendien wijst Dionysius in *Thuc.* 34 op een tekort aan *technê*, niet één aan *physis*; in *Din.* 7 ligt het accent juist andersom. In *Comp.* 20,15 bespreekt Dionysius de knappe manier waarop Homerus door klank het beschrevene tot uitdrukking brengt. Dit "vloeit niet voort uit natuurlijke spontaneïteit, maar is het werk van een kunst (*technê*) die het gebeurde tracht uit te beelden"²⁾; men moet deze passage m.i. lezen in het licht van een eerder opmerking van Dionysius, in *Comp.* 20,6/7. Het heet daar dat alle mensen van nature (*physikôs*) over het vermogen beschikken beeldend (*mimêtikoi*) te zijn wanneer het erom gaat voorvallen in klank uit te drukken. Dit beginsel, passende uitbeelding van gebeurtenissen in klank, moeten ook de dichter en de rhetor in acht nemen. Wat de leek doet krachtens *physis* moet de dichter - we moeten wel aannemen: op een verhoogd niveau - doen op grond van zijn *technê*; in *Comp.* 20,4 formuleert Dionysius dit nog eens zo: (de woordkunstenaar) moet de "waarheid" (= het werkelijke leven) als voorbeeld nemen³⁾.

In een heel andere richting wijst *Lys.* 8,5-7/ *Imit.* B X(216,7vv.): Lysias' stijl lijkt natuurlijk en ongekunsteld, maar juist daarin ligt de kracht van Lysias' techniek: "Hij is meer het resultaat van opzet en toeleg dan welk kunst- (*technikos*) werk ook. Want het ongemaakte is bij hem gemaakt en het losse gebonden en juist in het schijnbare vermijden van virtuositeit ligt het virtuose. Als iemand dus het werkelijke leven wil verdichten en een uitbeelder (*mimêtês*) van de natuur (*physis*) wil worden doet hij er goed aan Lysias' compositiewijze toe te passen"⁴⁾. Deze typering van Lysias is een doorslaggevend argument tegen elke

1) In dezelfde zin *Lys.* 11,5 (over Lysias' χάρις): εἴτε φύσεως αὐτὴν δεῖ καλεῖν εὐτυχίαν εἴτε πόνου καὶ τέχνης ἐργασίαν εἴτε μικτὴν ἐξ ἀμφοῖν ἔξιν ἢ δύναμιν; en eveneens *Imit.* B VI(212,20): ἑντεχνος - παρὰ τῆς φύσεως.

2) *Comp.* 20,15: ταῦτα οὐ φύσεώς ἐστιν αὐτοματιζούσης ἔργα ἀλλὰ τέχνης μιμήσασθαι τὰ γινόμενα πειρωμένης.

3) *Comp.* 20,4: Παράδειγμα δὲ τούτου χρή παραλαμβάνειν τὴν ἀλήθειαν.

4) *Lys.* 8,6/7: Ἔστι δὲ παντὸς μᾶλλον ἔργου τεχνικοῦ κατεσκευασμένος. Πεποιήται γὰρ αὐτῷ τοῦτο τὸ ἀποιήτον καὶ δέδεται τὸ λελυμένον καὶ ἐν αὐτῷ τῷ μὴ δοκεῖν δεινῶς κατεσκευάσθαι τὸ δεινὸν ἔχει. Τὴν ἀλήθειαν οὖν τις ἐπιτηδεύων καὶ φύσεως μιμητῆς γίνεσθαι βουλόμενος οὐκ ἂν ἀμαρτάνοι τῇ Λυσίου συνθέσει χρώμενος.

anachronistische poging bij Dionysius een : modern begrip van "spontaneïteit of "individualiteit" onder te schuiven¹⁾. Natuurlijkheid wordt door Lysias bereikt juist via de omweg van de kunst; dit is geen compliment voor de *physis* maar voor de *technê*²⁾. Dezelfde gedachtengang vinden we in *Isaeus* 16,1³⁾, en een verwante in *Lys.* 13,5: Lysias' stijl is niet zozeer geschikt om de volle kracht van de techniek (*technê*) te doen blijken als wel om werkelijkheidsgetrouw de *physis* weer te geven. En volgens *Comp.* 22,4/13 kiest de ruige stijl ervoor in klankstructuur eerder "op de natuur te lijken dan op techniek": ook hier is dus sprake van gekunstelde natuurlijkheid. Al met al blijkt Untersteiners opvatting van *physis* als *Arte* (spontaneïteit) geen ondersteuning in Dionysius' oeuvre te vinden.

(b) De hiervoor onder (a) besproken passages suggereren wel twee andere mogelijke interpretaties van *Din.* 7. Allereerst zou men ook in *Din.* 7 aan de trias aanleg - instructie - oefening kunnen denken; aanleg ("*physikos*") en oefening (*katêchêsis* met *syntrophia*) zouden dan de gewenste, instructie (*ta tês technês parangelmata*) de ongewenste vorm van *mimêsis* opleveren. Deze opvatting vindt steun in twee overwegingen: Bij de toepassing van zijn theoretische principes op Dinarchus in hfdst. 8(309,4) blijkt het deze, in vergelijking met Demosthenes, aan symmetrie, *kairos* (timing) en *prepon* (gepastheid) te ontbreken, juist de vaardigheden die op training berusten. Dat is ook de benadering die Dionysius in zijn eigen onderwijs gekozen heeft: Voor instructie in *mimêsis* dienen zijn retorische geschriften, maar die mogen niet al te gedétailleerd zijn omdat de finesses toch alleen door oefening kunnen worden aangeleerd. Evenwel is in deze opvatting van *Din.* 7 de positie van de *physis* in het eerste lid van de tweeslag zwak: waar de eigenlijke tegenstelling die tussen oefening en voorschriften is, verbleekt de *physis*.

(c) Een derde mogelijkheid is het *physis* op te vatten in de zin van natuurlijkheid, natuurgetrouwheid. In *Lys.* 8,7 en *Isaeus* 16,1 wordt

1) Dionysius kent wel zoiets als individualiteit; zie de ethische verhandeling van *Dem.* 36 (behandeld pag 225).

2) M.i. bedoelt Dionysius niet dat de *technê* in absolute zin op haar hoogtepunt is wanneer zij de *physis* nabootst. Demosthenes is de vervolmaker van de welsprekendheid, maar hij is géén φύσεως μιμητής zoals uit *Isaeus* 4,4 blijkt; bovendien slaat het geciteerde oordeel van Dionysius in strikte zin alleen op Lysias' *êthopoia*.

3) Zie ook *Isocr.* 3,4: Πέφυκε γὰρ ἡ Λυσίου λέξις ἔχειν τὸ χαρίεν, ἢ δ' Ἰσοκράτους βούλεται; *Dem.* 13(157,16): φυσική τις ἐπιτρέχει τοῖς Λυσίου λόγοις εὐστομία καὶ χάρις.

gesproken van het nabootsen van de natuur; nabootsing is ook de context in *Din.* 7. Bovendien wijzen het voorkomen aldaar van de begrippen *to autophyes* en *to archetypon* in dezelfde richting (zie onder).

(d) Tenslotte zou men kunnen veronderstellen dat Dionysius, in de geest van Plato, *Staat* III,395d¹⁾, de gedachte naar voren heeft willen brengen dat langdurige vertrouwdheid (*katêchêsis* en *syntrophia*) met het object van imitatie dit tot een tweede natuur maakt; met *physikos* is dan dus op volkomen assimilatie bedoeld. In feite komen (c) en (d) op hetzelfde neer: Wie de werkelijkheid zo getrouw mogelijk en zonder "gemaakt" te zijn tot uitdrukking wil brengen (c) doet er goed aan zich deze door langdurige observatie volkomen eigen te maken (d).

Van deze interpretatiemogelijkheden kan (a) om de boven aangevoerde redenen worden afgewezen; maar tussen (b) en (c/d) is het moeilijker kiezen.

(2) Beschouwen we daarom eerst wat Dionysius heeft bedoeld met het *archetypon* (origineel) en met de *autophyês* charme en frisheid die hij aan de "originelen" toekent. Het *archetypon* vinden we behalve in *Din.* 7 nog in *Din.* 6(306,4)²⁾ en in *Isaeus* 11,1 en 20,4. In *Isaeus* 11,1 vergelijkt Dionysius de manier waarop Lysias een privéburger (*idiôtês*) uitbeeldt met die van Isaeus; Lysias' *idiôtês* is een *archetypon* dat in niets van de werkelijkheid verschilt, die van Isaeus is een "afdruk" (*apographon*)³⁾ dat duidelijk de sporen van rhetorische kunst vertoont. Daarmee brengt Dionysius hetzelfde oordeel over Lysias onder woorden dat hij in de boven aangehaalde passage *Lys.* 8,5-7 heeft willen geven: de volmaaktheid van Lysias' kunst bestaat erin de kunst te verbergen. In *Isaeus* 20,4 is Lysias zelf het *archetypon*, de andere redenaars die in zijn genre hebben geschreven heten bij hem vergeleken *apographa*. Dit wil niet zeggen dat Lysias de vroegste in zijn genre is geweest en alle lateren hem hebben afgeschreven - redenaars als Antiphon, genoemd in *Isaeus* 20,2, treden vroeger op dan Lysias - maar slechts dat hij zijn genre (of stijl) tot

1) Zie boven pag. 224.

2) De tekst is corrupt (καὶ αὐτὸ ὥσπερ τῶν λόγων ἀρχέτυπον διαφορὰν ms.F; καὶ αὐτῶν ὡς πρὸς τῶν λόγων τὰρχέτυπον διαφορὰν Usener; καὶ <πρὸς> αὐτὸ <τὸ> ὥσπερ τῶν λόγων ἀρχέτυπον διαφορὰν Marengi) en moeilijk te begrijpen, maar blijkbaar is hier, zoals in *Din.* 7, het verschil tussen de *archetypon* en hun nabootsingen in het geding.

3) Bij ἀρχέτυπον - ἀπόγραφον kunnen we aan een zegel en afdruk denken, vgl. *Comp.* 25,37: ἡ χρόνιος ἀσκησις (...) τύπους τινὰς ἐν τῇ διανοίᾳ παντὸς τοῦ μελετωμένου καὶ σφραγίδας ἐκποίησεν; Philo, *Opif.* 25; *Leg. alleg.* I,22.

hoogste bloei bracht en daarom het oriëntatiepunt behoort te blijven¹⁾. "De andere stijl, de eenvoudige en onopgesmukte, waarvan de vormgeving en kracht overeenkomst vertoont met de spraak van de gewone burger, had vele voortreffelijke kampioenen, zowel geschiedschrijvers als wijsgeeren en redenaars. Maar degene die hem tot volmaaktheid bracht en tot het toppunt van zijn eigen kwaliteit was Lysias de zoon van Kephalos"²⁾. In vergelijkbare kontekst ontmoeten we ook enige malen de term *auto-phyês* ("natuurlijk"): in *Isaeus* 11,1 i.v.m. Lysias' *idiôtês*, en in *Isaeus* 16,2 wederom in een vergelijking van Isaeus en Lysias ter kenschetsing van laatstgenoemde. Samengevat: Men kan het *archetypon* alleen sterk geclausuleerd als "origineel" opvatten. Het is een "origineel" dat het hoogste punt van een bepaalde kunst markeert, dat door *mimêsis* (in Lysias' geval: van de "natuur"; bij Demosthenes: ook van voorgangers) tot dat hoge punt is opgeklommen, en dat vervolgens zelf object van *mimêsis* wordt, maar dan van een *mimêsis* die het hoogste punt niet meer haalt. Tegen deze achtergrond lijkt het me aannemelijk dat we t.a.v. "*physikos*" in *Din.* 7(307,9) moeten kiezen voor interpretatiemogelijkheid (c/d).

Eerder in dit hoofdstuk³⁾ vonden we dat bij Dionysius *mimêsis* meerdere gradaties heeft t.o.v. de waargenomen werkelijkheid; het zojuist afgesloten onderzoek naar de wijze waarop *mimêsis* in *Din.* 7/8 en in andere ontwikkelingsschema's functioneert heeft laten zien dat er ook in het historisch verloop zoals Dionysius dat voorstelt "gradatie" - climax gevolgd door anticlimax - is geweest. Deze parallellie wettigt het vermoeden dat we niet met toevalligheden maar met een consistente denkwijze van Dionysius te doen hebben.

Wat kunnen we nu tenslotte zeggen over het door Usener betwijfelde auteurschap van Dionysius, *Imit.* B VII? In dit hoofdstuk wordt de aard

1) Zo ook Aujac (1978) 173/204 n.5; Tukey (1909b) 397v.; Bonner (1939) 26v.

2) *Dem.* 2(130,6vv.); dezelfde teleologische gedachtengang ook *Dem.* 3(132,4vv.); 8(143,11vv.); 14(158,15vv.); 16(162,3vv.); 33(202,21vv.) en *Din.* 1(297,1vv.) (zie ook 2.1.5 pag. 118). Dionysius kan het dan ook zo voorstellen dat Antiphon en diens tijdgenoten hun stijl afmaten aan de *kanones* van de grootse resp. de eenvoudige stijl, nog voordat de belichamingen daarvan, Thucydides en Lysias, aan hun optreden waren begonnen: *Dem.* 8(143,6vv.). Er zij nogmaals op gewezen dat Lysias, als *archetypon* van de eenvoudige stijl, niet de vervolmaker van de welsprekendheid tout court was: zijn terrein is dat van *τάναγκαῖα καὶ χρήσιμα* maar bestrijkt niet dat van *τὴν καλλιλογίαν καὶ τὰς ἐπιθέτους κατασκευάς*: *Dem.* 3(132,11). Overigens hanteert Dionysius conflicterende ontwikkelingsschema's (vgl. bv. *Isaeus* 19/20 met *Din.*); daarop kan hier niet verder worden ingegaan.

3) Zie boven p. 229v.

van de *mimêsis* toegelicht aan de hand van twee gelijkenissen. De eerste, een *mythos* (*Imit.* B VI (202,23)), heeft tot doel te illustreren dat "de ziel van de lezer (namelijk: van de werken der ouden) door de onophoudelijke studie zich gelijkheid van karakter verwerft"¹⁾: Er was eens een lelijke boer die bang was ook lelijke kinderen te zullen krijgen. Daarom zette hij mooie beelden neer voor zijn vrouw en wende haar eraan die te aanschouwen; vervolgens had hij met haar gemeenschap. Zijn methode had succes: de kinderen die werden verwekt hadden de schoonheid van de beelden. Evenzo brengt *mimêsis* van schone woorden (*logoi*) een gelijksoortig resultaat voort. De tweede gelijkenis is een "historische" en moet aanprijzen "dat men datgene waarin elk van de antieke voorbeelden uitblinkt navolgt en als het ware uit vele bronnen één stroom bijeenbrengt om die in de bedding van de eigen ziel af te leiden" (een formulering met Plato-reminiscenties)²⁾: De schilder Zeuxis stond bij de bewoners van Krotôn in hoog aanzien. Zo kwam het dat, toen hij een schilderij van Helena moest maken, hij gedaan kreeg al hun meisjes naakt te mogen zien. Niet dat elk van hen zo mooi was, maar lelijk waren ze ook weer niet allemaal, en door hun kwaliteiten te verenigen vervaardigde Zeuxis een Helena van volmaakte schoonheid³⁾. Zo dient ook Demetrius, Dionysius' adressaat, de schoonheid van vele antieke voorbeelden te verenigen om een onvergankelijk werk tot stand te brengen.

De gelijkenis van de lelijke boer vertoont meer humor dan we bij Dionysius gewoon zijn; hij behoeft haar ook niet zelf te hebben bedacht, evenmin als dat met de episode-Zeuxis het geval is. Overigens staat er in dit hoofdstuk niets dat niet goed aansluit bij de rest van Dionysius' werk. Dat *mimêsis* produktief wordt gemaakt voor schepping van nieuwe woordkunst is de essentie van Dionysius' onderwijsmethode. En de gedachte dat deze werkwijze een psychisch procédé is, dat observatie van

1) *Imit.* B VI (202,20): ἡ γὰρ ψυχὴ τοῦ ἀναγνώσκοντος ὑπὸ τῆς συνεχοῦς παρατηρήσεως τὴν ὁμοιότητα τοῦ χαρακτῆρος ἐφέλκεται.

2) *Imit.* B VI (203,7): ἐπὶ ζῆλῳ τις τὸ παρ' ἑκάστῳ τῶν παλαιῶν βέλτιον εἶναι δοκοῦν καὶ καθάπερ ἐκ πολλῶν ναμάτων ἓν τι συγκομίσας ρεῦμα τοῦτ' εἰς τὴν ψυχὴν μετοχετεύσῃ. Vgl. Plato, *Staat* VI,485d: ὥσπερ ρεῦμα ἀπωχετευμένον en Ps.-Longinus, *Over het verhevene* 13,3.

3) Het verhaal komt ook voor bij Cicero, *De Inventione* II,1,1v., ter rechtvaardiging van Cicero's eigen eclectische werkwijze in dit handboek; het is dus bij Dionysius niet origineel. Ook Plinius, *NH* XXXV,64 kent het; bij hem speelt het in Acragas en heeft geen "moraal". Een Planudes-passage is door Usener en Radermacher op p. 214 als *Imit.* B VIa opgenomen; indien hij werkelijk uit Dionysius stamt geeft hij de mogelijke inspiratiebron voor het verhaal: *Ilias* II,478v.

schone voorbeelden tot gelijkheid van karakter leidt, ligt ook opgesloten in de wijze waarop Dionysius elders met het begrip *mimêsis* omgaat. De Zeuxis-episode als illustratie van eclecticisme sluit naadloos aan bij het beeld dat Dionysius van Demosthenes als de volmaakte eclecticus schetst, bijvoorbeeld in *Dem.* 8¹). De parallellie tussen rhetorica en beeldende kunsten kan allerm minst tegen Dionysius' auteurschap worden aangevoerd, zij loopt als een rode draad door heel zijn oeuvre²).

Op inhoudelijke gronden is er niets tegen Dionysius' vaderschap van dit hoofdstuk in te brengen. Nu hadden Usener en Radermacher voor hun twijfels over het eerste hoofdstuk van boek II nog een argument: De inlassing van deze passage zou aan een laat-antieke Neoplatonistische auteur moeten worden toegeschreven; deze zou tegelijk ook hoofdstuk IV, Dionysius' behandeling van de filosofen, met een passage over de Pythagoreeërs verrijkt hebben: *Imit.* B VI (210,11-16).

Deze athetese door Usener van Dionysius' bespreking van de Pythagoreeërs is door Burkert³) en Thesleff⁴) ernstig genomen: ze aarzelen om er gebruik van te maken bij hun studie van de datering en de strekking van de Pythagoreïsche pseudepigrafische geschriften. Mij lijkt de athetese niet terecht⁵). Usener heeft als argumenten: a. de toestand van de tekst⁶); maar dit is een kwestie van tekstoverlevering, niet van authenticiteit b. het oordeel lijkt eerder het werk van een *Pythagoreorum sectator posterior, qui spurios illorum libros admiraretur* (een latere aanhanger van de Pythagoreeërs, die de onechte geschriften op hun naam bewonderde). Usener stond blijkbaar onder de invloed van de late datering van de herleving van het Pythagorisme door Zeller; hiervan

1) En vgl. *Dem.* 50(237,1vv.): veelheid van eigenschappen verenigd in één menselijk lichaam.

2) *Isocr.* 3,6; 13,2 (uit Philonikos); *Isaeus* 4,1/2; *Comp.* 21,2; 23,2; 25,35; *Dem.* 41(220,4); 50(237,16); 51(241,17vv.); *Thuc.* 4; *Din.* 7(307,19).

3) Burkert (1972) 43.

4) Thesleff (1972) 73.

5) Vgl. ook Meerwaldt (1920) 45v.noot.

6) De woorden *τοὺς τε* worden niet goed opgevolgd door *μιμητέον δέ*, dat weer gevolgd wordt door een lacune. Meerwaldt (1920) 45v. leest *τοὺς γε* en *μιμητέον δέ <τῶν Σωκρατικῶν>* en lost daarmee het probleem op.

is men inmiddels teruggekomen¹⁾. Ook Thesleffs argumentatie, "But it is true that Dionysios is not very likely to have taken such an interest in abstruse and little-known dialect texts"²⁾ is niet steekhoudend: Van "abstruse" teksten kan men toch niet spreken, gezien de grote weerklank die de pseudopythagorica in de eerste eeuw vonden³⁾. En voor dialektteksten (d.w.z. voor litteraire dialekten) had Dionysius alle belangstelling, getuige de aandacht die hij in *Comp.* geeft aan Sappho, Pindarus en Herodotus. In *Comp.* 3,15vv. laat Dionysius een staaltje van dialekttranspositie zien, een procédé waarin ook de Pythagoreïsche pseudepigraphen bedreven geweest moeten zijn).

Laten we dus aannemen dat we hier niet met een interpolatie te maken hebben. Dan is de volgende vraag waarom Dionysius het pseudepigrafisch karakter van de pythagorica van zijn tijd niet heeft doorzien. Men mag immers wel aannemen dat hij de pythagorica voor echt heeft gehouden: hij noemt ze in één adem met het werk van Xenophon en Plato. Het tractaat *De Dinarcho* leert dat Dionysius' echtheidskritiek in de eerste plaats op chronologische overwegingen berust, en alleen aanvullend ook op stilistische. Voor chronologische argumentatieafdoende in *AR* II,59 om de leraar-leerling relatie tussen Pythagoras en Numa te weerleggen⁴⁾ - bieden de pseudopythagorische geschriften geen enkel houvast. En wat de stijl van deze tractaten betreft: Thesleff wijst erop dat de meeste in een litterair Dorisch zijn gesteld dat opzettelijk aansluiting zocht bij dat van Archytas⁵⁾; de verschillen die er dan toch zijn zijn misschien daarom door Dionysius niet opgemerkt omdat hem de echtheid van filosofische geschriften niet evenzeer bezighield als die van rhetorische teksten.

1) Zie de *status quaestionis* in Thesleff (1961) 30-41 en vooral Thesleff's eigen analyse, p.46vv.; Burkert (1972) 42vv.

2) Thesleff (1972) nt.1.

3) Burkert (1972) 42vv.

4) In dit geval overigens niet Dionysius' eigen verdienste, zie Cicero, *Rep.* II,28v.; Mazzarino, *Il pensiero storico classico* (Bari 1966) II,1,185 denkt dat Clodius het chronologisch argument tegen de relatie Pythagoras - Numa uitvond, vgl. ook zijn noot 431 op p. 521v., maar zie Ogilvie, *A Comm. on Livy Books 1-5*, 88-90.

5) Thesleff (1972) 61vv.; 65vv. Dionysius' stijloordeel (μεγαλοπρεπείς(...)) τῇ λέξει καὶ ποιητικοῖς (...) κεκραμένῃ τῇ διαλέκτῳ) sluit overigens goed aan bij de opmerkingen van Thesleff hier.

Als er dan geen reden is te twijfelen aan de echtheid van de passage over de Pythagoreeërs blijft er ook geen verhindering over om aan Dionysius de essentie van hfdst. I van *De Imitatione* boek II toe te kennen¹⁾ - in hoeverre de epitomator ook de bewoordingen van Dionysius intact heeft gelaten valt niet meer na te gaan, maar de termen wijken niet af van de bij Dionysius gebruikelijke²⁾ - en dit gedeelte in te schakelen bij de interpretatie van herkomst en bedoeling van het concept van *mimêsis* bij onze auteur.

Welnu, met de fabel van de lelijke boer bevinden we ons weer in de Platonische sfeer. Dionysius of zijn bron varieert ermee op het in de rede van Diotima in het *Symposium* (206b) aangesneden onderwerp van het "verwekken-in-schoonheid, zowel naar lichaam als naar geest"³⁾. De ingewijde in de mysteriën van Eros zal volgens Diotima "zich wenden naar de wijde oceaan der schoonheid, en bij het aanschouwen daarvan vele schone en voorname betogen en gedachten verwekken in een gulvloeiende wetensdrang⁴⁾." Tussen Dionysius' voorstelling van opklimming door *mimêsis* (via Lysias en Thucydides, Plato en Isokrates, naar Demosthenes; van spreiding en diversiteit van schone kwaliteiten naar concentratie van alle schoonheid in één werk) en de opklimming in de rede van Diotima bestaat overeenkomst. Maar terwijl Plato's climax existentieel is, is die van Dionysius historisch.

Het inleidende hoofdstuk van het tweede boek *De Imitatione* versterkt de indruk die ook daarbuiten al was ontstaan: Dionysius' opvattingen over *mimêsis* hebben een Platonisch cachet. Ze zijn niet zonder meer identiek met die van Plato zelf, maar zonder Plato's voorafgaande uiteenzettingen zijn die van Dionysius toch niet goed denkbaar. Dat de overeenkomsten op toeval berusten lijkt uitgesloten. Dionysius verwijst in één geval zelf naar Plato (*Comp.* 16,4) en van zijn vertrouwdheid met het werk van de filosoof leggen zijn geschriften

1) Over de Pythagoreeërs, op wier *dogmata*, plechtige stijl en ethisch gehalte Dionysius in *Imit.* B VI.IV(210,11vv.) zinspeelt zie ook hfdst. 5.6 pag. 527vv.

2) Vgl. I. Opelt, art. "Epitome", *RAC* 5 (1962) 944-973, vooral 958vv.

3) Plato, *Symp.* 206b: ἔστι γὰρ τοῦτο τόκος ἐν καλῷ καὶ κατὰ τὸ σῶμα καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν.

4) Plato, *Symp.* 210d: ἐπὶ τὸ πολὺ πέλαγος τετραμμένος τοῦ καλοῦ καὶ θεωρῶν πολλοὺς καὶ καλοὺς λόγους καὶ μεγαλοπρεπεῖς τίκτῃ καὶ διανοήματα ἐν φιλοσοφίᾳ ἀφθόνως.

getuigenis af. Wel kan men zich afvragen of bij Dionysius, behalve aan direkte litteraire afhankelijkheid, ook aan indirecte ontlening moet worden gedacht. In de twee fabels van *Imit* B VI.I is zeker die over Zeuxis, maar mogelijk ook die over de lelijke boer, bij Dionysius niet origineel. Maar gebrek aan bronnen maakt het onmogelijk de indirecte verbindingen tussen Plato en Dionysius op het spoor te komen.

2.4.2 Taal en werkelijkheid, stijl en inhoud

In de voorafgaande hoofdstukken en paragrafen zijn meermalen terloopse opmerkingen gemaakt over de wijze waarop Dionysius de verhouding tussen taal en buitentalige werkelijkheid beziet. Veel is daaraan niet meer toe te voegen, maar het kan zinvol zijn deze verspreide notities samen te vatten.

Wij zijn gewoon ons de relatie tussen taal en werkelijkheid zó voor te stellen dat de taal naar de werkelijkheid *verwijst*. Of juist nog: de taal refereert aan een mentale representatie van de werkelijkheid, die zich als een scherm optrekt tussen de sprekende subjecten en de werkelijkheid zelf: de semantische dimensie. Daarbij is de taal een tekensysteem dat op conventie berust en zeker geen intrinsieke overeenkomst met de werkelijkheid heeft. Dat de relatie tussen taal en werkelijkheid willekeurig is laat Dionysius zich ook éénmaal ontvallen (*Comp.* 18,2)¹⁾; de theorie van het conventionele karakter van de taal was de Oudheid niet onbekend²⁾. Binnen het geheel van Dionysius' werk staat deze uitspraak echter geïsoleerd, en we moeten er wel een uitglijder in zien.

In het algemeen stelt Dionysius de relatie tussen werkelijkheid en taal voor als één van afspiegeling, van uitbeelding; een aparte semantische dimensie ontbreekt. Taal is een "uitbeelding hetzij van geluid, hetzij van vormen, hetzij van activiteit of van passie, hetzij van beweging of van rust, enzovoort"³⁾. De natuur heeft aan alle mensen het vermogen gegeven tot deze nabootsing, en in het bijzonder aan de dichters. Dionysius is tamelijk radicaal in zijn opvattingen omtrent het afspieglend karakter van de taal: Niet alleen woorden hebben beeldende kracht, maar op een lager niveau ook de fonemen - zoals we in sectie 2.3.2.2 ontdekten n.a.v. de *kala onomata* en zoals door Dionysius in *Comp.* 15,13vv. wordt geïllustreerd - en eveneens op een hoger niveau de woordschikking. De taal als pyramidale klankstructuur en de taal als uitdrukkingsmiddel vallen samen.

1) Zie § 2.3.1 pag. 157. Wat Dionysius precies heeft bedoeld met *Comp.* 3,16: οἷα ἡ φύσις τέθεικεν σύμβολα τοῖς πράγμασιν is moeilijk te zeggen.

2) Zie de litt. genoemd door Aujac (1981) bij *Comp.* 3,16.

3) *Comp.* 16,3: τὰ μὲν φωνῆς μιμήματα, τὰ δὲ μορφῆς, τὰ δὲ ἔργου, τὰ δὲ πάθους, τὰ δὲ κινήσεως, τὰ δ' ἡρεμίας, τὰ δ' ἄλλου χρήματος ὅτου δῆ.

De afspiegeling van verschijnselen uit de realiteit in taalklanken ziet Dionysius overigens niet als een mechanisch procédé; er is geen sprake van dat het om een 1:1 verhouding zou gaan. Geschikte toepassing van de ruime mogelijkheden die woordkeus en *synthesis* bieden laat toe de werkelijkheid op elke gewenste manier voor te stellen. Dionysius demonstreert dit in zijn behandeling van Herodotus' verhaal over Gygês en Kandaulês: De afgebeelde zaak is op de rand van schandaligheid (*aischron*), de woordkeus tilt haar er niet boven uit, maar wél de woordschikking (*Comp.* 3,14-17). Stijl in zijn drie geledingen - woordkeus, arrangement en figuren - is vanuit dit gezichtspunt niets anders dan manipulatie van de taalklanken op een zodanige wijze dat de werkelijkheid onder het beoogde (gunstige of ongunstige) daglicht verschijnt.

In Dionysius' behandeling van taal en stijl ligt dus ook opgesloten dat aan de taal de rol toevallt van plaatsvervangend medium voor de zintuiglijke verschijningsvorm van de dingen in de buitentalige werkelijkheid. Het avontuur van Gygês en Kandaulês kon men beter "horen vertellen" (door Herodotus) dan "zien gebeuren"¹⁾. Als mensen aan niet-ooggetuigen verslag uitbrengen van wat ze elders hebben gezien en beleefd, maken ze op onopzettelijke wijze gebruik van het beeldend vermogen van de taal (*Comp.* 20,6). In de retorische / historiografische *ars* wordt dit aspect van taal en stijl toegespitst op de leer van de *enargeia* (levendigheid), "het vermogen om het meegedeelde zintuiglijk onder de aandacht te brengen" (*Lys.* 7,1)²⁾.

Taal is zo de verklanking van de verschijnselen in de werkelijkheid. De keerzijde is dat de taal ook het middel is waarmee men zintuiglijke impressies op de hoorder uitoefent en diens psyche bespeelt. Hier liggen de zaken in zoverre ingewikkeld dat de taal niet alleen het voertuig is voor *impressies* op de ziel, dus voor het opwekken van emoties en psychische disposities, maar eveneens voor de *expressie* van zielstoestan- den. Dit laatste zegt Dionysius duidelijk in *Comp.* 20,4: "We gebruiken verschillende woordschikking naar gelang we vertoornd of verheugd zijn; zijn we in de rouw of bevreesd, of welke emotie of ellende we ook maar ondervinden, dan is onze woordschikking anders dan wanneer we ons

¹⁾ *Comp.* 3,14: κρείττον γέγονεν ἀκουσθῆναι λεγόμενον ἢ ὁφθῆναι γινόμενον.

²⁾ *Lys.* 7,1: ἐνάργεια (...) δυνάμεις τις ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις ἄγουσα τὰ λεγόμενα. Zie voor ἐνάργεια in de historiografie § 3.1.3.

bezinnen zonder dat ook maar iets ons verwart of verdriet doet"¹⁾). Wat de zielsimpressies aangaat: Bij de behandeling van de klank- en publieks-effecten in § 2.3.2 is al duidelijk geworden dat Dionysius' doctrine op dit gebied uitzonderlijk rijk en gedifferentieerd is.

Als de taal zowel dient ter *expressie* van zielsgesteldheden als ter opwekking van gelijksoortige gesteldheden door *impressie*, is zij blijkbaar ook het medium via welk psychische kwaliteiten - emoties, karakter, deugden - van de ene mens aan de andere meegedeeld worden. Dit is één van de aspecten van het veelkleurige begrip *mimêsis* zoals Dionysius dit bezigt. Het zou ook moeten betekenen dat de esthetische (zintuiglijke) aspecten van taal en stijl vanzelf overgaan in ethische (d.w.z. op de gesteldheid van de ziel betrekking hebbende); dat dit bij Dionysius inderdaad het geval is is al bij herhaling naar voren gekomen, het duidelijkst in de behandeling van de betekenis van de centrale begrippen *hêdy* en *kalon* (zie vooral 2.3.2.3).

De consequentie van Dionysius' opvattingen over de werking van de taal is dat hij aan de traditionele onderscheiding van de rhetorische *ars* tussen de *pragmatikos* en de *lektikos topos* uiteindelijk slechts geringe betekenis hecht. Hij maakt er in *De Oratoribus Antiquis* wel gebruik van om zijn stof te ordenen, maar op zijn denken heeft dit weinig invloed. Noties als het *kalon* en het *hêdy* functioneren in beide *topoi*.

Dit geldt bijvoorbeeld ook voor zijn behandeling van *variatio*; zie Ros (1938) 36; 48. 'Η μεταβολή παντός έργου χρήμα ἡδύ: "variatie is op elk terrein aangenaam" (*Comp.* 12,10). De stilistische kant van *variatio* wordt vooral uitgewerkt in *De Compositione Verborum*. Op elk taalniveau, dat van de fonemen, dat van de syllaben, van de woorden, de *kôla* en de perioden, is variatie vereist: παρὰ μὲν τὰς τῶν γραμμάτων συμπλοκάς ἡ τῶν συλλαβῶν γίνεται σύνθεσις ποικίλη, παρὰ δὲ τὰς τῶν συλλαβῶν συνθέσεις ἡ τῶν ὀνομάτων φύσις παντοδαπή, παρὰ δὲ τὰς τῶν ὀνομάτων ἀρμονίας πολύμορφος ὁ λόγος γίνεται (16,5; Dionysius illustreert en passant het procédé zelf d.m.v. zijn woordkeus). In *Comp.* 19,1 definieert hij μεταβολή als ἡ ἐν τοῖς ὁμοειδέσι ποικιλία. De hier gebezigde terminologie is dezelfde die wordt gebruikt om het gevarieerde karakter van historiografie aan te geven (§ 3.1.4; zie bv. *Pomp.* 3,12: ἡδὺ χρήμα ἐν ιστορίας γραφῇ μεταβολή καὶ ποικίλου): μεταβολή (*Comp.* 11,6; 12,10; 13,1; 19,1; 9; 10; 11), ποικιλία - τὸ ποικίλον - ποικίλλειν (16,5; 19,1; 2; 9; 12; 13), πολύμορφος (16,5), ἀναπαῦλαι (19,10; vgl. 12,10: διαναπαύειν); wie geen zorg besteedt aan variatie roept verveling, κόρος, op

1) *Comp.* 20,4: οὐχ ὁμοίᾳ συνθέσει χρώμεθα ὀργιζόμενοι καὶ χαίροντες, οὐδὲ ὀλοφύροντες καὶ φοβούμενοι, οὐδ' ἐν ἄλλῳ τινὶ πάθει ἢ κακῷ ὄντες, ὥσπερ ὅταν ἐνθυμώμεθα καὶ μηδὲν ἡμᾶς ὅλως ταραττῇ μηδὲ παραλυτῇ.

(19,2). Ook in historiografisch verband worden gevarieerdheid, ποικιλία, en het tegendeel, μονοειδεια, soms als eigenschappen van stijl genoemd (*Imit.* B VI(210,5); *Pomp.* 3,20; 5,4; 6,10). Anderzijds spreekt Dionysius in *Comp.* 19,12, in het kader van zijn behandeling van variatie in de σύνθεσις, incidenteel ook over variatie door Herodotus in zijn geschiedwerk aangebracht d.m.v. ἐπεισοδίοις. In 19,9-12 is de prozastijl aan de orde, met Herodotus, Plato en Demosthenes als voorbeelden: Ἀμύχανον γὰρ εὐρεῖν τούτων ἐπεισοδίοις τε πλείοσι καὶ ποικιλίαις εὐρωτέραις καὶ σχήμασι πολυειδεστέροις χρησάμενους; hier zijn ποικιλίαι en σχήματα πολυειδέστερα rijkelijk vaag, maar bij ἐπεισόδια gaat het ondubbelzinnig om het inhoudelijke.

Uit het voorgaande volgt ook dat het bij Dionysius niet zoveel zin heeft over de "inhoud", of het "object" (Grieks: *ta hypokeimena*; vgl. *hypothesis*) van rhetorica en historiografie te spreken los van stilistische overwegingen, of omgekeerd over stijl los van de inhoud. Inderdaad kent hij de rubriek "(*kalê*) *hypothesis*". Zelfs de uitdrukking *ta hypokeimena* komen we tegen, maar - significant - in een passage waarin hij het *prepon*, de overeenstemming tussen woordkeus en -schikking en inhoud beklemtoont: "Het is algemeen aanvaard dat gepastheid bestaat in de correspondentie met de personen en zaken die het onderwerp vormen; zo kan de ene woordkeus passend zijn voor het onderwerp de andere ongepast, en evenzo de woordschikking" (*Comp.* 20,3)¹. Tussen gedachtengang en bewoording bestaat er een zelfde nauwe relatie als tussen woordkeus en woordschikking. "Want zoals een goede gedachtengang geen nut heeft als men er niet de sier van schone bewoording aan verleent, zó schiet men er ook niets mee op een zuivere en fraaie dictie te vinden als men haar niet de passende tooi van een (goede) woordschikking geeft" (*Comp.* 3,4)². De notie van het *prepon* is, naast die van *mimêsis*, slechts één van de formules die Dionysius gebruikt om de nauwe afspiegeling tussen taal en niet-talige werkelijkheid aan te duiden.

De onverbrekelijke samenhang die er bij hem tussen stijl en inhoud bestaat is ook de reden waarom de atticismestrijd van rondom 1900, wat Dionysius betreft, uiteindelijk zo onvruchtbaar is gebleken. Hadden Erwin

1) *Comp.* 20,3: Ὁμολογουμένου δὴ παρὰ πᾶσιν ὅτι πρέπον ἐστὶ τὸ τοῖς ὑποκειμένοις ἀρμόζον προσώποις τε καὶ πράγμασιν, ὥσπερ ἡ ἐκλογή τῶν ὀνομάτων ἢ μὲν τις ἂν εἴη πρέπουσα τοῖς ὑποκειμένοις ἢ δὲ ἀπρεπής, οὕτω δὴ πού καὶ ἡ σύνθεσις.

2) *Comp.* 3,4: Ὡςπερ γὰρ οὐδὲν ὄφελος διανοίας ἐστὶ χρηστῆς, εἰ μὴ τις αὐτῇ κόσμον ἀποδώσει καλῆς ὀνομασίας, οὕτω κἀνταῦθα οὐδὲν ἐστὶ προὔργου λέξιν εὐρεῖν καθαρὰν καὶ καλλιρῆμονα, εἰ μὴ καὶ κόσμον αὐτῇ τις ἀρμονίας τὸν προσήκοντα περιθήσει.

Rohde en Wilhem Schmid nog begrip gehad voor de eenheid van stijl en onderwerp, toen de groep rondom Wilamowitz ging domineren werden taalkundig - stilistische en inhoudelijke aspecten van cultuuroverdracht uit elkaar getrokken¹⁾. Voor Dionysius viel van een dergelijke benadering niets goeds te verwachten.

1) Zie App. Atticismestrijd, vooral de §§ 6vv.

2.5 Samenvatting: beoordeling en nabootsing

De rhetor Dionysius van Halicarnassus is door de gunst of ongunst der overlevering de voornaamste representant geworden van de herleving van de Griekse "litteratuur" die plaatsvond ten tijde van de regering van keizer Augustus en die men meestal als "atticisme" aanduidt. Het feit dat Dionysius' optreden een "renaissance" markeert, de eerste in de gang van de Europese litteratuur, maakt bewuste of onbewuste vergelijking met latere renaissancebewegingen, zoals die van de humanisten rond 1500, en met moderne litteraturen aantrekkelijk. Bestudering van het program dat Dionysius uitdraagt maakt echter al snel duidelijk dat zijn benadering van "litteratuur", d.w.z. van bewust gestileerde taaluitingen, geheel on-modern is. De interpretatie van de woordkunst waartoe Dionysius met zijn onderricht en zijn essays wil voorbereiden moet uitgaan van de plaats die Dionysius daar zelf aan toekent en dient anachronistische gelijkstelling met de tegenwoordige notie "litteratuur" te vermijden. "Moderne" opvatting van litteratuur als geschreven taalprodukt bestemd voor lectuur in de binnenkamer stamt overigens al van de periode van overgang van late oudheid naar middeleeuwen, toen het zwaartepunt van de toepassing van woordkunst zich van het openbare leven in de steden naar het scriptorium in het klooster en de haard van de edelman verplaatste¹⁾.

Dionysius' *politikos logos* is allereerst een vorm van mondelinge communicatie. Aan de stilistische vormgeving ervan besteedt hij veel aandacht; daarbij staan akoestische eigenschappen van de taal centraal. Weliswaar is de manier waarop Dionysius het concept "litteratuur" formuleert - en dus ook de mondelinge voordracht als tegenhanger daarvan - gebrekkig. Maar het wordt toch wel duidelijk dat lezen en schrijven in zijn ogen uitsluitend een functie hebben als voorbereiding op het spreken; litteratuur mag geen doel op zichzelf worden. Dit spreken vindt plaats in het openbare debat; de woordkunst die men daarbij ten toon spreidt is ook niet autonoom, maar dient een doe' buiten zichzelf, het vormen van de publieke opinie of het verbreiden van een politiek of ethisch ideaal.

Dionysius' woordkunst staat dus in relatie tot het openbare leven van zijn tijd. De vraag is wel hoe deze relatie precies lag. De Griekse *polis*

¹⁾ R.R.Bolgar, *The classical heritage and its beneficiaries* (Cambridge 1954; repr. 1958) 36v. B.Smalley, *Historians in the Middle Ages* (Londen 1974) 12 maakt ditzelfde onderscheid t.a.v. historiografie maar wijst er tevens op dat de antieke orale praktijk in de 12e eeuw hersteld werd.

functioneerde inderdaad nog, en er zijn aanwijzingen te over dat in haar organen besluit- en oordeelsvorming op basis van overreding nog een aanzienlijke rol speelden. Ook in de "internationale" diplomatie had de kunst van het gesproken woord een belangrijke taak. Daarnaast dongen allerlei vormen van niet-politieke mondelinge communicatie om de aandacht van het publiek. Op festivals werden meer en meer wedstrijden voor redenaars georganiseerd, men hield declamaties in de marge van het schoolbedrijf, bijeenkomsten werden belegd voor het reciteren uit geschiedwerk (dezelfde generaties beleefden echter ook de opkomst van de romanlitteratuur). Dionysius verwijst naar deze situaties en geeft daarbij een duidelijke voorkeur voor politieke rhetorica te kennen. Maar direkt en ondubbelzinnig kunnen zijn uitspraken over de politieke en culturele omstandigheden van zijn tijd niet worden genoemd. Bij zijn vermeldingen van de politieke organen waarin overredingskunst wordt geveerd lijkt hij meer de blik te richten op het voorbeeld van het klassieke Athene dan op de realiteiten van zijn eigen tijd; concrete aanbevelingen aan zijn tijdgenoten, politiek-actuele stellingname - afgezien van de algemene notie dat de Grieken zich met het régime van de Romeinen moeten verzoenen - treffen we niet aan. Dit doet twijfel ontstaan over de vraag of we Dionysius als adviseur voor politieke welsprekendheid wel serieus moeten nemen. Anderzijds is Dionysius' afwijzing van Isokrates' stijl als ongeschikt voor het publieke debat niet voor tweeërlei uitleg vatbaar. Ook staat vast dat hij met de Epicureeërs heeft gepolemiseerd, en het is niet vergezocht aan te nemen dat deze polemieek juist ging over de vraag of aan woordkunst wel of niet een politieke, publieke taak behoort toe te vallen, een vraag die een Philodemus ontkennend, Dionysius bevestigend beantwoordde.

Voor de indirectheid en vaagheid van de correspondentie tussen Dionysius' uitspraken over aard en rol van woordkunst en de politieke werkelijkheid in het Augusteïsche tijdvak is in het voorgaande als verklaring gegeven dat Dionysius zijn inzichten formuleert met gebruikmaking van elementen uit de rhetorische *ars*. Deze drong zich met haar denkschema's aan hem op, en hij was niet in staat zich ervan te bevrijden. In die *ars*, feitelijk een vereenvoudigde en gecontamineerde versie van Aristoteles' *Rhetorica*, ontbraken dimensies als "fictie - non-fictie" en "schriftelijk - mondeling" die het Dionysius zouden hebben vergemakkelijkt direct te formuleren wat wij graag van hem vernemen, namelijk dat hij het over "niet-fictionele, mondelinge" woordkunst heeft. Uitspraken van voortreffelijke geleerden als G.L.Hendrickson ("It was in fact an

unfortunate accident that the theory and practice of prose style had been developed so largely in connection with the actual deliberation and adjudication of questions of public policy, of fact and right". "But prose style as a work of art, absolved from the consideration of a concrete object of persuasion or dissuasion and comparable to the elaboration of language in the service of poetry, was a worthy goal of studious effort")¹⁾ zouden dan niet nodig zijn geweest. Overigens geeft deze argumentatie slechts een gedeeltelijke verontschuldiging voor Dionysius' onduidelijkheid. Zoëven hebben we hem wel rhetor genoemd, maar uit ons onderzoek tot dusver - en eerder met name uit dat van Bonner - is naar voren gekomen dat hij zich in de loop van zijn carrière steeds meer losmaakte van de omknelling van de *ars rhetorica*, bij zijn beoordeling van klassieke auteurs en bij zijn eigen onderricht nieuwe wegen insloeg (de *synthesis*) en daarvoor te rade ging bij de filosofen, met name bij die van de Peripatos (leer van het *kalon* en het *hêdy!*). Dionysius mag aan hogere standaarden worden gemeten dan die welke voor de simpele rhetor gelden.

Er moet daarom nóg een verklaring zijn voor Dionysius' afstandelijke houding tegenover de Grieks-Romeinse actualiteit. Is het mogelijk die te vinden in - wat men zou kunnen noemen - zijn *typologische benadering* van de werkelijkheid, een aspect van zijn hantering van het concept *mimêsis*? Dionysius past dit begrip *mimêsis*, zoals we hebben gezien, op velerlei manier en op meerdere niveaus toe. De essentie van *mimêsis* is altijd dat een bestaand gegeven - een voorwerp, een stijl, een ethische kwaliteit - als uitgangspunt wordt genomen voor de creatie van een nieuw, maar gelijkvormig resultaat in een gelijk- of andersoortig materiaal. Daarbij boeten beide, voorbeeld én nabootsing, aan individualiteit in. Lysias wordt door Dionysius niet bestudeerd om zijn individuele eigenschappen, maar als *kanôn*, als *archetypon*, van de eenvoudige stijl, d.w.z. als beste exponent van een bepaald type taalgebruik en van een keus voor een bepaalde manier van communiceren met de "gewone burger". Die eenvoudige stijl is een nabootsing van de *idiôtês*, en wordt zelf weer aan lateren ter nabootsing aangeboden; de gewone man - Lysias - de navolgers van Lysias vertegenwoordigen op verschillende niveaus steeds één en hetzelfde type. Zelfs Lysias' *charis*, allerindividueelst kenmerk, behoort nog tot de kwaliteiten die Dionysius ter ontlening aan zijn leerlingen

¹⁾ Hendrickson (1904) 128, overigens i.v.m. Aristoteles, bij wie deze opmerking er iets minder naast is dan bij Dionysius. De fout is dat men proza als normaal, politiek debat als ongewoon beschouwt; in de antieke verhoudingen lag het juist andersom.

aanbeveelt (*Lys.* 13,3). Originaliteit en individualiteit zijn bij hem geen dominant gezichtspunt. Aan zijn leerlingen houdt Dionysius niet voor dat zij hun persoonlijke talenten moeten ontplooien, maar dat zij zich aan de gegeven modellen zullen spiegelen, bijvoorbeeld dat van Lysias (liever: dat van Demosthenes). Dezelfde gedachtengang vinden we ook toegepast op politieke entiteiten: Aan de Griekse *polis* wordt het model van het klassieke Athene én dat van het Romuleïsche Rome voor ogen gesteld; en de Romeinen moeten een voorbeeld nemen aan hun voorzaten. De gegeven omstandigheden worden daarbij als ongevormd en in zekere zin toevallig materiaal behandeld, dat in waarde stijgt wanneer de vorm van deweliswaar niet eeuwige, want historische, maar toch vóórgegeven en vrijwel niet te evenaren - modellen erin wordt afgedrukt. De modellen zijn in deze visie geen hinderpaal voor de ontvouwing van individueel genie, maar onmisbare hulpmiddelen ter verheffing van een (politieke, ethische, culturele) situatie die anders de naam van "beschaafd" of "Helleens" niet waardig zou zijn. Men mag niet over het hoofd zien dat naar Dionysius' besef de geschiedenis, in ieder geval sinds de klassieke tijd, een *anticlimax* vormt, die pas in zijn eigen generatie is doorbroken door hernieuwde oriëntatie op de *archetypa*, de modellen. In deze formulering zijn we de gedachte weliswaar tot nu toe alleen tegengekomen i.v.m. de geschiedenis van de welsprekendheid. Maar gezien de centrale plaats die Dionysius daaraan toekent in de staatsleiding, en dus ook in het algemeen verloop der dingen, mogen we a priori verwachten dat hetzelfde denkschema ook op de algemene geschiedenis van toepassing is; en inderdaad zullen we het in de volgende delen van de studie opnieuw tegenkomen. In ieder geval, als Dionysius op de concrete veelheid van situaties in het (Romeinse en) hellenistische stedelijke leven niet ingaat, wil dat niet zeggen dat hij de dimensie van de actualiteit niet kent, maar alleen dat hij er meer in is geïnteresseerd algemene modellen ter oriëntatie aan te bieden.

Alles wat Dionysius te zeggen heeft over de aard van de politieke samenleving, de kenmerken van de verschillende bevolkingsgroepen daarbinnen, en de manier waarop overtuiging tot stand komt, is evenzeer generaliserend en schematisch, maar ook hier geldt dat dit geen argument is voor de veronderstelling dat hij niet aan werkelijke toepassing heeft gedacht. Fundamenteel is dat zijn theorieën zijn toegespitst op een in *poleis* georganiseerde wereld; ten aanzien hiervan kan zeker niet gezegd worden dat Dionysius met een verouderd, wereldvreemd concept werkte. Gecompliceerder is de stand van zaken in verband met Dionysius' "socio-

logie". Dionysius hanteert doorgaans een simpele tweedeling van de *polis*-bevolking: élite en massa, bestuurders en bestuurden, geciviliseerden en onbeschaafden. Zodra hij zich aan meer verfijnde indelingen waagt geraakt hij in tegenspraak met zichzelf en wekt de indruk dat het om niet meer dan retorische uitwerkingen van het basis-sjabloon gaat. De tweedeling zelf echter vertoont verwantschap zowel met de politieke theorie bij Plato en Aristoteles als met de steeds groeiende kloof tussen een oligarchische bovenlaag en een politiek bevoogde benedenklasse, waarvan men het bestaan in de Griekse *poleis* in de tijd van de Romeinse overheersing aanneemt. De belangrijkste functie van deze tweedeling bij Dionysius is toch wel dat zij een conceptueel kader biedt waarbinnen het probleem van de staatsleiding en dat van de cultuuroverdracht aan de orde worden gesteld; deze problemen zijn twee aspecten van één en dezelfde zaak, want tussen politieke, morele en culturele kanten van het leven in de *polis* maakt Dionysius geen verschil. De manier waarop hij deze en verwante tweedelingen hanteert is verbluffend eenvoudig en consistent, en tegelijk zeer produktief: Elite en massa, *kalon* en *hêdy*, logisch en a-logisch oordeel zijn wel te onderscheiden maar niet te scheiden; ze hebben elkaar nodig, en daarbij komt het erop aan in elk geval (*kairos*) het juiste midden, of de juiste combinatie, te vinden. Of dit sjabloon van peripatetische snit is of een originele vondst van Dionysius zelf (vergelijk Hegels dialektisch schema) kan voorlopig in het midden blijven. Dat élite en massa (etc.) op elkaar zijn aangewezen impliceert niet dat er geen rangverschil tussen de twee "standen" bestaat: Het komt erop aan normen en waarden - men kan in de lijn van Dionysius' eerder genoemde *typologische* houding ook van modellen spreken - in brede kring te verbreiden, maar dan zó dat de élite deze normen aanreikt en tracht ze bij de massa geaccepteerd te krijgen, met gebruikmaking van het ganse instrumentarium van de rhetorica. Dit procédé van overname van waardevoorstellingen kan onder twee gezichtspunten benaderd worden, dat van beoordeling (*krisis*; vgl. *kritêrion*) en dat van nabootsing (*mimêsis*). Bij beoordeling is de verhouding tussen oordeler en beoordeelde uitwendig: de hoorder accepteert het hem gepresenteerde of wijst het af. In geval van *mimêsis* is de relatie inwendig: de hoorder spiegelt zich aan een (stilistische en/of ethische) eigenschap van degene die de *logos* voordraagt, en neemt die eigenschap over, "drukt die eigenschap in zijn eigen ziel af". In feite is het verschil niet zo groot: wie waardeoordelen en ethische idealen goedkeurt zal ze ook zelf in praktijk brengen. Gemeenschappelijk aan beide is bij Dionysius bovendien het grote aandeel

dat zintuiglijke, i.c. akoestische, impressies hebben boven rationele beoordeling van datgene dat wordt voorgehouden; Dionysius drukt dit uit in zijn bekende leus: "de vaardigheid in de *politikoi logoi* is ook een soort *mousikê*". Dit betekent niet dat Dionysius tegenover de inhoud van de *politikos logos* onverschillig staat; zijn eis van *kalai hypotheseis* (edele onderwerpen) bewijst het tegendeel. Het houdt wel in dat de *politikos logos*, met zijn ethische (en politieke) "inhoud", in hoofdzaak op het esthetische niveau functioneert.

Basis van Dionysius' opvattingen is de overtuiging dat de *élite* een groter aandeel in rationaliteit bezit dan het brede publiek; de *élite* heeft dan ook meer *paideia* (opvoeding, cultuur) genoten. Maar het verschil is gradueel, ook de weinigen zijn niet immuun voor irrationaliteit en de massa is niet geheel onbevoegd tot oordelen. Daarom moeten de leidende kringen weinig dwang en veel overreding toepassen; en voorzover ze overreding, dus welsprekendheid, te baat nemen, behoren ze het niet geschoolde publiek deels te imponeren door de grandeur van hun stijl, deels dit voor zich in te nemen door in de keuze van het taalniveau tegemoetkomend te zijn. De *élite* paart in haar bejegening van de massa distantie aan vertrouwelijkheid. In politieke termen staat Dionysius een democratie met gematigd *élitaire* inslag voor (men zou ook kunnen zeggen: een met democratie getemperde aristocratie; maar dat zou minder in Dionysius' geest zijn).

De massa beoordeelt de redevoeringen die ze te horen krijgt met behulp van haar *alogon kritêrion* (niet-rationeel oordeelsvermogen) of *alogos aisthêsis* (niet-rationele zintuiglijke waarneming). Er is ook een rationeel oordeelsvermogen, maar dit lijkt aan de *élite* voorbehouden (helemaal zeker is dit niet). Het feit dat het grote publiek op *aisthêsis* afgaat betekent primair dat het de *politikos logos* beoordeelt op grond van gewaarwordingen van *hêdonê* (aangenaamheid, lust) en *lypê* (onaangenaamheid, pijn). Het komt er dus voor de redenaar bijzonder op aan dat hij deze twee in juiste dosering toedient. Ingewikkelder liggen de zaken m.b.t. het *kalon*. In *De Compositione Verborum* en *De Demosthene II* blijkt wel dat aan sommige fonetische elementen ook het predikaat *kalos* kan worden meegegeven; niet zelden gaat het daarbij om klanken die een onaangenaam effect op het gehoor hebben. De stugge stijl van woordschikking kan als incorporatie van het *kalon* worden beschouwd; maar als gevolg van de daarmee verbonden onplezierigheid kan hij niet in ongemengde vorm worden gehanteerd. Tegen ongeremde opwekking van *hêdonê* waarschuwt Dionysius eveneens. *Hêdonê* wordt niet zelden

geassocieerd met diskwalificerende begrippen als "wekelijkheid", "weelderigheid" en "vleierij"; publiekseffecten die door *hêdonê* worden begeleid zijn, behalve het opwekken van *êthos*, ook in moreel opzicht bedenkelijke als "bedriegen", "betoveren" en "theatraliteit". Aan de zijde van het *kalon* ontmoeten we publiekseffecten van een ander gehalte: deels ontzag en respect voor het "grote en bewonderenswaardige" - in extreme vorm kan zelfs sprake zijn van *kataplêxasthai*, het maken van een overstelpende indruk - deels emotionaliteit, *pathos* (opgewekt door de meest expressieve en minst aangename elementen van het stugge type *synthesis*). De functie van *pathos* is politiek, het bestraffen van overtreders van de wet en het herstel van de rechtsorde.

Op het niveau van de fonetische structuur van de taal is Dionysius' advies dus dat het *kalon* en het *hêdy* met elkaar in balans moeten zijn. Nu behandelt Dionysius de klankstructuur van de taal als afspiegeling van de inhoud van het meegedeelde; noties als het *prepon* (gepastheid) en *mimêsis* spelen daarbij een rol. Die inhoud kan bestaan uit objecten van allerlei soort, maar ook uit ethische kwaliteiten, normen, waardebegrippen e.d., en deze laatste interesseren hem en ons het meest. Opvallend is dat, hoewel *hêdonê* ook op dit niveau werkt, de balans tussen *hêdonê* en *kalon* nu ver te zoeken is. M.a.w. zodra het op de politiek-ethische inhoud van de *politikos logos* aankomt geeft Dionysius aan het *kalon* de absolute voorrang. Het duidelijkst blijkt dat in de al vaker genoemde eis dat een redenaar en een geschiedschrijver zich aan *kalai hypotheseis* moeten wijden, naar het voorbeeld van Isokrates (wiens stijl daarentegen minder wordt geapprecieerd). Dit kan niets anders betekenen dan dat de gewaarwordingen van *hêdonê* en *lypê* op het esthetische niveau gemanipuleerd worden om een "inhoud" geaccepteerd te krijgen die *kalos* is. Het mag dan zo zijn dat de *politikos logos* en alle andere kunsten twee *telê* (doeleinden) hebben, het aangename en het schone (*Dem.* 47), voor het leven zelf geldt er slechts één, namelijk het *kalon* (*Isocr.* 9,10). In werkelijkheid zijn de twee *telê* van de kunsten dan ook niet gelijkwaardig. Dionysius' waardesysteem culmineert dus in het *kalon*, men zou dit zijn hoogste norm kunnen noemen; Dionysius zelf doet nauwelijks moeite om de herkomst ervan uit de wijsbegeerte te verbergen. In abstracte, metafysische vorm speelt het begrip *kalon* bij hem echter geen rol. We ontmoeten een heel scala van waardebegrippen, gegroepeerd rondom de traditionele kardinale deugden en rondom de herinnering aan het klassieke Helleense verleden die we als uitvloeisel van het ene *kalon*, dus als *kala* (*AR* V,75,1) kunnen beschouwen. Door tenslotte Rome als een voorbeeldige

Helleense *polis* voor te stellen heeft Dionysius deze stad van een centrale plaats in zijn waardesysteem verzekerd.

Lezing van de geschriften van de "rhetor" en "litterair criticus" Dionysius van Halicarnassus vanuit een ethisch en politiek perspectief heeft laten zien dat hierin een min of meer coherente theorie ontvouwd wordt waarin vraagstukken van politiek, ethiek, esthetiek en *paideia* (in de nuances "opvoeding" en cultuur" die dit Griekse woord beide bezit) in hun onderlinge samenhang worden aangesneden. Het is daarbij ook duidelijk geworden dat Dionysius met geleend kapitaal heeft gewoekerd; zelf heeft hij dit ook niet willen verheimelijken. De taak die ons nog te wachten staat is de herkomst van Dionysius' "systeem" na te gaan en te bezien welk licht door het achterhalen van de filosofische herkomst nog op overgebleven duistere punten geworpen wordt. Dit zal het onderwerp van deel 5 zijn.